ВІТЧИЗНА

4

1987

4'87

ДО НОВИХ ПЕРЕМОГ В ПРАЦІ!

вітчизна

4

квітень 1987

літературно-художній та громадсько-політичний місячник спілки письменників України

• Київ • видавництво «Радянський письменник» видається з 1933 року

В НОМЕРІ

Автори плаката на другій сторінці обкладинки Ю. Полторак, М. Стаханов

СЕРГІЙ БУРЛАКОВ

ДОЛИНА ЧЕРЛЕНА

Весна в Симбірську — сил глибокий нурт,
Юрба хмарин... Куди спішать і звідки?
І талими снігами диха грунт,
Тривоги бростю проглядають з гілки.

І хоч вітри ще холодом гудуть,
Та перші трави збігли на узгірки
І кличуть серце у далеку путь,
Де тільки Волга і дерева свідки.

Для дум провісних не настачить грат!
Він гляне в світ із-під чола крутого,
І власну волю перевірить строго,

І нещадимо, так, як старший брат,
Тут осягне — о, тінь трагічних втрат! —
Всю нездоланність поступу людського.

ВНУТРІШНІЙ МОНОЛОГ

Не звикай до себе, як до блага,
Не влаштовуй зручностей собі.
Є вага, та є і противага —
Взнай її на власному горбі.
І на мить не здумай вдовольнитись,
Влесливість страшніша від іржі!
А байдужжя і надмірна ситість
Для душі болючої чужі!
Будь незручним для самого себе,
Лише Правді
Возведи престол,
Бо без неї все пусте й нестерпне
Точить душу, як поганий сон.
Чуєш поклик?
Кличуть комісари
Тих далеких, незабутніх днів,
Де полки червоні виростали
З чорноземних нив,
З пролетарів.
Де писались кров'ю заповіти:
— Від земних основ не відступи!
...На веснянім вітрі гнуться віти,
В отчий світ вслухаються степи.

КАРЛІВ МІСТ. ПРАГА

Жадібну хвилю жваво гонить Влтава.
Скульптурні постаті із мужніх вапняків
Чорніють молодо. В обіймищах вітрів.
А в берегах вже сходять перші трави.

Ввігнались в простір готики синтагми,
Далеко десь грози зринає гнів.
А за плечима — сонцем! — грають брами,
На кам'яних порогах гул віків.

Древнющий мосте, спробуй-но вмістить
Ясу пражан, стривожену блакить,
Все, чим душа жила, чим жити буде,

Жагою дожидань обпікши груди...
Довіку пам'ятай, о Злата Праго,
В руках визвольних переможний прапор!

В будинку Івашкевича, в Ставиську,
Степ обізвався голосом отав,
Розгойдуючи спогадів колиску,
Він петриківським розписом світав.
Яка ж бо чистота, мов після зливи,
Як батьківський незмерклий заповіт!
Сосна Уранія прийшла до вікон з ниви
Хоч оком глянути на той врочистий квіт.
Світлиця майстра —
Скільки того дива,
Відвертості, довір'я і краси!
Він здавна небом України дихав,
Хоч польське слово у душі носив.
Він тут ловив такі гучні відлунки,
Таку прозорість помислів і днів,
Що лист осінні пробивали вруна —
І ліс на цілу вічність молодів.
І зводилась мелодія Шопена
Крізь молодість, і славу, і хвалу...
Дарунок степу...
Далина черлена —
Женуть вітри в безсмертя ковилу.

ПОГЛЯД

І терпко випурхнуло листя,
І квіття вибігло із трав:
То я тобою подивився
На все, що знатиму і знав.
На все, що з давніх днів любили,
Що ми, як долю, берегли,
Щоб крізь льоди пробились крила,
Щоб рястом дихали луги,
Щоб обізвалось з поля поле,
З вогню вогонь, з краси краса,
Щоб перелився світ у погляд,
Як в яблуневий цвіт роса,
Щоб гори, ріки і долини
Злились в симфонію одну...
Без тебе вроди України
Я до кінця не осягну.

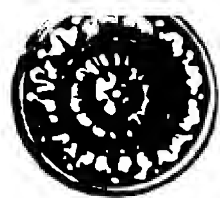

ВАСИЛЬ МОРУГА

ЛАСТІВКИ НАД ШАЛЕТОМ

ПОЛЯ

В. Т. Куриленкові,
Герою Соціалістичної Праці

Про що тобі гадалося, земляче,
Коли прижухлі клаптики малі
Чужих полів
переливались, наче
Калейдоскоп
в автобусному склі?

Коли зринали десь у мерехтінні
Мінорна річка,
стишене сільце
І клались ледь помітні світлотіні,
Мов борозенки,
на твоє лице?

Либонь, тобі згадалась нива хлібна
За Конкою,
у степовім краю.
(...Яка земля усе-таки подібна,
Як схожа — і не схожа
на твою!..)
Чи в мить оцю в очах згойднулось,
може,
Куценьке поле у багеті трав?
(Яке воно і схоже —
і несхоже
На те, що ти
удома засівав!)
Можливо, й так.
А втім, для хлібороба,
Що вже не перший урожай зростив,
Напевне, є завжди одна подоба,
Одна подібність
всіх на світі нив.

Тож, певне, й землі Франції осінні
Ти бачив просто ріллями,
які б
Годилося засіяти вже нині,
Аби вони вродили
щедрий хліб...

ВИСТУП У ШАЛЕТІ

Здається, все отут з тієї зали
На Київщині,
з виступу, коли
Хлоп'я звелося раптом
і сказало:
— В нас теж улітку
ластівки жили!

Той самий вірш,
де рідна отча хата,
І слухачі такі ж: старі й малі...
Злітають над Шалетом ластів'ята
З-під стріхи в українському селі.
Вони,
гінці незвіданого краю,
Перелетівши неблизькі світи,
Можливо, й тут
у душі залітають,
Щоб там звивати гнізда доброти.

Принишкла зала — наче повна чаша,
Аж видається:
сповнене тепла,
Якесь хлоп'я підніметься
і скаже:
— І в нас улітку
ластівка жила!

ЛЬОТНЕ ПОЛЕ ПІД ПАРИЖЕМ

Ленін любив ходити сюди, за
місто, де ставала на крило
авіація...

З розповідей
екскурсовода

Чи з невичерпності окрас
Бажання вичерпали список
І невгамовний Монпарнас
На думку й витівку вже висяк?
Яку ж то втіху чи мету
Душа жажденна тут відкрила,
Де, підкоривши висоту,
Людина пробувала крила?
Не йти ж
аби іти кудись?
Бо часу й на діла замало.
...Він тут літав.
І вік, і вись
Йому це поле розмикало.
Шукала згадка рідний кут,
Озвучувала милий галас...
То був політ уяви:
тут
Йому розкутіше літалось.
Одвідси ближчали стократ
Поля страдженної Росії.
Забитий люд...
Загиблий брат...
Самотній вогник між завії...

Але,
розсунувши пітьму,
Сувора даль зорею вмилась...
То був політ жадань:
йому
Тут дерзновенніше летілось
Крізь біль і гнів,
крізь свист негод,
Під гул невизрілого грому...
Він вірою злітав.
І в ньому
Підносився
його народ.

СОНЯЧНИЙ ЗАЙЧИК

Мадам Жанін

Я вдячний довічно
і кланяюсь вам
За ваше двобічне
люстерко, мадам.
У нього проміння
впірнуло — і скло
Ваш образ донині
мені зберегло.
От зайчик веслує
з імли — і мені
Портрет ваш малює
по темній стіні;
От бачу я просто
з дніпровських узвиш,
Як Жовтень із нами
святкує Париж...

...Заглядаю в люстерко — і не бачу свого обличчя. Погляд (чи спогад?) проектує на глянець, мов на екран, усе увібране в себе. Ось ми в гамірному багатомовному колі за святковими столами. Говоримо — як там уже говоримо! — звертаючись раз по раз до мудрого нашого пращура, що вигадав піктограму. «Спасибі,— кажете ви,— по вашому сувеніру я пізнаватиму Київ»... От сидимо ми поруч, говоримо, як там говоримо, але нам затишно і привітно. Оце, мабуть, і є він, мир... Хай моє люстерко відіб'є колись цю мить: візьміть його на пам'ять...

Дивне люстерко! Скільки душевного тепла і людяності випромінює воно! Наче протягом багатьох літ вбирало їх від своєї немолодої вже власниці і тепер віддає, перемноживши, через побільшувальне скло...

І солодко, й терпко
я впевнився сам:
Це славне люстерко
чарівне, мадам!
Що вічності спомин?
Але все одно
За лазерний промінь
сильніше воно.
У світі — згадай, чи
не так це було? —
Лиш сонячний зайчик
випалює зло...

ЗЕМЛЯКАМ З ПРИВОДУ ЗУСТРІЧІ, ЩО НЕ ВІДБУЛАСЯ

...Вино тут — атрибут братання
Чи те ж братання?
Бо чого б
Півдня гасав би по Бретані
Невинолюб, невинороб?

Чого б нас раптом закидали
(З цікавості? — близенький світ!)
Замісто зали в ці підвали,
Хай навіть їм дві сотні літ?

Чи не так само,
як і всюди,
Тут бродить молоде вино?
Чи конче мали ми збагнути,
Одвідки, як тече воно?

— Накладка вийшла,—
нам сказали. —
Це хтось придумав жартома:
Тут українців дуже мало,
Тут, власне, зовсім їх нема. —

Гаразд, а де ж вони поділись,
Так наче й справді не було:
Роз'їхались, переродились,
Розтали землякам на зло?

Наш гід лукаво очі звузив,
Мовляв, напружте-но уми:
— У Франції
живуть французи...
А що ж, логічно, чорт візьми!

Земляк ти — отже, українець,
А це шкідливо,
позаяк
Тут українець — теж чужинець,
І що це значить —
знає всяк.

Та з тим самісіньким бажанням
Самовтішань,
самооман
Категорично зветься Жаном
Водій наш,
з пелюшок Іван!

Що ж, кожен —
ми, либонь, не діти,—
Ведеться, як кому з руки.
Я не збираюсь вас судити,
Мої незнані земляки.
Та хай засвідчують лжесвідки
Про край мій
що кому збреде —
Сказати, хто я
і одвідки,
Я не стидаюся
ніде!

САКР-КЬОР

Ні вихідних не знаючи, ні змор,
Зітханням старця,
шепотінням жінки
Цілодобово,
без перепочинку
Свою молитву тягне Сакр-Кьор.

Яка біда,
яка страшна печаль
Веде вночі людей під хмаровище?
Хіба одвідси їм до сонця ближче,
Чи тут не перестогне їх Пігаль?

Отак їм і змагатися удвох:
Пігаль внизу вовтузиться до ранку,
Аж доки не доп'є
останню бранку.

А що ж робити? В неї теж свій бог.

Куди їй,
коли навіть Сен-Дені
Тут, де бере за карк
нажива хижа
(Він, покровитель і душа Парижа!),
Віддав себе на відкуп сатані?!
І тчуть вуста вервечку молитов —
Хрипіння,
зойк,
зітхання,
стогін,
слово,—
Немов по них краса цілодобово
Підноситься над прірвами,
немов
На п'яному Монмартрі
серед тиш,
Під всюдисущі оргії нечутні
За всі гріхи
минулі і майбутні
Прощення тут вимолює Париж.

СЛІПИЙ ПІД НОТР-ДАМОМ

Здається, дні переробили план
Старих віків:
біля підніжжя храму
Могутній негр закляк, немов атлант,
Приліплений до тіла Нотр-Даму.

Невчасно він у цю красу зайшов,
Невчасно й недоречно: він це знає.
І знічено всміхається,
немов
Прощення, а не подання прохає.

Чому він тут?
Що звідси бачить він,
Ув'язнений в покорі чи покарі?
І шелестить скупий монетний дзвін —
Рідкий, мов краплі дощові в Сахарі.

Розмилися всі зваби навкруги —
Не застують ні віддалі,
ні стіни:
Він споглядає вічні береги
Далекої своєї батьківщини.
Тепер йому відкритий безмір цей —
Дарма, чи день,
чи глупа ніч надворі.
Захоплення відлунених очей
Гойдається в його погаслім зорі.
Той захват неподільно стереже
І ревна, і ревнива матір божа,
Яка своєму пасинкові вже
Ніколи і нічим
не доможе.

Пощо їй суєта житейських драм,
Людських скорбот?
Вона у вічність плине...
І розмиває вічний Нотр-Дам
Печальна тінь скорботної людини.

ПАРИЗЬКИЙ БІЛИЙ МОТОЦИКЛ

Паризький білий мотоцикл,
Зелена смужечка по ньому,
Не мотоцикл — суцільний шик.
Дизайн, модерн — останній крик:
Це б погасати на такому!

Оце таким би день і ніч
У щось красиве й чисте мчати!
Але... хоч як себе звелич:
Такими їздять,
певна річ,
Лише всуціль аристократи.

Шкода: не полетіти вдаль
Під недосяжні небосхили...
Втім, погамуйте ревний жаль:
Одну малесеньку деталь
Ви, захопившись,
пропустили.

Вона, звичайно, незначна —
І не побачиш при бажанні:
Цей красень,
каже нам вона,
Збирач собачого лайна
(Собаки — справжні парижани!)

Отож дрібні детальки ті —
Ми до таких відколи звикли...
Тому буває у житті:
Летиш назустріч чистоті,
Та... на якому мотоциклі!

РАНОК У ЛІОНІ

Дівчатко щебетало про любов...
По площі зі скульптурою Бартольді,
Повз стелу тим,
що за свободу впали,

З учора лиш покладеним вінком,
Щасливий батько вів дітей до школи
У ранок, що здіймався над Ліоном,
Над вивіскою «Всесвіт і Сесіль».
Мале дівчатко,
літ шести, напевне,
На прив'язі турботної руки
Крутилось,
поривалось,
щебетало...
Скептично-зверхньо посміхався братик,
На цілих, може, два цілунки старший:
— Ну, що воно у цьому розуміє?! —
Ішло дівчатко, радісне і чисте,
Що в імені вмістити всесвіт може,
Повз вмиті клумби і газони,
повз
Запльовані вітрини порноклубів,
Що рукавами непроникних штор
Спітнілі лиця спішно витирали.
Ішло дівча, ішла маленька мрія
Бульваром, де віки й віки ступали,
Відродженням чи вже середньовіччям,
Обгидженим цинізмом оголошень,
Вчорашньою продажною любов'ю
Повз символ учорашнього Барб'є,
Що нині мав би бути недалеко,
У символічній камері якоїсь
В'язниці,
що так само символічна.
І тінь його вставала із плакатів,
Що найманим убивцям
Принади о с о б л и в і обіцяли...
А над усім,
наївне й безпечальне,
Дівчатко щебетало про любов,
Оту одну,
яка вміщає всесвіт...
Тож хай у ньому збудеться Сесіль!

МАРІЯ БАРАНД

Сірник на вологому вітрі

НЕСКІНЧЕННІСТЬ

Птахи летять понад ніччю густою, птахи.
Вітер гуде понад синім барвінком, вітер.
Камінь чекає на стежці ноги невдахи,
жито вціляє у небо мільйоном вістер.

Вивірка тепла холодні гризе горіхи,
з мокрого листя стікає роса у глину,
сосни могутні гудуть, мов ковальські міхи.
Птахи все линуть.

Риби пливуть по широких блакитних ріках,
лиси біжать по лісах і великі лосі,
жінка до хати заманює чоловіка,
гребінь з бурштину горить у її волоссі.

Хвилі, секунди, години летять і роки,
ми проминаєм, як ночі і дні, як луни.
Кроки шепочуть в піску молодому, кроки,
час в передмістях ... могил намітає дюни.

Що ті могили! То купи старого листу.
В лоні плодючім нову розпочавши міру,
ми немовлятком сторінку відкриєм чисту,
скинувши старість, неначе зміїну шкіру!

Не довірмо нікому
те, що виникло раптом,
мов черкнули сірник
на вологому вітрі.
І так сліпо, так німо,
наскоком, нахрапом —
це червоне світіння
на сірій палітрі.

О, нікому, нікому!
Дощами нічними
перекреслена вікон
залишених ватра...
Хтось там руки ламає,
хтось ходить за ними.
Не огляньмося нині,
не огляньмося завтра.

Не огляньмось! Повірмо,
повірмо, о боже,—
те, що виникло раптом,
ніколи не щезне.
...Соляними стовпами
ставати негоже —
а з тих вікон сіяння
таке величезне!

Наче тягне тебе
відцентрово на світло,
мов працює трансмісії
смужка вузенька.

Ми таки не стерпіли...
Де маками квітло,
лиш на сірому сірого
попелу жменька.

Ми думаєм, від цвинтаря йдучи,
почати усе наново, спочатку...
Та не почати є мільйон причин.
І так у всіх, і це життя загадка.
Нам варто лиш дорогу перейти,
за цвинтарні переступити межі —
і відгудуть непройдені мости,
зітліють ненаписані листи
у вогнищах чергової пожежі.

Чужий нам досвід зовсім не з руки,
і хай там батько море сліз наплаче,
повторять юні юних помилки,
повторять діти помилки дитячі,
дорослі власних не уникнуть хиб,
не знаючи, стежками йти котрими.
...І це прекрасно! Бо інакше ми б
були вже від народження старими!

СЛАВСЬКО

Карпатська чорна ніч,
як вимазана в сажу,
верни мені мене —
ну, що ти хочеш з мене?
По праву руку ти,
по ліву хто, не скажу,
за спинами вокзал
і цей вагон зелений.

Я вже не ваша — я
втесалась випадково
у цей студентський світ,
де сани, санки, нарти,
у цей тягучий спів,
де місяць, як підкова,
де сивий кінь стоїть,
де пристрасті не жарти.

Ось увійду у роль,
ось я вже вся на сцені:

приймаю дань уваг,
неначе граю в м'ячик.
Ось виберу когось,
і юний неврастенік
від повноти чуттів
мені в рукав заплаче.

Прости мені, дитя,
я вже люблю одного,
хто теж любив мене
у щонайкращу пору...

І пахне сніг, як цвіт,
і ми ідемо в ногу.
І сивий кінь стоїть
біля чужого двору.

Люди,
чому ви поховалися від зірок
у цих кам'яних брилах будинків?

Там, за містами...
Там ходять по зеленій траві
коні і кози...
І краплі гіркого
соку
з розтрощених ратицями
і копитами стебел
пропікають землю
аж до самої магми.

Там, по білій дорозі,
по конюшині червоній,
по срібних спинах риб
у копанках теплих
ходять дощі.

І зависають,
як пряжа сивої вовни,
на веретенах тополь.
І на кожній нитці
по зірці.

ВАЛЕНТИНА ДАВИДЕНКО

■

Дев'ятого травня на горбиках зелень врочиста,
живим і полеглим домашній обід на хустині.
Біліє село не десантами парашутистів —
біліє садами. Ніхто не стріля і не гине.
І, все зготувавши на цю пообідню розмову,
вшановують мужа, неначе він щойно вернувся,
колишні красуні, мальовані їхні, бідові,
у славу тих літ нагорьовані Варки й Марусі.
Яке їх
        геройство! Що ночі в собі відтужили,
чекали весну, щоб війну вже повік заорати.
Вузлами судин обіймає і досі за шию
той слід від шлеї — теж відзнака... не менша за ратну
Якої ще слави? Стоять, мов скульптури, тоненькі,
вціловує сонечко страдницькі бабині руки.
І їх постаменти для того зумисне й низенькі,
аби до колін їй тулилися квіти й онуки.

ПІЩАНИЙ ГОДИННИК

І, наділивши літнімú ознаками,
зомлілий дворик — сховищем бузку,
а квітники оцим засиллям маковим,
збігає час по ниточці піску.
Він кожну хвильку, вділену нам, виміря,
а в річковій ми зіб'єм каламуть.
«Канікули ж!» — нарешті радо вимовлю,
який це шал — в канікули гайнуть!
Піщаний берег, променем задимлений,
безмежний час від щастя і знаття,
що ми не завершальні сцени дивимось
у цьому дійстві нашого життя.
Бо наші юні і безжурні голови
іще розпачна думка не займа,
що може статись раптом недозволене —
і завтра нас
і світу
вже нема!
Що лиш за крок від тих пекельних вибухів
ми закотили синього м'яча.
...І не гримить. А наче
мама вибігла
і нас, чомусь маленьких, захища.

■

Як рідко тут хаток. І ті готують втечу:
і призьби з димарем, й забур'янілий тин.
То займемо хоч ми од поля цей краєчок
під вишиту звізду, і пічку, і люпин.
Хтось починав до нас і тим підможе ділу,
що вкопано стовпи і приступець до брам.
Чи ж там жила любов? Сумна така ходила,
заглянула в лице аж наостанку нам:
— Признаєте рідню? — Признали, ох, признали!
Трудна ж ти нам була, аж пучечки пече,
і в душах не цвіла, і в хаті не співала...
Підваж мені, жоно, цю муку на плече.

Оце вже й весна, як взялися усі до щеп.
Зачовга ножівка, і я співчуваю садові.
А хто б приживив мені лемент дітей з м'ячем
і квіти, що потім в повітрі летять — не падають?
Якби ж і душі обійтися одним рубцем:
кора наросте, і заходять щітки між відрами —
біліш від кори, може, стане хіба лице,
і то ворухнеться в нім щось лиш тому, що вітряно.
А так — непроникне. Нікому не треба знать,
що з давнього болю ця щепа листочки випроста.
І де та весна! І в душі вимерзає сад!
А квіти летять, мабуть, років уже чотириста.

БУДИНОК М. БУЛГАКОВА У КИЄВІ

На Андріївськім спуску ознаки весни і архаїки,
там, де змова дерев притиска флігельок до гори,
і сутемне вікно, як надбитий шматочок мозаїки,
і дощі на Гончарці, і покотом сплячі двори.
Найпрекрасніше з міст! Ліхтарі до ріки повиходили,
заблищить і погасне то рибка між хвиль, то зоря.
Цей старенький будинок в якійсь уже ролі виводили,
і прилітній вороні ще чути тепло з димаря.
Тут звичайні карнизи тають під бровами навислими
тінь минулих подій, і при світлі грядущого дня
буде ясно в сюжеті: і що геніально домислено,
і що жахно реальне, мов кров на стременах коня.
Ти це бачило, місто! В тобі з куполами і трасами
прижилося минуле, і наша новітня пора,
і сутемний будинок, де править живуча фантазія
та бентежить ворон нерозгадана легкість пера.

БАТУМСЬКИЙ ДЕЛЬФІНАРІЙ

У басейні морськими шквалами не загрожує
і прибій не жене до берега баранці.
Йде грузиночка верхнім ярусом і морозиво,
наче бакен мініатюрний, трима в руці.
Звідусіль об'єктиви камер униз націлені,
і залишиться всім на згадку красивий слайд:
з пращі бризок — стрибок, що схожий на бунт дельфіновий!
Над басейном гортанний гомін пливе, як чад.
Цей дельфін, що не ловить м'ячика нам у послугу,
затіває локальну бурю в гіркій воді.
І одне лиш дівчатко раде його непослуху,
може, в цьому вони і рідні, що молоді.

Балконні гратця, звична панорама.
Та осінила вдосвіта весна
стару картоплю білими ключками,
тепер росте — вина, вина, вина...
Ми ж так і не навідались за зиму,
бо де аж те село — хіба в об'їзд.
Та із його городів тягне димом
на пагінець, того він, може, й ріс.

У нас там, правда, що: самі ворітця,
чужа прихильність та усохла віть,
але було б де спомину погріться,
було б очам до чого прикипіть.
На той городик вже сипнуло сажі,
на той садок — сусідської хули,
але сухенькі дички перекажуть,
що все так само. Як тоді жили.
Що на ставу нам кладочку причалять,
хиткий краєчок змовляться тримать.
Щоб думали: таке усе звичайне,
і не злякались, що уже нема...

Ми ждали літа. Боже борони,
казать уголос, як його ми ждали!
В травневій колотнечі бур'яни
під дощові прогнози виростали,
то наче сонце викрала сова,
рябим крилом захмарила суботу.
— Чи ви не в нашу хвірточку, бува?
І біжимо, і кинули роботу!
Нехай стоїть, яке там полоття!
Бо, може, все, що гріє нашу хату
і золотить нам смужечку життя,—
оці рідкі приїзди, «мамо-тату!»
І то ж чиясь радісінька душа
аж у траві обніме вам коліна
пластичним, як подовженість вужа,
малиновим од ягід шарудінням.
І тож, дивись, закралися в межу
красолі-мами непоштиві діти.
І смішно, що я плачу і кажу:
«Оце і ми уже діждались літа!»

Пам'яті мами

Виносимо столик у сад і лампу засвітим,
нічний пілотаж комарів простежим зблизька.
— А що там,— спитаємо їх,— при виході з літа
усе облітає? — Та ні, потроху зника...
І запах кори, і пасльон в оскомі зеленій?
І це раювання трави навпроти вікна?
Та нам же усе дороге заходить в легені,
болить, як дихнеш, а усе ж, усе ж не мина!
Бо кинься — острішки дерев жовтіють під осінь,
а наші по пам'яті знов обступлять стола.
І вже на сестричку в саду летять абрикоси,
і мама сміється... Вона тоді ще була.
Бо можна ж усе вберегти: і ліс, і оселю,
вкопати стовпа од грози і дротик примкнуть.
А люди — інакше. Бо хто людей тих заземлить?
Виходять із літа, й бува, назовсім ідуть.
І тільки забутий пасльон на блюдечку гіркне,
нікого в саду. Суховій обносить траву.
А хтось у куточку душі прихилить нам гілку,
я зрідка за неї берусь і далі живу.

ВОЛОДИМИР КАНІВЕЦЬ

БРЕСТСЬКИЙ МИР

Драма на 2 дії

ДІЙОВІ ОСОБИ

Ленін Володимир Ілліч — голова Ради Народних Комісарів.
Свердлов Яків Михайлович — голова ВЦВК.
Криленко Микола Васильович — прапорщик, нарком військових справ, потім головковерх російської армії.
Скрипник Марія Миколаївна — другий секретар Раднаркому.
Ломов Григорій Іполитович — член ЦК РСДРП(б), «лівий комуніст».
Матрос — командир загону матросів крейсера «Аврора».
Вартовий (у Генштабі).
Перший телеграфіст (у Генштабі).
Шнеур Володимир — поручик 9-го Київського гусарського полку, парламентер.
Сагалович Михайло — військовий лікар, член армійського комітету 5-ї армії, парламентер.
Мерен Григорій — доброволець, член армійського комітету 5-ї армії, парламентер.
Духонін Микола Миколайович — генерал-лейтенант, головковерх російської армії.
Дітеріхс Михайло Костянтинович — генерал-квартирмейстер при Ставці головковерха російської армії.
Штабс-капітан — черговий офіцер в Ставці головковерха.
Другий телеграфіст (у Ставці).
Денщик генерал-лейтенанта Духоніна.
Бартер — генерал, начальник англійської військової місії при штабі головковерха російської армії.
Лавернь — генерал, начальник французької військової місії при штабі головковерха російської армії.
Вільгельм II — імператор Німеччини, верховний головнокомандуючий військами.
Людендорф — генерал-квартирмейстер Ставки головковерха німецької армії.
Кюльман — статс-секретар імперського уряду Німеччини.
Гофмейстер — генерал-лейтенант, командуючий німецькою дивізією.
Обер-лейтенант — офіцер німецької армії.
Ад'ютант імператора Вільгельма.

Дія відбувається: листопад 1917 — березень 1918 р.
Епілог: 13 листопада 1918 р.

ДІЯ ПЕРША

Картина перша

Петроград. Апаратна прямого проводу, що з'єднує Генеральний штаб із Ставкою верховного головнокомандуючого, яка розташована в місті Могильові. Перший телеграфіст сидить біля апарата Юза, перебирає клавіатуру, поглядаючи в текст документа, який передає. В дверях апаратної стоїть солдат — Вартовий. Він дрімає, притулившись до одвірка. Вартовий засинає, його гвинтівка з гуркотом падає. Перший телеграфіст злякано підхоплюється. За вікном чути постріли. Вартовий хапає гвинтівку, перелякано озирається.

ВАРТОВИЙ *(сонно блимає очима)*. Що таке? Хто стріляв?

ПЕРШИЙ ТЕЛЕГРАФІСТ *(посміхається, бо у Вартового розгублено-кумедний вигляд)*. Ти ж і стріляв!

ВАРТОВИЙ *(нюхає дуло)*. Не бреши! Вона не заряджена...

ПЕРШИЙ ТЕЛЕГРАФІСТ. У руках такого сонька, як ти, і незаряджена стріляє!

ВАРТОВИЙ *(дістає з кишені патрон, показує)*. Я й патрони, бачиш, не ношу...

За вікном знову чути стрілянину, п'яні голоси співають:

И беспрерывно гром греме-е-ел...
И ветры в дебрях бушевали-и-и...

(Підходить до вікна, вдивляється в темряву). Знову грабіжники прорвалися до винних погребів палацу! Вчора наша рота ходила їх розганяти! *(Захоплено)*. Ох і напилися... За всі три роки душу відвели! *(Притишивши голос)*. І мені землячок пляшечку прихопив. *(Облизує губи)*. Ну-у, винце-е. Недаремно його лише царі й пили. *(Побачив, що Перший телеграфіст читає стрічку, не слухає його)*. Треба походити, сон розігнати! *(Командує сам собі, імітуючи чийсь гучний голос)*. Смірна-а-а! На плече-е-е! Кро-ко-ом руш! *(Крокує по кімнаті)*. Ать-два! Ать-два! Вище ногу, дубина! *(Так високо підіймає ногу, що ледь не падає)*. І веселіше, веселіше дивися на начальство, протоканалія! *(Удавано посміхається)*. Ать-два! Ать-два! Ать-два!

ПЕРШИЙ ТЕЛЕГРАФІСТ *(підводиться, прикладає руку до козирка)*. Здорово, орли!

ВАРТОВИЙ *(очманіло кричить)*. Здрав-жел-ваш-бродь! *(Весело сміється)*. Ху-у... Трохи розігнав дрімоту... Адже я, брате, вже шосту добу, вважай, подушки не бачив.

ПЕРШИЙ ТЕЛЕГРАФІСТ. Чого захотів! Подушки! А під теплий бік баби не хочеш?!

ВАРТОВИЙ *(сумно)*. Аха-а... Вона, голубка, мені ось і зараз встигла наснитися... *(Пауза)*. Коли вже додому...

ПЕРШИЙ ТЕЛЕГРАФІСТ. Тепер скоро. Адже декрет про мир оголошено.

ВАРТОВИЙ. І про землю! *(Дістає з кишені пожмаканий аркушик)*. Я сім штук декретів про землю в своє село послав, щоб усім родичам вистачило...

Входить Матрос із картою, що згорнута руркою.

(Перегороджує шлях). Стороннім не можна!

МАТРОС *(строго)*. Читати вмієш?

ВАРТОВИЙ *(знічено)*. Неписьменний.

МАТРОС *(владно відпихає Вартового рукою)*. Відійди! *(Показує Першому телеграфістові свій документ, не випускаючи з рук)*. Прочитав? *(Ховає документ у кишеню)*. Хто підписав мандат?

ПЕРШИЙ ТЕЛЕГРАФІСТ. Ленін...

МАТРОС. Так от! Слухайте уважно! Зараз сюди прийдуть товариші Ленін і Криленко! Розмовлятимуть зі Ставкою. Апарат працює?

ПЕРШИЙ ТЕЛЕГРАФІСТ. Недавно зв'язок був.

МАТРОС. Перевір! *(Підходить до Першого телеграфіста, строго).* І дивись, щоб без усяких там фокусів! Зрозумів?

ПЕРШИЙ ТЕЛЕГРАФІСТ *(козиряє).* Так точно!

МАТРОС. Я знаю вас, штабні пацюки! *(Бере стілець, ставить до стіни, стає на нього, знімає ікону з цвяха).* Ось хто тут сторонній! *(Кидає ікону Вартовому).* Лови, піхота, господа бога! І міцніше тримайся за землю, а то він полетить на небо і тебе занесе!

ВАРТОВИЙ *(піймав ікону).* Спаси і помилуй... *(Злякано хреститься).*

МАТРОС. *(сміється, підказує).* ...раба божого! *(Першому телеграфісту).* Подай карту.

Перший телеграфіст подає Матросу карту, той чіпляє її на цвях. На карті — європейська частина Росії, розділена від Чорного до Балтійського моря подвійною лінією. Та частина території, яку захопили німці, заштрихована.

ВАРТОВИЙ *(простягає Матросу ікону).* Візьми.

МАТРОС *(не бере).* Вважай, що я подарував тобі цього бога!

ВАРТОВИЙ *(розгублено).* Та куди я його...

Входять Ленін і Криленко.

ЛЕНІН. Здрастуйте, товариші! *(Помітив, що Вартовий стоїть з іконою, здивовано).* А чого це ви нас з іконою зустрічаєте?

ВАРТОВИЙ *(зніяковів).* Та це... це... *(Сховав ікону за спину).*

МАТРОС. Це ми, Володимире Іллічу, ікону з цвяха зняли, щоб карту *(показує рукою)* повісити.

ЛЕНІН *(дивиться на карту).* Спасибі, карта нам може знадобитися.

МАТРОС *(Вартовому, пошепки).* Йди у коридор.

Вартовий, задкуючи, виходить. Матрос стає біля дверей.

ЛЕНІН *(підходить до Першого телеграфіста).* Як, товаришу, зв'язок зі Ставкою є?

ПЕРШИЙ ТЕЛЕГРАФІСТ *(підхоплюється, козиряє).* Так точно, товаришу Ленін, апарат працює!

ЛЕНІН *(поклав руку на плече Першому телеграфістові, лагідно).* Ви сидіть, товаришу, сидіть. Заспокойтеся і викликайте до апарата головковерха генерала Духоніна. *(Підходить до карти).* Яку величезну територію захопили німці!

КРИЛЕНКО. Понад сто п'ятдесят тисяч квадратних кілометрів! І, боюсь, німці ні на крок не відступлять, якщо навіть погодяться підписати мирний договір.

ЛЕНІН. А я не того боюсь. Боюсь, аби німці, знаючи, що наша армія не може чинити їм опору, не зажадали нових територій, і ми змушені будемо...

ПЕРШИЙ ТЕЛЕГРАФІСТ. На лінії Ставка.

ЛЕНІН *(підходить до Першого телеграфіста).* Спитайте, хто біля апарата.

ПЕРШИЙ ТЕЛЕГРАФІСТ. Ставка відповідає. Біля апарата генерал Дітеріхс.

КРИЛЕНКО. Генерал Дітеріхс — головний квартирмейстер Ставки, права рука Духоніна. Войовничий монархіст, жовчно-злісний інтриган!

ЛЕНІН. Передайте. Будьте ласкаві, запросіть виконуючого обов'язки головковерха. Якщо генерал Духонін не виконує цих обов'язків, то зволіть запросити особу, яка його зараз заступає. Як нам відомо, генерал Духонін своїх обов'язків не складав.

КРИЛЕНКО. З усього видно, і не збирається складати. Навпаки, стягує в Ставку все контрреволюційне воїнство, щоб кинути на Петроград.

ПЕРШИЙ ТЕЛЕГРАФІСТ. Ставка відповідає. Генерал Духонін спить.

КРИЛЕНКО. Брехня! Я впевнений, що він сидить поряд з Дітеріхсом і слухає розмову, щоб краще зорієнтуватися, як діяти.

ЛЕНІН. Передавайте. Коли можете, то скажіть: чи одержали ви радіотелеграму Ради Народних Комісарів, послану о четвертій годині? Що зроблено для виконання наказу Ради Народних Комісарів?

ПЕРШИЙ ТЕЛЕГРАФІСТ. Ставка відповідає. Була одержана телеграма державної ваги. Але без номера і дати. А тому генерал Духонін запитав генерала Маніковського про необхідні гарантії, які підтверджували б її дійсність.

ЛЕНІН *(Криленкові)*. Чуєте? Не Раду Народних Комісарів він запитав, а генерала Маніковського!

КРИЛЕНКО. Треба перевірити: чи не запитав Духонін царя?

ЛЕНІН. Передавайте. Що ж відповів на цей запит Маніковський? О котрій годині послано запит? Яким чином: по радіо, по телефону чи телеграфу?

Тривала пауза.

КРИЛЕНКО. Бачите, як довго думають. А це тому, що брешуть!

ПЕРШИЙ ТЕЛЕГРАФІСТ. Ставка відповідає. Відповіді ще не одержано.

ЛЕНІН *(обурений)*. Ви бачили! Не туди послали запит і чекають відповіді!

КРИЛЕНКО. Ну й генерал Маніковський! Якщо йому справді зі Ставки надіслали таку телеграму, то чому він не повідомив мене? Ну, я його розшукаю, коли ми закінчимо розмову.

ЛЕНІН. Ах, фарисеї! Час, час виграти! Ось чого хочуть пани генерали! Адже всі милі їхньому серцю газети запевняють: більшовики не утримаються при владі і двох тижнів! От генерал Духонін і чекає телеграми від генерала Маніковського про падіння Ради Народних Комісарів. Та довго йому доведеться чекати такої бажаної звістки! *(Першому телеграфісту)*. Передавайте. Прошу точно вказати, о котрій годині і яким чином надіслано перший запит. Чи не можна швидше?

КРИЛЕНКО. Вони так і воюють, як відповідають, Володимире Іллічу, наче сонні, бо тягот війни у Ставці не відчувають. Там такі умови життя, що можна тисячу років командувати військами.

ПЕРШИЙ ТЕЛЕГРАФІСТ. Ставка відповідає. Телеграму надіслано Маніковському по радіо і по апарату.

ЛЕНІН. Знову крутійство. Я питаю: о котрій годині? Повторіть запитання!

За вікном п'яна компанія співає під акомпанемент гармошки і стрілянини:

Имел бы я златые горы
И реки, полные вина...

КРИЛЕНКО *(Матросу)*. Пошли людей, щоб розігнали ту банду!

Матрос козиряє, виходить. Коло дверей стає Вартовий.

ЛЕНІН. Негайно треба знищити всі винні запаси в місті, інакше ми не припинимо ці п'яні оргії! Доведеться, мабуть, узяти з кораблів матросів, бо солдати, як мені доповідали, самі, добравшись до винних погребів, починають пиячити.

ПЕРШИЙ ТЕЛЕГРАФІСТ. Ставка відповідає. О котрій годині — зараз скажемо.

За вікном припиняються постріли. Пісня обривається на півслові.

ЛЕНІН. От, будь ласка! Нас вони ловлять на тому, що ми послали телеграму без номера і дати, а самі, одержавши її, не поставили на ній час.

КРИЛЕНКО. Це теж вигадка! Вони зараз поставлять той час, який їм треба, щоб виправдати саботаж.

ПЕРШИЙ ТЕЛЕГРАФІСТ. Ставка відповідає. Телеграму передано о 19 годині 50 хвилин.

КРИЛЕНКО. Нахабна брехня! Телеграма не могла іти чотири години!

ЛЕНІН. Передавайте. Чому не надіслали цей запит народному комісару військових справ Криленку? Адже головковерху було відомо, що генерал Маніковський — тільки особа, на обов'язку якої лежить наступність в технічній роботі постачання. А політичне керівництво військовим міністерством покладено на Криленка.

КРИЛЕНКО. Бачите, як довго мовчать пани генерали? Все Духоніну відомо, та не все із того, що відомо, йому подобається.

Повертається Матрос, Вартовий виходить.

МАТРОС *(доповідає)*. Товаришу нарком! Грабіжники винних погребів Зимового палацу розігнані!

КРИЛЕНКО. Прямо звідси поїдеш на «Аврору» і передаси наказ: послати у місто три команди матросів для боротьби з грабіжниками!

ПЕРШИЙ ТЕЛЕГРАФІСТ. Ставка передає. З цього приводу нічого не можу відповісти.

ЛЕНІН. Наймудріша відповідь! Друга особа в Ставці і не знає субординації! Ну, пани генерали! Яких недоумків з себе удають, га?! *(Першому телеграфістові)*. Передайте! Ми категорично заявляємо, що відповідальність за тяганину в такій державно важливій справі покладаємо цілком на генерала Духоніна і безумовно вимагаємо: по-перше, негайно вирядити парламентерів; по-друге, наполягаємо на особистій явці генерала Духоніна до проводу завтра об одинадцятій годині ранку. Якщо прогаяння призведе до голоду, розвалу армії, чи поразки, або анархічних бунтів, то вся провина ляже на вас, про що буде сповіщено солдатів.

КРИЛЕНКО. Закрутяться тепер — з солдатами жарти погані. Вони озвіріють, узнавши, що Рада Народних Комісарів запропонувала підписати з німцями перемир'я, а царські генерали, які сидять у Ставці, хочуть воювати до переможного кінця.

ПЕРШИЙ ТЕЛЕГРАФІСТ. Ставка відповідає. Про це доповім генералу Духоніну.

ЛЕНІН. Знову крутійство. Спитайте генерала Дітеріхса: коли він доповість Духоніну? Якщо зараз, то ми чекаємо розмови з Духоніним!

ПЕРШИЙ ТЕЛЕГРАФІСТ. Ставка відповідає. Зараз розбуджу.

ЛЕНІН. З цього і треба було починати! *(Дістав кишенькового годинника, подивився)*. Уже четверта година. Ну, що ж, будемо чекати, поки розбудять головковерха, який може спокійнісінько спати в такий неспокійний час.

На вулиці знову чути стрілянину, п'яні голоси. Ленін іде до вікна, щоб подивитися, що там діється. Матрос виходить, на його місці з'являється Вартовий.

КРИЛЕНКО *(зупиняє Леніна)*. Володимире Іллічу, не підходьте.

Кулі влучають у вікно, скло з тріском розбивається.

ЛЕНІН *(хитає головою)*. Мда-с... Розгулялися...

Картина друга

Могильов.

Ставка верховного головнокомандуючого російськими військами. Розкішно обставлений кабінет генерала Духоніна. На стіні велика карта з позначеною лінією фронту, позицій, які займають армії, дивізії. За столиком у м'яких кріслах сидять генерали Духонін і Дітеріхс, п'ють чай. Видно, що вони чаюють давно, бо Денщик приносить нові склянки чаю, порожні забирає.

ДУХОНІН. Принеси рому!

ДЕНЩИК. Слухаюсь, ваше превосходительство! *(Виходить)*.

ДУХОНІН. Щось мене морозить...

Великий годинник, що стоїть у кутку, б'є чотири рази.

Минуло вже півгодини, як ви, Михайле Костянтиновичу, мовби пішли мене будити. Чи не пора вже мені починати розмову з більшовиками?

ДІТЕРІХС. Підождуть! Треба їм показати, Миколо Миколайовичу, що ви і тим, що не поспішаєте з'являтися на переговори, не визнаєте їх!

Входить Д е н щ и к, на таці пляшка рому, дві склянки чаю.

ДЕНЩИК. Накажете, ваше превосходительство, долити?
ДУХОНІН. Доливай!

Д е н щ и к доливає в склянки рому, ставить на столик. Виходить. Д у х о н і н і Д і т е р і х с п'ють чай з ромом.

ДІТЕРІХС. А згадайте, Миколо Миколайовичу, що я вам казав, коли надійшла звістка, що більшовики захопили владу? *(Пауза).* Я казав, вони негайно запропонують німцям мир, щоб привернути на свій бік солдатів. І точно: перший же декрет вони видали про мир. Авантюрист Керенський, погнавши влітку армію в наступ, розхитав нашу оборону так, що ми зараз ледве стримуємо німців. Більшовицький декрет про мир, як бачите, зовсім дезорганізував наші бойові позиції. Тільки за вчорашній день надійшло сотні донесень із частин: солдати кидають зброю і йдуть з окопів. Або затівають братання з німцями, відкриваючи тим самим фронт. А хто за все це несе відповідальність перед Росією? Ми з вами.

ДУХОНІН. Так, ми зараз відповідаємо за все.

ДІТЕРІХС. А тому ми повинні, Миколо Миколайовичу, вести свою, незалежну політику! Вчора Керенський диктував нам умови, сьогодні — Ленін, завтра, можливо, ще хтось захопить владу в Петрограді й посилатиме нам безглузді розпорядження, а ми повинні їх виконувати?

ДУХОНІН. Найнеприємніше те, що більшовики через наші голови погрожують сповістити солдат про підписання перемир'я з німцями. Уявляєте, яку паніку, яку анархію це викличе в окопах? Особливо серед солдатів-селян, котрим більшовики пообіцяли віддати панські землі?

ДІТЕРІХС. Але ж ті декрети, Миколо Миколайовичу, пусті! Вчора я одержав від економа листа: у моїх маєтках селяни і не думають про те, що їм буде даром віддана земля! Навіть коли більшовики їм про це кажуть, вони не вірять! І миру більшовики не дадуть солдатам, бо у них немає сили це зробити. Не від тієї Ради Народних Комісарів, а від Ставки, від волі верховного головнокомандуючого залежить: продовжувати війну чи іти на капітуляцію, бо ті умови, які виставляють нам німці, будуть не почесним миром, а ганебною капітуляцією! Жоден справжній патріот Росії на це не погодиться!

Входить Денщик, знову ставить на столик повні склянки чаю, недопиті забирає.

ДУХОНІН. Поклич телеграфіста.
ДЕНЩИК. Слухаюсь! *(Виходить).*

Входить Д р у г и й т е л е г р а ф і с т.

ДРУГИЙ ТЕЛЕГРАФІСТ. *(У дверях, козиряє).* Прибув за вашим наказом, ваше превосходительство!

ДУХОНІН. Читай, що там говорять.

ДРУГИЙ ТЕЛЕГРАФІСТ. Слухаюсь, ваше превосходительство! *(Швидко підходить до апарата, не сідаючи, читає стрічку).* Петроград просить, ваше превосходительство, прискорити відповідь.

ДІТЕРІХС *(жовчно посміхається).* Бачите, Миколо Миколайовичу, як більшовикам не терпиться підписати зрадницький мир?!

ДУХОНІН *(стогне).* Ой, господи... *(Встає, хреститься, дивлячись на ікону, що висить у кутку).* Врозуми і помилуй...

Д і т е р і х с і Д р у г и й т е л е г р а ф і с т теж хрестяться.

(Підходить до апарата). Передавай! Коло апарата тимчасово виконуючий обов'язки головковерха генерал Духонін.

ДРУГИЙ ТЕЛЕГРАФІСТ *(встає).* Петроград відповідає. Народні комісари біля апарата, чекаємо вашої відповіді.

ДУХОНІН. Передавай. Із поданої мені генералом Дітеріхсом стрічки я переконався, що телеграма мені була надіслана вами. Але, перш ніж прийняти рішення по суті телеграми за підписом народних комісарів Леніна і Криленка, мені абсолютно необхідно мати такі фактичні відомості. *(Підійшов до столика, відпив кілька ковтків чаю, повернувся до апарата).* Перше. Чи має Рада Народних Комісарів якунебудь відповідь на своє звернення до воюючих держав з декретом про мир? Друге. Що передбачалося зробити з румунською армією, яка входить до складу нашого фронту? І третє. Чи передбачається входити в переговори про сепаратне перемир'я і з ким: тільки з німцями чи й з турками? Чи переговори будуть вестися за загальне перемир'я? *(Підходить до столика, випиває кілька ковтків чаю).* Ви, Михайле Костянтиновичу, маєте щось додати?

ДІТЕРІХС. Ні, Миколо Миколайовичу, ви дуже точно виклали наші вимоги. Впевнений, що більшовикам вони не сподобаються.

ДУХОНІН *(Другому телеграфістові).* Запитуй відповідь. *(Сідає в крісло, п'є чай).*

ДРУГИЙ ТЕЛЕГРАФІСТ. Петроград передає. Текст посланої вам телеграми цілком точний і ясний, в ньому говориться про негайний початок переговорів, про перемир'я з усіма воюючими державами...

ДУХОНІН. Чуєте, Михайле Костянтиновичу, з усіма воюючими державами.

ДРУГИЙ ТЕЛЕГРАФІСТ. Дозвольте продовжувати, ваше превосходительство?

ДУХОНІН. Читай!

ДРУГИЙ ТЕЛЕГРАФІСТ. Ми рішуче відкидаємо право затримувати цю державної ваги справу будь-якими попередніми питаннями.

ДУХОНІН. О-о, яким тоном вони заговорили. *(Хитає головою).*

ДІТЕРІХС. Так, більшовики — люди рішучі! Це видно з їхніх перших декретів. Вони рубають з плеча.

ДРУГИЙ ТЕЛЕГРАФІСТ. Дозвольте продовжувати, ваше превосходительство?

ДУХОНІН. Що вони там ще пропонують?

ДРУГИЙ ТЕЛЕГРАФІСТ. Наполягаємо на негайному відправленні парламентерів і сповіщенні кожної години про хід переговорів.

ДУХОНІН. Негайно парламентерів... Ой, господи. Що ви, Михайле Костянтиновичу, на це скажете?

ДІТЕРІХС. Більшовики вимагають нашого самогубства!

ДУХОНІН *(Другому телеграфістові).* Відповідай! Питання мої суто технічного характеру, без розв'язання яких неможливе ведення переговорів.

ДРУГИЙ ТЕЛЕГРАФІСТ. Петроград передає. Ви не можете не розуміти, що на переговорах виникає багато технічних, точніше, детальних питань, на які ми вам дамо відповідь в міру того, як ці питання виникатимуть або ставитимуться ворогом. Тому ще раз і ультимативно...

ДІТЕРІХС *(підвівся).* Уже ультимативно!

ДРУГИЙ ТЕЛЕГРАФІСТ *(продовжує читати)*... вимагаємо негайно і беззастережно приступити до формальних переговорів про перемир'я між усіма воюючими країнами — як союзниками, так і тими, що перебувають з нами у стані війни. Зводьте дати точну відповідь.

ДІТЕРІХС Ось вони і вимовили те слово, яке вловлювалося в тексті їхньої телеграми. Ультиматум! Яке нечуване нахабство! У наших руках вся армія, а вони наважуються на ультимативні вимоги! Ні, у цих більшовиків явне запаморочення від успішного перевороту! А вони його здійснили, лише скориставшись з боягузтва авантюриста Керенського. Ми мусимо їх поставити на місце. І негайно!

ДУХОНІН *(ходить по кабінету).* Негайно і беззастережно! Як з ворогами, так і з союзниками... От жах! *(П'є чай).* Що ви на це скажете, Михайле Костянтиновичу?

Входить Д е н щ и к, міняє склянки, виходить.

ДІТЕРІХС. Вимоги більшовиків просто смішні! Ще жодна держава не визнала Ради Народних Комісарів, а вони, бач, наказують. Та ще й в ультимативній формі! От і розпочинай переговори — від імені ніким не визнаного уряду. Це якесь божевілля!

ДУХОНІН. Передавай. Я можу тільки зрозуміти, що безпосередні переговори з державами для вас неможливі. Тим менше вони можливі для мене від вашого імені. Тільки центральна урядова влада...

ДІТЕРІХС *(підказує)*... підтримана армією і країною!

ДУХОНІН *(продовжує диктувати)*... підтримана армією і країною, може мати достатню вагу і значення для супротивника, щоб надати цим переговорам потрібної авторитетності для досягнення результатів.

ДІТЕРІХС. Тільки так! Думаю, треба сказати, що в принципі ми не проти підписання миру, щоб вони не галасували, ніби ми за продовження війни. Треба вибити цей козир з рук більшовиків. Нехай усі знають, що ми теж за мир, але, звичайно, в інший час, на інших, більш вигідних і почесних для Росії та союзників умовах.

ДУХОНІН. Передавай. Я також вважаю, що в інтересах Росії укладення якнайскорішого загального миру.

ДРУГИЙ ТЕЛЕГРАФІСТ. Петроград питає. Чи відмовляєтесь ви категорично дати нам точну відповідь і виконати нами даний наказ?

ДУХОНІН *(обурений)*. Боже, яке нечуване нахабство! Вони категорично вимагають те, що неможливо виконати! Та хто вони такі?

ДІТЕРІХС *(єхидно)*. Рада Народних Комісарів!

ДУХОНІН *(дедалі більше дратуючись)*. Не знаю я такого уряду! Не знаю і не хочу виконувати його наказів, за які мене союзники назвуть зрадником, а вся чесна Росія прокляне! *(Другому телеграфістові)*. Передавай. Точну відповідь про причини неможливості для мене виконання вашої телеграми я дав. Ще раз повторюю: потрібний Росії мир може дати тільки центральний уряд! Духонін. *(Кілька разів ковтає чай)*. Все! Я пішов спати! Прошу не будити!

ДРУГИЙ ТЕЛЕГРАФІСТ. Ваше превосходительство, Петроград продовжує розмову.

ДУХОНІН. Що їм не ясно?

ДРУГИЙ ТЕЛЕГРАФІСТ. Дозвольте читати, ваше превосходительство?

ДУХОНІН. Читай. І повідом, що я пішов.

ДРУГИЙ ТЕЛЕГРАФІСТ. Петроград передає. Іменем уряду Російської республіки, за дорученням Ради Народних Комісарів...

ДУХОНІН. Що таке? Читай голосніше!

ДРУГИЙ ТЕЛЕГРАФІСТ *(голос його переривається від хвилювання)*... ми звільняємо вас з посади, яку ви займаєте, за невиконання наказів уряду і за поведінку, яка завдає нечуваного лиха трудящим масам усіх країн і особливо арміям...

ДІТЕРІХС *(злорадо)*. А що я вам, Миколо Миколайовичу, казав? Я казав, що більшовики наші люті вороги і нам доведеться з ними вести таку війну, як з ворогами.

ДРУГИЙ ТЕЛЕГРАФІСТ. Ваше превосходительство, Петроград передав...

ДУХОНІН. Що там ще?! Читай!

ДРУГИЙ ТЕЛЕГРАФІСТ *(тихо, тремтячим голосом)*. Головнокомандуючим призначається прапорщик Криленко...

ДУХОНІН *(вражено)*. Що-о? *(Вихоплює з рук Другого телеграфіста стрічку)*. Дай сюди! *(Читає, бурмоче)*. Прапорщик головнокомандуючим?! Ні, це якась мара, жахливий сон...

Картина третя

Могильов.
Кабінет Духоніна. На столі сніданок. Денщик порається коло столу. Входить Штабс-капітан.

ШТАБС-КАПІТАН *(наливає чарку горілки, випиває).* Не дивись на мене чортом, я так само, як і головковерх, цілу ніч не скліпив очей. *(Закушує).* Знаєш, яка цієї ночі відбулася жахлива подія?

ДЕНЩИК. Не знаю!

ШТАБС-КАПІТАН. Дурень! А я ось скажу, що сталося! Більшовики усунули нашого головковерха від командування і на його місце призначили пра-пор-щика!

ДЕНЩИК *(вражено).* Жартувати зволите, ваше благородіє?

ШТАБС-КАПІТАН. Добрі жарти! *(Наливає чарку, випиває).* Вважай, йолопе, що ти вже денщик прапорщика, а не генерала! А у товариша головковерха не будеш так розкошувати! Зрозумів, що на тебе чекає?

ДЕНЩИК *(ображено, розгублено).* Я три роки вже в їх превосходительства... я буду лише їм служити.

ШТАБС-КАПІТАН *(перекривляє).* Тільки їм служити... А хто тебе, йолопа, питатиме? Нас, офіцерів, і то ніхто не питає! Присягали ми государю, присягали Тимчасовому уряду! Тепер, мабуть, доведеться присягати Раді Народних Комісарів!

Входить Дітеріхс.

(Козиряє). Здравія бажаю, ваше превосходительство!

ДІТЕРІХС *(козиряє. Денщику).* Чаю!

ДЕНЩИК. Слухаюсь! *(Виходить).*

ДІТЕРІХС. Передайте, штабс-капітане, командиру конвойної роти: точно об одинадцятій пройти з піснями! Хай начальники військових місій побачать, які у нас браві війська!

ШТАБС-КАПІТАН *(козиряє).* Буде виконано! *(Виходить).*

Входить Денщик, ставить перед Дітеріхсом склянку чаю, виходить. Пауза. Входить Духонін.

ДУХОНІН. Доброго ранку, Михайле Костянтиновичу!

ДІТЕРІХС. Здрастуйте, Миколо Миколайовичу!

ДУХОНІН *(сідає до столика, наливає чарку коньяку, випиває).* Жахлива була ніч... Мені навіть наснилося, що в Ставку повернувся государ.

Входить Денщик.

ДЕНЩИК *(козиряє).* Здравія бажаю, ваше превосходительство! Накажете подавати чай?

ДУХОНІН. Завари міцний!

ДЕНЩИК *(козиряє).* Слухаюсь! *(Виходить).*

ДІТЕРІХС. Так, ніч жахлива.

Входить Денщик, ставить склянку чаю на столик, виходить. Чути, співають солдати:

Солдатушки, бравы ребятушки,
Где же ваши жены?
Наши жены, пушки заряжены,
Вот где наши жены...

ДУХОНІН *(повеселішав).* Як співають? *(Іде до балкона).*

Солдатушки, бравы ребятушки,
Где же ваши деды?
Наши деды, славные победы,
Вот где наши деды...

(Виходить на балкон). Здорово, молодці!

Хор солдатських голосів: «Здрав-жел-ваш-дитство! Ура! Ура! Ура!»

(Повертається в кімнату). Не можу без сліз згадувати, як цю пісню любив государ.

ДІТЕРІХС. А пам'ятаєте, Миколо Миколайовичу, що я сказав, коли надійшла звістка, що більшовики скинули Керенського? Я сказав: це йому віддячили за те, що він примусив государя зректися престолу.

ДУХОНІН *(сідає за столик, снідає).* Так, жахливі потрясіння ми пережили після зречення государя. Жахливі.

ДІТЕРІХС. Як не обмірковував я, що нам робити, дійшов одного висновку: ні в якому разі не підкорятися більшовикам! Не підкорятися, бо вони, впевнений, не утримаються при владі і двох місяців! І якщо ми з вами виявимо готовність їм служити, зганьбимо себе на віки вічні! Нас справжні патріоти Росії назвуть зрадниками!

ДУХОНІН. Правду кажете, Михайле Костянтиновичу, виконувати накази більшовиків ми не можемо. Та що ж робити?

ДІТЕРІХС. Я бачу лише один вихід із нинішнього становища... Відкрити фронт і здати німцям Петроград!

Тривала пауза.

ДУХОНІН. Даруйте, Михайле Костянтиновичу, але що ж нам скажуть усі патріоти, якщо ми віддамо столицю ворогові?!

ДІТЕРІХС. А що нам скажуть патріоти, якщо ми віддамо Росію більшовикам? Запевняю вас, Миколо Миколайовичу, для нас більшовики зараз у сто разів небезпечніші від німців. З німцями ми можемо підписати мир — або навіть капітуляцію! — і зберегти всі старі порядки. А з більшовиками, судячи з їхніх перших декретів, ніякого миру бути не може! Боротьба з ними буде така: або ми їх, або вони нас! Що нам дорожче: спасіння Росії від більшовиків чи здача Петрограда німцям на якийсь час?

ДУХОНІН. Звичайно, спасіння Росії. *(Пауза).* Але ж яка ганьба! Здати столицю ворогові.

ДІТЕРІХС. А згадайте, Миколо Миколайовичу, війну з Наполеоном! Здав Кутузов Москву, щоб врятувати Росію! Здав і врятував! Ні, іншого способу перемогти більшовиків я не бачу! Скільки ми доклали зусиль, щоб допомогти генералові Краснову захопити Петроград? І що ж! Навіть ті війська, які ми вважали надійними, відмовились воювати з більшовиками. Не хочуть, бачите, розстрілювати народ! Чи впевнені ви, Миколо Миколайовичу, що коли зараз ми підемо на Петроград, не повториться те саме?

ДУХОНІН. Не впевнений.

ДІТЕРІХС. Ось у цій невпевненості наша трагедія! Ні, тільки з допомогою німців — хоч як це парадоксально! — ми можемо задушити наших внутрішніх ворогів! А коли покінчимо з внутрішніми, тоді дійде черга до зовнішніх! Доки ми не знищимо більшовиків, порядку в армії не буде!

ДУХОНІН. Так, треба вжити якихось рішучих заходів!

ДІТЕРІХС. Гадаю, Миколо Миколайовичу, ми повинні негайно оголосити союзникам — а значить, і військам! — що не визнаємо Ради Народних Комісарів! Ми підтримуємо Тимчасовий уряд, визнаний союзниками.

ДУХОНІН. Але ж Тимчасового уряду вже не існує! Прем'єр Керенський десь у бігах, міністри в камерах Петропавловської фортеці.

ДІТЕРІХС. Ну то й що? До скликання Установчих зборів, які сформують новий уряд, ви, Миколо Миколайовичу, всю повноту влади візьмете на себе!

ДУХОНІН. Так, але...

ДІТЕРІХС. Не розумію, чому ви вагаєтесь. Сама історія віддає вам повноту влади в Росії. Бо армія у ваших руках! А в кого сила, у того й влада! Влада фактична, а не фіктивна!

ДУХОНІН. Це так, звичайно...

ДІТЕРІХС. З нас сміятиметься весь світ, якщо ми, прогнавши більшовиків, знову віддамо владу в руки авантюристу Керенському. Ні! Порядок в Росії може навести тільки верховний правитель, його військова сила. Людина авторитетна і вольова. Такою людиною ми вважаємо вас, Миколо Миколайовичу, готові присягнути вам на вірність!

ДУХОНІН *(розгублений)*. Вельми вдячний вам, дорогий Михайле Костянтиновичу. Вельми. *(Пауза)*. Боюсь лише, чи вистачить у мене сили на таку велику боротьбу. Адже армія деморалізована.

ДІТЕРІХС. Як тільки армія відчує тверду руку — все стане на своє місце! Офіцерство з нетерпінням чекає хвилини, коли йому буде повернуто всі права, коли в армії запанує така сама дисципліна, як за государя імператора!

Входить Штабс-капітан.

ШТАБС-КАПІТАН. Даруйте, ваше превосходительство, екстрене повідомлення.

ДУХОНІН. Слухаю вас.

ШТАБС-КАПІТАН *(подає бланк радіограми)*. Звернення Ради Народних Комісарів до військ із закликом негайно розпочати переговори про перемир'я з німцями! Підписали Ленін і Криленко.

ДУХОНІН *(узяв радіограму, прочитав)*. Мда-а-с... Верховний головнокомандуючий Криленко. *(Дає радіограму Дітеріхсу)*. Як вам це, Михайле Костянтиновичу, подобається?

ДІТЕРІХС *(почепив пенсне, прочитав)*. Енергійні люди, ці більшовики! Нас примусити піти на переговори про мир не вдалося, так вони почали діяти через наші голови! *(Читає, жовчно посміхається)*. «Солдати! Справа миру у ваших руках!» Смішно, справді. *(Віддає штабс-капітанові радіограму)*. Повірте мені, Миколо Миколайовичу, що це нова авантюра! Більшовики в такий спосіб намагаються утримати владу!

ДУХОНІН. Підготуйте наказ усім командуючим фронтами: ні в які переговори про перемир'я з ворогом не вступати! За самочинні дії в цьому напрямі винні будуть віддані під суд.

ДІТЕРІХС. Негайно буде виконано!

ШТАБС-КАПІТАН. *(Подає Духоніну кілька паперів)*. Ось, ваше превосходительство, донесення з військових частин про ту паніку, яку викликало звернення більшовиків до солдатів. Ширяться чутки, буцімто Ленін уже підписав мир з німцями і війну закінчено. Тисячі солдатів залишають окопи і йдуть у тил.

ДУХОНІН. Виставити загони! Усіх повернути! Усіх під трибунал! Як дезертирів! Судити! Суворо карати! Досить! Час взятися за наведення порядку. Сповістіть усіх: ніяким прапорщикам я командування армією не здам! А ті, хто насмілиться не виконати моїх наказів, будуть розстріляні! Воюватимемо до переможного кінця! Перемога вже близька, бо у війну вступає Америка зі своїми свіжими силами! Німеччина та її союзники приречені на поразку! Вони давно б уже капітулювали, якби революція не підірвала наш державний лад, не викликала тієї страшної анархії, яку ми зараз переживаємо.

ШТАБС-КАПІТАН. Ваше превосходительство, підійшов час прийому начальників військових місій.

ДУХОНІН. Хто прибув?

ШТАБС-КАПІТАН. Генерали Бартер і Лавернь.

ДУХОНІН. Просіть!

Штабс-капітан виходить. Духонін переходить до робочого стола. Дітеріхс сідає в крісло. Входить Денщик, зачиняє двері до тієї ніші, в якій снідали генерали, виходить. Входять Бартер і Лавернь. Загальне привітання.

Радий бачити вас, панове генерали! Сідайте, будь ласка! Що вас привело до мене?

БАРТЕР. Ваше превосходительство, начальники всіх військових місій, акредитованих при верховному російському командуванні, котре в даний час ви маєте честь очолювати, уповноважило мене і генерала Лаверня...

Л а в е р н ь хитає головою.

...зробити таку офіційну заяву. Діючи на підставі точних вказівок, які ми одержали від своїх урядів, ми енергійно протестуємо проти порушення договору від вересня 1914 року, підписаного союзними державами. Тим договором союзники, в тому числі і Росія, урочисто зобов'язалися не згоджуватися ні на сепаратне перемир'я, ні на припинення воєнних дій. *(Подає Духоніну документ).* Візьміть, ваше превосходительство, підписаний всіма начальниками військових місій протест.

ДУХОНІН *(узяв документ).* Дякую.

БАРТЕР. Ми, начальники військових місій, вважаємо також своїм обов'язком довести до відома вашого превосходительства, що всяке порушення цього договору Росією матиме дуже тяжкі наслідки. Прийміть, ваше превосходительство, щирі запевнення в моїй особистій глибокій повазі до вас!

ДУХОНІН. Дякую, пане генерал!

ЛАВЕРНЬ. Дозвольте сподіватися, що російське воєнне верховне командування, яке вручене вам, ваше превосходительство, законною центральною владою і визнане союзними державами, має твердий намір відхилити всілякі пропозиції про сепаратний мир і триматиме російську армію обличчям до нашого спільного ворога!

ДУХОНІН. Я дуже зворушений, панове, тим довір'ям, яке ви від імені своїх урядів виявили мені. Відповім коротко: ми так само, як і ваші країни, не визнаємо Ради Народних Комісарів. А отже, не визнаємо і тих демаршів, котрі цей самозваний уряд вживає, намагаючись підписати перемир'я з Німеччиною. Можете передати, панове, урядам Англії і Франції: верховне командування Росії, в руках якого волею божою зосередилась уся державна влада, сепаратного миру з Німеччиною та її союзниками не підпише! Із війни Росія повинна вийти тільки переможницею! Оце все, що я можу вам сказати!

БАРТЕР. Ви нас заспокоїли, ваше превосходительство! Дозвольте скласти вам щиру подяку і побажати швидкої перемоги над нашим спільним ворогом.

Тиснуть руки, козиряють. Репліки різними мовами. Б а р т е р і Л а в е р н ь виходять. Д і т е р і х с проводжає їх.

Завіса

Картина четверта

Петроград.

Смольний. Кабінет Леніна. За столом сидить Л е н і н, щось пише, поглядаючи в газету, яка лежить біля нього. Входить С к р и п н и к. В руках у неї папка з паперами.

СКРИПНИК. Викликали, Володимире Іллічу?

ЛЕНІН *(продовжує писати).* Так, одну секунду... Присядьте, будь ласка.

СКРИПНИК. Я пізніше зайду.

ЛЕНІН *(продовжує писати).* Ні-ні, я закінчую статтю. Присядьте.

С к р и п н и к сідає на краєчок стільця. Дзвонить телефон.

Маріє Миколаївно, візьміть, будь ласка, трубку.

СКРИПНИК *(прикрила трубку долонею, тихо).* Ал-ло... Так... Подзвоніть хвилин через...

ЛЕНІН *(не відриваючись від роботи).* Хто?

СКРИПНИК. Криленко.

ЛЕНІН. Скажіть, я його чекаю.

СКРИПНИК. Товариш Ленін вас чекає.

ЛЕНІН *(закінчив писати, зібрав аркушики, акуратно склав, віддав Скрипник).* Негайно відправте в «Правду». Стаття йде в номер.

СКРИПНИК. Зараз відішлю.

ЛЕНІН. Що у вас?

СКРИПНИК. Телеграми з фронтових частин. *(Передає папку).*

ЛЕНІН *(узяв папку, переглядає телеграми).* Чудово! Наше звернення по радіо до солдатів, як я і думав, знайшло найживіший відгук в окопах! Солдати змучені трирічною війною, їм потрібен мир. І ми дамо їм мир, хоч яким би він був тяжким! Дякую, Маріє Миколаївно, за добрі вісті. *(Поклав папку, подивився у свої нотатки).* Я вас просив знайти Троцького і передати, щоб він мені подзвонив.

СКРИПНИК. А хіба він вам не дзвонив?

ЛЕНІН. Ні.

СКРИПНИК. Дивно... Я передала Льву Давидовичу ваше прохання.

ЛЕНІН *(подивився на годинник).* Коли ви з ним говорили?

СКРИПНИК. Хвилин за п'ять після того, як ви сказали мені.

ЛЕНІН. Ви попередили його, що я просив терміново зв'язатися зі мною?

СКРИПНИК. Навіть кілька разів повторила: негайно подзвоніть, негайно. Він сказав, що дуже зайнятий.

ЛЕНІН *(ховає годинник в кишеню).* Минуло година і сім хвилин! Ще раз прошу вас, Маріє Миколаївно, розшукайте його!

СКРИПНИК. Гаразд, Володимире Іллічу!

ЛЕНІН. І не засмучуйтесь, будь ласка: серджуся я не на вас, а на Троцького. Вашою роботою я задоволений. *(Лагідно посміхається).* Відправляйте, відправляйте статтю, а то мене в редакції, мабуть, уже лають. Я обіцяв прислати о десятій, а вже пів на одинадцяту.

Скрипник виходить. Дзвонить телефон.

(Взяв трубку). Так, я! *(Сердито хмуриться).* Нам потрібні не пояснення, товаришу Горбунов, а гроші! У вас є всі повноваження, щоб примусити керуючого банком видати гроші! От і дійте! Добром не дадуть — застосуйте зброю! Ми не зробимо тієї помилки, якої припустилися комунари, посоромившись взяти гроші в банках Парижа. Революції — запам'ятайте це! — потрібні гроші так само, як і зброя! Без п'яти мільйонів не повертайтеся! *(Поклав трубку).*

Входить Криленко.

КРИЛЕНКО. Здрастуйте, Володимире Іллічу.

ЛЕНІН *(тисне руку Криленкові).* Здрастуйте! Сідайте, будь ласка. *(Сів не за стіл, а навпроти Криленка, посміхається).* Значить, збираєтесь іти на штурм Ставки?

КРИЛЕНКО. Так, Володимире Іллічу, збираюсь. Треба ж приймати верховне командування.

ЛЕНІН. Треба! І якомога швидше. Бо Духонін після нашої розмови з ним заявив начальникам військових місій союзних держав, що Ставка не визнає Ради Народних Комісарів: ні на які мирні переговори з німцями не піде. Взагалі Духонін поводиться так, наче він глава держави.

КРИЛЕНКО. Всі генерали, Володимире Іллічу, однакові: як тільки в їхніх руках зосереджується сила — негайно оголошують себе верховними правителями.

ЛЕНІН. Який же ваш план захоплення Ставки?

КРИЛЕНКО. Я беру паровоз і кілька вагонів, команду матросів і вирушаю в дорогу. Та перш ніж поїхати в Могильов, побуваю в арміях північного фронту, де солдатські комітети, судячи з телеграм, уже почали активні переговори з німцями про перемир'я. З допомогою

солдатських комітетів усуну від командування частинами всіх однодумців Духоніна. Призначу нових командуючих і тоді вже вирушу на Могильов.

ЛЕНІН. Тільки з командою матросів?

КРИЛЕНКО. Так. Але якщо Духонін назустріч вишле вірні йому війська, я викличу війська, вірні нам. Коротше: обставини покажуть, як діяти. Зараз усе передбачити неможливо. Знаю лише одне: переважна маса солдатів не піде воювати проти тих, хто виступає за мир.

Входить Скрипник.

СКРИПНИК. Володимире Іллічу, на проводі Троцький.

ЛЕНІН. Дякую. *(Взяв трубку).* Так, я вас розшукував! *(Слухає, ледь стримуючи гнів).* Пробачте, але я не менше зайнятий! І теж невідкладними справами! *(Побачив, що Криленко хоче вийти з кабінету, махає йому рукою).* Залишіться. *(У трубку).* То я не вам. *(Пауза).* Лев Давидович, мене сьогодні повідомили, що начальники військових місій при Ставці звернулися до генерала Духоніна з вимогою від імені своїх урядів продовжувати війну до переможного кінця. Виходить, що начальники військових місій закликають генерала Духоніна — генерала, усунутого з посади головковерха! — вести політику прямо протилежну тій, яку веде Рада Народних Комісарів! Вам відомо про це? *(Іронія).* Чудово! Чому ж ви не вважали за потрібне мене повідомити? *(Саркастично посміхається).* Ах, не встигли! *(Слухає, морщиться).* Надалі прошу знаходити час інформувати мене про такі важливі справи! І прошу підготувати і надрукувати — показавши мені перед відправленням в газету! — заяву від імені Народного комісаріату закордонних справ такого змісту. Перше. Така поведінка представників союзних держав не може бути терпима. Друге. Ніхто не вимагає від нинішніх союзних дипломатів визнання Радянської влади. Але в той же час Радянська влада, яка відповідає за долю країни, не може допустити, щоб союзні дипломатичні і військові агентства, в ім'я тієї чи іншої мети, втручалися у внутрішнє життя нашої країни і намагалися розпалити громадянську війну. Подальші кроки на цьому шляху неминуче викличуть найтяжчі ускладнення, відповідальність за які Рада Народних Комісарів заздалегідь знімає з себе! Маєте якесь заперечення проти такого тексту заяви? Хочете пом'якшити тон? Пом'якшуйте! Але змісту прошу не міняти! На все добре! *(Поклав трубку).* Чули, Миколо Васильовичу?

КРИЛЕНКО. Чув. І схвалюю не тільки зміст, а й тон заяви!

ЛЕНІН. Отже, ви маєте вирішити дві надскладні задачі: захопити Ставку і розпочати мирні переговори з німцями. *(Підводиться).* Прошу вас, Миколо Васильовичу, надсилати мені своєчасну і грунтовну інформацію. Із безлічі всіх тих складних питань, які нам треба зараз вирішувати, мир — та ланка, вхопившись за яку, ми витягнемо весь ланцюг! Будь-якою ціною — якомога швидше! — ми повинні вийти з війни! В цьому, і тільки в цьому наше спасіння! Продовження революційної війни, як того вимагають Троцький, Бухарін й іже з ними,— небезпечна дурість!

КРИЛЕНКО. Цілком згоден з вами, Володимире Іллічу!

ЛЕНІН. Дуже радий! *(Тисне руку Криленкові).* Бажаю вам успіху! До побачення!

Дзвонить телефон.

КРИЛЕНКО. До побачення, Володимире Іллічу! *(Виходить).*

ЛЕНІН *(узяв трубку!).* Алло! *(Радісно посміхається).* Здрастуйте, Якове Михайловичу! Ні-ні, ви дуже вчасно подзвонили! Більше того, я хотів вас розшукувати! *(Засмучено).* А чого ж ви так кашляєте? Дрібниці? Гм-м... Чого я вас хотів розшукувати? А ось чого. Я маю текст вказівки Військово-революційному комітетові. Хочу, перш ніж відсилати його до друку, порадитися з вами. Текст короткий, і якщо ви

не проти, я прочитаю його вам по телефону. Дякую. *(Взяв зі стола аркуш паперу).* Слухайте. *(Читає).* Продовольчий розлад, викликаний війною, безгосподарністю, загострюється до останнього ступеня спекулянтами, мародерами та їхніми посібниками на залізницях, в пароплавстві, транспортних конторах... Алло! Пробачте, мені здалося, ви щось сказали... *(Невдоволено хитає головою).* Ні, небезпечний у вас кашель. Я все-таки попрошу лікаря, щоб він сьогодні ж вас оглянув. *(Продовжує читати).* В умовах неймовірного народного лиха злочинні хижаки заради наживи грають здоров'ям і життям мільйонів солдатів і робітників. *(Гнівно).* Таке становище не може бути далі терпиме жодного дня! Дуже радий, що ви, Якове Михайловичу, поділяєте моє обурення! *(Продовжує читати).* Рада Народних Комісарів пропонує Військово-революційному комітетові вжити найрішучіших заходів для припинення спекуляції і саботажу, приховування запасів, злісної затримки вантажів. Усі особи, винні в таких діях, підлягатимуть за спеціальними постановами Військово-революційного комітету *(робить наголос на кожному слові)* негайному арешту і утриманню в тюрмах Кронштадта — до передачі їхніх справ військово-революційному суду. Що ви скажете? Згоден. Дописую. *(Записує, повторюючи текст).* Усі народні організації повинні бути залучені до боротьби з розкраданням продовольства. Дякую, Якове Михайловичу, я зараз же відправлю цей текст до друку.*(Кладе трубку, йде до дверей, відчиняє, кличе).* Маріє Миколаївно, зайдіть, будь ласка.

Входить Скрипник.

(Віддає рукопис). Відправте, будь ласка, в «Известия ЦИК». Товариш Ломов прийшов?

СКРИПНИК. Тільки-но з'явився.

ЛЕНІН. Кличте його.

Скрипник виходить. Входить Ломов.

ЛОМОВ *(радісно посміхається).* Здрастуйте, Володимире Іллічу!

ЛЕНІН *(не подаючи руки, холодно).* Здрастуйте, товаришу Ломов! *(Бере зі стола газету, показує Ломову, кидає її на стіл).* Я ось прочитав вашу статтю, товаришу Ломов! Вона мене не просто засмутила, а обурила до глибини душі! Так, так, до глибини душі! Хочете знати чому? Будь ласка! Ви пишете, що мирного договору з німцями ми не повинні підписувати ні за яких умов! Ви закликаєте розпочати революційну війну з імперіалістичними хижаками! Не морщіться, ваші слова! Але скажіть, шановний товаришу Ломов, яка ж різниця між просто війною і революційною війною?

ЛОМОВ. Володимире Іллічу, ви це добре знаєте...

ЛЕНІН. Так, знаю! І питаю вас тому, що з вашої статті бачу: ви — даруйте великодушно за прямоту! — уявлення не маєте про те, до чого закликаєте! І ось чому! Ви абсолютно не враховуєте тієї страшної ситуації, яка склалася після перемоги нашої революції! Замість того щоб глибоко проаналізувати події і зробити з тих обставин, що склалися, теоретичні висновки, ви разом з Бухаріним та іншими хочете підігнати обставини під свої — і прямо скажу: далекі від марксизму — теорії! Ні про яку революційну війну в даній ситуації не може бути й мови!

ЛОМОВ. Чому?

ЛЕНІН. Та тому, що у нас немає армії, здатної вести революційну війну! Так само, як у нас немає армії, здатної чинити опір німцям і їхнім союзникам! Така ситуація диктує нам, товаришу Ломов, один вихід: підписання сепаратного миру з Німеччиною! І якщо партія піде за такими теоретиками, як Троцький, Бухарін і ви, це призведе до того, що ми знищимо завоювання нашої революції!

Тривала пауза.

ЛОМОВ. І все-таки, Володимире Іллічу, я не можу погодитися

з вами! Я буду відстоювати свою точку зору щодо підписання сепаратного миру з імперіалістичними хижаками!

ЛЕНІН *(саркастично посміхається)*. Можу вас, товаришу Ломов, порадувати! У вас з'явився такий однодумець, як генерал Духонін. Він заявив представникам Англії і Франції, що ні на які переговори з німцями не піде, що вестиме війну до переможного кінця. Спитати б того хороброго генерала: де ж ті сили, якими він збирається перемогти противника? Адже і ви, товаришу Ломов, мабуть, згодні, що наша армія повністю деморалізована? Що вона неспроможна чинити опір німцям? Що коли німці завтра ж почнуть наступ, вони через кілька днів підійдуть до Петрограда! Згодні ви з цим?

ЛОМОВ. Так, стара армія розвалилася.

ЛЕНІН. Нової армії ми ще не створили! Дозвольте тоді вас спитати: хто ж буде вести ту революційну війну, за яку ви так активно агітуєте? *(Пауза)*. Товаришу Ломов, спускайтеся із захмарних висот своїх теорій на грішну землю, перекопану за три роки варварської війни тисячами кілометрів окопів, политу кров'ю мільйонів загиблих солдатів!

Дзвінок телефону.

(Взяв трубку). Алло! Хіба вже обід? *(Глянув на кишенькового годинника)*. Вибач, Надю, я йду! *(Виходить із кабінету разом з Ломовим)*. Дуже, дуже радив би вам, товаришу Ломов, поїхати на фронт і особисто переконатися, що там діється. Є і нагода: товариш Криленко завтра вирушає приймати Ставку, може вас захопити з собою.

Ленін пропускає Ломова вперед, виходить за ним.
Завіса

Картина п'ята

Ставка Вільгельма II.
На стіні карта фронтів: східного і західного, бо Німеччина веде війну на два фронти. Біля карти стоїть Вільгельм II, генерал Людендорф, статс-секретар Кюльман.

ЛЮДЕНДОРФ *(продовжує доповідь)*. Така, ваша величність, ситуація на західному фронті. Резюмую те, що сказав: якби ми могли, підписавши договір з Росією, перекинути половину військ на західний фронт, можна було б розраховувати на успішний літній наступ. А це, думаю, принесе нам почесний мир з Францією і Англією.

ВІЛЬГЕЛЬМ. Що ж, ситуація така, що це, по суті, була б перемога.

ЛЮДЕНДОРФ. Дозвольте перейти до становища на східному фронті?

ВІЛЬГЕЛЬМ. Будь ласка.

ЛЮДЕНДОРФ. На східному фронті після повного провалу наступу росіян у липні ми не тільки надійно укріпилися, а й готові до короткочасних наступів. А після приходу більшовиків до влади ми й взагалі займаємо на фронті пануюче становище. Адже російська армія після видання декрету про мир опинилася в такому кризисному становищі, з якого, мабуть, не вийде до кінця війни. Думаю, що зараз ми можемо наступати по всьому фронту *(показує на карті)*, не зустрічаючи серйозного опору. Якщо ж розклад російської армії йтиме такими темпами і далі, тижнів через два в окопах, мабуть, не залишиться жодного солдата.

ВІЛЬГЕЛЬМ. Ось чим обернулося для росіян те, що вони скинули царя! Ще коли мені доповідали, що імператора Миколу примусили підписати зречення від престолу, я сказав: Росію охопить чорна смута.

ЛЮДЕНДОРФ. Ваша величність дуже точно визначили шлях, по якому піде Росія, залишившись без государя. Мало того, що солдати кидають окопи,— в країні вже почалася громадянська війна! Перша

спроба генерала Краснова, щоправда, зазнала поразки: заколотники-більшовики розбили його війська на підступах до Петербурга. Вся влада зараз у руках генерала Духоніна, бо армія підлягає йому.

КЮЛЬМАН. Не виключено, що генерал Духонін оголосить себе, як це робив генерал Корнілов, верховним правителем Росії. Він уже приймав представників союзних держав і від імені Росії заявив, що вестиме війну до переможного кінця.

ВІЛЬГЕЛЬМ. Виходить, в Росії двовладдя?

КЮЛЬМАН. Так, зараз два центри: Петербург і Могильов. Ставка і Рада Народних Комісарів.

ВІЛЬГЕЛЬМ. І хто, ви вважаєте, переможе?

КЮЛЬМАН. Усі пророчили, що більшовики і трьох днів не протримаються при владі, а вони протрималися вже два тижні. Це, звичайно, не дуже багато. Але, судячи з того, як народ сприймає їхні декрети,— а вони безплатно віддали селянам землю, робітникам — заводи і фабрики! — більшовики мають величезну підтримку. Поява Леніна на мітингах викликає бурю овацій! Прем'єра Керенського навіть його прихильники називають авантюристом. Він уже, як мені здається, політичний труп. Якби він вчасно встиг переїхати зі своїм урядом до Москви, а нам здати Петербург, то, можливо, тримався б при владі.

ЛЮДЕНДОРФ. У мене є відомості, що Духонін роздумує про здачу нам Петербурга, щоб таким чином покінчити зі своїми супротивниками — більшовиками! І ми, ваша величність, за того співвідношення сил на фронті, що склалося, можемо швидко захопити столицю Росії.

ВІЛЬГЕЛЬМ. Це, звичайно, було б непогано... *(Вивчає карту, повертається до Кюльмана).* А що думає статс-секретар?

КЮЛЬМАН. Я не впевнений, ваша величність, що генерал Духонін, здавши нам Петербург, утримає владу. Але я впевнений, якщо це станеться, він не підпише з нами сепаратного миру, а воюватиме до кінця. А більшовик Ленін змушений підписати з нами мир, бо в цьому спасіння влади Народних Комісарів. Ленін не Керенський! Це, ваша величність, дуже сильний противник. Він знає, чого ми хочемо, бо дуже тонко розбирається в тій політичній і воєнній ситуації, яка склалася. Він знає, що нам мир з Росією зараз — саме зараз! — так само гостро необхідний, як і Росії. А тому й наполягає на негайних переговорах. Ситуація, як бачите, ваша величність, дуже оригінальна: ми змушені йти на мир з нашим класовим ворогом в Росії, а не з нашими класовими друзями!

ВІЛЬГЕЛЬМ. Як же ми йтимемо на мир з Леніним, котрий закликає і наших робітників до революції? До скинення законного уряду?

ЛЮДЕНДОРФ. Я не політик, ваша величність, і говоритиму як солдат. Нам потрібен мир з Росією, щоб добитися рішучої перемоги над Францією й Англією, доки Америка не вступила у війну! Висадка американських військ у Європі, про що вже повідомив президент Вільсон,— це...

КЮЛЬМАН. Насмілюся, ваша величність, сказати вголос те, про що подумав генерал Людендорф: це катастрофа!

ВІЛЬГЕЛЬМ *(зітхає).* Ситуація...

Входить А д'ю т а н т.

АД'ЮТАНТ. Пробачте, ваша величність, дуже термінове повідомлення.

ВІЛЬГЕЛЬМ *(не бере телеграми, яку йому простягає Ад'ютант).* Читайте.

АД'ЮТАНТ *(читає).* Із Брест-Литовська. Генерал Духонін убитий повсталими солдатами. Ставка в руках нового головковерха прапорщика Криленка!

ЛЮДЕНДОРФ. Тепер про захоплення Петербурга, ваша величність, не може бути й мови.

КЮЛЬМАН. Залишилося одне: почати переговори з більшовиками.
ВІЛЬГЕЛЬМ. Мабуть, доведеться.

Завіса

Картина шоста

Вагон, у якому штаб головковерха Криленка. На стіні карта фронтів. На столі польовий телефон.

КРИЛЕНКО *(розмовляє по апарату).* Алло! Алло! Знову не чую вас! Це неподобство! Вишліть на лінію зв'язківців! Хай перевірять! Алло! А, чорт забирай! Ви чуєте мене? Повторюю те, що вже сказав: ми збираємося послати до німців парламентерів. Зрозуміли? Повторіть! Добре. Парламентери перейдуть фронт на лінії вашого полку. Повторіть! Правильно. Прошу підготувати проходи в дротяних загородженнях. Алло! Куди ви знову пропали? Ну, біда! Алло! Повторюю: прошу підготувати проходи в дротяних загородженнях! Зрозуміли? Ну, слава богу. *(Поклав трубку).*

Входить Матрос.

МАТРОС. Товаришу головковерх, парламентери прибули! Накажете привести?
КРИЛЕНКО. Нехай заходять!

Матрос виходить. Повертається з Шнеуром, Сагаловичем, Мереном. У руках Мерена труба, у Шнеура білий прапор, згорнутий на держаку, на плечі у Сагаловича біла сумка з червоним хрестом.

ШНЕУР *(рапортує).* Товаришу головковерх! Поручик Київського дев'ятого гусарського полку Шнеур прибув за вашим наказом!
САГАЛОВИЧ. Товаришу головковерх! Член армійського комітету п'ятої армії, військовий лікар Сагалович прибув за вашим наказом!
МЕРЕН. Товаришу головковерх! Член армійського комітету п'ятої армії, трубач Мерен прибув за вашим викликом!
КРИЛЕНКО. Здрастуйте, товариші! *(Всім тисне руки).*

Усі відповідають: «Здравія бажаю».

Я вас викликав, щоб доручити завдання великої державної ваги. Як ви знаєте, Рада Народних Комісарів прийняла декрет про мир. Звернулася до всіх воюючих країн — противників наших і союзників — з пропозицією негайно припинити воєнні дії на всіх фронтах! Вам випала честь зробити перший конкретний крок до миру: піти до німців і передати їм наші пропозиції розпочати мирні переговори! Ви готові виконати цю велику революційну місію?
ШНЕУР. Все зроблю для миру.
МЕРЕН. День і ніч трубитиму про мир!
САГАЛОВИЧ. Готовий виконати завдання.
КРИЛЕНКО. Спасибі, товариші! А тепер підійдіть до карти, я вам покажу, де ви перейдете лінію фронту. *(Підходить до карти, показує).* На цьому місці окопи Московського полку. У наших дротяних загородженнях зробимо прохід. Перед німецькими окопами зупинитеся, махатимете білим прапором і трубитимете. Німці згідно міжнародної конвенції про парламентерів повинні вийти вам назустріч і пропустити в свої окопи. Зрозуміли?

Усі відповідають: «Так точно!»

Це ідеальний варіант. Але на війні все може бути. Відомо немало випадків, коли противник стріляв у парламентерів. А кажу я це, щоб ви були готові до всього. На випадок стрілянини ви, не чинячи опору, повинні повернутися в свої окопи. Якщо хтось буде поранений або вбитий, не залишати на нейтральній смузі. Якщо двоє будуть убиті, третій, забравши у них документи, повертається сам. Запитання є?
ШНЕУР. Мені все ясно.

САГАЛОВИЧ. Усе зрозумів.

МЕРЕН. Теж.

КРИЛЕНКО. Добре! *(Бере зі стола пакет, подає Шнеуру).* Ви, поручику, призначаєтесь старшим групи!

ШНЕУР *(козиряє).* Дякую за честь!

КРИЛЕНКО. У пакеті пропозиції про умови перемир'я, затверджені Радою Народних Комісарів. Документ підписав товариш Ленін.

МЕРЕН. Сам Ленін?!

КРИЛЕНКО. Так, особисто Володимир Ілліч підписав умови перемир'я, бо вважає, що другою перемогою нашої революції має бути вихід Росії із війни, укладення загального миру! Продовжувати війну означало б згубити революцію! Ми повинні підписати мир, сказав Ілліч, на будь-яких умовах. Щоб передихнути, зміцнити перемогу революції! Розумієте, товариші, яка відповідальність покладена на всіх нас?

Усі відповідають: «Розуміємо!»

(Дає Шнеуру другий пакет). Тут ваші повноваження! Усі документи російською мовою. А повноваження ще й німецькою, щоб ті офіцери, які зустрінуть вас в окопах, без перекладача могли зрозуміти, хто ви, куди вас треба відправити. І ще одне: німцям зараз потрібний мир не менше, ніж нам. Вони, як доповідає розвідка, виношують плани широкого наступу на західному фронті. Усі вільні *(подивився на кишеньковий годинник)* до одинадцятої години!

Світло гасне. Коли засвічується...

Лінія окопів, обплутана колючим дротом. Зрідка чути гвинтівочні постріли. Раптом лунає звук труби. Горніст грає: «Слухайте всі!» З окопів висувається кілька голів у німецьких касках, чути збуджений гомін. Потім гучні команди німецькою мовою. Але які це розпорядження, за звуком труби неможливо зрозуміти. У глибині сцени з'являються три постаті. Вони повільно наближаються до німецьких окопів, і коли входять у смугу світла, видно, що це Шнеур *(він махає білим прапором),* Сагалович *(у нього через плече біла сумка з червоним хрестом),* Мерен *(він трубить).* Парламентери підходять до дротяного загородження, зупиняються.

ШНЕУР *(штовхає ліктем Мерена, той опускає трубу).* Не стріляйте! Ми пропонуємо мир! *(Махає білим прапором високо над головою. Повторює російською і німецькою мовами).* Мир! Мир! Мир!

Тривала, напружена пауза.

(Німецькою мовою). Ми парламентери! Покличте пана офіцера! *(Мерену).* Труби!

Мерен трубить. У німецькому окопі підводиться Обер-лейтенант, пильно подивившись на парламентерів, йде до них.

Світло гасне... Коли засвічується...

Штаб командира німецької дивізії Гофмейстера.

ОБЕР-ЛЕЙТЕНАНТ *(заводить до кімнати Шнеура, Сагаловича, Мерена. У них на очах чорні пов'язки).* Рус, можна очі звільнити!

Шнеур, Сагалович, Мерен знімають пов'язки з очей.

ШНЕУР. Чи не скажете, пане обер-лейтенант, де ми знаходимося? Якщо це, звичайно, не військова таємниця.

ОБЕР-ЛЕЙТЕНАНТ *(сміється).* О, це вже не є секрет! Вас привели в штаб його превосходительства генерала Гофмейстера, котрий матиме з вами розмову.

ШНЕУР. Дякую.

ОБЕР-ЛЕЙТЕНАНТ. О, прошу!

Входить генерал Гофмейстер у супроводі чинів свого штабу. Він у парадній формі, при стрічці й орденах.

ГОФМЕЙСТЕР *(велично).* Здрастуйте, пане поручику!

ШНЕУР *(козиряє).* Здравія бажаю, пане генерал!

ГОФМЕЙСТЕР *(звертаючись до Сагаловича і Мерена).* Здрастуйте, панове!

Сагалович і Мерен козиряють.

Ми перевірили ваші повноваження і визнали їх дійсними. Ваші пропозиції про перемир'я ми вже передали нашому вищому командуванню. Нам сказали, що відповідь дадуть через двадцять чотири години. Оце все, панове, що я маю честь вам повідомити. Зараз вас нагодують і відведуть до приміщення, де ви перебуватимете під надійною охороною. *(Виходить разом з почтом).*

ОБЕР-ЛЕЙТЕНАНТ. Прошу, панове, зав'язати очі.

Мерен, Сагалович і Шнеур зав'язують очі.

Прошу взятися за руки і йти за мною.

Завіса

ДІЯ ДРУГА

Картина сьома

Петроград.
Смольний. Кабінет Леніна, біля карти стоять Ленін і Криленко.

КРИЛЕНКО *(продовжуючи доповідати).* Кількість багнетів абсолютно не відповідає довжині фронту. Багато ділянок залишені частинами. За таких умов весь оцей *(показує на карті)* величезний фронт треба вважати позначеним на карті. Армії не здатні стримати наступу противника не лише на позиціях, які займають, а й за умови перенесення лінії оборони в глибокий тил. Такі мої, Володимире Іллічу, враження після вивчення стану справ на фронтах.

ЛЕНІН. Так, ситуація надскладна...

КРИЛЕНКО. Ускладнюється тяжке становище армії ще й тим, що солдати сидять в окопах на голодному пайку. Запаси продовольства катастрофічно тануть, підвозу немає і не передбачається. Треба знайти можливості годувати солдатів. А де взяти стільки продовольства? Адже в окопах понад десять мільйонів чоловік!

ЛЕНІН. Жахливий спадок дістався нам! Постачання хлібом Пітера й армії — проблема номер один. Від її вирішення залежить доля нашої революції! *(Переходить до столу, опускається в крісло).* Сідайте, Миколо Васильовичу, я хочу поставити вам кілька запитань. *(Пауза).* Ви сьогодні їли що-небудь?

КРИЛЕНКО. Не турбуйтеся, Володимире Іллічу.

ЛЕНІН. Я теж, Миколо Васильовичу, не їв. Ось ми з вами попросимо чаю. Сидіть, сидіть, я сам піду. *(Виходить, повертається).* Усе гаразд. А тепер скажіть: як, по-вашому, почнуть німці наступ найближчим часом? Які фізичні і технічні можливості їхньої армії? А настрій німецької солдатської маси?

КРИЛЕНКО. Зима, гадаю, не зашкодить німцям наступати. А щодо настрою німецьких солдатів, то яким би він не був, на нього, мені здається, не можна розраховувати. Бо офіцери ще міцно тримають у руках кермо. Порівняно з нашою армією в німців просто залізна дисципліна.

ЛЕНІН. А як ви думаєте: якщо ми припинимо мирні переговори, німці перейдуть у наступ? Чи спроможні вони завдати нам рішучої поразки? Чи можуть захопити Петроград?

КРИЛЕНКО. Усі командири, з якими я розмовляв, упевнені: якщо перемир'я не буде підписане, німці розпочнуть наступ. А про взяття Петрограда німці давно мріють. І вони, мені здається, відразу ж кинуть сюди війська. Але німці розуміють, що взяття Петрограда непроста річ. Вони бачили, яким крахом закінчився наступ військ Краснова — Керенського.

ЛЕНІН. А як реагуватиме армія на зрив переговорів про перемир'я: почнеться масова втеча з фронту? Чи армія стійко триматиме фронт?

КРИЛЕНКО. Масовий анархічний настрій, який охопив солдатів, переконаний, призведе до панічного відступу од наступаючого противника. Справжній опір, як і військам Краснова — Керенського, можуть вчинити лише Червона гвардія і матроси. А цих сил у нас, як ви знаєте, ще мало. Нам треба, Володимире Іллічу, швидкими темпами створити свою, революційну армію! І для боротьби з німцями, і для боротьби з контрреволюціонерами! Іншого виходу я не бачу!

ЛЕНІН. Я теж вважаю, що стару армію треба демобілізувати. Але зробити це зараз складно з багатьох причин! Треба стихійну демобілізацію солдатів, а точніше, дезертирство, перетворити в організовану, законну, дисципліновану. І почати вирішення цього велетенського, цього дуже складного завдання — адже десять мільйонів чоловік! — ми можемо лише після підписання миру.

КРИЛЕНКО. А тепер дозвольте, Володимире Іллічу, вас запитати.

ЛЕНІН. Прошу.

КРИЛЕНКО. Що змінилося, поки я був на фронті, у розстановці сил?

ЛЕНІН. На жаль, нічого! Бухарін і його компанія продовжують виступати за революційну війну! Троцький висунув свою формулу: миру не підписувати, війну не продовжувати, армію демобілізувати.

КРИЛЕНКО. Як це розуміти?

ЛЕНІН. А ви спитайте самого Льва Давидовича! Він ще не поїхав до Брест-Литовська.

Входить Скрипник, приносить дві склянки чаю, кілька сухарів, ставить на край столу.

СКРИПНИК. Заварка справжня, міцна. А цукру *(розводить руками)* поки що немає... Вибачте.

ЛЕНІН. Це ви нам, Маріє Миколаївно, вибачте, що обтяжуємо таким клопотом.

СКРИПНИК. Я сама, Володимире Іллічу, хотіла запропонувати вам чаю, бо Надія Костянтинівна дзвонила й питала, чи ходили ви снідати.

ЛЕНІН. І що ж ви відповіли?

СКРИПНИК. Сказала, що ви дуже зайняті і просили подати чай у кабінет. Вибачте, що...

ЛЕНІН *(сміється)*... що вгадали мої думки? За це я вам, Маріє Миколаївно, сердечно вдячний. Ви дві справи зробили: і Надю заспокоїли, і мене нагодували! Спасибі. Розшукайте, будь ласка, Троцького, попросіть, хай подзвонить мені.

Скрипник виходить.

(П'є чай). Наші вороги кричать: «Більшовики вже два місяці при владі, а замість соціалістичного раю ми бачимо пекло хаосу, громадянської війни, ще більшої розрухи». А того вороги не бачать, а точніше, не хочуть бачити, що за два місяці зроблено вже велетенський крок до соціалізму. Не хочуть бачити, що за кілька тижнів зруйновано майже дощенту недемократичні установи в армії, на селі, на фабриці.

КРИЛЕНКО. Так, ви слушно кажете, цього не хочуть бачити!

ЛЕНІН. Як не хочуть бачити і того, то за кілька тижнів на місце імперіалістичної брехні в зовнішній політиці, яка затягувала війну і прикривала грабіж та загарбання таємними угодами, поставлено революційно-демократичну політику! Політику справді демократичного миру, що дала вже такий великий практичний успіх, як перемир'я і збільшення встократ пропагандистської сили нашої революції! Не хочуть бачити, що робітничий контроль і націоналізація банків почали втілюватися в життя, а це саме і є перші кроки до соціалізму.

Входить Скрипник.

СКРИПНИК. Володимире Іллічу, Троцький біля телефону.

ЛЕНІН. Дякую.

Скрипник виходить.

(У трубку). Лев Давидович, у мене товариш Криленко. Я думаю, що перед від'їздом до Брест-Литовська вам буде корисно послухати, яке становище на фронтах. *(Пауза).* Так, часу у вас мало, але все-таки знайдіть кілька хвилин і поговоріть з головковерхом. Після розмови з Миколою Васильовичем я ще більше переконався в тому, в чому не мав сумніву: врятувати нас може лише мир! Мир негайний! Мир будь-якою ціною! Чому я вам це кажу? А тому, що я сьогодні прочитав у газеті ваші міркування, як найкраще миру не підписувати, війни не продовжувати, армію демобілізувати. *(Слухає, невдоволено морщиться).* Лев Давидович, не забувайте, будь ласка, що ви їдете не на дискусію з німцями про те, підписувати мир чи не підписувати. Ми вже доволі дискусій провели на будь-яких умовах! Повторюю те, що уже багато разів вам казав: для спасіння революції нам потрібен мир і тільки мир! *(Пауза).* Так, він у мене. *(Поклав трубку).* То казав, що часу немає, тепер просить, щоб ви зараз же приїхали до нього. Після зустрічі з Троцьким подзвоніть, будь ласка, мені: я хочу знати ваше враження про його настрій, бо людина він, м'яко кажучи, дуже складна.

Криленко виходить. Ленін, захопивши порожні склянки, проводжає його.

Завіса

Картина восьма

Ставка Вільгельма.

На стіні карта фронтів. Біля карти стоять Вільгельм, Людендорф, Кюльман.

ВІЛЬГЕЛЬМ. Які наші плани, генерале, на східному фронті?

ЛЮДЕНДОРФ. Стратегічний план один: підготувати всі наявні сили так, щоб у будь-який час можна було розпочати наступ.

ВІЛЬГЕЛЬМ. Ви впевнені, що тими силами, які ми маємо, нам вдасться досягти значного успіху?

ЛЮДЕНДОРФ. За умови, якщо процес розкладу російської армії йтиме такими темпами, як зараз. А після вбивства генерала Духоніна армія, втративши головковерха, почне розвалюватися катастрофічними темпами. Більшовики це розуміють, а тому поспішають укласти мир. Я думаю, що нам не варто зараз квапитися з миром. Бо перед нами відкривається перспектива малими силами захопити величезні території. А разом з ними — продовольство, сировину, воєнні арсенали, обеззброївши тим самим росіян.

ВІЛЬГЕЛЬМ. Отже, ви не схильні зараз підписувати договір з росіянами?

ЛЮДЕНДОРФ. Два місяці тому я був за договір, оскільки ми не мали сили зломити оборону росіян. Зараз становище змінилося на нашу користь. Тому я за наступ! Запевняю вас, ваша величність, за тиждень ми дійдемо до Петербурга. А через місяць — до Волги!

ВІЛЬГЕЛЬМ. Дай боже! *(Пауза).* А думка статс-секретаря?

КЮЛЬМАН. Ваша величність, ви доручили мені вести в Брест-Литовську переговори з росіянами про укладення миру. Я вдячний за цю високу місію, яку ви зволили довірити мені. І, відверто признаюся, місію нелегку. Делегація більшовиків запропонувала такі умови миру, які пред'являють лише переможці. А керівник делегації комісар Троцький дозволяє собі розмовляти з нами диктаторським тоном. Він хапається за всяку можливість, щоб загострити наші стосунки.

ВІЛЬГЕЛЬМ. Які ж умови вони висувають?

КЮЛЬМАН. Перемир'я укласти на шість місяців. Заборонити передислокацію наших військ зі сходу на захід.

ВІЛЬГЕЛЬМ. Он як?! Росіяни, певно, сподіваються, що союзники їх підтримають, довідавшись, що вони зрадили їх?

КЮЛЬМАН. Це, мабуть, робиться для того, щоб союзники не мали підстави дорікати росіянам, що вони, підписавши перемир'я, спряму-

вали всі сили проти них. *(Пауза).* Ми повинні повернути Росії Ригу і Моодзунські острови.

ВІЛЬГЕЛЬМ *(обурений).* Та вони що, умови капітуляції нам пред'являють? Ні! Ми і на крок не відступимо від тих позицій, на яких стоїмо. Завойована нами територія священна — вона полита кров'ю наших хоробрих солдат! Що ви скажете, генерале?

ЛЮДЕНДОРФ. Цілком згоден з вами, ваша величність. Захоплені нами острови *(показує на карті)* Езель, Моон і Даго — це величезний, нічим не замінимий крок до Петербурга. А значить, багато в чому і перемога над росіянами. Не можемо ми віддати й Ригу, бо в наших планах, як відомо, відторгнення від Росії прибалтійських провінцій і включення їх у сферу нашого впливу.

ВІЛЬГЕЛЬМ *(Кюльману).* Про повернення Риги й островів не може бути й мови! Скажіть росіянам, нехай вони дякують богові, що зараз ми не висуваємо нових територіальних вимог. А якщо вони впиратимуться, почнемо наступ! Тоді їм доведеться підписати з нами не мир, а капітуляцію!

КЮЛЬМАН. Цілком поділяю, ваша величність, обурення поведінкою росіян. Хочу сказати вам, що в їхньому уряді немає єдності. Там утворилися дві групи. Та група, яку очолює голова уряду Ленін, за негайне підписання миру. Друга група — за революційну війну. Тобто вони проповідують теорію, нібито революційна війна викличе пролетарські революції в усіх країнах Європи. Обидві ці сили майже рівні, а тому важко передбачити, яка з них переможе.

ВІЛЬГЕЛЬМ. Отже, голова уряду Ленін за те, щоб підписати мир?

КЮЛЬМАН. Так, він за негайне підписання миру.

ВІЛЬГЕЛЬМ. Навіть без повернення Риги і островів?

КЮЛЬМАН. Думаю, Ленін не буде на цьому наполягати, людина він розумна. Він уміє тверезо оцінювати ситуацію й приймати рішення, виходячи з аналізу реальних обставин. Для Леніна зараз головне одержати передишку. Щоб його уряд міг узяти в руки всі важелі управління країною. Цього він не приховує, пише про це у своїх статтях.

ВІЛЬГЕЛЬМ. Яку позицію займає керівник делегації?

КЮЛЬМАН. Позиція комісара Троцького взагалі якась дивна. І щоб миру не підписувати, і не воювати.

ВІЛЬГЕЛЬМ. Як це розуміти?

КЮЛЬМАН. Мабуть, він вважає: коли Росія не хоче воювати, демобілізує армію, то це зобов'язує й нас зробити те саме.

ВІЛЬГЕЛЬМ. І це він цілком серйозно?

КЮЛЬМАН. Так! Хоча, правду кажучи, йому властиво і хитатися: то він підтримує Леніна, то його противників.

ВІЛЬГЕЛЬМ. А така людина підпише пакт миру?

КЮЛЬМАН. Усе залежатиме від інструкції, даної йому Радою Народних Комісарів. Щоправда, він поводиться дуже незалежно щодо свого уряду.

Входить Ад'ютант.

АД'ЮТАНТ *(подає депешу Вільгельму).* Ваша величність, телеграф із Брест-Литовська.

ВІЛЬГЕЛЬМ. Читайте.

АД'ЮТАНТ *(читає).* Керівник російської делегації комісар Троцький відмовився підписати умови перемир'я, виїхав у Петербург.

ВІЛЬГЕЛЬМ. О, це новина.

АД'ЮТАНТ *(подає депешу Вільгельму).* А це, ваша величність, перехоплена радіограма.

ВІЛЬГЕЛЬМ. Читайте.

АД'ЮТАНТ. Воєнні дії припинити, почати демобілізацію військових частин. Головковерх Криленко.

ВІЛЬГЕЛЬМ. Прочитайте ще раз. Не можу зрозуміти.

АД'ЮТАНТ *(читає).* Воєнні дії припинити, почати демобілізацію військових частин. Головковерх Криленко.

ВІЛЬГЕЛЬМ. Якщо це правда, то чи не божевільний цей прапорщик Криленко?!

ЛЮДЕНДОРФ. Ваша величність, росіяни дали нам виняткову можливість вийти з нашого кризисного становища. Пропоную: не чекати семиденного строку за умовами перемир'я. Негайно розпочати наступ!

ВІЛЬГЕЛЬМ. Статс-секретар тієї ж думки?

КЮЛЬМАН. Даруйте, ваша величність, але я так здивований... Не можу всерйоз сприйняти оцих рішень росіян.

ВІЛЬГЕЛЬМ. Ви маєте рацію: рішення вельми дивне. Треба перевірити: чи не переплутали щось під час передачі цих повідомлень *(Ад'ютанту)*. Запросіть дублікати текстів.

Ад'ютант виходить.

Якщо виявиться, що все це правда, як, генерале, почнете діяти?

ЛЮДЕНДОРФ. Ми повинні захопити Петербург, щоб погасити вогнище революції! Інакше вона перекинеться на інші країни Європи. А потім доведеться вже, мабуть, мати справу з новим урядом Росії.

Завіса

Картина дев'ята

Петроград.

Смольний. Кабінет Леніна. Ленін стоїть біля стола, розмовляє по телефону. Свердлов сидить на стільці.

ЛЕНІН *(у трубку)*. Лев Давидович, я вас категорично — підкреслюю, категорично! — питаю: чому ви дозволили собі не виконати інструкцій Ради Народних Комісарів? *(Слухає, сердито хмуриться)*. Це не виправдання! Ви не мали права вести свою лінію! Вам було сказано чітко: підписати мир, не виставляючи німцям ніяких умов! Так, тяжкий! Так, неймовірно тяжкий! Так, схожий на капітуляцію! Але — мир! Ми пообіцяли солдатам і народу мир — і його повинні дати, якщо не хочемо уподібнитися балакуну Керенському! І друге: яке ви мали право давати телеграму головковерху Криленку про демобілізацію армії? Від цього вашого розпорядження тхне провокацією! Так, так, страшною провокацією! Це чистої води авантюризм! Ви не могли не знати, що право демобілізувати армію має тільки Рада Народних Комісарів! І не посилкою телеграми, а прийняттям декрету. Демобілізувати десять мільйонів солдатів не так просто, як вам, Лев Давидович, здається. Якщо в справі демобілізації допустити анархію, солдатські маси, рушивши у тил, як нашестя сарани, все зметуть на своєму шляху. Ви цього хочете? *(Пауза)*. Гаразд, продовжимо цю розмову на засіданні ЦК! *(Сердито поклав трубку)*. Чули, Якове Михайловичу?

СВЕРДЛОВ *(зітхає)*. Чув, Володимире Іллічу.

ЛЕНІН. Жахливу ситуацію створив нам Троцький! У голові не вкладається, як може нормальна людина прийняти таке божевільне рішення.

СВЕРДЛОВ. Володимире Іллічу, пробачте, що я вам це нагадую, але ніхто інший, а саме ви назвали Троцького Іудушкою. Хоча з того часу минуло вже немало літ, а, бачите, він не змінився. Лев Давидович нічого не робить, не зваживши, яка йому особисто від того користь. Упевнений, затіваючи цю божевільну гру з німцями, Троцький переслідував певну мету.

Входить Скрипник.

СКРИПНИК. Володимире Іллічу, прибув товариш Криленко.

ЛЕНІН. Просіть! *(Побачив, що Свердлов підвівся, збираючись піти)*. Ні-ні, Якове Михайловичу, прошу залишіться! Крім вас, у мене зараз немає з ким порадитися.

Входить К р и л е н к о. У нього дуже зніяковілий вигляд.

КРИЛЕНКО. Здрастуйте, Володимире Іллічу! Здрастуйте, Якове Михайловичу!

ЛЕНІН *(не подаючи руки).* Здрастуйте, товаришу Криленко.

С в е р д л о в хитає головою. Напружене мовчання.

КРИЛЕНКО *(схиливши голову).* Володимире Іллічу, я винний.

Тривале мовчання. Л е н і н повернувся спиною до К р и л е н к а. С в е р д л о в зніяковіло покашлює.

Я був упевнений, що Троцький погодив телеграму з вами.

ЛЕНІН *(повертається до Криленка, саркастично).* Були впевнені? Похвальна ж у вас інтуїція! Похвальна! І вас не здивувало, що Троцький, нарком закордонних справ, не має права віддавати розпорядження вам — наркому військових справ? Не здивувало? *(Докірливо хитає головою).* Не думав, що ви така наївна людина! *(Пауза).* Ви припустилися непоправної, катастрофічної помилки! Самовільним наказом остаточно розвалили армію, відкрили німцям фронт. І вони з цього — згадаєте моє слово! — неодмінно скористаються.

Входить дуже схвильована С к р и п н и к.

СКРИПНИК. Телеграма з Брест-Литовська. *(Подає Леніну бланк телеграми).*

ЛЕНІН *(читає, кидає телеграму на стіл, гнівно).* Ось, будь ласка, те, про що я тільки-но казав! Німці почали наступ по всьому фронту! Ось наслідки авантюризму й дурості! *(Нервово ходить по кабінету).* Маріє Миколаївно, розшукайте всіх членів ЦК. Негайно треба провести засідання.

Світло гасне. Коли засвічується...
Л е н і н в апаратній телеграфу. П е р ш и й т е л е г р а ф і с т працює.

(Диктує Першому телеграфістові). Виконуючи доручення капіталістів усіх країн, німецький імперіалізм хоче задушити російських і українських робітників і селян, повернути землі поміщикам, фабрики і заводи — банкірам, владу — монархії. Німецькі генерали хочуть встановити свій «порядок» у Петрограді і Києві. *(З наголосом на кожному слові).* Соціалістична республіка Рад — у величезній небезпеці! *(Пауза).*

Входить С к р и п н и к.

СКРИПНИК. Володимире Іллічу, ви просили з'єднати з Надією Костянтинівною.

ЛЕНІН *(Першому телеграфістові).* Вибачте. *(Взяв трубку телефону).* Надю! Даруй, затримуюсь лише на п'ять хвилин. Ні-ні, почекай мене, я прийду! *(Поклав трубку).* Маріє Миколаївно, попросіть Свердлова зайти до мене додому хвилин... *(подивився на кишенькового годинника)* через десять.

С к р и п н и к виходить.

(Продовжує диктувати). Рада Народних Комісарів постановляє. Перше. Усі сили і засоби країни цілком віддаються на справу революційної оборони! Друге. Усім Радам і революційним організаціям ставиться в обов'язок захищати кожну позицію до останньої краплини крові! Третє. Залізничні організації і зв'язані з ними Ради повинні всіма силами перешкодити ворогові скористатися апаратом шляхів сполучення... *(Пауза).* Відступаючи, знищувати колії, висаджувати в повітря і спалювати залізничні будівлі. Весь рухомий склад — вагони і паровози — негайно відправити на схід в глиб країни. Четверте. Усі хлібні і взагалі продовольчі запаси, а також всяке цінне майно, яким загрожує небезпека потрапити в руки ворога, повинні бути безумовно знищені. П'яте. Робітники і селяни Петрограда, Києва і всіх міст, містечок і сіл по лінії нового фронту повинні мобілізувати батальйони для копання окопів під керівництвом військових спеціалістів. Шосте. У ці

батальйони повинні бути включені всі працездатні члени буржуазного класу, чоловіки і жінки, під наглядом червоногвардійців. *(Пауза).* Тих, хто чинитиме опір, розстрілювати!

Входить Скрипник.

СКРИПНИК. Вибачте, Володимире Іллічу, щойно телефонував Криленко... Німці захопили Двінськ.

ЛЕНІН. За півгодини нехай він буде в мене!

Скрипник виходить.

(Продовжує диктувати). Усі видання, які протидіють справі революційної оборони і стають на бік німецької буржуазії, а також які намагаються використати нашестя імперіалістичних полчищ з метою повалення Радянської влади, закриваються. Працездатні редактори і співробітники цих видань мобілізуються для копання окопів та інших оборонних робіт. Восьме. Агенти ворога, спекулянти, громили, хулігани, контрреволюційні агітатори, німецькі шпигуни розстрілюються на місці злочину! *(Пауза).* Соціалістична Вітчизна в небезпеці!

Завіса

Картина десята

Ставка Вільгельма II.
Біля карти Вільгельм II, Людендорф, Кюльман.

ЛЮДЕНДОР *(продовжує доповідати).* Наступ, ваша величність, йде надзвичайно успішно. Наші війська просуваються в глиб Росії майже без опору. Захоплено міста Двінськ, Псков, арсенали зброї. Маси полонених. Лінія фронту, за останніми даними, проходить ось тут *(показує на карті).* Але, треба думати, насправді наші війська просунулися вже значно далі.

ВІЛЬГЕЛЬМ. Ви вважаєте, є можливість взяти Петербург?

ЛЮДЕНДОРФ. Якщо на те буде ваше високе повеління! Ми візьмемо столицю росіян, знищимо джерело революційної епідемії.

ВІЛЬГЕЛЬМ. І наших ворогів?

ЛЮДЕНДОРФ. Більшовики в газетах закликають усіх робітників до революційних виступів.

ВІЛЬГЕЛЬМ. Мій народ не піддасться ні на яку зловмисну агітацію! Він бачить, до якої анархії привели Росію авантюристи, коли примусили государя зректися престолу. Керенський і його компанія скинули государя, Керенського і компанію скинули більшовики! Повчальний урок усім, хто виступає проти монархії...

ЛЮДЕНДОРФ. Дуже повчальний, ваша величність.

ВІЛЬГЕЛЬМ *(Кюльману).* Росіяни прислали телеграму?

КЮЛЬМАН. Так. Вони сповістили, що готові відновити переговори про мир.

ВІЛЬГЕЛЬМ. Ваші пропозиції?

КЮЛЬМАН. Ось, ваша величність, нові умови переговорів з росіянами. Дозвольте їх коротко викласти?

ВІЛЬГЕЛЬМ. Будь ласка.

КЮЛЬМАН. Ми вимагаємо в росіян усю Прибалтику *(показує на карті),* яку зараз успішно займають наші війська. Ось цю *(показує на карті)* частину Білорусії. Нашому союзникові Туреччині, щоб послабити позиції росіян на Кавказі, пропонується віддати міста Карс, Батум і Ардаган. Росія повинна негайно провести повну демобілізацію армії, вивести війська з Фінляндії, з України, уклавши мирний договір з українською Центральною радою. Ми пропонуємо росіянам прийняти ці наші умови протягом сорока восьми годин! За цей час вони повинні направити своїх уповноважених в Брест-Литовськ і в триденний строк не обговорюючи, а лише вивчивши наші умови, підписати договір.

ВІЛЬГЕЛЬМ. По суті справи, ми вимагаємо повної капітуляції!

КЮЛЬМАН. Так. Повної, беззастережної! Тепер ми диктуємо росіянам свої умови, а не торгуємося з ними, як на початку переговорів. У січні ми пропонували їм значно вигідніші умови, їхній голова делегації Троцький, хвала богові, відмовився підписати. Він, виявляється, порушив інструкції свого уряду. Таке можливо лише в країні, де немає твердої влади. Тепер же — тільки капітуляція! Це буде наша величезна перемога. Залишивши в Росії невеликі окупаційні сили, ми перекинемо війська проти французів та англійців і розіб'ємо їх!

ВІЛЬГЕЛЬМ. Дай боже, щоб ми могли це зробити.

ЛЮДЕНДОРФ. Ваша величність, запевняю: наша перемога у війні тепер близько! Пропоную ці умови, які виклав статс-секретар Кюльман, поки не надсилати росіянам. Раніше захопимо стільки їхньої території, скільки зможемо утримати.

КЮЛЬМАН. В уряді більшовиків, ваша величність, і зараз ще йде напружена боротьба між прихильниками Леніна і прихильниками Троцького. Яке угруповання переможе, важко сказати. Та поки більшовики сперечатимуться, наші війська дійдуть до Петербурга. Тоді й ці умови застаріють, ми виробимо нові, ще вигідніші для нас. Не виключено, що доведеться укладати договір уже з новим урядом Росії, який буде сформовано, як і українська Центральна рада, під нашим наглядом!

ВІЛЬГЕЛЬМ. Це було б найкраще для фатерлянду.

КЮЛЬМАН. З вашого дозволу, ваша величність, ми поки що не будемо відповідати росіянам, що згодні відновити переговори.

ВІЛЬГЕЛЬМ. Ви згодні, генерале?

ЛЮДЕНДОРФ. Відновити переговори лише після взяття Петербурга!

Завіса

Картина одинадцята

Петроград.

Смольний. Кімната, в якій відбуваються засідання ЦК партії. На стіні карта з позначеною лінією фронту. Територія, яку захопили німці, розпочавши наступ 18 лютого, заштрихована чорними лініями. За столом сидять (обличчям до залу) Ленін, Свердлов, Ломов. Решта членів ЦК (видно не всіх) сидять спиною до залу. Біля карти стоїть Криленко.

КРИЛЕНКО *(продовжуючи доповідь)*. На вчорашній день лінія фронту проходила приблизно,— точних даних у нас немає,— ось тут. Заштрихована частина — це територія, яку німці захопили за п'ять днів наступу. Ми не встигли ні вивезти боєприпаси та продовольство, ні зруйнувати мости. Повторюю те, що доповідав Раді Народних Комісарів кілька разів: стара армія здатна лише до того, щоб на її плечах німці увірвалися до Петрограда. Лавина солдатів, що панічно тікають, не дає можливості організувати опір ворогові. І якщо ця маса військ просунеться до Петрограда, вона затопче всі окопи, які ми копаємо з такими труднощами. Тобто розчистить шлях німцям на столицю. У мене все.

СВЕРДЛОВ. Які будуть запитання до головковерха?

Тривала пауза.

Запитань немає. Дякую, Миколо Васильовичу.

Криленко відходить від карти, сідає на стілець.

Дев'ятнадцятого лютого ми послали телеграму німцям про те, що готові підписати мирні умови. Сьогодні двадцять третє. Німці захопили уже Псков і просуваються, як бачите, на Петроград, а відповіді на нашу телеграму не дають. Як ми повинні діяти в такій критичній ситуації? Продовжувати сперечатися про те, вести революційну війну

чи не вести? Я хотів би почути конкретні пропозиції тих, хто за революційну війну. Що вони пропонують робити в даній ситуації?

Входить Скрипник.

СКРИПНИК *(подає Леніну пакет).* Відповідь німців.

Ленін розпечатує конверт, читає, обличчя його хмуриться.

ЛЕНІН *(тяжко зітхає).* Ось ми і догралися... Слухайте, що тепер німці вимагають...

Світло гасне. Коли засвічується...

(Продовжує виступати). Нові умови, які тепер, розгорнувши такий успішний наступ, німці пред'являють нам, як бачите, встократ тяжчі від тих, які, порушивши директиву Раднаркому, не підписав у Брест-Литовську товариш Троцький! У статтях, у виступах, зміст яких ви всі добре знаєте, я передбачав, що буде саме так. Ми дограємося революційною фразою до того, що доведеться підписувати ще тяжчий мир, бо іншого виходу у нас не буде. *(Пауза).* Хочу з усією прямотою й категоричністю сказати: хто проти негайного, хоча й дуже тяжкого миру, той губить Радянську владу.

СВЕРДЛОВ. Цілком згоден з вами, Володимире Іллічу.

ЛЕНІН. Мені дорікали за різкість полеміки. Але бувають моменти,— а зараз саме такий момент! — які зобов'язують поставити питання руба і назвати речі їхніми справжніми іменами. Воювати ми не можемо, бо армія проти війни. Тиждень війни з німцями, перед якими панічно тікали наші війська,— подивіться на карту,— цілком довів це. Ми в полоні у німецького імперіалізму! Про яку ж революційну війну можна говорити в такій ситуації? *(Пауза).* Якщо політика революційної фрази триватиме і далі, я особисто ні секунди не залишусь ні в уряді, ні в ЦК нашої партії!

Гул здивованих голосів.

СВЕРДЛОВ. Продовжуйте, Володимире Іллічу.

ЛЕНІН. Тепер гірка правда показала себе так жахливо ясно, що не бачити її не можна. Її може не бачити лише той, хто не хоче бачити, хто засліплений революційною фразою. Вся буржуазія в Росії радіє і торжествує з приводу приходу німців. Тільки сліпі або сп'янілі від фрази можуть заплющити очі на те, що політика революційної війни, війни без армії, є не що інше, як вода на млин нашої буржуазії, всіх наших ворогів. У Двінську, захопленому німцями, російські офіцери ходять уже з погонами.

СВЕРДЛОВ. І говорять, що готові цареві присягнути!

ЛЕНІН. У Пітері на Невському і в буржуазних газетах не приховують своєї радості з приводу близького повалення Радянської влади німецькими багнетами. Зауважте: багнетами того самого ворога, проти якого та ж російська буржуазія гнала мільйони солдатів на забій! Вороги-імперіалісти вмить перетворюються на друзів, коли їм треба відстояти спільні класові інтереси! Ось де головна сила, що зіткнулася в цьому світовому побоїщі, затіяному буржуазією в гонитві за надприбутками. Даруйте, що я нагадую вам, товариші, ці елементарні істини.

СВЕРДЛОВ. Добре ви, Володимире Іллічу, зробили, бо елементарні істини належать саме до тих, які найскоріше забуваються. Особливо тими, хто, відступаючи від марксизму, претендує на непогрішимість своїх теоретичних міркувань.

ЛЕНІН. З усією категоричністю заявляю: з політикою революційної фрази треба негайно покінчити! Повторюю те, що вже сказав: якщо ця політика буде брати верх, то я виходжу з уряду і ЦК! *(Сів).*

Тривала, напружена пауза.

ЛОМОВ *(підіймає руку).* Дозвольте, Якове Михайловичу?

СВЕРДЛОВ. Виступає товариш Ломов.

ЛОМОВ *(витримав паузу, злісно)*. Якщо Ленін погрожує відставкою, то даремно ви лякаєтесь. Треба брати владу без Володимира Ілліча! Брати владу і рятувати світову революцію, оголосивши імперіалістам революційну війну. *(Сів)*.

Запала мертва тиша.

СВЕРДЛОВ. Оголошую перерву.

Ленін швидко виходить.

Ви, товаришу Ломов, розумієте, що пропонуєте?

Ломов не відповідає, всі приголомшено мовчать. Світло гасне. Коли засвічується...

ЛЕНІН *(продовжує виступати)*. Якщо наші цекісти говорять про міжнародну війну, то це зну-щан-ня! Громадянська війна є у нас, в Росії — на Дону Каледін, на Уралі Дутов! Але її немає в Німеччині! Більше того, немає найменших ознак, що в Німеччині розпочнеться громадянська війна. Розпочнеться саме в ці дні і врятує нас від поразки. А доля Радянської влади вирішується саме в ці дні! Умене в голові не вкладається, як ви можете робити ставку на те, що вами вигадане, чого насправді немає?! *(Пауза)*. Ще раз повторюю: оці нові кабальні умови миру треба негайно підписати! Якщо ви їх не підпишете зараз, то через три тижні підпишете смертний вирок Радянській владі! *(Пауза)*. Я ставлю на голосування три питання. Перше. Чи прийняти негайно німецькі умови? Друге. Чи готувати негайно революційну війну? Третє. Чи проводити негайно опит серед радянських виборців?

СВЕРДЛОВ *(читає подану йому записку)*. Пропонується перерва, щоб обговорити у фракціях пропозиції Володимира Ілліча. Немає заперечень?

Мовчання.

Оголошую перерву *(подивився на годинника)* до сімнадцятої тридцяти.

Світло гасне. Коли засвічується, в кімнаті Ленін і Свердлов.

ЛЕНІН. Я ставлю ультиматум не задля того, щоб його знімати, не усунувши тих причин, які примусили мене вдатися до такої крайньої міри! І якщо Троцький, Бухарін, Ломов і всі, хто обстоює революційну війну, переможуть під час голосування поставлених мною питань, то я вийду з уряду і ЦК! Але я залишусь у партії! Я звернуся прямо до мас і подивимося, чию лінію підтримають маси — мою чи Троцького, Бухаріна, Ломова й іже з ними.

СВЕРДЛОВ. Ломов бовкнув таку ганебну дурість, яка шокувала навіть його однодумців. Сподіваюсь, він вибачиться перед вами.

ЛЕНІН *(іронічно посміхається)*. Ви, Якове Михайловичу, дуже добра людина. Але в даному випадку ви, запевняю вас, глибоко помиляєтесь! Ломов не дурість бовкнув, а сказав те, що думають його однодумці. Вони хочуть мати ілюзорну революційну війну і тим самим — свідомо чи несвідомо, не має значення — вести до загибелі завоювання нашої революції! Я, ви і всі, хто нас підтримує, стоїмо їм поперек дороги! В душі вони радіють, що я хочу піти! І, як належить обмеженим людям, не розуміють головного: маси поділяють ту політику, яку я відстоюю.

Входить Скрипник.

СКРИПНИК *(віддає Леніну пакет)*. Тільки-но одержано із Москви.

ЛЕНІН. Дякую, Маріє Миколаївно.

Скрипник виходить.

(Розпечатує конверт, читає документ, обурено). Це жахливо!

СВЕРДЛОВ. Володимире Іллічу, що трапилося?

ЛЕНІН. Послухайте тільки одну фразу із резолюції Московського обласного бюро нашої партії. *(Читає)*. «В інтересах міжнародної рево-

люції ми вважаємо за доцільне іти на можливість утрати Радянської влади, яка стає тепер суто формальною!»

СВЕРДЛОВ *(вражено)*. Не може бути!

ЛЕНІН *(подає Свердлову документ)*. Читайте! *(Заклав руки за спину, схвильовано ходить по кімнаті)*.

СВЕРДЛОВ *(прочитав, розгублено)*. Дивно...

ЛЕНІН. І потворно! Так, так, потворно, бо в цій фразі, Якове Михайловичу, вся суть наших розбіжностей з так званими «лівими комуністами»! Ми з вами за те, щоб підписати тяжкий мир і врятувати Радянську владу. А вони, бачите, готові пожертвувати Радянською владою заради ілюзорної міжнародної революції! Довго, довго Троцький, Бухарін, Ломов займалися еквілібристикою слів, та нарешті сказали, чого вони хочуть. А ви дорікали мені, що я погарячкував, поставивши ультиматум. Ви продовжуватимете працювати з людьми, що захворіли поганою хворобою — сверблячкою революційної фрази? З людьми, для яких їхні ілюзорні теорії дорожчі від завоювань нашої великої революції!

СВЕРДЛОВ. Ні! Після цієї безглуздої заяви з ними працювати неможливо.

ЛЕНІН. Ніяк неможливо! І сьогодні я востаннє ставлю на голосування питання про негайне підписання миру. Якщо моя пропозиція не збере більшості голосів, я залишаю уряд і ЦК! І починаю боротися тими засобами, які знайду необхідними.

Світло гасне. Коли засвічується, за столом сидять всі члени ЦК.

СВЕРДЛОВ. Усі промовці, які записалися, виступили. Хто має щось додати? *(Пауза)*. Не бачу бажаючих. Тоді дозвольте поставити на голосування першу пропозицію товариша Леніна. *(Бере аркуш паперу, читає)*. «Чи прийняти негайно німецькі умови?» Хто за? *(Сам підіймає руку)*.

Підіймає руку Ленін.

(Підраховує). Сім. *(Записує)*. Хто проти?

Ломов підіймає руку.

(Підраховує). Чотири. *(Записує)*.

Ленін, який сидів, напружено схилившись на стіл, полегшено зітхнув, відкинувся на спинку стільця.

Хто утримався? *(Підраховує)*. Теж чотири. *(Посміхається, глянувши на Леніна)*. Більшістю голосів пропозиція товариша Леніна про негайне прийняття німецьких умов миру приймається.

Рух серед членів ЦК, гомін голосів: задоволених і незадоволених.

Ставлю на голосування друге питання...

Завіса

ЕПІЛОГ

Москва. Осінь 1918 року.

Кремль. Апаратна кімната. Перший телеграфіст сидить коло апарата. Ленін стоїть біля нього.

ЛЕНІН *(диктує Першому телеграфістові)*. Всім Раддепам! Всім! Всім! Сьогодні вночі одержані вісті із Німеччини про перемогу революції в Німеччині! Спочатку Кіль сповістив по радіо, що влада там у руках Ради робітників і матросів. Потім Берлін повідомив: «Привіт свободи і миру всім! Берлін і околиці в руках Ради робітничих і солдатських депутатів»...

Дзвінок телефону.

(Першому телеграфістові). Почекайте хвилинку. *(Взяв трубку)*. Так, я! Здрастуйте, Якове Михайловичу! Здрастуйте, дорогий! Я вас теж сердечно поздоровляю з такою радісною звісткою! Абсолютно згоден:

негайно треба прийняти постанову по анулюванню Брест-Литовського договору. Негайно! Приходьте, чекаю вас! *(Поклав трубку, продовжує диктувати Першому телеграфісту).* Просимо вжити всіх заходів оповіщення німецьких солдатів в усіх прикордонних пунктах. Із Берліна було так само повідомлено, що німецькі солдати на фронті заарештували мирну делегацію від колишнього німецького уряду і самі почали переговори про мир з французькими солдатами. Голова Раднаркому Ленін.

Дзвінок телефону.

(Взяв трубку). Надю! Поздоровляю тебе, дорога, з великою перемогою! Ти одна знаєш, який камінь звалився з моєї душі. Так, історія сказала своє слово! Зараз іду. *(Поклав трубку).*

Входить Свердлов.

СВЕРДЛОВ *(радісно).* Володимире Іллічу, я слів не знаходжу, щоб висловити радість. Та що радість — тріумф! Перемогли ми! Остаточно перемогли. Я, як ви знаєте, не з сентиментальних, але дозвольте вас обняти, дорогий Володимире Іллічу! *(Обіймає Леніна, закашлявся).* Даруйте, від радості...

ЛЕНІН. Ось тепер уже вам, Якове Михайловичу, доведеться і відпочити, і підлікуватися. Я сьогодні ж поставлю це питання на ЦК!

СВЕРДЛОВ. Скасування кабального договору — найкращі ліки від мого хронічного кашлю. *(Дістає з папки папір).* Я ось уже написав проект постанови ВЦВК. Закінчую його так: «Насильницький Брест-Литовський мир знищено! Хай живе справжній мир — мирний союз трудящих усіх країн і націй!»

ЛЕНІН. Дуже добре! *(Підходить до карти, що висить на стіні).* Повернемо, повернемо Росію в її державні кордони, бо історія працює на нас! І буде працювати на нас! Буде!

Завіса

О. Губарєв. Київ. Вулиця Леніна

ВІКТОР КАВА

ЮСТИНА БЕРЕЗА

ПОВІСТЬ

1.

Люблю весною їздити на Волинь. І боюся.

Аж голова хмеліє від тихої радості, коли бачиш у повитому блакитним серпанком лісі цибатого проліска чи високо піднесену на тоненькому стовбурці бузково-рожеву голівку сну — вона мовби плаває в повітрі, що аж тремтить від пташиних співів. А он і перші листочки жадібно визирають на світ, розкривши від подиву ніжні зелені ротики. Видзвонюють синички, млосно туркотить голуб, навіть ворони пробують пом'якшити свої згрубілі за довгу, немилосердну зиму голоси. На одталій землі, де навіть гострі хвоїнки гнуться, ніби торішня трава, ласкаво жебонять струмки...

Ідеш лісом і п'янієш од весни.

Та раптом де не вродиться вітер. Тривожно, протяжно загудуть сосни, глухо, потайно обізвуться ялини. Враз зникне сонце, сповите білясто-сірими хмарами, і з них сипоне колючий сніг упереміш із холодним дощем. Мерщій вертаєшся з лісу, а слідом за тобою з боліт посунуть ядучі зеленаво-жовті тумани, закутають землю, міста й села на кілька день так, що нічні ліхтарі ледь мріють у тій суцільній пелені.

Отоді й кортить мені втекти з Волині. Бо набутий ще за війни ревматизм (в час тимчасової фашистської окупації доводилося тижнями ховатися від поліцаїв та карателів у погребах, ямах, копанках з водою, по верболозах) прокидається й заходжується немилосердно викручувати суглоби.

Тої весни вже далекого 1971 року мені допікало, як ніколи. Ясні, тихі, сонячні дні чергувалися з пронизливо вітряними, потім наповзали непроглядні тумани, і з тих туманів то нудно цвіркало студеним дощем, то густо кружеляли пластівці снігу, утворюючи на перезволоженій землі брудно-біле місиво. По тій каші й брьохавсь я по селах та лісах, збираючи матеріал для документальної повісті про юного партизана часу Великої Вітчизняної війни, що був розвідником знаменитого партизанського загону. Зустрічався з рідними хлопчини, з його побратимами, яким пощастило вціліти на війні, виїздив на місця партизанських стоянок. І дедалі ближчим ставав мені цей селянський хлопчак, здавалося, аж рідним. А коли його мати тремтячими руками дістала зі скрині синову сорочку в бурих плямках крові — автоматна черга гестапівця навхрест пронизала хлопця,— я разом з нею гірко заплакав...

Всі ці переживання, крутоверті погоди геть виснажили мене. Вночі я кидавсь, жахався, коли снилися фашисти. А то раптом десь за північ несподівано прокидався й до ранку не міг заснути. Удень, за материним висловом, повзав, наче муха по липучці.

І от одного ранку, після майже безсонної ночі в незатишному районному готелі, де до того ж довгенько й бучно веселилися геологи,— вони відшукали якусь особливу глину,— з'явилася проста думка: відпочити. Отак відкласти на день записника, ручку, перенести зустріч з людьми, що знали хлопчину, на завтра, походити лісом, подихати повітрям, подивитися на весну.

Визирнув у заплакане вікно. Хмарно, але хмари несерйозні — легенькі, намітчасті, сонце, ще не визирнувши з-за високого соснового лісу, що звідусіль оточив містечко, уже сотає їх рожевими променями, й здається, що на землю нечутно сиплеться білясто-рожевий пух...

Швидко одягнувся, старанно звільнив кишені від записника й ручок, навіть маленького олівця кинув на стіл, вийшов з готелю й вузенькою стежкою, що м'яко шавкотіла під ногами, рушив до лісу.

Вже коли ступив під низько навислі соснові гілки, на яких ще дене-де лежав ніздрюватий важкий сніг, ворухнулася остережна думка: чи варто пускатися отак самому в чужий, незнайомий ліс?

Може, отам, у похмурому, глухому лісі, відчую по-справжньому, що пережив хлопчина, коли, тікаючи від поліцайської погоні, зустрівся з бандерівцями. Адже саме у цьому лісі сталася та пригода, про яку вчора мені розповів командир взводу. Я розводив руками, досі чудувався: як хлопчині вдалося обвести бандерівців навколо пальця й вирватися від них?.. Начитавсь, наслухався оповідей про їхні криваві злочини донесхочу, одного разу аж усе те наснилося, прокинувсь від власного крику...

Поволі йшов лісом, роззирався, згадував розповідь командира взводу. Еге, майже така місцина, де сталась пригода з хлопцем: сосновий ліс упереміш з ялиновим, глухо, німо, навіть пташок не чути, під ногами вгинається мох. Аж он серед маленької галяви, що раптово вигулькнула з гущавини, хтось курінь поставив — чи не лишився він з часів війни? Бач, листя на гілках майже обсипалося, глиця на соснових лапках геть поруділа...

Я неквапно машинально ступав, а в уяві вже почала розгортатися картина: маленький, обшарпаний хлопчина, відхекуючись, оглядаючись — ще не віриться, що поліцайська погоня відстала,— зупиняється на хвильку. (Я теж зупиняюся). Втягує носом повітря й здригається: пахне димом! Мабуть, десь недалеко партизанський загін! Ну, не їхній, то Собесяка чи Сабурова. Ще раз на всяк випадок роззирається — навколо заспокійливо шумить ліс, а димом пахне дужче... І він покрадьки рушає вперед. Он уже долинає голос, хтось по-українському лає кухаря, що пошкодував солі, борщ як трава...

Я також ступаю вперед, мене мовби огортає туманом...

Отямлююся від голосу. Протираю очі. Неохоче зникає з мого внутрішнього зору хлопчина, що вже виступає із лісу й помічає курінь на маленькій галявині, а обіч нього казан на вогнищі... За куренем, біля гінкої берізки, що хтозна-як потрапила на цю галявину, густо оточену соснами і ялинами, сидить на поваленій сосні людина. Сидить спиною до мене, низько зігнувшися, наче спить, з її стиснутих рук стирчить угору щось довге й чорне...

Я мимоволі присів з несподіванки. А коли справді досі блукає лісами якийсь озвірілий бандит?

Роздивився пильніше й полегшено зітхнув. Сидить на сосні не чоловік, а жінка. Звів очі вище й здивовано побачив — між гілок берези має зелена хустина...

Звівся був на ноги, щоб рушити до тої жінки, але мене зупинив її тужний голос.

— Юстонько, а небожок твій, Іванко, мене бабунею називає, такий

втішний... І тебе б тітонькою назвав... Таке добре дитя... Поль, брат твій, трохи сердиться, що я полишаю його, їду до тебе, доводиться Ірині просити сусідку, щоб Іванка погледіла... Ти, Юстонько, не май на нього обиди: дуже клопітна в Поля служба — клубами відає, а ті завклубами такі лейбаси...

Зворухнулася, одклала ціпок, запорпалась у кишені. Дістала чисту білу шматину, розгорнула її, вийняла фотокартку, підняла вгору.

— Бачиш, який у тебе небожок. Ось як потепліє, то я привезу його до тебе, щоб живого побачила...

Мені враз захотілося чкурнути звідси. Досить з мене драм і трагедій, ось уже майже два тижні живу ними. Я ж сьогодні відпочиваю. Чи не божевільна ця жінка? Отак серед лісу розмовляти з березою...

Я рвучко підвівся. Під моєю ногою лунко тріснула гілка.

Жінка поволі обернулася. Вона зовсім не подивувалась, побачивши мене.

— Добридень, товаришу,— чемно мовила сумним голосом. — Я вам не заважаю своєю розмовою? Пробачте...

— Що ви, що ви! — махнув я рукою. — Це ви мені пробачте. Я випадково забрів сюди — гуляю, відпочиваю, не знав, що ви тут... розмовляєте з кимось...

Жінка легенько всміхнулася.

— Гадаєте, я не при своєму розумі? Та ні, при своєму...

Тужно роззирнулася по галявині, звела очі на березу, на якій серед малесенького зеленого листя тріпотіла зелена хустина.

— Отут ось доні моєї, Юстиночки, не стало... Ото коли прийду сюди, то вона вочевидь мені звидиться, ото й балакаю з нею...

Мене мовби морозом обсипало. Мовчки підступив, сів на сосну поруч із жінкою. Жінка була маленька, сухенька, чимось до болю схожа на мою бабусю. Вона також, коли приходить на могилу свого сина, а мого дядька Василя, котрий загинув у битві за Київ, отак з ним, наче з живим, розмовляє. Ще й барвінок на могилі гладить, ніби сина по чубу... А в тій могилі мого дядька немає, він потонув, коли перепливав Дніпро. То бабуся їздила до річки, набрала піску з води й поховала його... Жіночі уста, мабуть, давно облягли скорботні зморшки. Лише очі на тому вистражданому обличчі сумно-лагідно мріли, мов тихі лісові озерця.

— Вона під час війни загинула? — тихо спитав я. — Чи не була партизанкою?

Жінка обізвалась не одразу.

— Так, при війні,— схитнула головою. — Ох, як тяжко Юстонька загинула!..

Знову подивилася на хустину, вона вже не тріпотіла, обвисла, ніби дослухалася до жінчиної мови.

— Хочете, розкажу про Юстоньку? — несміло глянула на мене жінка.

Я кивнув.

2.

— Я тут недалеко народилася, в Лозовій. Таки ж насправді тої лози було в нас багато — геть уся річка обросла нею, червоною, гнучкою. Всі плели кошики з лози, і ми, діти, ледь зіпнувшись на ноги, плели кошики. Возили їх на базари, а бувало, що і з сусідніх сіл самі люди приходили наші кошики купувати.

Сиділа я біля хати на призьбі, плела кошика й заздро дивилася на дітей, що до школи шпацірували. Аж ноги дригоніли: так кортіло гайнути за ними... Але не вийшло по-моєму. Дітей у нас було як курчат у квочки, не годні були прогодуватися, не те що до школи ходити. Мусила я йти до багатія у містечко в няньки.

Жінка приплющила очі, ніби вдивлялася в ту сиву далеч, всміхнулася легенько.

— То була дивна сім'я, більше такої я не виділа. Сам господар старий, згорблений, злий, а дружина молоденька, мов маківка весняна. Дитинка в них була маленька, та вони наче й не мали її... Все воно на моїх руках, господар хіба іноді гляне та пальцем по щоці проведе. А пані раз на день візьме й поцілує, до грудей і не підпускає, а воно, бідне, ручить її плаття, губками прицмокує, усміхається беззубим ротиком... Вірите, мене мамою вперше назвало, а не пані...

Передихнула, схитнула головою.

— Старший син, від першої панової дружини, той уже до гімназії ходить, серйозний такий, товсті книжки читає. Тільки, видно, якісь не такі книжки брав, бо одного разу не повернувся з гімназії додому. Отоді вперше я бачила, як пан стривожився, навіть перелякався. Схопився за телефон, дзвонив по всіх усюдах, доки не відшукав сина. Тільки не зрадів, а лютий став од того, мов пес на ланцюгу. Через тиждень Олесь вернувся додому. Змарнілий, одяг обшарпаний, ніби він на базарі під рундуком спав... А його стріли так, наче він щось украв і продав на тому базарі... Господиня аж ногами суче від злості, штовхає чоловіка гострим ліктиком, мовляв, лай свого сина, лай. Мені звеліла вийти до кухні, та я не вийшла, шмигнула за штору. Цікавість мене взяла. І шкода було Олеся — він мене іноді по голові гладив, якось дав чотири цукерки, усміхнувся ласкаво. І ніколи поганим словом не обізвав...

Господар зітхнув гучно, наче паровоз на залізниці, надувся й рикнув: «Чого це тобі тюрми закортіло? Хай ті босяки безштанні бунтують, а ти? Чого тобі не вистачає?» Олесь раптом як схопиться, як блисне очима: «Я хочу, щоб ваші мільйони не гнили в банках, хочу їх оцими ось,— викинув наперед руки,— власними руками роздати тим, хто напрацював їх для вас, а тепер гибіє від голоду, від поліцейських знущань!» Батько його одхитнувся, ошелешено кліпає очима. Тільки й вичавив із себе: «Ду-урень!!» А господиню мовби гострою голкою вкололи. Підлетіла до Олеся, шипить змією: «Виродок! Власного батька хочеш пограбувати!»

Крутнув Олесь з хати, тільки двері за ним гахнули. Більше я його тут не виділа. І пан з панею про нього не згадували. Наче й не було Олеся в їхній сім'ї...

Отож після тої розмови не можу я жити в багатія, дивитися на нього і на пані не можу. Пишу татуню листи із сльозами навпіл — Олесь навчив мене читати й писати,— прошу, благаю забрати додому. А тато в мене були як кремінь. Багатієві він сказав, як мене у наймички віддавав, що я глядітиму його мале, доки воно до школи не піде. Тож і слухати мене не схотів, ще й обіцяв лозину об мене на лико побити... Спасибі моєму дядькові Микиті, пожалів мене, приїхав, забрав до себе. У нього якраз дружина захворіла, а діток троє, і всі ще малі, горщик з печі не витягнуть.

Жінка зиркнула на мене, спохопилася, винувато-вибачливо мовила:

— Ой, забалакала я вас, товаришу, а, певно ж, маєте якісь нагальні клопоти... Ви вже не гнівайтеся на мене, але ж син за день геть стомлюється, невістка в бібліотеці працює, у неї за день стільки людей перед очима переходить, і з кожним погомоніти треба, кожному якусь книжку порадити... То коли їм мене слухати? А мені все те перед очима стоїть, аж пече...

— Що ви! Розповідайте! Знаєте,— щиро признавсь я,— мені здається, що поруч сидить моя бабуся. Я так люблю її слухати!

Жінка видимо зраділа. Спитала з надією й недовірливо водночас:

— То можна вам і отак, аж із панської Польщі, потягти мову?

— Можна,— підбадьорливо всміхнувся я.

Жінка знову кинула погляд удалеч, понад верхівками сосон. Подумала й схитнула головою.

— Та я не буду переповідати вам усього, як жила в дядька. Бо то довго буде. Зразу перекинуся до того дня, коли моя сестра Оксана мене на весілля запросила. Рідна сестра, та виділися ми рідко: то я у наймах у багатія була, то дядькових дітей у далекому селі доглядала, хіба вряди-годи додому виривалася. І старша вона була від мене на п'ять років, не ділилася своїми таємницями. Підбігцем квапилась я до свого села — кортіло побувати на весіллі. А сестра сидить за столом смутна-смутна, наче не заміж виходить, а в могилу збирається лягти. Улучила я хвильку, пробралася до Оксани, в очі зазираю, німо питаю, що це з нею. Вона вийшла з-за столу, повела мене за хату. Гірко заплакала. І розказала, що дуже кохає Федора Климука, уже чує дитину під серцем від нього. А батько наш інако розпорядився — віддає її за Петра в Миляновичі, сама бачиш, що він старий парубок, але багатенький,— має чотири шмати грунту.

Жінка скорботно похилилася.

— Було весілля, що і в біблії не прочитаєш про таке. Музики грають, молодь танцює в дворі, аж курява на вулицю валує, а молода слізьми заливається. А під двором стоїть Федір і таких веселих пісень співає! Мороз дере від них...

Вернулась я до дядька. Що не роблю — все у мене з рук падає. Стоїть перед очима Оксанине весілля, ночами сниться сестра...

Коли це серед білого дня рипнули ворота, заїхав Петро. Похмурий, як туча. Я так і здригоніла вся, мовби мене колодязною водою облили: щось із Оксаною... Він киває — хвора сильно, просить приїхати. Поїхали ми. Петро по дорозі геть усе розказав мені про їхнє життя, хоча було мені тоді шістнадцять рочків, в дочки йому годилася. Допекло чоловікові, а поділитися ні з ким... Стали вони жити після весілля, та не поселилися любов і злагода в хаті. Плаче Оксана за Федором, чоловіка близько до себе не підпускає... Раптом щезне на день чи й два — то до нього бігала. І він, бувало, приходив. Відкрито, ні від кого не криючись. Побачить його Оксана за тином, мовби маківка до сонця розкриється, спалахне. Терпів усе те Петро, бо ж таки кохав її дуже, батькові нашому пороги у хаті стоптав, скільки мішків з борошном перевозив, доки виблагав дочку. Сам мені о тім тоді чесно признався. Якось, правда, не витримав, замахнувся налигачем. А потім той налигач порубав на шмаття, на колінах просив пробачення в Оксани... Мав одну-єдину надію: народиться дитина, Оксана заклопочеться нею, забуде про Федора.

Жінка махнула рукою.

— Де там! Дитина груди ссе, а вона край воріт стоїть з нею, Федора виглядає... А Федора мовби буря кудись занесла — три місяці вже очей не показує. Хоч їдь та привозь його. То й занедужала Оксана тяжко, не їсть, тільки воду п'є, наче щось її зсередини палить, не говорить. Оце тільки сьогодні обізвалася до Петра кволим голосом: «Привези мені сестричку Марію»...

Виповів мені те Петро, зігнув голову, мало полудрабка не дістав. А мені наче важкий камінь на груди поклали. Схопила батога, давай хльоскати коня, щоб швидше до сестри дістатися...

Побачила я Оксану, і в мене сльози у два одвороти потекли. Наче її на соснових гілках смалили — чорна вся, висхла. Припала до неї, ридаю, кажу про доктора. Петро понуро мовить: «Був уже. Каже, як і дві корови продасте, не поможе»...

Оксана просить принести мале. Петро приніс. Таке гарненьке дівчатко, викапана Оксана. Рочка півтора тоді йому було, балакає вже, дрібуляє ніжками. На Оксаниному обличчі зажевріла усмішка, обіймає дівчинку спрагло, горне до себе. «Юстиночко,— гладить малу по голівці й очима на мене показує,— оце твоя тьотя Марія. Гарна в тебе тьотя, правда? То ти будеш її слухатися й любити, правда?» Мале

витріщило на мене цікаві оченята — уперше ж бачило, але трусить чорнявими кучериками: «Плавда». А в мене серце заніміло — що вона надумала?.. Оксана ж так дивиться на Юстинку — не змигне. А з очей її кап, кап, кап... Враз подивилася на мене, просто вп'ялася гарячковитими очима: «І ти, Марійко, будеш любити Юстиночку, як я? Правда? Дай слово, що доглянеш, як мати, нікому не даси на поталу!..» Мені сльози облили все лице, потекли в горло, зібралися там давучко... Обхопила я сестру обома руками міцно, наче могла не пустити туди, куди її цупила смерть, ледь змогла прошепотіти: «Догляну... Ой, не йди від нас, Оксаночко!» Вона легенько відтурнула мене від себе, хитає головою: «Уже по мене з тамтого світу чорним возом приїхали, бачиш, біля воріт стоять... Поклянись, що доглянеш Юстиноньку, мов дочку рідну»...

Жінка тихцем витерла сльозу — мабуть, той день ясно і страшно постав перед її очима. А мені не менш жахно згадалось, як помирала моя мати й тяглася до нас очима, шепотіла: «Я так любила всіх вас, я так любила»...

— Чорний повіз забрав од нас Оксану. Назавжди. Провели ми її малою купкою в ту дорогу. Петро, я з малою Юстинкою на руках, та ще батько з матір'ю приїхали. Мати побивалася, до могили грудьми припадала, а батько бодай би сльозу пустив. Тільки застогнав страшно, коли труну забивали. Петро ж сам не свій став. Додому не схотів вертатися, як не просили, не тягли ми його. Там, біля могили, й ночував. Уранці повернувся чорний, мовби Оксана перед смертю. Ледь видобув із себе: «Не можу я в цій хаті без неї жити. Пробач, Маріє, піду кудись на заробітки. Ти вже сама тут хазяйнуй. Бережи Юстинку». Поцілував він мене, малу, похитався із хати. Більше він не повернувся до нас. Наче у воду канув...

Жінка осміхнулася крізь сльози.

— Отак стала я в шістнадцять років матір'ю...

Сидимо ми з Юстиночкою в хаті-пустці, я плачу, й воно плаче зі мною... Тільки ж Юстиночка мала, довго в сумі не буде. Не розуміє, що сталося страшне, ото плаче, бо я слізьми обливаюся. Теребить мене за рукав, пхинькає: «Тьотю Маліє, їсти хоцу». Поп'є молочка, озирається по хаті: «Де моя мама?» І знову мене як зчавить... Кажу, що мама поїхала на базар, гостинця їй привезе, коли слухняною буде, спатки ляже... Покладу її, а сама знову в сльози...

Та жити треба. Осінь уже, листя летить з дерев, геть Оксанину могилу засипало, людські городи груддям чорніють, а в нас іще город не копаний. Правда, немає вже чотирьох городів: один Петро продав на лікування Оксани, другий сусід забрав, мовляв, Петро в мене грошей позичав, не віддав ні копійки; ще й пригрозив, що як буду скаржитися, то мене і з хати витурять... Я мовчки все те вислухала, хоча знала, що Петро ніколи ні в кого грошей не позичав, був такий чесний та добрий чоловік... Куди мені, дівчинці, з ним, здоровенним дядьком, змагатися... Та й нащо нам з Юстинкою три городи? Аби на двох управитися. Брат приїхав, попросив ще одного собі. Спасибі, поміг з картоплею впоратися, ще й у погріб її зніс.

Зима настала. Така буряна, морозна, сніжна. Юстинка цілий день дзвіночком дзвенить по хаті, помагає, скільки може, щось питає, щось сама розказує. А то припаде до вікна і визирає маму, дивується, чого вона так довго на базарі забарилася... Вночі ж ставало моторошно. Все чогось одне снилося: стоїть на морозі за вікном Оксана у самій білій сорочці, геть задубла, дригонить уся, проситься впустити до хати, а мені наче ноги одібрало, не можу встати з печі, додибати до дверей... Прокинуся, сама тремчу, тулю до себе теплу Юстинку... А очі до вікна тягнуться — раптом вона там... Хтозна-як витурлюю себе з печі, чалапаю на здерев'янілих ногах у сіни. Відчиню двері — а звідки хуга біла — ху-гу-у! Першого разу, коли отаке сталося, аж на горищі

з ляку опинилася. Думала — Оксанина душа до нас залетіла... Хрестилася мало не до ранку.

Думала й тої ночі, що зі сну привиділося. Протерла очі, вирішила не злазити з печі — такий мороз притис уночі, ще застуджу Юстинку, коли розхняплю двері,— пильно задивилася на вікно. Ні, не привиділося, хтось насправжки стоїть білою тінню за шибкою й стукає в неї. Хто то? Гупнуло серце й завмерло. До нас ніхто не ходив, чого йти отому сусідові, що город одняв? А з правого боку жили старі як світ самотні дід і баба, вони вже не годні були по нужді надвір видибати... Хто ж то? Батько? Але чого б він вибрався в такий студінь, та ще й серед ночі? І брат казав, що приїде до нас лише напровесні, допоможе город садити... Невже бандити? Покликати на поміч? Та хто прибіжить?..

Схопила Юстину, хотіла податися на горище, заховатися в сіні. Хай беруть, що хочуть (що в нас узяти?), аби Юстиночки не налякали...

Вже за клямку вхопилась, коли це глухо голос долинув: «Маріє! Одчини, це я, Федір!»

Я так і заскіпла на порозі. Федір?.. Звідки він? Чого? А він шкрябається пальцем у шибку, проситься: «Пусти, Маріє, я гостинця Юстиночці, донечці своїй, привіз»...

І тут мене мовби окропом облили. Поклала сонну Юстинку на піл і прожогом у сіни. Крізь двері крикнула: «Ніколи я не пущу тебе! Через тебе моя сестра померла! Іди геть звідси! Не дам тобі й побачити Юстиноньки»...

Він ще довго просився, чути було — плакав навіть. Та мовби не до мене було все те...

Федір ще кілька разів приходив, а я, мов кішка, пазурі випускала...

Аж весною зглянулася, дозволила переступити поріг. Бо ж, дурний, хотів по крихкій кризі перейти річку, а крига під ним обломилася. Мокрий як хлющ прибився до хати, не годен був руку підвести, щоб постукати. Не балакає — хрипить, воду випльовуючи. Та, мабуть, і того дня не відчинила б, якби вночі сестра не привиділася. Ясно, ніби насправжки. Наче прийшов Федір, а я держу двері, не пускаю його. Тут де не взялася за моєю спиною Оксана, легенько відвела мої руки, сама відчинила двері. Ласкаво так глянула на нього, заплакала й каже нетутешнім якимсь голосом: «Заходь, Федоре, будь з нею». Він до неї кинувся, а вона наставляє прозорі долоні: «То не я, Федю, то туман з мене прилинув»...

Змусила я його роздягнутися, дала Петрів одяг, загнала на піч, розтопила її. Юстинка, сидячи на полу й гризучи принесеного Федором гостинця — розм'яклого пряника,— довго придивлялася до Федора. А тоді раптом показує пальчиком: «Тато»... Його аж підкинуло на черені, затрусився увесь, руки простягає, сміється й плаче, слова мовити не може... І Юстинка до Федора тягне ручки...

А мене вона тоді мамою-тьотею звала. Бач, таке вихимерувала...

То й зняла я з свого серця зло на Федора. Коли вже мале свого батька впізнало, чого мені чорноту на нього тримати...

Восени, як упоралися ми з городом, вирішили побратися. Поїхали до Федорових батьків по благословіння. Поплакали, позітхали за Оксаною і благословили. Швиденько подалися до моїх батька й матері. Батько став на порозі, насупив брови, став кам'яний на обличчі: «Не будеш, дочко, за ворогом нашим. Звів твою сестру зі світу, а ти тепер хочеш йому рушники подавати? Не буде цього!» Мати спробувала було одм'якшити його. Де там!

Вісім літ ми з Федором стрічалися та листувались. Хоч і гірко було, що отак батько наклав заборону на наш шлюб, та нам було гарно. Ото виберемося до лісу літньої пори, бігаємо втрьох, мов діти, по траві, щасливо дзвенить Юстинчин голосок, голубить наші серця. Правда, іноді Федір мене Оксаною називав...

Юстиночка росла нівроку здоровенька, жвавенька, цікава до

всього. Не засне, доки не розпитає про все, що бачила того дня на вулиці, в городі, на луках... І ще співати любила. Особливо втрьох — я нічогенько співала, а Федір зовсім добре. Було як заведемо «Цвіте терен» чи «Ой чиє ж то поле», то аж старі, наші сусіди, виповзуть з хати, сядуть на призьбу та слухають. А сусід, котрий город одібрав, вигляне, позеленіє від злості, плюне й піде, крешучи підборами від злості. Й чого людині отак пінитися? Хіба ми йому щось лихе зробили? Бодай би коли косо глянули... Казав Федір, що то його, напевне, гадюча мати вкусила. Од її отрути не вмирають, тільки гадючу натуру переймають.

Любив Федір Юстиночку до нестями. Коли до школи її відвели, то простояв під вікнами її класу, наче його прив'язали, доки уроки не скінчилися...

На маковія помер батько. Коли поховали його, до нас із Федором підійшли його і моя матері. Витерли сльози, перехрестили нас і кажуть: «Діточки, оце одбудемо сороковини по батькові, та й беріть шлюб. Бог простить вас».

3.

Жінка замовкла, повела очима над лісом, мовби побачила той далекий щасливий день, коли вони з Федором нарешті стали законними чоловіком і дружиною. Довго мовчала. І я мовчав, нетерпляче ждав її оповіді.

— Ох, і гарно нам тоді було! — нарешті обізвалася жінка незвично молодим голосом. — Аж не віриться, що так було... Ні, ми з Федором не тільки нашим щастям утішалися, діток наших ростили,— а їх у нас невдовзі двійко народилось. Федір з місцевими вчителями хор створили, сам він співав у ньому і нас із Юстинкою приохотив. Їздили по селах, концерти влаштовували. Як поліціянта чи попа не видко було в залі, тихенько революційні пісні співали. А гроші за ті концерти на школу складали. Бо наша тулилася в старій хаті. І таки ж збудували нову школу! Читальню організували, драмгурток. Ми з Федором у виставі «По ревізії» грали...

А згодом Федір із містечковими комсомольцями зазнайомився. Сам вступив до комсомолу, я не перечила, бо знала вже, які то люди. Летючки проти польських панів, проти утисків їхніх розкидали та клеїли на парканах, читали заборонені книжки, газети з Радянського Союзу, які нам давали комсомольці з міста. Більше нічим не займалися, бо не знали, що можна зробити в нашому маленькому далекому селі, де й багатіїв путніх не було.

Юстонька росла як з води. Завжди весела, метка, непосидюча. Школу дуже любила, аж плакала, як після чотирьох класів ніде вчитися стало. І дуже зраділа, коли після возз'єднання з Радянською Україною в нас відкрили семирічку... Ну, мабуть, товаришу, вам не варто розказувати, як ми зустрічали Червону Армію. В кого яка була червона шматина, повиносили на вулиці. А Федір з комсомольцями — троє їх у селі було, та і я себе комсомолкою вважала, хоча квитка не мала,— підняли червоний прапор на найвищому дереві. Цілу ніч я його шила... Розвиднілося нам після того... Так от, вчиться Юстиночка в школі, така щаслива. В драмгурток записалась, а через рік до комсомолу вступила. За моїми дітьми,— та які вони мої були, радше її: пестила Мар'янку й Поля, мов мати рідна, а називала братиком і сестричкою. Було, і нагодує обох, і обпере, і казку перед сном розкаже...

Чутка про колгоспи пішла. Не до шмиги мені те було. Як же це — тільки стяглися на корову, коника справного купили — і віддавати?.. А ще поголос поганий пішов про ті колгоспи... Чи не сусід наш ту каламуть розводив? Це вже я пізніше додумалася... Федір і Юстинка

сядуть по обидва боки від мене й так гарно розповідають про колгоспи... Слухаю я їх, дивлюся на них, рідних, і тане в мені насторога... На жаль, не встиг колгосп у нас організуватися, а то б ми були першими у ньому...

4.

— Пробачте, товаришу, як вас величати, а то я все — товаришу та товаришу. Мене, як ви вже чули, Марією, Марією Карпівною...

— Віктором Петровичем. З Києва я, а народився й виріс на Чернігівщині...

Жінка потерла обличчя обома руками, і воно, що було трохи аж відмолоділо, знову взялося старечими глибокими зморшками.

— Мабуть, до вас війна не одразу пробилася, а до нас уже вдосвіта двадцять другого червня стала на поріг... Прокинулися ми всі від якогось не нашого перервчастого густого гудіння. Якраз по виставі було, ми довго не могли заснути, все балакали про неї, та схопилися в один мент. Вибігли надвір, сонце ще тільки барвить схід, дивимось, а над Ковелем літаки кружляють, та так багато їх... І враз — геп, геп... Сильно так, здалося, що земля ґойднулася.

Ми й сіли на спориш. Війна...

Юстя чогось пішла до хати. Коли це виносить спідницю, керсетку, віночок. Вона у них вчора грала у виставі «На перші гулі». Кладе все те на призьбу, сумно дивиться, наче прощається. Мовби чуло її серце, що вже ніколи не надіне того убору...

Німці не заходили в наше село, по шосе, казали люди, що за лісом, далі покотили. Ми у льоху сховалися, півдня сиділи. Стих гуркіт за лісом, і глухо, німо стало в селі. Ні нашої, ні їхньої влади. Корів зачинили в хлівах, навіть курей надвір не випускають люди. Чоловіки — вони майже усі вдома лишилися, не встигли з району їм і повістки прислати,— зібралися потайки у верболозах, курять там, аж дим устає, гомонять про щось. Ходив і мій Федір туди. Прийшов похмурий, махнув рукою: ніхто нічого не знає, тільки страху нагонять...

Нарешті приїхали поліціянти з району, всі в чорному, наче на кладовище зібралися, і німчура один з ними. Зібрали нас на майдані, розказали з криком, що ми тепер вільні від більшовиків і маємо здавати для визволительки Германії зерно, молоко, м'ясо, працювати на совість, не шкодити німецькій владі, бо смерть за те буде, та й попилюжили далі. Правда, настановили у нас старосту й поліцая. Тицьнули пальцем у двох чоловіків, що стояли попереду, мовляв, ви будете. Ті згодилися — на них же автомати направили. А як щезли німці й поліціянти, кудись утекли староста й поліцай. Наш сусід аж у поли ляпав та ганив себе, що на той час поїхав сіно косити: дуже в старости йому кортіло...

Федір саме косив траву на городі, коли це прикотив невідомий чоловік на велосипеді. Зазирнув через ворота в двір, каже мені: «Скажіть вашому чоловікові, хай бере на добу їжі й вирушає в район. Такий наказ начальника поліції».

Що вже я перетліла душею за той довгий день! А Юстина аж за село бігала виглядати батька.

Повернувсь Федір, як уже худоба з пасовища пройшла й курява сіла. Похмурий, наче туча чорна на нього спустилася. Я чогось його шаньку мацнула — все ціле: і хліб, і сало. Сплеснула руками.

А Федір:

— Це Микита Дузь, пам'ятаєш, отой, що з нашого села накивав п'ятами, коли червоні прийшли, куркуль, згадав, що я грамотний, то й звелів з'явитися у район. Він там зараз голова райуправи. Списки якісь посадив писати. Я зразу з охотою взявся за те діло — що мені, важко? Коли це бачу — на одному приписка: «Підозрювані села Вишки. Належать до знищення». У мене й ручка випала з пальців. До Микити — одпусти мене, будь людиною, це ж такий гріх на душу

брати... І як ти можеш отаке робити?.. А він примружився зловісно і з посмішкою: «Хочеш, щоб твоя дружина, твої діти живими лишилися, то набери в рот води й пиши»...

— І він писав? — вихопилося в мене.

Марія Карпівна скорботно й гордо подивилася на мене.

— Писав. Але не так, як той нелюд Микита велів. Багатьох пропускав, замість них уписував вигаданих людей, а ще туди тулив куркулів і всяких ницих людей... Одна жінка прийшла до нас із Вишок, кланяється, не знає, як дякувати: «Останній шматок хліба віддам вашому чоловікові — це ж він мені чоловіка й сина порятував. Тепер їх не здоженуть»... Та Федір ніколи нічого не брав...

Тяжко йому було — вважайте, по лезу ножа ходив. Уже ж стільки людей знало, що він переінакшує списки, гляди, до Микити те дійде... Ночами не спить, все курить та кашляє... іноді прокинуся, лап-лап — немає його. Стривожуся, схоплюся, майну надвір — де подівся? Підстежила якось — до лісу почимчикував. Втямила: то партизанів шукає, тиха чутка про їхню війну з німцями та поліціянтами пройшла тоді вже по селу. Повернеться, зітхає — значить, не здибав сліду. Та й те, чого це вони будуть у ріденькому сосняку, під оком у скажених німців та поліціянтів отаборятися, не інакше, у болоті сидять. А хіба є час Федорові ходити туди, коли затемна приходить додому й раненько, ще тільки небо визеленюється, рушає до району...

Помітила якось — шепочуться з Юстею, батько їй на ліс показує. Я за віник і до них — чи не хочеш дівчину послати в ті гиблі болота? Вони мене обняли, заспокоюють, кажуть, що грибів у лісі багато, хай би Юстя назбирала та насушила на зиму, бо «визволителі» обдеруть до ниточки... Повірила я їм!..

Одного полудня,— вже тоді картопля одцвітала,— хлоп'як з нашого села прискакав городами до нашої хати. Хотіла насварити його за потраву, а він захекано:

— Тітко Маріє, тікайте з Юстею і дітьми! Це ваш дядько Федір сказав. Я коні пас під лісом, а він біжить... Гукає: «Сідай на коня, жени до моїх і передай — мене запідозрили, хочуть убити. Я всі папери спалив і ходу». Додому не прийде...

Ми з Юстею вхопили дітей, усе покинули, гайнули в село до мого брата, отого, якому я город віддала. Віднесли дітей, сіли на призьбі та й задумалися тяжко: як же ми без одягу, без збіжжя, без картоплі житимемо? На чому спатимемо? Ледь діждалися потемок, крадькома повернулися назад. Тулимося до тинів на своїй вулиці, наче злодії, кроку свого боїмося. Коли це — льоп-льоп — фірманка їде. Ми за нею. Дісталися свого двору, душею холонемо — а як у хаті пустка, все перебите, перевернуте?.. Одчиняю засувку тихенько, відмикаю хату. Наче все на місці. Видно, полінувалися поліціянти на ніч їхати в таку далечінь. Або й побоялися, бо недавно пішла чутка, що в моєму рідному селі добре напудили їх. Склали все, що змогли, у два великі вузли, ледь підняли на плечі. Закопали дещо в яму на вгороді. А перину нашим старенькими сусідам через тин перекинули. Обіцяли зберегти.

Однесли все до брата. Перед самим досвітком доплենталися. Сіли на лаві, віддихуємося. Коли бачу — встає Юстинка, кудись лаштується. Я до неї — куди? А вона мовить:

— Додому. А як батько заскочить? Не бійтеся, мамо, я в діда і баби закватерую. Хто подумає, що я там?

Як я її не вмовляла — пішла Юстинка. У мене серце заходиться: за Федора, за Юстинку, за діток малих... А тут брат через день приходить геть стривожений, звістку приносить: поліціянти оголосили по селах, щоб ті, хто знає, де ми, виказали... Нагороду за те обіцяли — фунт солі... Брат нічого мені не мовив, тільки очі ховав долу та зітхав, я сама зібралася. У нього ж двоє діток малих... Тільки й просила Василя:

— Скажи Юсті, як прийде, що ми на лісові хутори подалися. Хай

не біжить за нами, не шукає навмання — сама тут об'явлюсь, як стихне трохи...

Марія Карпівна мерзлякувато пересмикнула плечима.

— Ох, де тільки не носила нас лиха доля! Кочували з села в село, з хутора на хутір. Прикидалися біженцями від кордону, спасибі, люди, що бідніші, жаліли нас, хто картоплі дасть, хто й хліба шматок, хто пустить переночувати... А куркуляка клятий, коли Поль необачно до його садиби підійшов та хлібця несміло попросив, спустив на малого собаку. Я йому мало пащеки не роздерла — де й сила взялася. Аж куркуляка перехрестився й у дворі сховався...

І в місто прибилися якось, щоб обміняти речі на хліб. Я з себе там останню кофту проміняла, бо малі вже так охляли, що йти були не годні. Коли виходили, саме людей на розстріл вели. Цілий гурт, з дітьми. Скраю йшла мати, дитя до себе притискала. Побачила нас, пустила дитину, виштовхала до нас. Я упхнула його між своїх, тицьнула хліба шмат до рота, щоб мовчало. А тоді розпиталася про родичів, до тітки одвела...

Ждали ми ждали, коли стихне трохи, коли перестануть нас шукати, та й не діждалися. А вже осінь з сівера дихає, листя жовтить, дорогу нам холодить, морозцем вибілює... Не йдемо ми, а підстрибуємо на тій студеній дорозі... Добре, що хоч не самі, а гуртком — немало тоді таких, як ми, переслідуваних, по Волині ходило,— гомонимо стиха, роззираємося на всі боки: чи не крадуться за нами поліціянти, чи не засіли в хащах «зелені» — так тоді бандерівців називали, люди вже розкусили трохи, хто вони такі, а ми на собі відчули. Якось, наче вовки, вискочили з лісу, вимагали харчів, одягу, але що з нас візьмеш? Тож надавали стусанів, та й годі... Раптом одна з молодиць вигукує стиха: «Марусю, глянь, як червоно місяць сходить! Геть нам дорогу висвітлить!» Придивилися, а то в селі хати горять, палять їх нелюди...

Одного разу не витримали, до свого села прибилися. Лишила я діток на узліссі в малиннику — хай останніх ягідок нащубрають, воно й скрадеться час, не тривожитимуться за мною, не кликатимуть, сама ж виповзла на пагорбок, а наша хата була край лісу, видивляюся її. Дивлюся — й нічого не бачу. Порожнє місце. Наче й не стояла наша хата в садку, самі головешки на її місці. Од тину тільки попіл сірий лишився... Поплакала я тихо й вернулася до діток...

А коли снігом колючим сипонуло й дорога струпом крижаним узялася, вернулась я до брата. Він нічого не сказав, махнув рукою: живіть, мовляв, куди ж вам на зиму подітись, як буде, так і буде... А сам жалісно на своїх діток подивився...

Перетрусилися ми, коли наступного дня два поліціянти всунулися в хату. Розпитували нас довго, де Федір, все допевнялися, чи не бачили ми його. Я тільки плечима здвигую: один бог відає та він сам... Бачу, повірили вони. Вже з порога один запитав: «Чи не в «зелених» він? Знаємо — близько тут вони отаборилися». Я лишень руками розвела, а в самої в грудях запекло: невже Федір міг до них потрапити? Бачили ж ми їх, а ще більше чули, доки блукали по світах: там циган на січку посікли, там селян обдерли до ниточки, там поляків вирізали... Наче свої люди, українці, а ніби вовчі шкури на себе наділи... Невже Федір з ними?..

Нагнали на нас уранці поліціянти страху, а ввечері радість у хату. Юстонька прийшла! Припали ми до неї спрагло, особливо Поль, він любив її дуже, було казав нам на сміх: «Ти не рости хутко, почекай, я дожену тебе, тоді оженюся на тобі»... Юстонька заспокоює нас — усі живі, здорові, чого журитися...

— Як ти там перебула все? — питаю. — Адже хати палили, стріляли... — Вона спробувала всміхнутись.

— Я, мамочко, довгонога. Щойно німці та поліцаї до села вступили, я діда й бабу до погреба запхнула, лядою прикрила, а сама мерщій до лісу...

— Більше нікуди тебе не відпущу, будеш жити при нас. Я, як стемніє, піду та скажу дідові й бабі, що ми сюди вернулися, аби Федору переказали...

А Юстина перебиває мене:

— Мамо, був уже наш татуньо! Забігав на дворище удосвіта...

Я так і вп'ялась у неї очима.

— Де він? Що з ним?

А вона очі ховає. Юстина у мене совіслива виросла, не навчилася неправду казати.

— Кажи, що з ним. Може, поранений, то сюди його заберемо, приховаємо, що жоден поліціянт не нанюхає...

Юстина крутить головою.

— Ні, не поранений, здоровий... Тілько... він не туди попав, куди хтів... Тікав же, не озираючись, от і втрапив згарячу... Спершу повірив їм, бо сердито про німців балакали. А коли роздивився перегодя...

Мені наче голкою-циганкою штрикнули в серце. Це, мабуть, утретє так боляче штрикнуло. Уперше в 1924 році, ще за Польщі. Тоді до нас виписана газета прийшла. Розгорнула я її — а там Ленін на повен зріст і в чорній рамці. Мені так кольнуло, що я впала додолу й кошика впустила: саме на базар збиралася... А вдруге пройняло серце, як війна почалася...

Отямилася — то мені Юстя мокру шматину до голови тулить.

— І він з тими душогубами?

Юстя міцно обіймає мене, сльози в неї бринять на віях, дивиться просто мені в очі.

— Мамо, повірте, наш татуньо ніколи таким, як вони, не стане. Ви ж його знаєте... Сталося так випадково, та він уже обережно до інших людей у лісі стежку намацує... Повірте, він буде з такими людьми, які не на словах, а насправді з германцями воюють...

У мене камінь з серця поволі зсунувся.

Уже й не знаю, чи спала ту ніч. Ледь задрімаю, щось страшне в голові вихимерюється: то поліціянти в мене дітей однімають і на штики нахромлюють — таке звиділа, коли ото в місті людей на погибель гнали; то наче Юстю острашливий чоловік з чорною бородою, дуже схожий на Гудзя, за коси цупить — і таке у місті бачила: бородатий есесівець тягнув за коси молоденьку чорняву дівчину до шибениці, а вона хапалася обома руками за землю й кричала: «Мамо!» Скинуся, лапнуся руками обабіч себе. Полегшає на душі: ліворуч дітки сопуть, туляться до мене, бо ж холодно в хаті, праворуч Юстя усміхається й зітхає: мабуть, якийсь парубок їй сниться, уже ж сімнадцять років виповнилося, така гарна лицем...

Уранці, як перші півні подали голос, лапнула я праворуч та й завмерла — нема Юстоньки. Скрикнула, підхопилася. Досвіток сіро зазирає у вікна. Де ж вона? Коли чую шепіт.

— Тихо, мамо, тихо, я тут.

Бачу — взувається біля порога.

— Куди ти? Чи ти при своєму розумі, дівко? Може, зболіла? — тулю долоню до лоба.

А вона тягне мене за рукав надвір, мовляв, не будемо заважати людям спать, там поговоримо.

Вийшли ми. Туман студений звис, нанизує іній на гіллячки. Тихо, хіба якийсь півень збунтується.

— То куди ж ти так рано зметушилася? — допевнююся сердито.

— Мамо, мені треба йти у район, в райуправу,— каже неголосно. — Веліли за батька там всяке писати. Інакше всім нам буде геть погано...

Я так і сіла на призьбу. О господи, що це за напасті сиплються! Не зразу додумалася: як це звеліли, коли Юстя у баби й діда ховалася? Питаю її про те.

А вона очі мружить, наче сонце зблиснуло, винувато каже:

— Не хотіла вас, мамо, хвилювати, але тепер мушу признатися: злапали мене поліцаї у діда й баби. Вже після пожежі. Приставили нагана до голови й мовлять суворо: «Або підеш до нас на роботу, або понищимо всю вашу сім'ю. Де твій батько, знаємо, та хай там буде»... А другого дня і татуньо ступили до хати.

— Федір, що Федір на те? — нетерпляче шарпаю її за полу.

Юстя опустила очі.

— Та що ж він скаже проти? Хіба йому вас не шкода? Ото тільки й розказав, як не по-їхньому писати ті списки. Ну, та ще дещо... Ми з ним стрічатися інколи будемо...

У мене в голові скаламутилося. Це ж Юстя на певну погибель іде. І Федір, батько рідний, на те благословляє... Думає, як сам вирвався, то й дочці пощастить? Та й хіба вирвався насправжки? З пекла в болото попав...

Смикаю Юстю, садовлю її поруч.

— Ото коли батько твій такий безголовий,— не кажу, а киплю словами,— то я така не буду. Нікуди ти не підеш! Зараз зберемося та й рушимо звідси, я вже з малими багато шляхів виходила — не пропали, всюди є добрі люди. Побачиш, і перезимувати приймуть...

Юстя, мов маленьку, гладить мене по голові, заспокоює.

— Мамо, не вар'юйте, не гриміть так на мене й татуня... Ми все продумали — нічого поганого не станеться. То татуньо спершу не знав, як обводити їх навколо пальця, от і вскочив у халепу. А тепер знає і мене навчив... Я, мамо, лише трошки попрацюю в них, а невдовзі ми всі знімемося звідси й підемо туди, де безпечно. Потерпіть, почекайте ще...

Я ще щось торочила крізь сльози. Юстя обняла мене міцно, зазирнула тепло в очі.

— Мамо, я буду дуже обережна... Зрозумійте, так треба... І з села нам нині великим гуртом не вийти — за нами поліцаї пильно стежать...

5.

Десь нагло торохнув постріл, злякана луна заметалась між сосон. Я мимоволі здригнувся. Марія Карпівна заспокійливо мовила:

— То, певно, лісник вовка відлякує од своєї сторожки.

Витерла очі, простягла руку, ніжно погладила берізку. І вона затріпотіла листочками, ніби відчула ласку.

— Отака й моя Юстиночка була. Тоненька, білолиця...

Листопадового вечора, коли студений сіверко геть позривав останнє листя з дерев, сіконув першим снігом, прийшли обоє разом — Федір і Юстонька. Малі мої трохи не збожеволіли від радості, кинулися їм на шию, верещать од захвату. І я мало не стерялася — полізла у піч по борщ... Вже коли трохи оговталися, повірили, що насправді обоє в хаті, питаю, як це вдалося їм стрітися. Вони переглянулися, і Юстя каже з висміхом:

— А ми, мамо, по телефону поговорили. Там у татуня на дубі телефон висить...

Насварилася на них пальцем — матір на глузи беруть, я сама відчуваю: зговорилися зарані. Та як це їм удалося, не питаю. Хай буде, аби живі були та додому навідувалися.

Коли заспані малі нарешті позлазили з батькових та Юстиних колін, я понесла їх спати. А Федір з Юстею про щось зашепотілися. Тільки й учула я, коли назад вернулася: «Стрінемося край верби, а як мене не буде, покладеш папір в дупло». Це Федір таке Юсті каже.

Марія Карпівна похилила голову, замовкла. Видно, зовсім не хотілося їй оповідати далі. Але вже розворушила спогади.

— Десь у лютому прийшов Федір востаннє. Хорий, ледь ноги доволік. Каже, що одпустили його з лісу додому одужувати, бо там у землянці швидко дуба дасть.

— А поліціянти? — питаю з тривогою. — Хіба не прискіпаються до тебе?

Федір кволо махнув рукою.

— Вони з ними заодно...

Ліг на пол нероздягнений, чадить цигаркою, очі сумні-сумні. Я сіла біля нього, кажу розважливо:

— Чого в журу впав? Видужаєш. Це у тебе в тому лісі простуда вселилася. Ось води нагрію, помиєшся в ночвах, зігрієшся, а тоді я тебе на гарячу піч зажену між дітей.

Він хитає головою:

— Невчасно хвороба пристала... Аби не вона, були б ми всі далеко звідси... А тут хвороба...

— А де ж це ми були б? — питаю.

Уперше так прямо питаю. Бо ж скільки вони з Юстею будуть од мене ховатися? Наче чужа їм, наче не разом за панської Польщі летючки розкидали, не разом червоних вояків у тридцять дев'ятому стрічали, не разом про колгосп думали...

Федір пильно подивився на мене, погладив по руці.

— Пробач, що ми з Юстею отак криємося від тебе. Так треба, Марійко... Але нині скажу дещо. Аби не захворів я невчасно, ми б перебралися негайно до червоних партизанів. Уже ми з Юстею багато для них зробили, повірили вони нам. Думаєш, легко довести, що ти їхній, коли серед «зелених» живеш? А Юстя в райуправі працює... Зосталося одне лише зробити, я вже майже зробив його, а тут раптом зле стало...

Він кинув цигарку до печі, ще раз махнув рукою, досадливо так махнув і одвернувся до стіни.

У мене серце зайшлося. Чогось шибонулася до вікна. А там уже хурделиця зірвалася, несе сніг, мов білу річку. О господи, подумалося тоді мені, гадала, що мої тиняння по селах і хуторах — то справдешні муки, а воно ж тільки починається... Може, перевести Федора в погріб? Так поліціянти хутко там знайдуть — це ж не чужинці німці, це ж свої... І хіба можна його, хорого, в ту холодну мокречу селити?.. Тікати? Куди?.. Як і вдасться вислизнути з села та десь отаборитися на зиму, хоча слабка на те надія, братову сім'ю до ноги винищать...

Схопилася обіруч за важку голову, пойняту розпукою, струснула її. Молодице, чого це ти собі стільки страхів нагнала? Аби «зелені» підозрювали Федора в чомусь, хіба одпустили б додому одужувати?.. Іди-но, Маріє, краще воду грій, хіба не бачиш, як чоловікові зле?..

Федорові полегшало вже другого дня. Та й те: вимила я його в гарячій воді, у травах цілющих, випив він горілки, настояної на калгані, на черені вигрівся.

А душа його, бачу, не відігрілася. У вікна, як і я, раз у раз крадькома визирає, цигарки з рота не випускає, аж діти гірко зачхали — їх же п'ятко в тісній хаті: моїх двоє та братових троє. Брата на той час дома не було, пішов на лісорозробки марки заробляти. Ні з ким і порадитися... Федір схаменувся, що дітей труїть, вийшов у сіни. Я за ним назирці.

— Що тебе мучить? — питаю. — Признайся, легше стане.

Він мовчить. А я не відстаю.

Тоді Федір узяв мене за плечі, наче в молодості, коли ми одружилися після восьми літ стріч та листувань, та й каже:

— Розкриюся тобі, Марійко, до кінця. Тільки дай слово, що все у собі втопиш...

Не стала я пирскати, мовляв, з якого це часу із мене клятву брати додумався, поклялася.

— Так от, при останній зустрічі з червоними партизанами вони прохали мене поговорити з тими у «зелених», котрі, як і я, випадком до них потрапили. Казав я їм раніше, що такі є, обдурені вожаками «зелених», які заявляли й досі заявляють, що вони проти німців.

Насправді ж у спілці з ними великій, хіба іноді для облуди очей нападуть на задрипаних поліцаїв...

Я згадала, як поліціянти допевнялися, чи не в «зелених» мій чоловік, а Юсті казали — хай буде там... Бач, відтоді лишили нас у спокої, тільки пильно стежать за нами...

— Зібрав я таких людей з десяток за хлівом на одному хутірці, куди ми прийшли по харчі, а правдивіше — грабувати людей. До цього з кожним наодинці мав щирі розмови. Тож і кажу навпростець: «Хлопці, ми один одного добре знаємо, то давайте оце відкриємо душі, тут чужих людей немає, й спитаємо себе: чи не набридло нам вовками в лісі жити, однімати в селян останнє, нищити своїх?» Перезираються, чудно їм отакі слова, мовлені вголос, чути. І я трохи холону душею — чи треба було отак мовити всьому гуртові? Може, досі хтось був нещирий зі мною?.. Але назад вже ходу немає. Понишкли трохи вони і загомоніли навперебій. Набридло, ох, як набридло гидке, нікчемне життя, соромно людям у селах в очі дивитися. Німців обминаємо десятою дорогою, а вони вбивають, грабують, гвалтують... Але що робити?.. Я їм тоді рішуче кажу: «Хлопці, ходімо до червоних партизанів. Ото справжні борці проти німців та поліцаїв! Чули ж про їхні бої, самі бачили перекинуті поїзди фашистські... Будемо вести з ними їдну боротьбу з ворогами нашими». Задумалися вони кріпко — не прості слова я їм сказав. Мовить од усіх Тарас Прокопчук: «Дай нам днів два подумати. Хай все те у голові перевариться». Згодивсь я. І тут, щойно вернулися ми до табору, мене звалило. Ледь додому доплентався, отаман одпустив.

— То хай думають, чого ти переживаєш? Сам казав — мав до того з кожним розмову.

Федір тривожно глянув за вікно.

— Чого? Мовив мені Тарас, як назад верталися, що бачив, як від хліва хтось до лісу метнувся. Здається, Павло Гудзь.

У мене й руки отерпли.

— Як? Він там?

— Там,— зітхнув Федір. — Хваливсь якось, геть п'яний, що їхній загін «зелених» утворився ще 1939 року, коли червоні сюди прийшли. Тілько мало тоді людей у лісі було, решта по селах сиділи, чекали слушного часу. Тобто фашистів. А як прийшли німці, каже, то нам наче у величезного бубона радісно вдарили... Не доведи господи, якщо такий чоловік підслухав нашу розмову...

— Не доведи господи,— прошепотіла я неслухняними губами.

Тепер і ноги одібрало. Сіла на клуночок, якого минулої неділі Юстя принесла з Паридуб: збереглося трохи жита в ямі, не взяв його вогонь.

— То як тепер? То що ж? — не можу й слів до ладу скласти.

— Не знаю,— чесно признався Федір. — Коли то не він був чи не інший донощик, то обійдеться. Відлежуся трохи й рушу назад. А там домовимося з червоними партизанами, ми з тими десятьма тихенько щезнемо з табору, прийдемо гуртом, заберемо вас усім кошем з хати, і гайда.

Смеркло, і я легко зітхнула. Вистромила носа надвір,— ой леле, такий мороз, що аж дзвенить!

Кажу Федорові:

— Лягай та спокійно поспи. І я біля тебе примощуся.

Лягли. Я й здрімнути не встигла, коли шибка дзінь-дзінь. Мовби пташка кігтиком шкрябнула. Я так і подумала: змерзла білолаха, до тепла проситься. А Федір струснувся весь і прожогом до вікна. Глянув, одхитнувсь.

Я все зрозуміла. Три пики у вікно всадилися, питають:

— Де Федір Климук?

Я було зопалу за рогача схопилася, щоб просто через шибку в ті пики штриконути. А Федір одняв рогача, поставив до печі. Сам поча-

лапав у сіни, одчинив. Увіпхалися ті троє до хати, кожухи білі від снігу, а пики червоні, наче начищені самовари. Двоє з ружжами, а один із німецьким автоматом.

Обдивилися пильно всю хату, той, що з автоматом, навіть на піч зазирнув, де наші діти спали, автомата туди наставив. Аж тоді голос бичачий подав.

— Збирайся. Поїдемо до куреня.

Я до нього кинулася, за поли хапаю.

— Куди ви Федора берете? Ледь він по хаті ходить, такий хворий. І ніч, студінь надворі...

— Нічого, вилікуємо!..

І засміявся так, що мені морозом поза шкірою сипнуло.

Я ще була до нього сіпнулася — кажу, хай хоч деньок дома побуде, оклигає, чого серед ночі його брати? А самій думка скікнула: тільки випровадимо їх, нас усіх май змає...

Той і не подивився на мене.

Федір легенько відтрутив мене від чоловіка, прости господи, що чоловіком його назвала, повів у хатинку.

— Дай мені чисту білизну,— тихо мовив.

— Нащо? — скинулась я, ніяк не могла повірити в те, що Федора на смерть забирають.

Він, мов маленький, припав на мить до моїх грудей, а коли підвів голову, його очі були в пекучих сльозах.

— На смерть, Марійко, на смерть...

— То втікай! — пошепки скрикнула я. — Висадимо шибку...

— А вас посічуть? — тяжко видихнув Федір. — Від цих пощади не жди, я їх добре знаю... Давай білизну. Сорочки не треба, хай дітям лишиться... Бережи їх!..

Цілував дітей, сльозами заливався... Мар'янка як вхопилася за батька, мов кліщ, одірвати її не могли. Так і вийшов Федір з малою на вулицю, під метелицю. Уже в санях одняли ті пикаті, швиргонули мені. Я мерщій занесла Мар'янку в хату, а сама прожогом назад. Бігла, бігла за саньми, де там збіжиш, коли у них коні як звірі. Покотили в завірюху, і сліду від них не лишилося... Упала я в замет, кроплю його гіркими сльозами... Віддихалась трохи й знову побігла слідом. Якийсь чоловік забачив мене, коли вже за село випурхнула, перейняв, одвів додому...

Очі Марії Карпівни пойнялися такою тугою, наче оце тільки її привели до хати з засніженої ночі...

— Сиджу на лаві, як здерев'яніла, ні робити нічого не можу, ні слова сказати... Добре, що братова́ якогось супчику скапарила для своїх і моїх діток. Хоче заспокоїти мене й не знає як. Та й сама не може місця знайти собі: а як ті бандюги й по них приїдуть? І у вікна тривожно визирає: пішов же її чоловік, а мій брат, на лісорозробки і наче у воду канув... Лише дітки швидко одволодалися. Поєдналися з дітками братової, граються. Чую, Мар'янка мовить:

— Наш татко не пропаде. То він хорий не здужає тих дядьків, а коли видужає, поскидає їх із саней і назад приїде. Накатаємося ми з Полем на санях!

Вони, мої дітки, довго не спали того вечора. Раніш було тільки голівки на подушки покладуть, уже й немає їх на цьому осоружному світі, десь у своїх снах, на сонячних луках квіти збирають... Майже щодня Мар'янка розповідала про ті квіти. І пхинькала — чого ви, мамо, нас у ліс по справжні квіти не пускаєте... Не засинали малі, все чекали, що тато повернеться. Навіть у Поля очі блискотіли вірою в те чудо. Що я могла їм сказати?..

А сама я задрімала. Отак, сидячи за столом і невідривно дивлячися на димуючу скіпку, заплющила очі й мовби провалилася кудись...

Кинулася від одчайдушного вереску. «Дітей моїх ріжуть!» — жахно змигнуло в голові. Ще не розплющивши гаразд очей, розстави-

ла руки й наосліп метнулася на вереск. Тільки наштовхнувшись на Мар'янку й Поля, отямилася.

Обоє припали до вікна, мало скло не видавлюють, верещать од захвату:

— Татунь прийшов, татунь прийшов!

Я незчулась, коли в сінях опинилася, навстіж розчинила двері, боса виметнулася надвір.

Обняла міцно закушкану людину. І з мене радість, як вишневий цвіт під градом, враз осипалася. Це не Федір...

— Мамо,— чую рідний схвильований голос. Юстя! — Мамо, це правда? — крізь сльози питає вона.

Я мовчки гладжу її по голові, заводжу в хату. Малі кидаються до Юсті, повисають на ній. І питають у два голоси:

— Ти з татунем приїхала, еге? Він коней у дворі розпрягає і хутко в хату ступить, еге?

Юстя слова не може мовити, стоїть посеред хати, тремтить, як у пропасниці. Аж личко крейдою взялося. Малі облишили її, сповзли на долівку, нерозуміюче і з острахом дивляться на сестричку.

Беру їх обох на руки, веду до печі, намагаюся казати заспокійливо:

— Завтра татунь приїде. Сьогодні він підвіз Юстю до двору й назад вернувся. Ніколи йому...

Мар'янка вірить, щасливо сплескує в долоньки.

— Ой, тоді я буду хутко спати, щоб татуня рано зустріти!

Слухняно лягає на своє місце до стіни, підкладає ручку під щічку й заплющує очі. Поль також лягає поруч неї, але, бачу, ще довго лежить із розплющеними очима...

Я силоміць роздягаю Юстю, садовлю до столу. Витягую з печі супчик, насипаю їй. Вона мляво бере ложку. У мене в самої пече в грудях, наче там рана відкрилась, але ж тримаюся. Треба ж якось Юстю заспокоїти.

— Може, вони справді просто так узяли батька, може, в інше місце перебираються... А ми з тобою запеклися...

Юстя дивиться на мене крізь гарячі сльози. Бачу — знає все. Іще бачу — хочеться їй і мені сказати втішне слово, але де його взяти? Обіймає мене раптом за шию, і ми довго й невтішно стиха плачемо...

— Ой, мамо,— гірко каже Юстя,— не вернути нам нашого татуня... Мовила ж я йому: не вірте ви бандюгам, вони там у такому смердючому казані варяться, що й хороший чоловік совість згубить... А він: «Є серед них путні люди, я вже обережно розмовляв з кількома. Ось побачиш, коли до червоних партизанів групу приведу». Привів...

— Ой, доню, привів би, якби Павло Гудзів не прислідив. Сам батько наш казав, що наче його запримітили, коли за хлівом на хуторі з людьми бесіду про червоних партизанів вів...

Юстя так рвучко схопилась, що стіл із гуркотом одсунувся. Хутко підвів голову Поль. Не спав, слухав... Саджаю Юстю, показую очима на малого. Вона схаменулася, нахилилася до мого вуха, шепоче. Той шепіт мовби обпалює мене.

— Павло Гудзь? Так от чого він сьогодні приходив до райуправи! Аби донести, що взяли мого батька... От звідки голова райуправи про те довідавсь і сповістив мене.. І так підозріливо дивився... Ех, якби знала, що він батька продав, на місці порішила б!

— Доню, що ти говориш? — аж одхитнулась я. — Як би ти його порішила? Схаменись!

Юстя сягає рукою в кишеню піджачка, дістає пістолет.

— Оцим ось порішила б. Так, що ніхто й не здогадався б... Я, мамо, вже багато і німцям, і бандерівцям нашкодила... У німців медикаменти, продукти крала й через батька посилала червоним партизанам. Дізнавалася, коли німці й поліцаї рушать на партизанів,— і те татунь ніс до лісу... Вистежувала, коли бандити тихцем до райуправи заходять, нишком підслуховувала їхні розмови — і те доходило до

червоних партизанів. Одного разу домовлялися, щоб заслати шпигунів до червоних. Всіх їх викрили з моєю допомогою. А того, Павла Гудзя, прогавила... Хитрий він, потайний... Казала ж я татуневі: «Не рискуйте, не тягніть за собою «зелених», удвох давайте перейдемо до червоних партизанів і сім'ю нашу заберемо». А він уперто хитав головою: «Скілько обдурених хороших людей пропаде, озвіріє в тому болоті»... Тепер от самій доведеться... — не сказала — простогнала важко.

— Ляж, доню,— кажу,— здрімни перед далекою дорогою, а я тим часом сніданок зготую.

Вона досьорбала супець із миски, але не лягає. Я від печі озираюся — щось плете. Підійшла, дивлюся — светра. Шепоче мені:

— Це я, коли в райуправі працювала, почала до червоних партизанів готуватися. Трохи не встигла дов'язати светра. Закінчу нині й не мерзнутиму в лісі.

На мене того вечора мовби щось напало. Наче маку зеленого наїлася. Щойно розпалила в печі та поставила до вогню чавунчика з картоплею, сіла на ослінчику біля печі, як мою голову донизу похилило. Наче хто гирю почепив на шию.

Схопилася від руху й балачки в хаті. Глянула й обімліла — п'яток ружених розсілося на лаві. Гомонять весело. «Чи не прийшли червоні партизани, щоб взяти Юстю з собою?» — горобчиком скікнула втішна думка. Бо чого б то вона їм ураз одчинила?

— Добривечір, люди добрі! — подала я голос. — Чому це так пізно женихатися прийшли?

А сама на їхні шапки дивлюся. Не видно червоних стрічок... Серце впало, очі туманом пойнялися. Та держуся, маленьку надію маю, що то випадкові люди забрели на вогник. Заглянули у вікно, побачили гарну дівчину, постукали... А що вікна застелені інеєм, про те не думаю... Хай і бандити, та хіба їм не кортить з гарною дівчиною погомоніти? Зиркаю на Юстю — скулилася, мов куличок на болоті, ще швидше пальці бігають — плете. І не глянула на пришельців жодного разу, мовби немає їх у хаті... Що воно за одні?

Чоловіки перезирнулися від моїх слів, засміялися голосно, хоча бачили, що в нас на печі п'ятко дітей спить. Один, чубатий такий, чуб йому з-під шапки виліз, очі затуляє, встав з лави, заходив по хаті, обдивляється, наче посаг оцінює. Потім примружує око на Юстю.

— А що, файна наречена. Ще й роботяща, он як до плетіння припала, на женихів і не гляне... Правда, в таку скажену погоду весілля не гуляють, ну, ми згуляємо. Правда, Юсте?

Дитина мовби й не чує патлатого. А решта чоловіків регочуть, як циган од сироватки.

Тут уже я не витримала, приступила до них.

— Хлопці, як вам не сором до моєї дочки чіплятися? Впала вона вам у око, то прийдіть завтра, при дні поговорите. Юстині поспати треба, вона ж у райуправі працює, це ж завтра шлягати туди стільки... По заметах, по морозу...

— Ото ваша дитина? — вирячає очі патлатий. — Ви що, розігруєте нас, тітко?

— Моя! — кажу із серцем. — Досить вам отут комедію ламати! Бо як візьму кочергу!.. І Юстя розкаже про вас у райуправі, буде вам непереливки!

Чоловіки знову регочуть. Враз чубатий махає рукою, ніби косою обрізає той сміх.

— Таки досить комедію ламати. Одягайся! — до Юсті.

— Куди? — кидаюся до них. — Хто ви такі, щоб мою доню нагло серед ночі забирати? Хто вас послав?

Чоловік озирається на Юстю. З його обличчя мовби хто змів усмішку, воно стало жорстоке, аж страшно...

— Ми ті, кого вона не чекала. Бач, як хутко отворила, коли черво-

ними партизанами назвалися!.. Збирайся, збирайся хутчіше — нам ніколи! За райуправу не хвилюйся — повідомимо туди...

Бачу, як несамохіть Юстина рука смикається до кишені піджачка та й зупиняється на півдорозі. Якби ж їх не п'ятеро, то, може, моя дитина й справилася б з ними, а я рогачем помогла б... Еге, де там справишся з такими гевалами!

Чубатий різко ступає до Юсті, висмикує светра з її рук, ховає його до кишені кожуха.

— Одягайся! — гаркнув. — Скільки тобі казати?

Решта, мов по команді, встали, рушжа на мою дитину навели. Я сльозами залилася, руки заломила, благаю їх:

— Хлопці, та на кого ж ви ото свої рушжа наставили? Гляньте, вона ж дівчинка ще. Та невже у вас серця немає? Як вас отаких матері народили?..

Мовби не чули моїх пекучих слів. Тільки один озирнувся, кліпнув розгублено. Чубатий так стусонув його прикладом, що він мало не впав. Більше не озирався.

Юстя одягла свою жовтеньку шубку, напнула зелену хустку. Обняла мене міцно. Очі повологшали, але жодної сльозинки не зронила. Бачила дитина моя, що в мене от-от серце обірветься...

— Прощайте, мамо... Як завтра до вечора не повернуся, не ждіть мене... скоро...

Хотіла й малих поцілувати, але чубатий не дав, просто випхав мою дитину за двері. Я слідом похилиталась, мов сновида. Враз думка втішна спурхнула: може, це сон, жахливий сон... Та й розбилася на друзки, коли чубатий ударив мене по голові рушжом. Померк світ...

Коли опритомніла, то здалося мені, що світ зовсім щез, тільки білий сніг од нього лишився... Лежу я на ньому, пекучохолодному, й не бачу ні хат, ні дерев, біла пустеля навколо... Насилу звела руки, протерла очі — а то сніг мені насипався на лице й не танув...

Тільки трохи розвиднилося, подалася. Біжу і сльозами поливаю маленькі сліди від Юстиних чобіт. Ті гевали йшли рівно, а моя донечка кривуляла. Ой, чи не били її бандюги...

Дісталася до хутора Слідин. Там на вулиці згубилися сліди. Роззирнулася, щоб спитати когось, бачу, дядько пикатий на ворота навалився, пильно дивиться на мене. За його спиною будинок під бляхою вивершується. Питаю його про Юстю, чи не бачив.

Він губу закопилив, каже з усміхом:

— Чого ж, може, й бачив. Он ранечком наші хлопці червону партизанку на криничному журавлі повісили — чи не твоя то? Як твоя, не знімай без дозволу, бо й тебе поруч прибантують.

Це вже він мені навздогін гукав...

Вхопила я ту нещасну за одублі ноги, ридаю ридма, очі звести боюся. Нарешті глянула. Не Юстя... Молодесеньке, голе-голісіньке дівча, худюсіньке, синє. А що вже познущалися з дитини... Попросила в людей лопатку, викопала за селом маленьку ямку, поховала нещасну, хрестик зліпила з двох гілляк. Це ж якась мати, як я, ходить, шукає свою дитину. Може, хтось із села вкаже на її могилу...

Що вже я виходила за ті дні, де тільки не побувала. Як укаже хто, де людей німці, поліцаї чи бандити постріляли, туди йду. Марно, немає Юсті серед побитих...

Пропала моя Юстонька, як і Федір, нічого від неї не лишилося...

6.

— І ви нічого не дізналися про її загибель? — видихнув я. — А може, вона не загинула, може, її вивезли у Німеччину, в концтабір? Таких випадків багато було... Ви б написали в газету, на радіо, он скільки людей і досі знаходять своїх рідних...

Я вигукнув ці запальні слова й схаменувся. Та якби Юстя жива

лишилася, вона з будь-якого кінця світу знайшла б стежку до матері. Але такою близькою, рідною стала мені дівчина, що ніяк не хотілося вірити в її загибель.

Марія Карпівна вдячно глянула на мене й покрутила головою.

— Ті нелюди одну кару визнавали: кулю, зашморг або в ополонку... Щоб їх ні суха, ні сира земля не приймала!.. А про загибель моєї дитини мені розповів Тарас Прокопчук, отой, що з моїм Федором збирався втекти до червоних партизанів. Уже по визволенні зайшов до мене й усе розповів.

Удосвіта привели її в табір «зелених». Тарас тоді саме на сторожі стояв. Коли це бачить — п'ятеро штовхають дівчину. Лице в синцях, ледь ноги волочить... А чубатий,— то був Панас Лико,— підморгує Тарасові: «Хочеш таку наречену? Став літр самогону, матимеш увечері. Тільки, звиняй, високо буде до неї в гості лазити»... І показав на гілляку. Тарасові мовби в груди вдарило, це він так мені розказував. Схожа дівчина на Федора... Чи не дочка? А Федора, мовив їхній отаман, за зраду в колодязі втоплено... Повели вони дівчину до отаманового куреня, а Тараса лихоманка трусить. Тоді вдруге мовби хто міцно вдарив, тільки уже в плечі. Огинаючися, присідаючи, подався він на болотяний острів, де, казав Федір, червоні партизани отаборилися. Пощастило йому, швидко знайшов. Але поки розпитували та перевіряли його, вечір згаяли. Лишень другого дня вирушив він з чотирма партизанами на розвідку до бандитського лігва. Мислив собі Тарас: підкрадуться вони близько, він одверне увагу вартового біля куреня, де тримають і катують людей, а партизани тим часом випустять Юстю...

Ось на цій галявині, ще далеченько від бандитського табору, побачили вони розіп'яту на березі дівчину. Юстоньку мою,— ледь вимовила Марія Карпівна. — Боявся Тарас і мовити, як познущалися з моєї донечки... Тільки хустину зелену на голові лишили... Забрали її червоні партизани, поховали у братській могилі разом зі своїми загиблими товаришами. І все...

Але, де поховали, того Тарас не бачив, бо на похороні не був, розповіли йому потім. Послали його з чималою групою партизанів зненацька ударити бандитів, звідки вони й не чекають,— Тарас знав усі підходи до їхнього табору. Вони й ударили, полонили двох бандюг. Один розказав про Юстоньку. Поставили її перед строєм, питають, кого знає тут, хто спізнався з червоними партизанами. Вона киває головою, мовляв, почекайте, видивлюся пильно. Раптом уп'ялася очима в Павла Гудзя. Де не взявся в її руці пістолет, враз стрілила. Та Павло, мов підкошений, упав на землю, а куля влучила в чубатого, що стояв за ним. Просто в його роззявленого рота влетіла... Отоді й узяли Юстю на муки страшні, нелюдські...

Марія Карпівна укотре звела очі вгору, де тріпотіла на вітрі зелена хустина.

— Ото все, що мені лишилося від донечки. А могилу її не можу відшукати...

7.

— Так ото, коли вже наші близько були, грали десь за лісом їхні гармати, мало не попала я в пазурі німцям. Брала нетерплячка побачити швидше визволителів, і я з дітками з-за тину визирала червоних вояків. Коли чую — деренчать вози. Ми й сипонули на вулицю. Аж то німці підбирають наших людей і женуть із собою. Нащо вже вони їм треба? Чи не могли без наруги над людьми жити? Кинулися ми назад до двору, звідти в город шмигнули. А вони, мов хорти, слідом. Та із автоматів строчать. Кулі листя навколо нас геть зрешетили... Добігли ми до кущів на луках, попадали знесилено. Добре, що німці далі не гналися, видно, квапилися дуже, тікаючи від наших.

Тільки тоді повірили, що червоні до нас прийшли, коли вони у двір

ступили. Вибралися ми з городу, дякуємо, до хати запрошуємо. Запросили й очима кліпаємо — пошанувати нічим... Самої картопельки швиденько зварили. Вони не ображаються, підбадьорюють: ось відженемо фашистів далі, то беріться до землі, колгоспи ладнайте, бо одноосібниками пропадете. Повитягали зі своїх заплічних мішечків консерви, самі нас пригощають. Діти наші поніяковіли трохи та й приступили до вояків. Ті обіймають їх, мабуть, дуже скучили за своїми дітками. Он уже Мар'янка і Поль у них на руках сидять, несміло беруть консерви. За столом не тілько руські й українці сидять, а й двоє чорнявих, в одного очі великі, наче в цигана, а в другого ніби осочиною прорізані. Та всі до діток наших тягнуться. Кожен хоче по голівці погладити, дати щось смачненьке, погомоніти... І дітки наші відтали, щебечуть, мов синички весною. Тільки ж як про батька спитали, охмарилися мої дітки, надто Поль. Вояки усе без слів зрозуміли, зазітхали. А чорнявий зняв із пілотки червону зірочку й приколов Полю до сорочки, Мар'яні білявий вояк подарував гребінця, теж звеселив малу...

А я не мала чим оддячити. Соромно було до сліз. Хотіла було віддати Федорову смушеву шапку, він її мало носив, беріг, бо в ній женився. А вони махають руками: нащо нам шапка, видадуть казьонні. І в малого голова скоро до шапки доросте.

Пішли червоні вояки далі. Й ми почали в дорогу збиратися — додому. Тільки не зразу всім гуртом рушили, спершу я сама на розвідини подалася.

Прийшла якраз надвечір, коли скісне сонце усе вичервонило. Стою, дивлюся, нічого не впізнаю. Ніде ні деревця, ні хати, ні тину — чистий тобі плац на нашім кутку. А місце ж називалося Палацове... Де церква стояла, хрест над селом підіймала — лише кватирка на попелі валяється. Своє дворище відшукала по місточку з половини кам'яного круга над ровом. А де хата — чорний попіл і недогарки, дощем прибиті. Яму з закопаним не швидко знайшла. Порожня вона — одкопали німці чи поліціянти, геть-чисто все вигребли, й підмітати не треба... Чого вже мене ноги до того місця понесли, де дідова й бабина хата була, не знаю. Думала, а раптом перина дивом збереглася, буде моїм діткам на чому спати... Летіла звідти настрашено, мимоволі хрестячися,— два обгорілі кістяки звиділа на погарищі...

Зостався чималий шмат села, що до густого лісу притулився. Чого вже його німці за димом не пустили, не знаю. Чи не червоні вискочили з сосон, колошкнули паліїв? Отуди всі, хто повернувся, й поселилися. Мене з дітками прийняла до себе далека Петрова родичка. Не мала вона серця на мене, що не склалося життя в Петра й Оксани. За обома журилася. А що діток моїх жалувала! Її двох дочок забрано було в Германію, як попрощалася з ними на станції в Ковелі, так жодної звістки від них не мала... Померла оце недавно Настаatша. Я була на похороні. Казала сусідка — перед смертю ввечері покликала її, ключі віддала: «Коли що станеться зі мною, то передай донечкам, як додому повернуться»...

Марія Карпівна замовкла на хвильку, приплющила очі. Мабуть, згадувала Насташу.

— Так ото побачила Насташа мене на пожежищі знічену, безпорадну, підійшла й закликала до себе жити. Вона ж дістала мені на півдня підводу, запряжену німецьким конем. Що вже я намучилася, доки доїхала! Не розуміє він по-нашому, хоч нокай на нього, хоч лозиною смугуй,— тюпає собі поволі, голову звісивши. А в мене серце чогось тьохкає, чорною тривогою береться...

Щойно у хутір заїхала, коли де не взявся німецький літак. Гах бомбою! Якраз у той сарай, де моя доня спала на горищі,— це раненько було. Я її змушена була туди переселити, бо летючою віспою захворіла, боялися ми з братовою, що решту дітей Мар'янка заразить. Дивлюсь — сарай на мул пішов. Як уже я бігла, як кричала... Три дні по тому мови не було, тільки хрипіла... А моя дитинка з копички го-

родньої вилазить: кинуло її туди, живенька лишилася. Лишень заїкою стала. Ще й нині, як розхвилюється, то спотикається на кожнім слові.

Бідували ми тоді страшенно, не мусимо ховатися від правди. Бо ж геть обдерли нас німці й поліцаї, а що не могли взяти, за вогнем пустили. Я то людям за снопи жито жала, то коноплі вибирала та вимочувала. А то чутка пішла, що бандерівці в лісі на великій галяві жито собі посіяли й картоплю посадили, а зібрати не встигли, бо червоні вояки навалилися й на них, довелося їм у болота чимдуж тікати... Побалакали люди про те, та не зважилися іти в ліс. Бо ж могли ті бандити вернутися. А я вибрала місячну вітряну ніч, що кроки скрадає і має видноту, та й подалася на ту галяву. Цілу ніч жала жито, в'язала снопи й односила в гущавину. Другої ночі ті снопи на плечах додому носила, на горищі ховала з Насташею. Було йду лісом, він шумить, щось пугукає моторошно, отак би й кинула снопа й шугонула до хати. Та згадаю діток голодних моїх і ще міцніше мотузку стискаю. А ще Федора, Юстю згадаю. Вони такі муки від тих нелюдів витримали, та не скорилися їм. Чого ж це я буду боятися бандитів, коли всюди влада наша? Отак підбадьорюю себе й доправлюся до хати. Посиджу трохи на призьбі, віддихаюсь і знову йду...

Так і картоплю ночами копала. Носила ж бо уже вранці — роздивилася: наче не видно бандитів, та ще й кружка ходила. Хіба ж здогадаєшся, звідки тітка з клумаком іде?

Отак трохи забезпечилися ми на зиму. Узялися за господарство. Пішли утрьох: я, Насташа, Поль — на мій город, закидали на ньому сімнадцять окопів, що їх німці вибушували, коли наші наступали. Скопали той город, стоїмо й журимося — сіяти нічим... Осінь на диво тепла, тиха, тумани ранками землю, мов рядном, укривають, росло б жито, як з води.

Коли це Поль ніби з-під землі голос подає. Метнулися ми до нього — мабуть, упав у яму біля згарища, чи не покалічився... Він таки справді в ямі, тільки радо сміється звідти. Каже: зазирнув туди знічев'я, додивився, що жито на дні, плигнув у яму, розкопирсав. Аж там трохи зерна упереміш із землею. Мабуть, коли німці чи поліціянти витягували приховані нами мішки, то порвався один, от і просипалося жито. Пересіяли ми ту землю на решеті, жодної зернинки не лишили в ямі. Й до Жовтневих свят нивка соток на три несміло зазеленіла. Не могли ми надивитися на неї...

А на свято завезли дітям моїм подарунки: по булочці, цукерок липучих і борошна трохи. Дістала я молока пляшину, зварила кулешу. Що то вже празникували ми тоді! І поплакали гуртом — немає з нами Юстоньки і Федора й не буде ніколи...

Отак і вижили ми. Поль до школи пішов — відкрили її невдовзі. Хоч і в кацабурці вчився, одного тільки вчителя прислали їм зі Сходу, але такий задоволений був! Щовечора нам на печі — ми там збивалися, бо в хаті холодюка гуляла,— геть усі уроки переказував, вірші голосно читав. Не раз їм старенький учитель казав, як гарно буде, коли війна скінчиться. І нам теплішало від тих слів...

Марія Карпівна підвелася, зняла зелену хустину з берези.

— Набалакала вам, наче лектор з області. Майже цілий день у вас забрала,— глянула на захід, де вже велике червоне сонце настромлювалося на шпичакуваті сосни та ялини.

— Та що ви, що ви, Маріє Карпівно! — схопивсь і я. — Ви не знаєте, як я вам вдячний! Я про все це напишу, обов'язково напишу!

Вона зніяковіла.

— Хіба ж то я для вас розказувала? То я щоб Юстонька послухала... Це ж аби жива була, то теж хорошою людиною стала б, як Поль і Мар'янка. Бавили б ми з Федором, якби й він уберігся, і її онуків...

Заквапилася.

— Мені треба на міського автобуса встигнути. Гляньте-но, котра година... Ой, мало часу лишилося!

Вже коли автобус рушив, я кинувся до водія, попросив зупинитися на хвильку.

— Маріє Карпівно! — гукнув. — Скажіть вашу адресу!

І коли вона сказала, ще раз гукнув:

— А Мар'яна і Поль також живуть у місті? Я хотів і з ними зустрітися...

Вона висунулася в прочинене вікно.

— Поль зі мною живе, чи пак, я при ньому. А Мар'янка вийшла заміж за сибіряка і виїхала назовсім із ним, там також онучок росте, Федором його назвали. Оце як потепліє гаразд, рушу до них. Я щовесни отак: у квітні до Юстоньки — вона сьогодні, дев'ятнадцятого, народилася, а в травні — до Мар'янки та внука Федора...

Я не йшов — біг до готелю. Вскочив до кімнати, заходився гарячково записувати чуте. Мене мовби лихоманило. І ясно чувся голос Марії Карпівни...

Коли виклав усе на папір, знеможено й блаженно відкинувся на стільці. Тепер приїду додому й напишу. Це мій обов'язок перед Марією Карпівною, перед моєю матір'ю, перед усіма матерями, що пережили лихоліття війни і труднощі повоєння, та вистояли гордо, виховали нас справжніми людьми...

Приїхав я до Луцька через багато років. З тим самим записником, де вже став блякнути запис розповіді Марії Карпівни. Моя мати померла, і я надовго ніби чорною хмарою огорнувся, не міг писати... Але тепер напишу. Мені б ще раз побачити Марію Карпівну, Юстину березу...

Вийшовши на вокзалі з поїзда, спохопився — це ж сьогодні якраз дев'ятнадцяте квітня! Оце збіглося... І я сів на автобус, і поїхав до того районного центру, де зустрівся з Марією Карпівною. Це ж вона там сьогодні.

Скочив з автобуса й упевнено рушив до лісу. Шлях добре пам'ятався, наче я вчора там був.

День видався такий самий, як і багато років тому. Легенькі хмарки на небі, з них іноді сіється прозорий сніг, пахне першими листочками й голчастою травою.

Ось і галявина. Хутко глянув на березу. Висока вона стала, гінка, має на свіжому вітрі ясно-зеленим листячком. Але не видно біля неї Марії Карпівни, не тріпотить на гілках зелена хустина... Довго сидів я на поваленій сосні в марному, тривожному чеканні...

Гайнув до міста. Відчинив Поль — я його одразу впізнав, хоча вперше бачив: викапана мати.

Сказав, хто я, спитав про Марію Карпівну.

Він глибоко зітхнув, скорботно глянув на мене.

— Вона так чомусь чекала на вас... Не поїде вже мама до Юсті. Ніколи...

Повернувшись додому, я написав. Усе, що розповіла мені Марія Карпівна.

СТАНІСЛАВ ПАВЛОВСЬКИЙ

БІГ З ПЕРЕШКОДАМИ

ІРОНІЧНА ПОВІСТЬ У ДВАДЦЯТИ ШЕСТИ ЕПІЗОДАХ З ПЕРЕДНІМ І ЗАКЛЮЧНИМ СЛОВОМ АВТОРА

ПЕРЕДНЄ СЛОВО АВТОРА

З Дмитром Панасовичем Журавлем, одним із головних учасників забігу, я зустрівся незадовго до старту.

Уявіть собі людину невеличкого зросту (Дмитро Панасович вивищується над рівнем моря рівно на сто шістдесят сім сантиметрів, рахуючи підбори його жовтих з дірочками черевиків) з не дуже широкими і по-жіночому похилими плечима, над якими упевнено здіймається середніх розмірів коротко підстрижена голова, людину, скромно вдягнуту у темно-сірі в поздовжню чорну смужечку штани і сорочку кольору львівської розчинної кави, розведеної пастеризованим молоком,— і ви зрозумієте моє щире замилування: треба бути справжньою номенклатурною одиницею, щоб, маючи таку зовнішність, зважитись на участь у безпрецедентному марафоні.

Я вибрав слушну мить (Журавель саме любовно погладжував свій зелений капелюх, дорогий йому, за його власним твердженням, як незаперечний доказ глибокої поваги до нього з боку підлеглих) і поставив перед ним кілька запитань. Його відповіді наводжу з максимальною точністю і твердим переконанням у тому, що краще відповісти — понад людські сили:

— Дмитре Панасовичу, що примусило вас обійняти відповідальну посаду начальника деренопільської рятувальної станції?

— Бачите, я страшенно боюся води, через це і... так би мовити...

— ?

— Ну як ви не розумієте! Адже власного керівника підлеглі рятуватимуть з більшим почуттям відповідальності, ніж кого б то не було. А ще, звісно, престижність, станція ж у Деренополі одна!

— У вас, певно, є достоїнства...

— Аякже! Я не палю, майже не п'ю, профвідпустки проводжу не біля моря, куди, як відомо, усі поїхати не можуть, а в Карпатах, причому восени або взимку.

— О, Карпати! Засніжені гори, чарівні жінки у яскравих тренувальних костюмах...

— Боже збав! Ніяких жінок! Чужа жінка — це зайвий клопіт, зайвий клопіт — це, як правило, стрес, а стрес та інфаркт поруч.

— То, виходить, ви...

— Вгадали. Боюсь передчасної смерті. А хто не боїться?

— Так-так, ви маєте рацію. Але я хотів сказати, що ви, мабуть, консерватор...

— А що в цьому поганого? Консервування — один із найефективніших способів продовжити життя. Хочеш довше зберегти якийсь овоч або фрукт — законсервуй його!

— Чудово! Я підозрюю, що ви маєте схильність до афористичного способу мислення...

— Справжній відповідальний працівник повинен уміти все! Інакше порушується усталений порядок речей. Зробити це легко, але як зберегти після цього душевний спокій? Втім, повинен застерегти: творю не для масового слухача, а виключно для внутрішнього користування.

— Маєте якісь звички, захоплення?

— Як і кожна жива людина. Приміром, захоплююсь лікувальним бігом. Щоранку, рівно о сьомій, дістаю з шафи свій червоний тренувальний костюм (червоний колір, я помітив, заспокійливо діє на водіїв усіх категорій), червоні з білим чернівецькі кросівки — і біжу. Повз магазин «Спорттовари», далі уздовж колії, через акацієвий гайок і аж до Дятлівки. Це селище-супутник нашого Деренополя. За півгодини повертаюсь.

— Про що думаєте під час бігу?

— Намагаюсь не думати. Це заощаджує сили.

— Відомо, що деякі номенклатурні працівники звикли задовольнятися малим, ну, там грошовою премією за підсумками кварталу чи року, грамотою, подякою в наказі...

— Вловлюю і категорично заперечую. Нічого не варта людина, яка вилізла на вершечок деренопільського телеретранслятора і вважає, що вищого місця на усій землі немає. Медом ласує той, хто не боїться пасічника.

— Це треба розуміти так, що ви мрієте про велике?

— Можна й так. Я думаю, що без мене світ став би набагато гірший, ніж зі мною.

— Вас не бентежить крихітність плацдарму?

— Тут ви вцілили просто у «яблучко». Справді, що таке рятувальна станція? З одного боку, адміністративно-господарська одиниця, що має свою територію, чітко визначену мету і завдання, штат, матеріальну базу і тому подібне. А з іншого? Територія — трохи більша за город баби Андрющихи, це поряд зі станцією; мета і завдання — до смішного елементарні; штат — жалюгідна жменька людей, що після закриття купального сезону й зовсім маліє; матеріальна база — кілька моторних човнів і шлюпок та ще усяка дрібнота. Про «тому подібне» й говорити не хочеться... І все ж... Мені б тільки кінчик ниточки побачити — а вже потягнути я зумію...

— Чи сняться вам сни?

— Так. І досить часто. Тільки я вам так скажу: одна справа, коли тебе запрошують до високої трибуни і, привітно усміхаючись, приколюють до піджака омріяну урядову нагороду, і зовсім інша, коли ця хвилююча церемонія відбувається уві сні... Ну та нічого! Сонце на небі одне, але його тепла повинно вистачати усім!

— І на яку ж нагороду ви розраховуєте?

— Вибачте, але мене вже запрошують на доріжку. Сподіваюсь, ви не забудете поставити перед моїм прізвищем ініціали?

З цими словами Дмитро Панасович, гордо несучи своє коротконоге і короткоруке тіло, очевидної завершеності якому надавало невеличке, однак помітне черевце, відійшов, і я з жалем закрив свій записник. Дивовижна зосередженість! Гідна подиву і наслідування готовність взяти від життя все те, на що не маєш абсолютно ніякого права!

За мить обіч доріжки луснув постріл — стартер добре знав свою

справу! — і зелений капелюх деренопільського рятувальника стрімко став віддалятися від мене.

— Шовками вам дорога, незбагненний деренопільський рятувальнику! — гукнув я.

Однак він мене, здається, вже не чув...

ЕПІЗОД ПЕРШИЙ,

в якому Дмитро Панасович робить вагомий внесок у інтенсифікацію рятувальної справи, а потім завважує кінчик давно очікуваної ниточки

З вранішнього променаду — так виключно з поваги до слів іншомовного походження він називав свої щоденні пробіжки — Дмитро Панасович повернувся у напрочуд веселому настрої. Пояснювалося все просто: упродовж кількох останніх днів він конструктивно думав над гаслом, яке у стислій формі передавало б суть рятувальної справи з урахуванням потреб сьогоднішнього дня та змогло б прикрасити фасад станції, і сьогодні таке гасло народилося:

«Працювати ефективно — це означає рятувати вчасно!»

— А що,— роздумливо сказала дружина, коли Дмитро Панасович, вдоволено усміхаючись і навіть потираючи руки, ознайомив її зі своєю щасливою знахідкою.— Це звучить. Особливо — тире. Адже ти поставиш після «ефективно» тире?

Дмитро Панасович вмить спохмурнів і з підозрою глипнув на дружину.

— Яке ще тире? Що ти мені голову затиркуєш?

— Тю на тебе! — образилася Віра Миронівна.— Тобі діло кажуть, а ти дибки стаєш. У таких реченнях завжди ставлять тире. Як не віриш мені, у дитини спитай, хай вона тобі скаже...

«Дитина», себто тринадцятирічний Васько, кинула на матір зляканий погляд, відтак мерщій ухопилася за ложку — і тарілка з дефіцитною гречаною кашею стала спорожнюватися на очах. Краєм вуха Васько, звісно, чув, що існує такий розділовий знак, але у яких випадках його слід вживати, а коли ним можна знехтувати — про це хлопець не мав жодного уявлення.

— Розберемось...— буркнув Дмитро Панасович і хутенько встав з-за столу.

Апелювання до синових знань, які Віра Миронівна за прикладом тисяч інших матерів несвідомо перебільшувала, завжди псувало йому настрій, примушуючи згадувати татуювання на власному передпліччі, виконане легковажними друзями у далекі часи нерозумної молодості. Напис мав такий вигляд: «Нет сшастя с юных лет» — і, як підсвідомо здогадувався начальник деренопільської рятувальної станції, не у всьому відповідав нормам правопису.

«Ну не миршавка? — з пекучою образою думав Дмитро Панасович, беручи під пахву червонясто-рудого портфеля і знімаючи з вішалки улюбленого зеленого капелюха.— Тире?! Яке ще в біса тире? Тьху!»

— На вечерю не ждіть. На роботі справ до хороби, і до одного чоловіка ще забігти треба... А може, й устигну...

З цими словами, до яких Віра Миронівна так і не змогла звикнути через їхню інформативну непевність, Дмитро Панасович зачинив за собою двері і сухим клацанням замка ніби залишив за власною персоною останнє слово.

Дорогу до рятувальної станції він, як правило, долав за чотирнадцять-п'ятнадцять хвилин, оскільки була вона не така вже й далека: досить було пройти кількасот метрів вулицею Металістів, затим перетнути парк, де Дмитро Панасович спрагло добирав недобраний

протягом ночі життєдайний кисень, перейти короткий і вузький міст — і до станції можна було, як кажуть, палицею докинути. У хвилини критичного настрою він навіть шкодував, що місце роботи знаходиться на такій сміховинно малій відстані від його домівки. Якби станція була трохи далі, скільки оригінальних афоризмів він зміг би створити, йдучи на роботу чи повертаючись додому!

З-поміж об'єктів, повз які проходив щоранку Дмитро Панасович, один привертав його виняткову увагу — газетний кіоск.

На відміну від деяких представників сильної статі, які роками не читають газет або через духовну обмеженість знайомляться хіба що зі спортивними новинами, начальник рятувальної станції купував серйозні газети і «голами, очками, секундами» принципово не цікавився. Серед численних новин, про які наділені нормальним слухом деренопільці давно вже знали з передач радіо і телебачення, найдужче хвилювання, ба навіть якийсь трепет викликали у нього укази про нагородження, що друкувалися то на першій, то на другій сторінках газет, але жодного разу — на останній.

«Нагороджують,— переконував себе Дмитро Панасович,— значить, помічають. Сьогодні помітили формувальника, завтра звернуть увагу на помічника бригадира, післязавтра — на ланкову, а далі... А далі чому б керівному оку не вгледіти й скромну персону начальника деренопільської рятувальної станції? Чому? Хіба рятування людей на воді така вже другорядна справа?»

«Трава не росте тільки там,— підсумовував він роздуми на цю тему,— де її не сіють».

Нашвидкуруч переглянувши кілька газет і сховавши їх до навдивовиж укладистого портфеля, він уже зібрався рушати, як раптом востаннє ковзнув поглядом по розкладених на полицях шедеврах поліграфії і вгледів невеличкого формату книжечку з яскравим кольоровим фотознімком на обкладинці. Вчора її ще не було.

— Історія нашого машинобудівного! — з гордістю проказав кіоскер, піднімаючи догори жовтого від тютюну вказівного пальця.— Учора під вечір завезли, здається, ще фарбою пахне...

Дмитро Панасович узяв простягнуту йому книжечку, і ще до того, як його пальці заходилися гортати прикрашені численними фотознімками сторінки, мозок йому пронизало: «Ось він, довгожданий кінчик ниточки... Нарешті!» І уявилося Журавлю, що він тримає в руках таку саму книжечку, і коштує вона стільки ж — п'ятдесят копійок, тільки на обкладинці замість «Деренопільський машинобудівний завод імені Паризької комуни» сяють золотом зовсім інші слова: «Деренопільська рятувальна станція».

Ледь ворушачи пальцями — таких потрясінь нервова система Журавля не знала відтоді, як він у шестирічному віці з'явився додому у роздертих на колінах штанях,— він розрахувався з кіоскером і помчав на роботу.

Серце Дмитра Панасовича погрожувало виламати одне з ребер його грудної клітки і вистрибнути на деренопільський асфальт; бездоганний слух вловлював у мішанині звуків, властивій Деренополю тією ж мірою, що й тисячам інших невеличких містечок, урочисте срібноголосся фанфар; лопотіння шин, з яким час від часу прошмигували повз Журавля поодинокі автомашини, видавалося йому тривалими бурхливими оплесками...

За десять хвилин, які були згаяні на те, щоб добігти до станції, сісти в керівне крісло і з максимальною увагою переглянути щойно куплену книжечку, ідея в основних, тобто вузлових її моментах сформувалася у свідомості Дмитра Панасовича. Незаперечними були такі її положення:

а) жодна з рятувальних станцій республіки, а може, й усього Союзу не має письмової історії, яка з доказовістю офіційного доку-

мента засвідчувала б її заслуги і визначала б внесок у розвиток такої важливої галузі житлово-комунального господарювання, як рятування на воді;

б) першою станцією, що матиме письмову історію, може і повинна стати деренопільська, яку з повним правом вважають однією з кращих завдяки умілому керівництву з боку енергійного і талановитого організатора т. Журавля Д. П.;

в) ініціатива вирішує все!

«Лежачий камінь залишається лежачим доти, доки не з'явиться сміливець, який поворушить мізками і зрушить його з місця!»

Такою блискучою імпровізацією Дмитро Панасович завершив процес соціально-економічного обгрунтування ідеї, відтак перейшов до розв'язання конкретних проблем.

Найперше слід було з'ясувати, яка установа підготувала історію машинобудівного заводу. Відповідь на це зовсім не дискусійне запитання містилася у книжечці. Про видавництво, що звило собі кубельце на одній із численних вуличок столиці, він уже чував — фірма відома, високошанована. До такої потикатися з вулиці — все одно, що людині в окулярах увійти з морозу в тепле приміщення: дідька лисого щось розгледиш. Потрібна людина, якій відомі усі ходи й виходи, тямуща й авторитетна. Ну, над цим буде час подумати пізніше. На даному етапі набагато важливіше ось що: хто візьметься за організацію матеріалу і написання власне історії? Інакше кажучи, хто зможе зібрати незаперечні факти, осмислить їх і видасть на-гора бездоганно струнку, переконливу і при цьому захоплюючу розповідь про невеличкий, але згуртований колектив, який, не шкодуючи сил і часу, рятує добропорядних громадян Деренополя та численних гостей від наглої смерті на воді? Хто це зробить? Безперечно, це має бути людина творча, літературно обдарована, а до всього — палкий патріот їхнього містечка...

Дмитро Панасович всівся у кріслі зручніше, випростав коротенькі ноги і став згадувати знайомих із плеяди деренопільських творців прекрасного.

Може, байкар Ничипір Гедзь? Кілька днів тому районна газета видрукувала його новий твір під назвою «Тхір в курнику» з напрочуд енергійним початком:

> До курника забрався Тхір.
> А що? На те він, зрештою, і звір,
> Щоб десь колись накоїть лиха.

«Їй-право, непогано,— подумав Дмитро Панасович.— По-сучасному гостро, дотепно... Хоча...»

Тут він згадав, що, крім куцих байок, Ничипір нічого не пише, і завагався. Дуже вже уїдливе перо у цього Гедзя... Рятувальна станція — це ж не курник. Чи зможе Ничипір після нуднуватого копирсання у курячому послiдi й розв'язування конфліктів між лісовими мешканцями переключитися на піднесене урочисте письмо? Може, доцільніше звернутися до самого редактора? Здається, він також коли-не-коли пописує...

Зненацька Журавель аж підстрибнув у кріслі. Ну й телепень же він! Стільки часу змарнувати на штукарство якогось жовчного байкаря в той час, коли є набагато достойніша кандидатура!

Дмитро Панасович підсунув ближче телефонний апарат і, незважаючи на тремтіння у пучках коротеньких пальців, заходився набирати добре відомий половині деренопільців номер.

ЕПІЗОД ДРУГИЙ,

*в якому поет Росяний розмірковує
про один із геніальних винаходів людства,
а затим виявляє смак до розумних компромісів*

Якщо досі у Деренополі не стояв пам'ятник поету Семену Росяному, то тільки тому, що він був живий і протягом найближчих двадцяти років помирати не збирався.

Достобіса талановитий, комунікабельний, дотепний, улюбленець деренопільського жіноцтва — ці та інші достоїнства Росяного були широко відомі не лише в межах містечка, а й у багатьох приміських і навіть віддалених селах, куди Семен частенько відряджався як одне із найдосвідченіших пер місцевого журналістського корпусу.

Саме про цю людину і подумав Дмитро Панасович, одночасно підстрибнувши, щоправда, не дуже високо, у кріслі.

На щастя, улюбленець деренопільського жіноцтва був на місці і пропозицію рятувальника зустрітися у терміновій справі прийняв без вагань. Щоправда, поставив одну умову, з якою Дмитро Панасович змушений був погодитися, хоча особливого ентузіазму при цьому не відчував.

Йшлося про те, щоб зустріч відбулася не в редакції, де останнім часом «атмосфера абсолютно не творча», а на нейтральній території, скажімо, у скромному закладі під свіжою і романтичною назвою «Вітерець». Годині о третій і аж ніяк не раніше.

Дмитро Панасович вважав себе людиною кмітливою, отож прозорий, як мильна бульбашка, натяк Росяного зрозумів і зустрічних умов висувати не став.

«Головне,— подумав, перевіряючи свою платоспроможність,— аби Семен не відмовився і не заправив неможливого...»

Треба сказати, побоювання Журавля не були безпідставні: крім уже згаданих достоїнств, у Росяного були ще й вади, з-поміж яких вирізнялася легендарна вередливість і непередбаченість вчинків. Подейкували, що навіть відповідальний редактор і той змушений враховувати їх у своїй повсякденній роботі.

«Нічого,— заспокоїв себе Дмитро Панасович.— Домовимося. Вітер дме в спину тому, хто добре знає свою дорогу». З цим напученням самому собі він і рушив до місця зустрічі, ледве дочекавшись обумовленого часу.

«Вітерець» був звичайнісіньким павільйоном, проте мав одну суттєву перевагу над іншими: розташувався у дуже зручному місці — обіч центрального входу у міський парк.

Прямим наслідком цієї переваги було те, що у «Вітерці» завжди юрмився різноголосий люд, а це позитивно позначалося як на фінансовій діяльності цього закладу, так і на ефективності роботи деренопільської торговельної мережі в цілому.

Росяного Дмитро Панасович угледів ще з порога: той сидів за столиком у кутку й іронічно розглядав пляшку «Жигулівського» — напівспорожнена, вона самотньо стояла посеред столу і, схоже, діяла на Семена приблизно так, як червона ганчірка на кастільського бика.

— О! Серденько! — помітивши Журавля, Семен широко розвів руки, однак вставати не спішив і руки Журавлю не простягнув.— Ти знаєш, що це таке?

Він поглядом вказав на «Жигулівське», і Дмитро Панасович, сідаючи спиною до продавщиці («Обережність,— подумав,— тільки тоді має сенс, коли диктується високими намірами!»), без усяких роздумів відгукнувся:

— Пляшка з пивом.

— А от і ні, старичок. Це — геніальний винахід людства. І знаєш, у чому його геніальність? В тому, що така пляшка порожніє рівно за мить до того, як ти вгамовуєш свою спрагу...

Дмитро Панасович оцінив гостроту розуму найвидатнішого з-поміж деренопільських майстрів пера.

— Давай, серденько, яка там у тебе нагальна справа? — втомлено проказав Семен.— Хочеш зміцнити лави місцевого графоманства?

Слід віддати Росяному належне: у ситуації, кількома соковитими мазками змальованій Дмитром Панасовичем, він розібрався напрочуд швидко.

— Слава дістається нелегко і тому коштує дорого. Це, старичок, одна з тих небагатьох істин, до яких я дістався завдяки численним синцям і подряпинам. Інші, менш епохальні, діставалися мені майже задурно. В одному зі своїх геніальних ненадрукованих віршів я писав про це так:

Я слави не хотів. Вона прийшла сама
З вінком лавровим на прегарній шиї.
Я думав — назавжди. Глип — аж її нема.
Лиш дим зоставсь. Мені він очі виїв.

— То скільки? — Дмитро Панасович вимовив це самими лише губами, відтак затамував подих і ушнипився сторожкими гірчичними очицями у помітно зрожевіле обличчя Росяного.

— Чого скільки? Очей? — обурився той.

Безцеремонність, з якою нетерплячий співрозмовник дозволив собі забрести у незбагненну в суті своїй поетичну течію, змусила Семена відвести назад голову і грізно зблиснути очима.

— Ну що ви, Семене Павловичу...— Дмитро Панасович помітно збентежився.— Очей двоє, я знаю... Скільки візьмете за роботу?

— Стиль твого мовлення, старичок, нагадує мені світлоносні дні мого безхмарного дитинства. З такими словами я звертався до нашого шевця Стратилата Хомутовського, коли здавав у ремонт драні черевики... Невже ти не можеш возвиситися до рівня власного замовлення? Ганьба!

— Я спробую...— вже перелякався Журавель і по якімсь часі, затинаючись, почав: — Семене Павловичу! Якою сумою мерзенних грошей я міг би хоча б частково відшкодувати ті колосальні витрати душевних і розумових сил, якими супроводжуватиметься ваша натхненна праця над історією нашої скромної станції?

— Оце по-нашому! — зрадів Росяний.— Чесно кажучи, я й не сподівався від тебе такого високого штилю. Дай я тебе розцілую, серденько...

Жалюгідні спроби Дмитра Панасовича уникнути обіймів розчуленого Семена ні до чого не привели: світило деренопільської поезії все-таки дотягнулося губами до його тугенької щоки і увічнило на ній обіцяний поцілунок.

Після цього розмова стала ще довірливішою і зосередилася в бажаному для начальника рятувальної станції річищі.

— Ти мене зворушив,— промимрив Росяний, наповнивши і тут же спорожнивши свою склянку,— і за це я тебе полюбив, як зведеного брата. Я напишу історію твоєї контори безплатно. Точніше, майже безплатно. Гонорар там буде копійчаний, це я точно знаю, отож з тебе я візьму недорого. П'ятсот карбованців і скромний бенкет у нашому ресторані. Давай «п'ять», старичок, і я пішов гострити своє вічне перо!

Дмитро Панасович втягнув у плечі коротко підстрижену голову (зелений капелюх скромно лежав на вільному стільці) — і закам'янів. Йому не вчулося? Цей задрипаний віршомаз справді заломив за свою шкрябанину таку скажену ціну? П'ятсот карбованців і до всього ще бенкет, який обійдеться мінімум у сотню? Та він що, здурів?!

Певно, обличчя Журавля послідовно відтворило всі ті муки, які переживала в оці хвилини його вражена у найболючіше місце душа, бо улюбленець деренопільського жіноцтва вкотре зітхнув і скривився, мовби необачно вкинув до рота кислицю.

— Не треба ніяких пояснень! Я тебе розумію, серденько, і тому

охоче піду назустріч. Сто карбованців і врятування на найвищому організаційному рівні у той момент, коли моя нерозважлива муза затягне мене у одну з наших історичних річок. По руках?

Журавель заусміхався і, побоюючись, що вже наступної миті Семен висуне нові умови, набагато гірші, хутенько вхопився за простягнуту йому мозолясту руку творця прекрасного.

«Ну й Росяний! — подумав, мимоволі заздрячи.— З такою амплітудою запитів будь-кого можна у психічку запроторити. Чи принаймні довести до стресу. А від стресу до інфаркту, як відомо, немає й кроку».

Подальша процедура закріплення таємної угоди — на дотриманні якнайсуворішої секретності Дмитро Панасович наполягав із винятковою настирливістю — одібрала небагато часу: високі сторони погодилися з тим, що Росяний розпочне свою титанічну працю негайно, як тільки Дмитро Панасович уладнає всі неминучі формальності.

«Кожна людина чогось та варта,— подумав Журавель, виходячи з «Вітерця» на свіже повітря.— Навіть та, якій іноді буває соромно...»

ЕПІЗОД ТРЕТІЙ,

в якому Дмитро Панасович зважується на підкуп місцевого начальства, а потім з неабиякою мужністю долає одну з найсерйозніших перешкод на своєму тернистому шляху

«Весло стає мокрим тільки після того, як його занурять у воду!»

Це трохи категоричне, але безсумнівно цікаве життєве спостереження зринуло у пам'яті Дмитра Панасовича не на рятувальній станції, де його можна було б пояснити цілком зрозумілими обставинами, а в кабінеті Альфреда Леонтійовича Рудика — окрім області, де базувалося його основне, тобто справжнє, начальство, він у багатьох питаннях підлягав і деренопільському комунгоспові.

Вислухавши Журавля, Альфред Леонтійович примружив очі і став трохи схожий на касетний магнітофон виробництва київського заводу «Маяк» — таку машинерію Дмитро Панасович придбав півроку тому після тримісячного терору з боку власного сина. По якімсь часі бурувато-зелені очі Рудика знову розплющилися, однак сподіваного блиску Журавель в них не помітив. Це могло означати лише одне: жодного рішення Альфред Леонтійович прийняти не встиг.

— Сезон же, те-се...— прорік нарешті Рудик, і адміністративні зморшки вкрили його чоло густою сіткою.

«Відмовить...— похолов усім тілом Дмитро Панасович.— Щоб мене правець ухопив, відмовить...»

Ініціативна думка його, спіткнувшись об несподівану перешкоду, запрацювала з подвоєною силою. До попередніх аргументів, уже виголошених з усією можливою переконливістю, додався ще один.

— Зважте ще й на таке, Альфреде Леонтійовичу,— гаряче заговорив Дмитро Панасович.— Книжечка не тільки дозволить нам випередити сусідів — колорадську станцію, не тільки документально засвідчить досягнення нашого комунгоспу, що, до речі, давно вже пора зробити, а й значною мірою посилить напругу наших виховних зусиль. Уявіть собі, що означатиме для кожного без винятку працівника нашої станції наявність її офіційно схваленої історії. Це ж... А хіба комунгосп в цілому не зазнає благотворного впливу? Такі маяки у нашому Деренополі ще не палахкотіли...

— Та я ж не про те...— скривився Альфред Леонтійович.— Хіба ж я проти? Боже збав! Я кажу — сезон. Людей на воді, те-се, як ряски. Пустить хтось зопалу бульки у той час, коли ви гулятимете по столичних бульварах, з кого я питатиму?

— Колектив не підведе! — Дмитро Панасович приклав до своїх

рельєфних грудей долоню, однак і цей аргумент відскочив від монументальної постаті Рудика, як гумовий м'ячик од цегляної стіни.

«Не знаєш броду — поганяй на міст!» — спалахнуло у голові Журавля, і він вдався до останнього аргументу, перед яким, був упевнений, не здатна встояти жодна номенклатурна одиниця, якою б красунею не була її персональна секретарка.

— Парочку столичних тортів привезу неодмінно. Є один канал. Гарантія на всі сто!

Ясна річ, це була чистісінької води авантюра з боку Дмитра Панасовича: ніяких каналів до загадкових місць зберігання столичних тортів він не знав, але, як відомо, не родись щасливим, а родись кмітливим. Обхідний маневр підлеглого виявився для Рудика повною несподіванкою. Після кількахвилинних роздумів він поглядом роздягнув Журавля, перевіряючи, не приховав той бува у пазусі камінь, знову одягнув і мляво усміхнувся:

— Торти — це добре... Столичні — добре вдвоє. Кажуть, горіхи дуже корисні для серця...

— Медицина знає, що каже! — підхопив Дмитро Панасович і подумки оголосив подяку безіменним столичним кулінарам, які спромоглися витворити диво, що про нього чував навіть деренопільський комунгоспівський божок.

— Те-се... Ну, гаразд... Оформляйте відрядження. Тільки...— Втомившись розв'язанням надзвичайно складної проблеми, Альфред Леонтійович мовби зменшився у розмірах, лоб його знову заплутався у сітці зморщок.— Більше трьох днів аж ніяк не можу — сезон! Вистачить?

Дмитро Панасович відчув невеличке розчарування, проте й знаку не дав. Навпаки, зобразив на виду таке щире задоволення, що Альфред Леонтійович навіть збентежився і вже хотів було збільшити термін відрядження на один день, проте вчасно згадав про торти (а що, коли Журавель дістане їх не в останній день, а раніше?) і тільки разів зо два хитнув головою. Це означало, що розмову можна вважати закінченою, і Дмитро Панасович тої ж миті покотився до виходу, одночасно і радіючи, і потерпаючи. Столичні торти — це не якась там абищиця! За ними доведеться попобігати...

Не минуло й півгодини, як усі необхідні формальності було виконано: у кишені рятувальника спершу з'явився папірець, який засвідчував, що товариш Журавель Д. П. відряджається до столиці з метою запозичення передового досвіду (де ж йому бути, як не там!), а відтак і гроші.

«Розумна голова,— подумав майже щасливий Журавель,— тільки тоді корисна її носієві, коли у його кишенях не свище вітер». На вустах у начальника деренопільської рятувальної станції така фраза могла означати лише одне: завершення справи він вважає цілком успішним. Більше того, йому навіть здається, що найважче вже позаду, а попереду — на диво гладенька й пряма дорога.

Він саме повертався від каси попереднього продажу з квитком у кишені і проходив повз новеньку перукарню (колись тут була відома на весь район олійня, і досі чувся у повітрі запах підсмаженого соняшникового насіння), коли раптом з її широко відчинених дверей вийшла, лінькувато переставляючи тоненькі лапки, вогненно-руда кішка, перетнула хідник і сіла обіч нього, обернувшись до Дмитра Панасовича круглою противною мордою.

Всередині у Журавля щось мовби обірвалося, він укляк на місці і витріщився на нахабне створіння, неспроможний вимовити й слова.

— Геть! — просичав Дмитро Панасович і для більшої переконливості тупнув ногою.

На вогненно-руду кішку це не справило ніякісінького враження.

Дмитро Панасович у повному розпачі огледівся, і його пойняла непояснима і від того невимовно-солодка туга.

А може, даремно він затіяв свою мандрівку? Може, оця навряд чи остання перешкода на його шляху — своєрідне попередження долі? Мовляв, знай, цвіркуне, свій припічок... Та й то! Хіба так уже йому кепсько на єдиній у містечку рятувальній станції? Начальство його цінує, бо він не лізе поперед батька у пекло, не вдає із себе неабиякого розумаку, на зборах і нарадах виступає завжди так, як і вимагається: спершу про здобутки, затим трошки про недоліки, насамкінець про те, що всі настанови будуть враховані, завдання виконані й перевиконані; у колективі його побоюються, але поважають, бо справу знає і над підлеглими без потреби не збиткується. І вдома у нього, як подумати гарненько, все у повному ажурі. Дружина хоча й з мухами в носі, проте готує смачно і господиня хоч куди: порядок у власному домі — для неї діло святе. І синок, Васько, у нього нічогенький... Зірок з неба, на жаль, не хапає, проте і задніх не пасе...

Згадка про сина розчулила Дмитра Панасовича, і він навіть пустив на щоку скупу чоловічу сльозу. Аби витерти її, підніс до очей носовичок — і несподівано чхнув. Наслідком цього абсолютно природного акту стало те, що його улюблений зелений капелюх злетів з голови і, підхоплений поривом вітру, за мить опинився аж на тому боці вулиці.

Поки ошелешений начальник рятувальної станції збирався з думками, із завішених марлею дверей перукарні визирнув знаний багатьом деренопільцям віртуоз гребінця і ножиць Моня Зільберман.

— Кого я бачу! — загукав, показуючи сліпучо-білі зуби.— Може, зайдете?

— При нагоді...— буркнув Дмитро Панасович і, вибравши момент, коли перехід через вулицю не загрожував йому передчасною смертю, хутенько подріботів по свій імпозантний головний убір.

На мосту Журавель спинився, злодійкувато роззирнувся, випростав над перилами руку — і його носовичок полетів у зелені бузькі хвилі.

«Зайві речі,— подумав деренопільський рятувальник,— не тому називаються зайвими, що без них можна обійтися, а тому, що ми розлучаємося з ними без свідків і без сліз».

ЕПІЗОД ЧЕТВЕРТИЙ,

в якому відбувається нічим не спровокована бурхлива сцена ревнощів, а завгосп рятувальної станції Заморочний виявляється колишнім траловиком

Кожна людина прямує до поставленої перед собою мети чи й загалі по життю своїм шляхом. У однієї він із самого початку стелеться навдивовижу рівненько, мовби доля, пильно дбаючи про своє так зване реноме, не лише розрівняла його, а навіть ретельно, куди ретельніше, аніж це могла б зробити найкраща господиня, підмела, у іншої — то тягнеться, мов новенька килимова доріжка, то зненацька береться хвилями, обдимається, як земна кора під час природних катаклізмів. Мовляв, не втрачай, чоловіче, пильності ані на мить, будь готовий до яких завгодно несподіванок!

Отакий шлях дістався Дмитру Панасовичу.

Він уже зовсім було заспокоївся після неприємної зустрічі з вогненно-рудою потворою (у всякому разі, вона перестала терзати його вразливу душу), як раптом новий удар впав на його коротко підстрижену голову, і впав звідти, звідки він і не сподівався: з боку власної дружини.

Взагалі невеличкий сумнів у її лояльності до несподіваного відрядження, яке випало йому начебто ні сіло ні впало, зародився у душі Дмитра Панасовича ще минулого вечора, коли він, радісно схвильований домовленістю з Росяним, натякнув на можливу поїздку до столиці.

Тоді Віра Миронівна нічого не сказала, однак зиркнула у його бік з якоюсь неясною підозрою. Дмитро Панасович ту тінь в очах дружини завважив, якусь мить вона навіть протримала його у легенькій напрузі, а по тому потихеньку забулася.

Дмитро Панасович відніс її на рахунок притаманної усім жінкам без винятку неприязні до відряджень власних чоловіків і заспокоївся. А виявилося — даремно. Даремно, бо, повернувшись додому з квитком у кишені і твердою рішимістю будь-що добитися свого, він зібрав необхідні речі, поліз рукою під білизну на поличці — і з холодком у грудях спостеріг, що ста п'ятдесяти карбованців, які ще вчора спокійнісінько там лежали, немає... Їх мовби корова язиком злизала!

— Віро! — погукав спантеличений.— Отуто гроші були. Куди вони поділися?

Віра Миронівна ніби ждала, коли він її покличе: не збігло й двох секунд, як вона з'явилася у кімнаті, ховаючи руки під квітчастою фартушиною.

— Ти про що, Митю? — безневинно посвітила бляклими очима.

— Я про гроші!

— Гроші? А, оті, що під наволочками лежали...

— Невже у нас ще десь були? — з усім сарказмом, на який тільки був здатний, видихнув із себе Дмитро Панасович і густо збрижив лоба. Щось у голосі дружини йому не сподобалося, але що саме — одразу втямити не зумів.

— Так я ж їх сусідці позичила...— удавано здивувалася Віра Миронівна.— При тобі ж це було, учора чи, мо', позавчора. Казала, через тиждень поверне. Хіба ти забув?

Кругленьке обличчя Дмитра Панасовича спершу зблідло, відтак стало загрозливо буряковіти, він кілька разів зіпнув ротом, а тоді вихлюпнув із себе такий колоритний словесний струмінь, що Віра Миронівна зашарілася, як семикласниця у залі античної скульптури, відтак присіла на краєчок стільця і, ткнувшись обличчям у фартух, стримано заридала.

— Перестань! — жерстяним голосом крикнув Дмитро Панасович.— Мене водичкою не проймеш: я на ній з рання й до смеркання товчусь. Де гроші?

— Нащ-що т-ти т-туди їдеш-ш-ш? — крізь ридання долинуло з-під фартуха.— Ой, недобре ти замислив, Митю...

Дмитро Панасович вслухався у дружинине мурмотіння, і на його усе ще гнівному виду з'явилася подоба усмішки.

— Тю, дурна! Я ж тобі популярно пояснив: посилають мене переймати передовий досвід. Подивитися, як столичні рятувальники свою справу роблять. Пойняла?

— Чує моє серце, є там хтось у тебе...— раз намітивши тему, Віра Миронівна завжди прагнула, аби вона розвивалася плавно, без алогічних стрибків і невиправданих відхилень.— Через те ти й перемінився до мене... Я знаю...

— Знов ти за своє! — Дмитро Панасович грізно тупнув ногою і для переконливості вдарив кулаком об кулак.— Я тобі сто разів казав, що нікого й ніколи у мене не було. Скільки можна про те саме?

Справедливості ради слід зауважити, що в оцьому пункті начальник деренопільської рятувальної станції був не зовсім щирий. Відпочиваючи торік у Карпатах, він за тиждень до від'їзду завів, як про це пишуть у книжках, скромний роман із однією симпатичною столичною дамою по імені Мрія, однак через деяку її нерішучість і брак часу логічного завершення ця історія не мала. Щоправда, у блокнотику Дмитра Панасовича приблизно у той час з'явилися деякі Мріїні координати, але ніякого криміналу він у цьому не вбачав.

— Нехай вони сюди їдуть...— Віра Миронівна витерла сльози.— Не в самій лише столиці розумні люди є. Хіба неправду кажу?

— Правду,— хутенько погодився Дмитро Панасович, оскільки

й сам дотримувався такої ж думки.— Колись і до нас почнуть їздити, аякже...

На якусь коротку мить йому видалося, що він чинить не зовсім порядно, приховуючи від дружини істинну мету свого відрядження, але тільки на коротку мить. Серед численних переконань деренопільського рятувальника одне з чільних місць належало вірі в те, що жінка, якою б диявольською хитрістю вона не відзначалася, може звести нанівець найпродуманіші зусилля і провалити найперспективнішу справу. Отож нехай Віра Миронівна спить спокійно і не заважає йому втілювати в життя задумане.

Так і для справи буде ліпше, і для нього.

«Якщо хочеш неодмінно доплисти до берега,— подумав Дмитро Панасович,— вистачить і одного весла...»

Зміцнивши у такий спосіб свій дух, він уже зовсім примирливо сказав:

— Ну, то неси гроші. Певно, десь переховала? Давай, давай, столиця — це тобі не Деренопіль, туди з троячкою не їздять...

Віра Миронівна мовчки встала, вийшла в спальню і за кілька хвилин повернулася, тримаючи в руці скромну пачечку червінців.

Про всяк випадок Дмитро Панасович перерахував їх, переконався, що загальна сума не зменшилася, затим розділив усі гроші на дві нерівні частини. Більшу сховав у валізу, прикривши новенькою блакитною майкою, меншу поклав у внутрішню кишеню піджака, зігнорувавши при цьому несміливу пораду дружини скористатися англійською шпилькою. Після цього наліг черевцем на валізу і полегшено зітхнув, завваживши, що замки хоча й з превеликою неохотою, однак спрацювали. Здається, з таким самим полегшенням зітхнула і валіза: все, що намірився упхати в неї господар, вмістилося.

Залишалося виконати деякі дрібні операції: розпитати дружину і сина, які гостинці їм хотілося б одержати, повечеряти (трохи заспокоївшись, Віра Миронівна відчула у собі натхнення і приготувала на вечерю ліниві вареники у сметані з місцевого базару), а вже перед самим сном ще раз подумки перебрати вузлові моменти свого перебування у столиці, зосередившись на київських тортах.

Цей пункт видавався Дмитрові Панасовичу одним із найважчих і найважливіших: Альфред Леонтійович Рудик не з тих керівників, які здатні пробачати обман з боку підлеглих,— однак зараховувати його до розряду нерозв'язних він не збирався.

«На те вони й двері,— подумав, уже засинаючи,— аби в якийсь спосіб та відмикатися».

Проводжав Журавля у неблизьку путь його надійний помічник — завгосп станції Тимофій Артемович Заморочний.

Треба сказати, згадуючи цього опецькуватого чоловічка з трохи видовженою напівоблисілою головою і неприродно довгими руками, які здавалися чужими при тулубі Тимофія Артемовича, притороченими через недогляд чи відверту безвідповідальність, Дмитро Панасович завжди з якимось щемким зачудуванням думав про те, якими влучними бувають подеколи прізвища.

Тимофій Артемович Заморочний здатний був заморочити голову будь-кому: із неймовірної суміші власних життєвих спостережень, фактів, вичитаних і почутих, він з дивовижною легкістю сплітав таку словесну сітку, в якій навіть Дмитро Панасович іноді заплутувався без усякої надії на порятунок. Завгосп міг почати розмову з не розгаданої й досі поведінки ваблячих крабів, потім перескочити на обговорення політичної ситуації в одній з південноафриканських країн, без вагань зачепити проблеми, пов'язані із шкільною реформою, мимохідь висловитись з приводу особливостей стрільби з пневматичної гвинтівки і перспектив використання хлорели, затим гаряче спростовувати абсур-

дні твердження прихильників розвантажувальних днів, а закінчити бесіду пристрасним закликом негайно обновити фарбу на шлюпці № 7. Як Тимофію Артемовичу, здатному до таких карколомних зигзагів у мисленні, вдавалося бути гарним завгоспом, становило незбагненну загадку не лише для перевіряючих, а й для Журавля.

— Значить, я поїхав...— суплячи безбарвні брови, говорив Дмитро Панасович, прагнучи, щоб кожне його слово звучало ваговито, як і належить слову номенклатурної одиниці.— Хлопцям нашим я доручив зустрітися з кількома колишніми працівниками станції, то ти прослідкуй, щоб не з порожніми руками повернулися, щоб записали і спогади їхні, і все таке інше. Діди багато чого знають...

— Споровимо, Дмитре Панасовичу,— трохи в ніс відказував Заморочний.— Суданці вирішили називатися Республікою Судан. Ну що ж, їм видніше. Поки приїдете, ми і доріжку до клозету заасфальтуємо, я вже домовився. А морські транспортники вчора місячний план виконали. Як колишнього траловика, мене це радує...

— При чому тут морські транспортники? — розсердився Дмитро Панасович.— Я тобі кажу, щоб навчання водолазів без мене не проводили, а ти хтозна й про що...

— Споровимо,— анітрохи не збентежився Тимофій Артемович і заходився в'язати на своїй дивовижній сітці нові вузли.— Я чув, столичні мудрагелі придумали дуже хитру штуку — міні-вимірювач ступеня зношеності протектора. Цікаво, у магазинах його купиш чи тільки з-під поли дістати можна? А сьогодні по першій програмі передача про...

Дізнатися, який шедевр приготувала для телеглядачів перша всесоюзна програма телебачення, Дмитру Панасовичу не пощастило: на майданчику з'явився довгожданий автобус — новенький «Ікарус», юрба напівсонних і тому сердитих на увесь світ деренопільців ожила і рушила на приступ. Підхопивши валізу свого начальника, потрюхикав до багажного відділення і Заморочний.

«Подорожувати,— анітрохи не переймаючись загальним хвилюванням, подумав Дмитро Панасович,— штука нескладна. Треба тільки знати, куди ти їдеш і за яким чортом».

ЕПІЗОД П'ЯТИЙ,

в якому Дмитро Панасович страждає від ностальгії, а ще пізніше стає свідком дуже загадкового явища із життя столичного жіноцтва

Між Деренополем і столицею лежала чималенька відстань: майже триста сімдесят кілометрів. Проте не це було справжньою причиною того прикрого факту, що Дмитро Панасович бував у столиці лічені рази. Упродовж купального сезону тримала, мов якір, станція, в інші пори року, за винятком профвідпусток, коли начальник деренопільської рятувальної станції волів дихати цілющим смереково-модриновим духом і тішити око неповторними карпатськими краєвидами, на заваді ставали звички.

Любив Журавель домашню кухню — хіба здатні витримати порівняння з нею сяк-так зліплені хтозна з чого котлети чи пісний харчоблоківський борщ? Звик до того, що уночі поряд з ним делікатно, як і годиться дружині відповідального працівника районного масштабу, посапує Віра Миронівна, а у сусідній кімнаті зрідка пошморгує носом Васько.

Як зустріне його столиця? Де шукати відомі навіть у республіках Середньої Азії торти? Як проникнути у всесвітньовідоме видавництво?

Ціла купа запитань — і на жодне немає навіть приблизної відповіді.

Якоїсь миті — сталося це вже за межами Деренополя, коли гірчичним очицям Дмитра Панасовича раптово відкрилася гладенька, мов Буг за безвітряної погоди, траса,— йому навіть зробилося лячно. Так, що аж до пошкрябування у горлі захотілося крикнути водієві, аби той зупинив автобус, і зістрибнути на рідну деренопільську землю, і припасти до неї усім своїм добре доглянутим тілом, а тоді підвестися і почимчикувати назад, до своєї відповідальної, дуже потрібної усім, хто не вміє плавати, роботи, у миле його серцю родинне коло...

Могутнім зусиллям волі Дмитро Панасович одігнав на безпечну відстань украй недоречні думки — і по якімсь часі уже спав, розважаючи найближчих сусідів соковитим посвистуванням, що нагадувало гру дилетанта на саморобній сопілці.

Столиця, якою побачив і відчув її Дмитро Панасович у перші хвилини свого перебування на центральному автовокзалі, асоціювалася з раєм і пеклом, що їх з такою незбагненною послідовністю малювали безумовно віруючі художники середньовічної Європи.

З раєм зближувало її чисте, без жодної навіть приблудної хмарки небо, під яким мальовничо мріли у солодкій задумі далекі й ближчі острівці соковитої зелені, ошатні багатоповерхові будинки, що мовби купалися у її лінивих хвилях.

Все інше: демобілізуюча спека, від якої кров загусала в жилах, поліфонічне ревисько різноколірних автобусів, гармидер, породжуваний незліченною кількістю пасажирів, що сиділи, стояли, ходили, мчали у різних напрямках з валізами і сумками у руках, щезали за дверима двоповерхової будівлі вокзалу і знову вибігали під сонце,— не мало і не могло мати з раєм нічого спільного, а отже, належало пеклу.

Дмитро Панасович, нервова система якого й досі перебувала у стані деякого пригнічення, викликаного тривалою мандрівкою, занепав духом і вхопився за свою валізу, як потопаючий за чуприну недосвідченого рятувальника.

Однак і цього разу його міцна воля виявилася на висоті становища.

«Ніхто так не повинен тримати себе в руках, як той, хто не має жодної вільної хвилини!» — подумки виголосив Дмитро Панасович і вже за кілька хвилин перетворився на пасажира одного із численних тролейбусних маршрутів, що краяли столицю на безліч різних за величиною частин.

Передовсім — влаштуватися до готелю. Завдання, відверто кажучи, не з легких. Столиця, та ще літньої пори, коли навіть у людях, які вже майже нічого не ждуть від життя, прокидається незборимий потяг до мандрів,— це ж содом і гоморра! Кого тільки не вихлюпують на її винятково насичену історичними пам'ятниками землю різноманітні транспортні засоби! І це тільки туристи! А скільки різномовного відрядженського люду прибуває сюди з усіх усюд, аби щось дістати, випросити, проштовхнути, погодити, пояснити, вирішити, доповісти і так далі й тому подібне. Ну, та дарма. Не такий він тюхтій, щоб ночувати на якомусь із вокзалів. До готелю він влаштується, там поверне собі втрачене у дорозі відчуття комфорту, причепуриться, а вже потім...

Про подальші свої дії Дмитро Панасович подумати не встиг: тролейбус, у якому він неквапом рухався у бік центру, зненацька шарпнувся раз, затим вдруге, ще пізніше під ногами у пасажирів щось загрозливо клацнуло, і він безнадійно зупинився.

— Прошу звільнити салони! — прохрипіли динаміки.

Дехто з пасажирів став ремствувати, однак більшість слухняно почовпала до широко відчинених дверцят. Дмитро Панасович був серед останніх. Енергійно підштовхуваний у спину і в боки твердими, як волоські горіхи, жіночими кулачками, він дістався виходу і вже зовсім було переступив незриму межу, що відділяла салон од вулиці,

як раптом тролейбус ще раз шарпнувся (схоже, водієві дуже кортіло якомога швидше дістатися у парк, усунути несправність і повернутися на лінію), заскочений зненацька Дмитро Панасович втратив рівновагу і, певно, з усього маху беркицьнувся б на асфальт, якби не жінка, що саме проходила мимо.

— Вам що, повилазило?!

Інтуїтивно здогадавшись, що цей вигук адресується йому, Дмитро Панасович вирівнявся і змушений був подивитися на свою рятівницю. Тої ж миті лоб його рясно вкрився холодним потом, голові ж під капелюхом, навпаки, стало страшенно гаряче.

Жінка, що стояла перед ним, не відзначалася особливою вродою — молодиць з таким деформованим злістю обличчям, на якому з видимим порушенням симетрії розміщувалися двоє розлючених чорнильно-синіх очей і горбкуватий нахабний ніс, йому доводилося зустрічати досить часто,— однак за всіма характерними ознаками була на одному з останніх місяців ваготи. Оце так халепа!

— Пе-перепрошую...— став мимрити Дмитро Панасович.— Я... бачте...

— Бачу! — крижаним тоном буркнула жінка.— Не вмієте по-людськи виходити, не слід було й заходити. Сиділи б у своїх П'ятихатках і не рипалися нікуди...

Він заспокоївся і став чекати іншого тролейбуса. Всупереч сподіванням, ждати довелося довгенько, але це його не засмутило. Завдяки несподіваній затримці він дістав змогу глянути на швидкоплинне життя одного із найчарівніших європейських міст не крізь віконце транспортного засобу, а мовби зсередини.

Столичний люд нагадав йому далекі шкільні роки, один із численних уроків фізики, де їх знайомили з особливостями так званого броунівського руху.

«Кожна людина шукає у житті те,— подумав Дмитро Панасович,— чого їй у даний момент не вистачає...»

Мовби на підтвердження цієї глибокої думки, величезні, за всіма ознаками броньовані ворота, що сіріли неподалік від зупинки, безшумно відкрилися, з них викотився автофургон, і Дмитро Панасович мимоволі кинув погляд на симпатичну табличку, що прикрашала стіну будівлі праворуч від воріт. В око йому впали два слова: «Фірма» і «Одяг».

«Що то столиця...— зворушено подумав Дмитро Панасович.— Чого тут тільки немає...»

Він одвів очі від броньованих воріт, подивився уздовж суцільної шереги різнофасадних будинків — і ледве не випустив з рук валізу.

До зупинки наближалася та сама жінка, з якою він мило бесідував чверть години тому. Помилки бути не могло: той же овал обличчя, щоправда, тепер значно правильніший, ті ж чорнильно-сині очі, той же ніс. Але що за чудасія? Цього разу молодиця була стрункіша, ніж його Віра Миронівна чверть віку тому! Назвати її вагітною зараз — означало б наплювати на всі відомі людству фізичні закони!

Жінка минула зупинку, кинувши при цьому убивчий погляд на Дмитра Панасовича, і він, сам не відаючи, яка сила зірвала його з місця, рушив за незнайомою.

«Я тільки спитаю...— пульсувало у скронях деренопільського рятувальника.— Я тільки спитаю, коли вона встигла...»

Зненацька жінка зупинилася і відчайдушно змахнула лівою рукою (у правій тримала чималеньку господарську сумку). Тої ж миті поруч неї спинилося таксі, молодиця рвонула на себе дверцята, стрибнула у салон — і Дмитру Панасовичу не залишалося нічого іншого, як провести машину безтямним поглядом.

Якусь хвилю він пристояв на місці, затим махнув рукою і почвалав назад. «Природа сповнена загадкового,— спливло у його пам'яті.— І найбільша загадка у ній — жінка...»

ЕПІЗОД ШОСТИЙ,

в якому фантазія б'є з Дмитра Панасовича,
як нафта із щойно відкритої свердловини,
а вода з готельних кранів то тече, то не тече

Усі, кому хоча б раз посеред літа випало опинитися на високоякісному столичному асфальті, знають: влаштуватися о цій порі до готелю, не маючи можливостей використати бронь і не знаючи рятівного «Я від Миколи Кузьмича...», так само неможливо, як двічі упродовж одного місяця одержати аванс.

Черговий адміністратор з усією можливою люб'язністю промурмотить: «Вільних місць немає і раніше грудня не буде...» — і втупиться у ваше пожмакане в дорозі обличчя з таким зачудуванням, мовби ви, нікого не попередивши, прибули до столиці з іншої галактики.

Водночас терті калачі, ті, хто більшу частину свідомого життя перебуває у службових мандрах, твердо переконані: при всій залюдненості столичних готелів у кожному з них завжди є певна кількість вільних місць і навіть незаселених номерів з телефоном і кольоровим телевізором. Проблема в тому, як пробитися в ці номери, адже відомості про них зберігаються адміністрацією у найсуворішій таємниці, як інформація стратегічної ваги.

«Медом ласує той, хто не боїться пасічника»,— підбадьорив себе Журавель і переступив через поріг готелю.

План дій спалахнув у свідомості Дмитра Панасовича без будь-яких зусиль з його боку, і він, зобразивши на своєму круглому, як херсонська диня, обличчі збентеження, нерішуче наблизився до віконечка.

— Знаю...— заговорив, кинувши долу очі і скрушно похитуючи головою.— Знаю і вірю беззастережно: вільних місць немає і бути не може. У всякому разі — протягом найближчих років. Маленькі тісні приміщення, персоналу не вистачає, усі комунікації закладалися на початку століття і тому працюють з величезним перевантаженням, а тут ще ця жахлива спека...

На обличчі чергової не здригнувся жоден м'яз. Віддалено воно нагадувало посмертну маску маловідомої давньоєгипетської цариці, розфарбовану сумішшю блідо-рожевої фарби і вохри. Очей вона не піднімала, і це трохи бентежило Дмитра Панасовича. Все ж таки вів своєї:

— І, попри все це, наважуюсь просити...

Щедро нарум'янені щоки чергової злегенька сіпнулися, вона звела очі, і серце Журавля стислося у страшному передчутті: у жінки були кошачі зіниці.

— Як колега колегу...— майже не вірячи в успіх, видихнув він і враз відчув, що обрав правильний шлях.

Вже готові зірватися з міцно стиснутих вуст чергової слова категоричної відмови вмерли, не народившись, блякла зелень за багаторічною звичкою підсинених очей ледь помітно посвіжішала, крізь неї несміливо прозирнула цікавість.

— Ситуація просто анекдотична,— свідомо ковтаючи закінчення слів, затарабанив Дмитро Панасович.— Уявіть собі. Місяць тому моя служба під моїм безпосереднім керівництвом,— при цьому Журавель по-гусарськи нахилив голову і назвав свою посаду,— врятувала онуку міністра лісової і деревообробної промисловості — дівчинка відпочивала у нашому місті й не розрахувала своїх можливостей, втрапила у вир. Мене представили до нагороди, а вчора подзвонили з міністерства і сказали, щоб негайно приїхав. Виявляється, наш міністр — давній і щирий друг діда врятованої нами дівчинки — захотів вручити мені медаль власноручно. Можете не говорити, я вже знаю, про що ви запитаєте. Чому в такому разі представники міністерства не замовили мені готель? Так? Абсолютно логічне запитання! У всьому винен мій

підлеглий — старший водолаз. Запевнив, пройдисвіт, що його рідний брат — він тут живе, на Оболоні! — з величезною охотою надасть мені притулок, я з вокзалу їду до брата, а того чортма! Сусіди кажуть, що всією сім'єю махонули у відпустку. Чи на Чорне море, чи на Біле? Їйбо, якийсь дикий сон! Дві ночі усього перебути — і ніде...

Дмитро Панасович замовк і, діставши з кишені штанів пожмаканий носовичок, делікатно висякався. Чергова перебувала у стані, близькому до початкової стадії ефірного сп'яніння. З одного боку, увесь її життєвий досвід переконував, що рятівник міністерської онуки безсоромно бреше — спробуй перевір його! З іншого, від нього, особливо від його розповіді та від дивовижного зеленого капелюха, струменіла така провінційна безпосередність, така самовбивча щирість, що не вірити йому було неможливо.

— Тільки на дві ночі! — попередила жінка, з неприхованим розгубленням спостерігаючи за тим, як повільно, з суто провінційною неквапливістю (так було задумано ще в Деренополі) заповнює Дмитро Панасович обов'язкові бланки.— А медаль покажете?

Це відверто провокаційне запитання спало черговій на думку в останній момент, однак сподіваного результату не принесло, оскільки відповідь на нього також була придумана заздалегідь.

— Вам — першій! — широко усміхнувся Дмитро Панасович, анітрохи не сумніваючись у тому, що, коли залишатиме готель, на місці чергової сидітиме зовсім інша жінка.

У номері він розклав свої пожитки, затим зосередився і, скориставшись відсутністю співмешканця (на його існування натякали елегантна сорочка в червону клітинку, недбало кинута на ліжко, і ріжок валізи, що виднівся з-під стола), голосно проказав:

— Природа подарувала людині здатність до певних перебільшень не для того, щоб вона ускладнювала собі життя, а для того, щоб робила його змістовнішим!

Після цього можна було приступати до наступного етапу втілення у життя величних задумів і планів, а саме: чистити, як кажуть, пір'я і наводити лад у власному одязі. І почати слід було, безперечно, з прийняття душу.

Вище вже говорилося про те, що води Дмитро Панасович боявся понад усе. Це незаперечна істина, але вона, як і всяка інша, потребує невеличкого уточнення: страх прокидався у душі Журавля лише тоді, коли води було багато і її загальна маса значно перевищувала його власну.

Як могло так статися, що цього разу Дмитро Панасович, завжди такий обережний і передбачливий, не здогадався перевірити роботу душової,— хтозна. Пізніше, згадуючи цю пригоду, він дійде висновку, що так буває з усіма, чиї голови здатні запаморочитися вже від перших успіхів, і навіть зафіксує цей здогад у одній з найваговитіших своїх сентенцій: «Перш ніж відкривати кран у незнайомому місці, перевір, що тече у трубах!» Тої ж миті, коли він зайняв місце під поливальничкою і рішуче відкрив кран, йому було не до афоризмів...

Якусь хвилю з отворів нічого не текло. Потім угорі почувся меланхолійний булькіт, трохи схожий на звуки, які породжує чимось роздратований індик, ще згодом, коли Дмитро Панасович задер голову, аби поцікавитися, що над ним відбувається, у його широко відкриті гірчичні очі і напіврозявлений рот вдарив такий потужний струмінь гарячої жовтавої водиці, що він заволав не своїм голосом і вискочив на безпечне місце з проворством, якому чорно позаздрили б найкращі вітчизняні каскадери.

Першою думкою було погукати на поміч — цю спокусливу ідею Дмитро Панасович, не вагаючись, відкинув як абсолютно нереальну. Навіть коли б хтось і почув його волання, у якому світлі став би перед ним начальник деренопільської рятувальної станції? Голий, переляканий, з брудними іржавими патьоками на всьому тілі...

Дмитро Панасович звів очі на підступну поливальничку, підставив долоню під поодинокі цівки і переконався, що цього разу про нечуване блаженство доведеться забути: температура води, схоже, сягала позначки, після якої в ній залюбки можна варити сибірські пельмені. Спроби відкрити кран, з якого теоретично могла потекти холодна вода, помітного успіху не мали.

— Злазьте, дядьку, бо вже базар...— знічено промурмотів Дмитро Панасович і вдовольнився тим, що намочив привезений з дому рушник і обтерся ним як губкою.

ЕПІЗОД СЬОМИЙ,

в якому Дмитро Панасович лякається так, як ніколи ще не лякався, а відтак порушує одну із своїх найусталеніших звичок

Після того, як мокрий рушник зайняв своє місце на марлевому мотузочку у ванній кімнаті, Дмитро Панасович перевдягнувся, відновив, наскільки було можливо, зачіску, що, природно, постраждала у процесі, так би мовити, умовного купання, затим витягнув із кишені піджака гаманець і заходився перераховувати наявний капітал. На одинадцятому червінці двері номера зненацька рипнули і в ту ж мить кімнату до самісінької стелі виповнив страхітливо гучний бас:

— Най мене вовки з'їдять, коли не маю собі товариша!

Щойно розчесане волоссячко деренопільського рятувальника стало сторчма, невимовний жах пронизав усе його тіло, Дмитро Панасович якось легковажно гикнув і, притьмом ховаючи за спину так необачно виставлені під чуже око червінці, обернувся.

Дійсність підтвердила його страхи: до номера всовувався чорночубий велетень у трохи старомодному двобортному піджаку. Дмитро Панасович увібрав у свою свідомість мало не двометровий зріст незнайомого, міцні прокурені зуби під чорними, як вугілля, вусами, широке червонясте обличчя, посічене явно не столичними вітрами, товстелезні м'язисті руки — і затремтів усім тілом.

«Пропав...— спалахнуло в глибинах свідомості.— Зараз жахне по черепушці — і жоден професор не врятує...»

Готовий безславно загинути далеко від рідної оселі, він заплющив очі і принишк. Гроші пекли долоню, наче він мить тому вихопив їх з-під гарячого преса.

Однак прибулець, схоже, не збирався перевіряти міцність Журавлевого черепа, бо інакше як можна було пояснити його подальші дії (за ними Дмитро Панасович спостерігав крізь вузенькі щілини між повіками)? А повівся чолов'яга так: пройшов повз Дмитра Панасовича до свого ліжка, обережно поклав на ковдру оберемок пакунків, які до цього затискав під пахвами, відтак повернувся до Журавля і нахилив голову:

— Гнатом Конончуком звусь. Астроном-геодезист. Радий познайомитися, бо скоро тиждень, як нидію отуто сам-один і так мені вже кепсько, що й сказати не можу.

У деренопільського рятувальника трохи відлягло від серця, але прийти до тями остаточно він поки що був безсилий. Помітивши злощасні червінці (Дмитро Панасович і досі стискав їх у спітнілій долоні, не наважуючись сховати до гаманця), Конончук ні сіло ні впало розвеселився:

— За гроші, прошу, не бійтеся. У мене такого добра — осьо скільки!

Він шаснув ручиськом до глибоченної кишені — і Дмитро Панасович сполотнів: такої купи грошей він не бачив навіть у найсолодших снах! Конончук уволю намилувався легко прочитуваним виразом

Журавлевого обличчя, по тому недбало засунув гроші до кишені і з якоюсь обурливою зневагою мовив:

— Мені воно — як сміття... На трасі дівати нікуди, та й тут не дуже розженешся... Накупив оно дурничок усяких, а міг би й не купувати... — Раптом схопився: — Е, знайшли про що балакати! Надовго до столиці? У справі якійсь чи так, нудьгу розвіяти?

Дмитро Панасович відповів не одразу, бо саме з гострим жалем у серці міркував про очевидну недосконалість системи оплати за працю. Ну, чому внесок кожної конкретної людини у суспільний прогрес оцінюється лише за тим, що вона зробила для інших людей, для суспільства в цілому? Чому не враховується при цьому увесь об'єм духовної роботи, якою супроводжує людина виконання своїх конкретних обов'язків? Узяти, приміром, цього підозрілого Конончука... Астроном-геодезист... Що воно за химера? Чим він займається на отій своїй трасі? Лічить зорі у калюжах? На небі гони відміряє? А може, астроном-геодезист — це те ж саме, що злодій-рецидивіст на їхньому жаргоні? Та ні, наче не схоже... От якби його, Журавлева, праця оцінювалася не тільки за кінцевим результатом, але бралося до уваги й те, скільки нервової енергії він витрачає щодня, щогодини — хіба б у його кишенях було менше червінців, ніж у цього здоров'яги?

— У справі...— буркнув нарешті Дмитро Панасович, збагнувши, що його тривале мовчання виглядає трохи дивно, так ніби він глухонімий або язика проковтнув.

— А я гуляю! — по-дитячому щиро признався Конончук.— Виконали програму достроково — от і довелося піти у відпустку. Місяць у Гурзуфі відбув, а це сюди приїхав. Думаю, треба ж коли-небудь і до столиці завітати... Ех! Скільки там того життя!

Після цих слів, що знову примусили Дмитра Панасовича здригнутися, Конончук поліз до своєї валізи, ріжок якої впав у око деренопільському рятувальнику ще в перші хвилини його перебування в номері, витягнув звідтіля пляшку з якоюсь прозорою рідиною і акуратно примостив її посередині столу. За мить до пляшки долучилися декілька скибок житнього хліба, сало, бляшанка з якимись консервами.

Дмитро Панасович ошелешено покрутив коротко підстриженою головою і, втямивши зрештою, що астроном-геодезист запрошує відзначити благополучне закінчення його самотності, розгублено замурмотів:

— Та не треба... Та я... Я ж не п'ю...

— А я хіба п'ю? — здивувався Конончук.— Хіба за однією пляшкою п'ють? П'ють, це коли...

І він, досить вправно відкривши бляшанку з консервами і нарізаючи сало, заходився розповідати про життя на міфічній, як досі продовжував думати Журавель, трасі.

Вище вже згадувалося, що, не жартома опікуючись власним здоров'ям, Дмитро Панасович надзвичайно рідко дозволяв собі вживання міцних напоїв. Поміркованість у цьому плані була однією з найусталеніших звичок деренопільського рятувальника, якою він неабияк пишався. Що примусило його відступити від неї цього разу — важко сказати. Можливо, далося взнаки оманливе відчуття повної свободи, яке оволодіває кожним у перші дні відрядження, незалежно від його терміну. Можливо, він не зумів подолати у собі гостре відчуття голоду, що особливо стало допікати йому після того, як Конончук порізав на симпатичні прямокутники свіже сало. А може, в усьому винен був страх — після цілком миролюбних реплік астронома-геодезиста він трохи відступив, але зовсім покинути полохливу душу Дмитра Панасовича не захотів.

Як би то не було, деренопільський рятувальник перестав опиратися і слухняно пересів до столу, на завбачливо посунутого до нього Конончуком обшмугляного стільця.

— Першу — за знайомство! — натхненно проказав Конончук.

— Підтримую,— відгукнувся Дмитро Панасович, безстрашно

стиснув у долоні склянку, ковтнув і мало не захлинувся: проклятий астроном-геодезист забув попередити його, що причащаються вони чистісіньким спиртом.

Втім, драми не сталося: хутенько видихнувши із палаючої печі, на яку перетворився його рот, повітря, Дмитро Панасович хлюпнув туди добру пригорщу води зі скляної карафки, затим мерщій вкинув чималенького бутерброда — і все стало на свої місця.

— Бере, зараза...— прокоментував свої рішучі дії Дмитро Панасович.

— Бере? — Конончук зрадів.— Оце файно! Тоді другу — за успіх вашої справи. Я, правда, не знаю, наскільки вона серйозна, але думаю, що такий поважний чоловік не стане добуватися до столиці через якусь дрібничку. Так я кажу?

Не маючи можливості відповісти — сало виявилося жилавим, отож прожовувати його довелося довго і ретельно,— Журавель на знак згоди лише хитнув головою, що астронома-геодезиста цілком вдовольнило.

— Без нашої справи,— заговорив, поблискуючи зеленкуватими, великими, як у вола, очима,— ми ніц не варті. От мене узяти. Хто я такий? Астроном-геодезист. Без мене жодна дорога не ляже там, де мусить лягти. А відбери у мене мою справу, хто я тоді? Художній свист і більш нічого!

Дмитро Панасович слухав понад усяку міру балакучого Гната, ритмічно покивував головою («Правильно чоловік каже, а чого ж...») і відчував, як одночасно з теплінню, що нестримною хвилею розкочується по його тілу, відступає, зникає у якійсь безмірній далечі страх.

Ніякий він не рецидивіст, цей Конончук. Звичайнісінький роботяга, яких не перелічити. Довірливий, як дитина, і по-своєму симпатичний. Цікаво, що сказав би він, дізнавшись, яке діло задумав його мовчкуватий співрозмовник?

— А тепер,— увірвався до його свідомості бас Конончука,— вип'ємо за жінок! Без них прожити можна, але чого варте таке життя? Прошу — за жінок!

Дмитро Панасович п'яненько засміявся і вже потягнувся було рукою до склянки, як зненацька у його невагомій від хмелю голові мовби висвітився невеличкий екран і на ньому з достатньою чіткістю окреслилося напрочуд знайоме жіноче обличчя. Анітрохи не сумніваючись, що це у такий незвичний спосіб з'явилася до нього вірна супутниця його поміркованого життя, Дмитро Панасович про всяк випадок придивився уважніше — і від здивування на якусь мить утратив мову.

ЕПІЗОД ВОСЬМИЙ,

в якому на дистанцію бігу виходить
уже згадувана раніше столична дама,
а подружжя Цибуленків десь затримується

Розгублений Журавель зібрав усю свою волю в кулак, зосередився і після деяких вагань упізнав у жінці головну героїню свого короткочасного карпатського роману — спокусливу жіночку з дивовижно поетичним ім'ям Мрія. І хоча цей процес упізнавання й був миттєвим, як спалах високоякісного сірника, враження по ньому лишилося виняткове: Дмитро Панасович монументально випнув груди і відчув себе абсолютно тверезим.

— За жінок,— виголосив, трохи зверхньо дивлячись на вкрай здивованого Конончука,— треба пити разом з жінками!

Після цього хутенько вбрався у піджак, підхопив свій капелюх і цілеспрямовано подався до дверей.

— Я на хвилинку...— докинув уже від порога, здогадуючись, що

треба бодай якось пояснити астроному-геодезисту свою загадкову поведінку.

Навряд чи ця стерта від багаторазового вживання фраза розвіяла усі сумніви грошовитого співмешканця, однак Дмитра Панасовича це не дуже обходило: енергійно підштовхуваний палким бажанням за всяку ціну зустрітися з давньою симпатією і в такий спосіб засвідчити їй свою незгаслу прихильність, він линув довжелезним коридором готелю з такою впевненістю у тому, що й Мрія жде не діждеться зустрічі з ним, що зупиняти його було б справою вельми небезпечною.

Отож краще залишити деренопільського рятувальника на його слизькому шляху і звернутися до подій трохи давніших, які відбувалися в іншому столичному районі, але пов'язані з Дмитром Панасовичем уже тим, що найактивнішу участь у них брала жінка, на зустріч з якою він так по-хлоп'ячому поспішав.

Приблизно о тій самій спекотній пообідній порі, коли він, глибоко розмірковуючи про загадкове у природі й суспільстві, повертався на зупинку тролейбуса, щоб їхати у готель, Мрія, точніше, Мрія Антонівна — саме такий запис прикрашав одну із сторінок її паспорта,— сиділа за своїм робочим столом у поганенько освітленому напівпідвальному приміщенні, що водночас правило і за кабінет, і за склад.

На вигляд Мрії Антонівні можна було дати тридцять з гачком. Дехто через брак вихованості давав більше — і тоді усі бажання цієї людини, зосереджені на товарах для домашнього господарювання, блискавично ставали нездійсненними: невихованості Мрія Антонівна терпіти не могла. Зате той, хто мав досить кебети, щоб не торкатися її віку, мав можливість придбати практично все: від каструлі-скороварки, виготовленої в об'єднанні імені Артема, до холодильника «Донбас» останньої моделі.

Насправді Мрії Антонівні було стільки років, скільки вона мала, і цей незаперечний факт засвідчувала ціла купа цілком офіційних паперів, якими кожна людина після тридцяти обростає, як днище пароплава усяким непотребом.

Уперше явившись світові в одному з невеличких приміських сіл, Мрія Антонівна пройшла свій життєвий шлях, може, й не з гордо піднятою головою, але й не з сором'язливо опущеною. Що ж до наслідків, то вони могли б зробити честь не лише жінці, а й будь-якому представникові так званої сильної статі.

Восьмирічка, школа молодших продавців, торговельний технікум, академія практичної роботи — таким було освітнє, якщо можна так висловитися, сходження цієї жінки. Цілком пристойний вигляд мало й посадове: молодший продавець, продавець, старший продавець, завідуюча відділом одного із столичних універмагів.

Попри всю очевидну випадковість вибору — в дитинстві Марійка, як і більшість її подруг, мріяла про долю кіноартистки,— функціонування у системі торгівлі припало їй до серця, а після того, як вона глибоко усвідомила ту банальну істину, що дефіцит існує тільки на прилавку, а у торгівлі є все, чого може прагнути найвибагливіша душа і потребувати найдосконаліше тіло, життя її мовби освітилося яскравим — не для всякого ока — світлом, стало напрочуд простим і зручним.

Своє відкриття — у широкому вжитку його заведено визначати формулою «ти — мені, я — тобі» — Мрія Антонівна скромно назвала інтеграційним способом організації торгівлі і після не дуже тривалої експериментальної перевірки сміливо запровадила у життя.

Наслідки перевершили її найсміливіші сподівання: уже через якихось три-чотири роки симпатична винахідниця, не привертаючи до себе уваги компетентних органів, мала більшість із того, що у певному оточенні безпомильно визначає вартість людини.

Крім гарно вмебльованої трикімнатної кооперативної квартири та двох ощадних книжок, твердої впевненості у безхмарному завтраш-

ньому дні надавали Мрії Антонівні безліч разів перевірені колеги у різних торговельних сферах, службах побуту і сервісу, а також непохитний авторитет у місцевого керівництва: останнє високо цінувало ініціативу і відсутність надмірних амбіцій.

Ясна річ, серед надбань Мрії Антонівни були й такі, що згадувалися нею без особливого піднесення. Приміром, років із дванадцять тому у неї зненацька знайшлася дівчинка на ім'я Світлана, дивовижно схожа на одного із звитяжців столичного метробудування. Всупереч сподіванням ентузіастки торговельної справи, ця подія вплинула на Григорія (так називав себе веселоокий метробудівець) трохи дивно: він захвилювався і, поки Мрія Антонівна здогадалася про те, що не лише у їхній республіці успішно запроваджують такий різновид пасажирського транспорту, як метро, зник у невідомому напрямку.

Не буде перебільшенням відзначити, що Мрія Антонівна перетерпіла цей напад зрадливої долі з великою мужністю: ніхто не зумів побачити на її вилицюватенькому личку жодної сльозинки, не почув від неї жодної скарги. Через якийсь час вона відвезла дівчинку до батьків, але не забула про неї — згадувала щоразу, коли чула по радіо відому пісню, а також коли раз на рік вибиралася у те приміське село, з якого у давні-давні часи вирушила у бурхливий столичний світ.

Істотною рисою характеру Мрії Антонівни було її абсолютне невміння терпіти самотність. Час від часу обклеєні вдало підібраними шпалерами стіни її квартири чули то баритон, то бас — мужчини з жіночими голосами здавалися Мрії Антонівні несправжніми,— на вішалці у передпокої плащ поступався місцем синтетичній куртці, а та в свою чергу плащу іншого кольору і фасону.

Слідом за сусідами, яких це чомусь дратувало, Мрія Антонівна вкотре картала себе за довірливість і поступливість, однак минав якийсь час — і все повторювалося: потяг до сімейного щастя, як вважається, властивий кожній жінці.

Якщо говорити про останні півроку у житті Мрії Антонівни, то увесь цей час вона не без успіху боролася з самотністю — цим стихійним лихом двадцятого століття — з активною допомогою громадянина Жана Зателепи — молодого вродливця, недовченого філолога (так називала його сама Мрія Антонівна, не вкладаючи при цьому у зміст першого слова жодної крихти іронії), людини з гарним смаком і майже вишуканими манерами.

Саме з цим чолов'ягою і були пов'язані ті переживання, з якими безуспішно боролася Мрія Антонівна в той час, коли майже забутий нею деренопільський рятувальник трюхикав гомінкою столичною вулицею до зупинки тролейбуса.

Причинно-наслідковий ланцюжок виглядав так: Людочка Цибуленко (для близьких друзів просто Цибулька) попросила Мрієчку (так любовно називали Мрію Антонівну також лише довірені особи) дістати для свого законного чоловіка недорогий, але пристойний, звісно ж, імпортний костюм; Мрія Антонівна, чудово розуміючи, як багато в житті сучасної жінки залежить від чудес парфюмерії та косметики, а саме на цій важливій ділянці торговельного процесу оберталася Людочка, костюм дістала; Цибуленки повинні були зайти по нього ще півгодини тому, але хтозна з якої причини запізнювалися; нічого страшного в тому не було — життя майже ніколи не тече тим річищем, яке ми йому відводимо,— якби не та обставина, що Жан полюбляв смачно поїсти; в цьому також не таїлося очевидних підстав для занепокоєння, якби не один дрібненький нюанс: якщо півгодини тому Цибуленки мусили бути у Мрії Антонівни, то сама вона також півгодини тому мала завітати до надзвичайно престижного закладу під назвою стіл замовлень; коли Людочка через свій безтурботний вік — нещодавно їй виповнилося двадцять три — на швидкоплинність часу могла дивитися крізь пальці, Мрія Антонівна дозволити собі таку

розкіш уже не могла, бо кожна година її життя мала набагато більшу вартість.

— Це вже неподобство! — вголос проказала Мрія Антонівна і вкотре глипнула на пласку «цеглину» японського годинника, який прикрашав її трохи заповну руку.

Мовби зглянувшись на її душевні гризоти, час зробив ніким не зафіксований стрибок, на східцях угорі з'явилася одна з підлеглих вкрай знервованої завідувачки і запопадливо перегнулася через поручень:

— Мріє Антонівно! Там до вас прийшли!

ЕПІЗОД ДЕВ'ЯТИЙ,

в якому Цибуленки нарешті з'являються і роблять вдалу покупку, а до Мрії Антонівни повертається мало не втрачена нею душевна рівновага

У присутності підлеглих Мрія Антонівна ніколи не виказувала своїх істинних почуттів, так само як на самоті ніколи їх не приховувала.

«На роботі слід поводитися, як на сцені»,— переконала себе з перших днів трудової діяльності.

Отож повідомлення кирпатої дівулі, яку останнім часом Мрія Антонівна виділяла з-поміж інших, розгледівши ледь помітне ініціативне начало, не викликало у неї жодного емоційного сплеску.

— Хто? — зронила байдуже.

— Ваша знайома з «Юності» і з нею якийсь мужчина.

— Дівчина в окулярах? — для годиться уточнила Мрія Антонівна.

— Еге! — радісно підтвердила дівуля.— І в шикарному фінському костюмі. Синій такий, з білим комірцем.

— Ну, то клич їх. Не дають спокійно працювати...

Останніми словами Мрія Антонівна накидала на деякі із своїх вчинків своєрідну вуаль (береженого й бог береже!), і це робило її в очах підлеглих навіть загадковішою, ніж вона була насправді. Втім, прийом цей діяв не на всіх. Для прикладу, дівуля, що з'явилася із довгожданим повідомленням, якраз і привернула до себе увагу Мрії Антонівни тим, що вислуховувала традиційну скаргу завідувачки на відсутність умов для спокійної роботи з якоюсь дивовижною сумішшю іронії й подиву.

Церемоніал зустрічі з усіма його атрибутами, включаючи чмокання у щоки й чисто умовні обійми (Людоччин благовірний виконував епізодичну роль статиста), зайняв лічені хвилини, відтак подруги неохоче відірвалися одна від одної і перейшли до справи, тобто Мрія Антонівна повернулася на своє місце, а Людочка заходилася зосереджено длубатися у поліетиленовому мішечку.

Примірка тривала досить довго, але, здається, задовольнила Людочку. По тому, як радісно блищали очі подруги, помітно збільшені товстими скельцями великих окулярів, Мрія Антонівна здогадалася, що парфюмерно-косметична діячка цілком щаслива, і легенька досада ворухнулася у її тридцятизгачкомрічному серці: свого Жана вона також одягала з голови до ніг, проте чомусь ніколи не відчувала такої дурнуватої радості. Невже для того, аби вона з'явилася, обов'язково потрібний жалюгідний запис у паспорті? Мерихлюндія, та й годі...

Імпортне лахміття сиділо на Людоччиному чоловікові так, ніби безіменні закордонні майстри, перш ніж узятися до своєї роботи, розшукали його і обміряли від великої, з акуратно наведеним продiлом голови до трохи кривулястих ніг.

— По-моєму, люксово,— щебетала Людочка, крутячи чоловіка, як

крісло-вертушку.— Отуто не тисне? Ні? А під пахвами? Зі спини — просто казково...

Мрія Антонівна мовчки спостерігала за подружжям, думаючи про те, як мало потрібно людині для того, аби почуватися щасливою: робота на дефіциті, тюхтій чоловік, ділові друзі. Щоправда, потрібні ще молодість і здоров'я, однак перше дається задарма, а друге — поняття трохи відносне: що для одного — здоров'я, для іншого — блідий його слід...

До дійсності її повернула Людочка.

— А я тобі «Клема» прихопила... Щойно зі складу. Партія — кіт наплакав... Не знаю, якщо так і далі буде — доведеться шукати якусь іншу роботу.

«Так я тобі й повірила»,— мляво подумала Мрія Антонівна, беручи з рук подруги коробочку зі славнозвісними духами — заповітною мрією не лише столичного жіноцтва, а й найосвіченіших представниць провінційного, але вголос проспівала зовсім інше:

— Навіть не знаю, як тобі дякувати... Головне — дуже вчасно ти про мене подумала. Мій «Ша нуар» уже закінчується, на самому денці лишилося... Ти вибач, я мушу передзвонити...

Заховавши «Клема» до сумочки, Мрія Антонівна набрала номер і почула — вкотре за останню годину! — короткі метушливі дзвінки, для певності набрала ще раз і опустила трубку на важіль. «Легше квиток на поїзд замовити,— подумала роздратовано,— ніж до Люськи додзвонитися... Хоч би не майнула чортзна й куди...»

Тим часом епопея примірки, в ході якої Людоччин чоловік перетерпів приблизно таке ж навантаження, яке дістає сучасний пілот-випробувач за півгодини польоту, здається, завершувалася. Людочка востаннє крутнула об'єктом своєї люблячої уваги і задоволено кинула:

— Досить. Загорни і заховай у сумку.

— А може...— нерішуче промимрив чоловік.

— Про це не може бути й мови! Походиш у старому, нічого з тобою не станеться...

Розмова зосередилася довкола неймовірної спеки.

— Я чула,— сказала Людочка,— далі буде ще гірше! Обіцяють до тридцяти п'яти градусів! Ти можеш уявити? Засмажимося на цьому асфальті, як кури на сковороді. Жах! Тобі, Мрієчко, ще нічого — у твоєму погребі, як у холодильнику, а у нас справжнісіньке пекло... Наталка до тебе не забігала?

— Дзвонила,— коротко відказала Мрія Антонівна, до певної міри ображена тим, як Людочка назвала її прохолодний кабінет.

«Шукала б ти без пам'яті половину з того, що сама носиш і що на свого напівнімого вдягаєш,— подумала сердито,— якби не цей погріб...»

— Ну і як вона? — не помічала її настрою Людочка.— Усе по лікарнях бігає?

— Вже не бігає — лікується.

— Та вона ж здоровісінька, як сарай з прибудовою! Ну дає!

Здивування щебетухи було таким щирим, що Мрія Антонівна мимоволі усміхнулася. Їй-право, на Людочку довго сердитися неможливо, така вона безпосередня й простакувата. Втім, безпосередня до певної міри і простакувата лише тоді, коли не зачіпаєш її інтересів.

— Марат улаштував їй ехографію, знайшли камінці, так вона зараз травами обпивається...

Якусь мить подруги помовчали, мовби висловлювали співчуття Наталці, яку зненацька спіткало таке страшне лихо. Потім Людочка ткнула у попільничку недокурену сигарету й удавано неохоче підвелася:

— Побіжимо... Спасибі, Мрієчко, величезне, навіть не знаю, що ми без тебе робили б... Анатоль, ти готовий?

Без'язикий статист, який був готовий ще чверть години тому,

наблизився, промимрив декілька слів, які мали передати всю глибину його вдячності, відтак зненацька переламався у попереці і впав губами на руку Мрії Антонівни, чим не так злякав її, як здивував. Була спантеличена і Людочка, однак не виказала себе, лише нечутно зітхнула і рушила до сходів. Мрія Антонівна ледве стрималася, аби не розсміятися на все напівпідвальне приміщення, дочекалася, поки цокотіння Людоччиних каблучків і гупання черевиків її чоловіка стихнуть, і знову узялася терзати телефонний апарат.

Після декількох невдалих спроб, кожну з яких завідувачка відділом господарських товарів супроводжувала чимраз енергійнішим з'єднанням трубки з важелем, сигнал нарешті пройшов, і Мрія Антонівна миттю повеселішала.

— Люся на місці? Люсько, це ти? Не лайся, рідненька, бо я вже їду. Розкажу при зустрічі. Їй-богу, кладу трубку і лечу. Все, чао!

ЕПІЗОД ДЕСЯТИЙ,

в якому до тісненького гурту героїв безцеремонно затискується ще один імпозантний мужчина, а Мрія Антонівна випускає з рук гостро заточеного ножа

Якби кому б то не було а чи з простої цікавості (як відомо, не завжди вона спричиняється до прикрих відкриттів, іноді її наслідком бувають істини цілком приємні), а чи задля виконання службового обов'язку спало на думку зазирнути у дві чималенькі сумки, з якими через півтори години після подій, описаних у попередньому епізоді, Мрія Антонівна вийшла зі столу замовлень і попрямувала до найближчої зупинки таксі, людина ця була б щонайменше вражена.

Перелік продуктів харчування, що містилися в уже згаданих сумках, не забрав би багато місця, однак при читанні вголос звучав би як гімн харчовій промисловості. Досить сказати, що самої ковбаси там було декілька найменувань. Гідно завершила б цей, на жаль, уявний список болгарська приправа до м'ясних страв під явно ацтекською назвою «Кетчуп». Приправу цю Мрія Антонівна просто-таки обожнювала, хоча щоразу, вмочуючи в неї шматочок шинки чи кружальце сервелату, люто сварила себе за відсутність залізної волі і навіть малювала в уяві винятково жахливі картини у стилі сумно знаменитого Ієроніма Босха.

Невід'ємною частиною кожної з них була вона сама, розповніла до такої міри, що вже не могла втиснутися у жодне зі своїх плать і костюмів. Втім, страхітливі видіння з'являлися і зникали, а їсти, причому їсти досхочу і смачно, хотілося завжди. І самій Мрії Антонівні, і її вірному соратнику у безкомпромісній боротьбі з самотністю Жанові Зателепі. Останньому навіть дужче.

Вистоявши з властивим їй стоїцизмом чималеньку чергу і дочекавшись машини, Мрія Антонівна не без зусиль одірвала від асфальту свої сумки, ступнула крок до широко відчинених водієм дверцят — і раптом здригнулася: зовсім поруч з нею виріс із землі якийсь молодий мужчина.

Елегантна сорочка, блакитна, з маленькими погончиками, щільно облягала його мускулястий торс. Крім сорочки, на чоловікові були помітно приношені джинси і французькі кросівки. Останнє спостереження далося Мрії Антонівні особливо легко: точнісінько такі вона місяць тому приносила для Жана і страшенно засмутилася, коли тому вони не підійшли — виявилися замалі.

— А от цього я допустити не можу! — приємним баритоном заговорив чоловік і з такою лагідною настирливістю потягнувся до сумок, що Мрія Антонівна й не зогледілася, як вони опинилися в його

руках.— Навантажувати таку жінку важкими торбами — це просто злочин. Дозвольте я вам допоможу. Прошу, сідайте...

Мрія Антонівна зашарілася, ніби полковник, заскочений підлеглими за купівлею солодкого тістечка, кинула на незнайомця вдячний погляд і відчула, як їй перехоплює подих: чоловік був до очамріння вродливий.

Чорне, без жодного натяку на сивину волосся вишукано обрамлювало високе гладеньке чоло, темно-карі, мовби полаковані очі дивилися на Мрію Антонівну з щирим захопленням, в міру довгий з горбинкою ніс (коротконосих, до речі, Мрія Антонівна чомусь побоювалася) закінчувався рельєфно виліпленими ніздрями і надавав усьому обличчю якогось напрочуд мужнього виразу, що вигідно підсилювався вольовим підборіддям, якраз посередині розділеним неглибоким рівчачком.

Блискавично зробивши цей огляд, Мрія Антонівна змушена була визнати, що навіть Жан Зателепа, чиї портретні дані протягом тривалого часу видавалися їй бездоганними, у порівнянні з карооким вродливцем сприймається як жалюгідна копія того уявного оригіналу, на розшуки якого Мрія Антонівна не шкодувала ні часу, ні душевних зусиль, ні матеріальних коштів.

— Ви здаєтесь мені жінкою високого інтелекту,— тим часом нашіптував молодик, сідаючи поруч з Мрією Антонівною і не даючи їй розкрити рота.— Як ви дозволяєте своєму чоловікові... Втім, що за дурниці я плету! Який чоловік? Ви незаміжня! Можете не відповідати, я це знаю. Я це відчуваю, як і повинна відчувати людина, душевна організація якої практично не відрізняється од вашої. Так соняшник відчуває, у якій стороні сходить сонце, і повертає туди свою голівку. Тобто я хотів сказати — шапку. Ви мені вірите?

— Вірю...— сама не розуміючи, як народилося у ній це слово, вичавила з себе Мрія Антонівна і ще раз зашарілася, підсвідомо відчуваючи, що діється це з нею за сьогоднішній вечір не востаннє.— Але ж я вас зовсім не знаю!

Таксі стрімко неслося широкими проспектами і значно вужчими вулицями столиці, Мрія Антонівна збентежено вслухалася у щедрий на відтінки баритон Броніслава (вродливець уже дізнався її ім'я і без вагань назвав своє, воно їй сподобалося, хоча й не належало до уповні вишуканих), дивилася на красиво вдягнених жителів і гостей столиці, що блискавично з'являлися обабіч і так само миттєво щезали, неспроможні змагатися з сотнею кінських сил, схованих у моторі їхнього таксі, і не могла позбутися відчуття, що все це їй сниться.

Невже доля нарешті зглянулася на її безконечні страждання (скільки разів вона обманювалася, наївно сподіваючись, що саме оцей мужчина дасть їй те, чого не змогли дати усі його попередники: красиве життя, вибудуване на гранітному постаменті матеріального добробуту і увінчане осяйним вінком любові до останнього подиху) і послала цього неймовірного красеня як знак непідробної турботи про неї? А чому б і ні? Зрештою, чим вона гірша за інших, тих, хто зумів зустріти свою справжню половину і живе, як у бога за пазухою? І хто набереться нахабства дати їй стільки років, скільки вона має насправді? Здається, вона ще не втратила жодної із своїх жіночих принад, чого не скажеш про її багатьох подруг-одноліток...

Від передчуття цілком заслуженого щастя у Мрії Антонівни паморочилося в голові. Чи не вперше у житті їй хотілося плакати від радості і їхати без зупинок. Треба думати, останнього хотілося і Броніславу, бо він, розповідаючи Мрії Антонівні про неповторні вечори на Адріатиці, не забував безжалісно руйнувати найменші спроби водія зупинитися і ощасливити когось із тих, хто, очманівши від спеки

і асфальтових випарів, відчайдушно «голосував» то в одному, то в іншому місці.

Нарешті таксі завернуло до будинку, в якому мешкала Мрія Антонівна, підкотилося до під'їзду і безгучно стало.

— Я вам дуже вдячна...— почала було Мрія Антонівна, вибираючись із салону, відтак глипнула на Броніслава і затнулася: власник полакованих очей дивився на неї з такою пекучою образою, не помітити яку здатна була лише абсолютно позбавлена навіть натяку на серце людина.

«Ай-яй-яй...— мовби промовляло його напрочуд мужнє обличчя.— Жінка такого високого інтелекту — і такий пасаж...»

Нібито на підтвердження її невиразних відчуттів, Броніслав скрушно похитав головою і з обеззброюючою гіркотою у голосі прошепотів:

— Як ви могли подумати, що я здатен залишити вас напризволяще з таким жахливим тягарем у руках і на душі? Я — останній з лицарів, якому так сліпуче усміхнулася доля! Ви не могли так подумати. Ви хотіли, але просто не наважувалися запросити мене у свою затишну квартиру; і я вдячний за це так, як тільки може бути вдячна людина, яка вперше у житті зустріла справжню жінку. Не турбуйтеся, проїзд оплачено...

Після таких слів Мрії Антонівні не залишалось нічого іншого, як ще раз зашарітися — чесно кажучи, вона аж здивувалася невичерпності своїх можливостей — і рушити до дверей. Шанобливо притримуючи її за лікоть, Броніслав дочекався, поки три різнокаліберних ключі зроблять свою справу, увійшов слідом за жінкою високого інтелекту до передпокою, опустив сумки на килимову доріжку і...

Мить, що настала після цього, Мрія Антонівна завжди згадувала, як одну із найхвилюючіших у своєму бурхливому житті. Так міцно її ще ніхто не обіймав!

— Ви жахливий чоловік! — хапаючи широко відкритим ротом трохи застояне повітря передпокою, простогнала Мрія Антонівна і, щоб не впасти, змушена була вхопитися за широкі Броніславові плечі.— Хіба ж можна так... одразу... Я можу погано про вас подумати!

— Думайте...— люб'язно дозволив Броніслав і спробував повторити експеримент, однак безуспішно: «справжня жінка» з несподіваною для своєї комплекції спритністю вислизнула із його обіймів і в одну мить опинилася за щільно зачиненими дверима однієї із кімнат.

— Якщо тобі не важко,— почувся її розслаблений голос,— занеси сумки на кухню...

Поки Мрія Антонівна перевдягалася, Броніслав встиг обдивитися кухню, передпокій, частину вітальні, і побачене справило на нього глибоко позитивне враження, жінка, яку він, здається, готовий покохати, не відмовляла собі ні в чому, і хоча й не мала істинного смаку (чого варті були самі лише гіпсові янголята над дверима до кожної з кімнат!), мала, судячи з усього, достатньо грошових одиниць для того, щоб привести свій несмак у певну систему, яку можна було б визначити так: «Несподіване поєднання, незбагненне сусідство». Поклавши на меті зробити грунтовніший огляд квартири Мрієчки пізніше, Броніслав повернувся на кухню, де Мрія Антонівна вже розвантажувала сумки, якусь мить спостерігав за нею, затим коротко, але змістовно сказав:

— Мрієчко! Без такого супутника життя, як я, ти загинеш! Загинеш, як Атлантида, враз — і назавжди!

Мрія Антонівна здригнулася, до її слуху невідь-звідки долинув уривок якогось навдивовижу знайомого маршу, гостро заточений ніж, яким вона збиралася нарізати дефіцитну ковбасу, випав з її руки і з багатообіцяючим брязкотом упав на стіл...

ЕПІЗОД ОДИНАДЦЯТИЙ,

в якому автор не може втриматися від спокуси викласти на папері дещо з того, що йому відомо про особисте життя і суспільно марну діяльність Броніслава

Життя Броніслава Шеляга, якого в дитинстві звали Броником і Славиком, пізніше — у шкільні роки — Броньовичком, відзначаючи у такий спосіб його настирливість і невразливість, ще згодом — Бронтозавром (це прізвисько Броніслав не любив, оскільки вважав себе людиною інтелігентною), віддалено скидалося на айсберг.

Видима, так би мовити, надводна його частина, сяк-так зафіксована у автобіографіях, яких Броніслав за своє свідоме життя написав безліч, нічим особливим не вирізнялася.

Народився, поступив, був зарахований, звільнився — такі і подібні формулювання рясніли в них мало не у кожному абзаці. Втім, слід віддати цим записам належне: за кожним із них стояв незаперечний факт Броніславового життя, а хіба не в тому полягає істинне призначення слова, щоб закріплювати у собі найголовніший із виявів об'єктивної дійсності — подію?

Знайомлячись із скупими рядками життєпису Броніслава, працівники відділів кадрів, куди Шеляг час від часу змушений був звертатися, пропонуючи свої послуги, найчастіше особливих емоцій не відчували. Біографія як біографія. Бувають коротші, бувають змістовніші. Зрідка той чи інший кадровик дивувався просторово-функціональним метаморфозам Броніслава: той виступав то як слюсар-інструментальник машинобудівного заводу у одному з невеличких, але історично відомих містечок на півдні республіки, то як кур'єр всіма шанованого науково-дослідного інституту Сибірського відділення союзної Академії наук, то як водій одного з АТП у Прибалтиці, то як санітар психоневрологічного диспансеру на півночі Херсонщини (цю установу, очевидно, спокусили відмінні фізичні дані Броніслава!),— але робив це приблизно з такою ж сміливістю, з якою освідчується у першому коханні учень шостого класу середньої загальноосвітньої школи.

Чудово розвинутий мовний апарат і хтозна-де набута зовнішня інтелігентність, підсилені істинно чоловічою вродою, гасили іскри здивування практично на стадії їх виникнення, після чого товариш Шеляг незбагненним чином ставав то інженером котлонагляду, то електромонтером найвищого розряду,— то — і це заслуговувало на те, щоб називатися дев'ятим дивом світу! — скромним викладачем фізвиховання у невеличкому інтернаті для розумово відсталих дітей.

Іноді хтось із небайдужих, кому випадало вписати до життєпису Броніслава новий рядок — коротку виписку з наказу про зарахування на ту чи іншу посаду, делікатно зауважував, що людині у тридцятирічному віці пора б уже перейти до осідлого способу життя, можливо, навіть обзавестися дружиною і купкою гарненьких діточок, але натяки ці помітного успіху не мали.

Сором'язливо усміхаючись, Броніслав миттю переходив у наступ:

— Цілком погоджуюсь! Якщо у вас є незаміжня вродлива донька, я готовий зайти до вас сьогодні між дев'ятнадцятою і двадцятою!

В декого із переконаних у тому, що без міцної сім'ї держава існувати аж ніяк не може, були незаміжні доні, кожна четверта з них вважала себе вродливою, проте зрозуміти Броніслава ніхто з них не міг.

Не одержуючи запрошень від батьків неодружених доньок, він ніколи не почувався ображеним і не вважав це виявом неповаги до себе особисто. Великий життєвий досвід, поєднаний із гострою інтуїцією, давно вже переконав його у непомильності такої істини: спілкування з незаміжніми жінками, а тим більше дівчатами подібне до балансування на тоненькій дротині, натягнутій на висоті принаймні півсотні метрів. Один хибний крок — і від тебе залишається хіба що

фотокартка на спомин «групі товаришів». Він волів мати справу з жінками, які вже пройшли крізь доменну піч подружнього життя, загартувавшись у ній так, що раптове зникнення людини, котра ще учора реально претендувала на місце офіційного чоловіка, лише додавало чергову краплю гіркоти до чаші життєвих вражень, однак переповнити її не могло.

Методику знайомств запеклий ворог шлюбу відпрацював до ідеального, прагнучи у кожному випадку бути оригінальним і природним. «Ніщо не робить людину такою смішною, як бездумне повторення того самого!» — виголошував Броніслав і витрачав чимало зусиль, аби кожна нова зустріч відрізнялася від попередніх. Що стосується розставань, тут він давав своїй фантазії перепочинок.

«Люба! Обставини складаються так вбивчо несприятливо для мене, що я змушений терміново виїхати. Невиліковна хвороба, яку цими днями виявило обстеження за допомогою найсучаснішої японської апаратури, з дня на день може надовго, а не виключено — і назавжди прикувати мене до ліжка. Навіщо тобі, такій молодій і вродливій, безпомічний каліка? Згадуй мене таким, яким я ще учора був поруч з тобою. Прощай! Вірю у те, що ти знайдеш свою долю, і бажаю тобі щастя! Твій Броніслав».

Записки з таким зворушливим текстом Шеляг залишав кожній своїй симпатії, щоб життя із його зникненням не припинялося, а текло й далі, від радості до радості, від печалі до печалі, а щемливі спогади — кому вони можуть зашкодити?

До столиці Броніслава занесло холодним північно-східним вітром півроку тому. Місто йому і сподобалося (а кого могло б залишити байдужим це неповторне творіння рук і душі людської, що навіть найпохмурішої днини виглядає як сонцесяйна красуня у барвистому вінку!), і водночас трохи розчарувало. При всьому своєму пістрявому багатолюдді воно виявилося до непристойності провінційним. Заховатися тут, втаїтися від людського ока було неможливо, ту саму людину можна було протягом дня зустріти декілька разів: у кафе на вулиці Свердлова, біля кінотеатру «Київська Русь», в ресторані «Лейпціг», ще й до всього — на схилах Дніпра.

Однак ні ця обставина, ні труднощі, пов'язані з жорстокою конкуренцією, не здатні були похитнути Броніслава у найпотаємніших його прагненнях: вже наприкінці першого тижня перебування у столиці він без особливих зусиль познайомився з вельми привабливою особою на ймення Маргарита і невдовзі перебрався з третьорозрядного готелю до її однокімнатної, але цілком пристойної квартирки в одному з щойно забудованих районів, який відзначався безліччю дитячих закладів і повною відсутністю того, що колись звалося архітектурними надлишками.

Вибір Броніслава виявився досить вдалим: за півроку до зустрічі з ним Маргарита розлучилася з чоловіком (як вона сама пояснювала, той не виправдав її сокровенних надій: захотів до скону лишитися звичайнісіньким шкільним учителем) і вже стала відчувати на собі деякі недоліки самотнього життя. Броніслав полонив її серце вродою, цілеспрямованістю: мав намір вступити до університету, через п'ять років стати аспірантом, через десять — доктором наук, професором і завідуючим кафедрою — і добре поставленим голосом.

У те, що її Роня — проти такого прочитання його імені Броніслав заперечував лише для годиться — не пошкодує себе заради їхнього спільного світлого майбутнього, Маргарита вірила так само свято, як аборигени деяких південних островів у близьке повернення білошкірих богів із зірок. Та поки що Броніслав або протирав плюшеву оббивку дивана у кімнатці Маргарити, або вештався по столиці, вивчаючи її географію.

Саме під час однієї з таких мандрівок він і поклав око на обтяжену висококалорійними дефіцитами Мрію Антонівну, за імпортно-стандар-

тною зовнішністю якої неможливо було не розгледіти справжню жінку, до того ж — щедро обдаровану такою рідкістю, як високий інтелект.

Той факт, що знайомство з нею не було підступною, заздалегідь запланованою акцією, можна вважати цілком безсумнівним, як, до речі, і той, що, здійснивши її, Броніслав анітрохи не порушив жодного зі своїх самотужки вироблених принципів. Щоправда, подія ця, як це завжди буває, внесла певні зміни у життя інших людей, але яке це мало значення: інших налічувалося мільярди, а Броніслав Шеляг був лише один.

ЕПІЗОД ДВАНАДЦЯТИЙ,

в якому Броніслав виказує певну обізнаність із психологією, Мрія Антонівна ледве не упізнає дуже відому російську пісню, а Дмитро Панасович вагається

Таємничий брязкіт ножа, що впав з рук приголомшеної Мрії Антонівни, до певної міри сколихнув тишу чистенької кухні, однак ні спантеличити, ні тим паче налякати Броніслава не зміг. І це, безперечно, мало свої причини. Річ у тім, що, не претендуючи на глибокі знання науки, названої психологією, з деякими постулатами її він був обізнаний так добре, як ті чи інші наукові істини взагалі можуть бути засвоєні людиною без систематичної освіти, але від народження допитливою і честолюбною. До числа цих постулатів входив і такий: якщо якась людина чогось дуже прагне і це «щось» запропонують їй задарма, вона, ця так зненацька ощасливлена людина, мимоволі відчуває каверзу і дійде закономірного висновку — або те, що їй підсовують, не дуже високої якості, або її хочуть, м'яко кажучи, ошукати.

Пропонуючи через годину після знайомства з Мрією Антонівною руку і серце, Броніслав розрахував точно.

Якби психіка «справжньої жінки» розвивалася за якимись хибними законами, в силу яких вона, почувши в міру схвильований баритон Броніслава, тут же прийняла його пропозицію, тридцятирічному багатоверстатнику (так назвав його кадровик однієї крихітної гудзичної фабрики, з якої він дременув уже через тиждень) не лишилося б нічого іншого, як потеревенити з півгодини і, вибравши слушний момент, щезнути.

Мрія Антонівна почувалася розгубленою лише коротку мить. Одразу по тому в її жіночній руці знову опинився ніж, а у серці прокинулася невиразна тривога.

«Дуже ти швидкий, юначе...— подумала, нічим, однак, не виказуючи свого занепокоєння.— А поспішливість, наскільки я знаю, потрібна лише тоді, коли збігає молоко...»

— Це не легковажність! — мовби відчув її сумніви Броніслав.— Це — любов! У одному зі своїх ранніх віршів, о, не дивуйся, як і кожну інтелігентну людину, мене також відвідувала Муза, я писав:

Любов зненацька як нагряне,
Коли її зовсім не ждеш,
І кожен вечір миттю стане...

— Дивно...— перебила його Мрія Антонівна.— Я, здається, щось подібне чула, тільки то була російська пісня...

— Невже? — Броніслав щиро здивувався.— А втім, усе може бути. Цей вірш я колись присвятив другові дитинства Костику. Здається, через якийсь час батьки вивезли його на Шпіцберген, і лише згодом я дізнався, що Костика, як дитину з феноменальними музичними здібностями, забрали до Москви. Певно, там він на мої слова і написав якусь пісню... Але все це таке далеке від нашої з тобою розмови... Мрія!

Такого, як оце зараз зі мною, я ще ніколи не переживав. Ще там, на зупинці таксі, до речі, будь моя воля, я вже завтра установив би там пам'ятний знак і написав на ньому: «Тут 19 липня 19... року я зустрів свою Мрію!» Так от, ще там я усім серцем зрозумів: про таку жінку я мріяв з дитячого садка. Жінку з інтелектом академіка Махат-Харатського, вродливу, як Циплакова у кінофільмі «Ми з джазу», ініціативну працівницю і майстерну господиню... Втім, хто краще за тебе знає усі твої таланти?

Млявий черв'ячок тривоги востаннє ворухнувся у найдальшому закутку душі Мрії Антонівни, і у неї ледве вистачило сили для останнього випаду:

— Але ж у мене дочка... Світланочка...

— Дочку я усиновлю,— блискавично відреагував Броніслав.— До дітей я з дитинства відчуваю неусвідомлену симпатію.

Мрія Антонівна звела догори дбайливо проріджені брови.

— Чому неусвідомлену?

— Неусвідомлену — значить природну, справжню, таку, що народжується у найпотаємніших глибинах єства і відображає найсокровенніші відчуття і почуття. На нашу біду, розум — цей кальмар, для якого не існує жодних перепон і обмежень,— спроможний, фігурально висловлюючись, елементарно прибирати їх до рук, і тоді вступають у дію мотивації значно нижчого порядку...

Очевидно, доля й справді була не дуже прихильна до Мрії Антонівни і вона уперше в житті зіткнулася із зразками такого високого стилю, бо імпровізацію Броніслава на тему «свідоме й підсвідоме» слухала з такою винятковою увагою, про яку можуть мріяти не лише молоді аспіранти, а й сивочолі професори.

Броніслав виключно з метою максимального унаочнення натхненної оповіді опустив свою гарячу долоню на таке ж гаряче плече вдячної слухачки, і цього було досить, аби увага Мрії Антонівни подвоїлася, а мовний апарат філософа з непочатою вищою освітою запрацював з потроєною енергією. Давно відома теза про те, що жінки люблять вухами, одержувала чергове безсумнівне підтвердження.

Зважаючи на те, що підготовка до інтимної вечері у затишному кубельці обнадіяної «справжньої жінки» ледве-ледве розпочалася, а також на той вже перевірений факт, що здатність Броніслава запудрювати жіночі мізки тяжіє до невичерпності, є всі підстави для того, аби залишити їх на якийсь час і повернутися до славнозвісного деренопільського рятувальника. Як йому ведеться на гостинній столичній землі? Чи не спіткала його, боже збав, нова прикрість?

Довжелезний коридор готелю врешті-решт привів Дмитра Панасовича до ліфта, кабіна зреагувала на виклик, дверцята безшумно розсунулися, він ступнув на трохи хистку підлогу і аж тут здогадався, що їхати до такої жінки, як Мрія, без квітів і пляшки пристойного шампанського — це приблизно така ж неможлива річ, як заводити пісню, не знаючи ні слів, ні мелодії. Отже, завдання номер один — вирішити цю проблему, і вирішити не абияк, за відомою формулою «Стук-грюк, аби з рук», а на рівні столичних стандартів.

Треба віддати Дмитру Панасовичу належне: із вищезгаданим завданням він упорався якнайкраще. Належачи, як уже згадувалося, до людей поміркованих, схильних до вчинків не дуже яскравих, але завжди обумовлених обставинами, він не став шукати мускатне шампанське, чим, до речі, зекономив свій дорогоцінний час, і не помчав у напрямку найпрестижнішого столичного базару з метою придбати букет королівських калл. Ні-ні, такі купецькі замашки анітрохи не були властиві скромному начальнику поки що мало кому відомої деренопільської рятувальної служби.

Звичайнісінькe шампанське і букетик гвоздик (дві яскраво-червоні і одна рожева) — з таким багажем він рушив за чітко зафіксованою у його записнику адресою, не забувши оцінити свій зовнішній вигляд

спостереженням: «Ніщо так не прикрашає людину, як вдало підібраний капелюх!»

Відтак йому пригадався сусіда по номеру, і він змушений був доповнити: «Або цупкенька пачка червінців...» Після цього ніщо вже не могло затримати Дмитра Панасовича на його шляху.

Протягом довгих сорока п'яти хвилин — саме стільки забрала у нього дорога до потрібного району — він не зустрів жодної перешкоди: не виходив з ладу транспорт, не трапився жоден п'яничка, якому могло б не сподобатися щось у Журавлевому вбранні, не сталося ніякісінького стихійного лиха, на кшталт землетрусу, смерчу, грози,— коротше кажучи, як суспільство, так і природа, здається, були не проти того, щоб Дмитро Панасович безперешкодно подолав відстань від готелю до будинку, в якому ждала його незабутня Мрія, і вдовольнив таким чином свою розбурхану страхітливим трунком тугу за жіночою ласкою.

І все ж перешкода з'явилася. Виникла, як кажуть, на рівному місці, у глибинах його незбагненної душі.

Аж до тої хвилини, коли гірчичним очицям деренопільського рятувальника відкрився типовий дев'ятиповерховий будинок з потрібним номером, вона, його неповторна душа, нічим себе не виказувала, нараз прокинулася і з явно єзуїтською зловтіхою прошепотіла: «Чоловіче добрий! А ти впевнений у тому, що зустріч з цією жінкою — до речі, ти навіть не знаєш, сама вона, чи має вже, як і більшість жінок у її віці,чоловіка і дітей! — не стане для тебе фатальною? А що, коли ти стромляєш голову у такий зашморг, з якого тобі нізащо не вибратися? Га?»

ЕПІЗОД ТРИНАДЦЯТИЙ,

в якому Мрія Антонівна демонструє невичерпні можливості своєї пам'яті, Броніслав ревнує, а капелюх Дмитра Панасовича стає об'єктом нищівної критики

Як відомо, практично все на світі піддається порівнянню.

У звисаючій мало не до землі яблуневій гілці при деякому зусиллі уяви можна завважити безвільно опущену руку людини або тонке пасмо жіночого волосся, біла хмарка, що ледь помітно для ока лине в небесній блакиті, здатна нагадати сплячу кішку з граційно висунутою з-під тулуба лапкою і так далі й тому подібне. Для того, щоб виконувати подібні нехитрі вправи, не обов'язково мати вищу освіту, досить не скованої пісними умовностями уяви і чітко усвідомлюваного бажання здобути славу оригінала.

У Броніслава цілком вистачало як першого, так і другого, отож ніщо не могло перешкодити йому порівняти стіл, до якого люб'язно запросила його «справжня жінка», зі скатертю-самобранкою і цим елегантним порівнянням примусити жінку в який уже раз зашарітися і навіть згадати далеке, напівголодне, але таке безхмарне дитинство.

Тоді Мрія Антонівна, або просто Марійка, понад усе любила читати казки, поєднуючи це безумовно захоплююче заняття з менш приємним, однак від того не менш необхідним — випасанням улюблениці всієї родини — корови у ярках і видолинках поблизу села. Особливо подобалася їй казка про Телесика. Як завмирало її серденятко, коли проклятущі змії гризли явір, на якому сидів хлопчик! Невже пропаде? Невже жоден із гусей не зглянеться на маленького і не посадить собі на крила, аби віднести до батька з матір'ю?

А в батенька — їсти й пити,
Ще й хороше походити!

Мимовільний спогад розчулив Мрію Антонівну, однак, здогадую-

чись, що він неминуче потягне за собою цілу низку інших, з-поміж них і геть не солодких, вона суворо наказала вже готовій було викотитися з ока сльозині мерщій заховатися назад і повторила:

— Сідай у крісло, тут тобі буде зручно...

Сама тим часом дістала з бару пляшку вірменського коньяку, маленькі кришталеві чарочки, поставила все це посередині столу, поряд таці з бутербродами, щедро намащеними червоною ікрою (треба сказати, з усіх можливих видів ікри Мрія Антонівна беззастережно визнавала тільки червону; чорна, на її глибоке переконання, виготовлялася з нафти), ще раз окинула поглядом скатертину-самобранку: чи не забула чого.

Броніслав дозволив собі сісти лише після того, як це зробила господиня.

— Мрієчко! — спокусливий вигляд пляшки з п'ятьма зірочками примусив баритон гостя звучати особливо натхненно.— Перший тост я проголошую за тебе — за жінку, саме лише існування якої здатне виправдати будь-які прикрощі нашого так мало впорядкованого життя, за жінку, хвилюючий образ якої...

Довести до кінця так блискуче розпочату фразу, фінальну частину якої Броніслав ледве-ледве вирізняв у хаотичному переплетінні розгалужених асоціацій, йому не вдалося: у передпокої зненацька ожив і затьохкав якийсь навряд чи відомий науці птах.

На учасників інтимної вечері це тьохкання подіяло неоднаково: чорні брови тонкого цінителя жіночих принад злетіли угору, збрижившш абсолютно гладеньке до того чоло, рука Мрії Антонівни зрадливо хитнулася, крапелька коньяку вихлюпнулася з чарочки і впала на білу, як зуби Броніслава, скатертину.

«Жан! — спалахнуло у свідомості жінки високого інтелекту.— Боже мій, що я наробила!»

Однак розгубленість тривала недовго. Першою повернула собі втрачену душевну рівновагу господиня. «Ну то й що? — цілком тверезо запитала себе.— Нехай навіть це буде Жан — і що з того? Я вільна жінка, я живу у демократичному суспільстві і можу дозволити собі вечеряти з ким завгодно...»

— Я відчиню...— голосом, який не віщував невчасному гостю нічого радісного, сказав Броніслав.

Він безтрепетною рукою поставив на стіл чарочку і пружно звівся на ноги. Мрія Антонівна, налаштовуючись на малоприємне з'ясовування стосунків, рушила слідом за ним. Тривожно клацнув замок, Броніслав смикнув двері на себе і витріщився.

За порогом стояла коротконога, не позбавлена деяких ознак чоловічої статі особа з жалюгідним жмутиком гвоздик у одній руці і пляшкою шампанського у другій. Рожеве обличчя гостя випромінювало таку дивовижну суміш сліпучої радості і обманутих надій, що багатоверстатникові нестерпно захотілося або заміжжитися, або вчепити на носа сонцезахисні окуляри. Увінчував гостя капелюх кольору підмоклого трав'яного покриття, яким може похвалитися поле далеко не кожного стадіону.

— Конкурент? — Броніслав грізно зблиснув полакованими очима і озирнувся на Мрію Антонівну, без особливих зусиль здогадавшись, що відповідь на це зовсім не риторичне запитання може дати тільки вона.

Мрія Антонівна енергійно морщила лоба, силкуючись пригадати, де і за яких обставин вона могла бачити це щокасте обличчя, на якому ледь проглядалися абсолютно безбарвні брови.

Дмитру Панасовичу, а нежданим і небажаним гостем, звісно ж, був він, вистачило кількох секунд, аби повною мірою усвідомити екстремальність ситуації і вибрати єдино можливу лінію поведінки.

— Боже збав! — скрикнув він і для переконливості підняв догори обидві руки.

— Бідний родич з провінції? — висловив нове припущення Бро-

ніслав, усім своїм виглядом показуючи, що без найменшого жалю знищить у зародку будь-які спроби зеленого капелюха перетнути лінію розмежування.

На щастя, відповідати на це запитання деренопільському рятувальникові не довелося: захаращена десятками телефонних номерів, доброю сотнею облич партнерів по торговельних операціях, масою інших атрибутів об'єктивної дійсності, пам'ять Мрії Антонівни спромоглася на героїчне зусилля і відтворила декілька неповторних карпатських краєвидів з напрочуд імпозантною постаттю закоханого в неї провінціала, вдягнутого у червоний тренувальний костюм.

— Дмитре Панасовичу! — вигукнула жінка високого інтелекту.— Невже це ви?

— Я! — мужньо підтвердив Журавель, через силу перемагаючи у собі шалене бажання сповзти на підлогу, такою неймовірною слабкістю у ногах позначилися на ньому ті короткі хвилини, поки Мрія Антонівна гарячково перебирала у пам'яті враження давно минулих днів.— Я тут проїздом... Тобто на пару днів... у справах... Вирішив, так би мовити, відвідати, щоб висловити...

Цього разу із скрутного становища його вивів Броніслав.

— Міг би висловити по телефону...— буркнув він і відступив убік, показуючи цим, що якби господарем був він, за гостем тільки зашуміло б, оскільки ж вся повнота влади належить господині, то гість може увійти.

— Заходьте, заходьте,— уточнила його рух Мрія Антонівна.— Ми тут якраз вечеряти сіли...

Поки Дмитро Панасович вручав їй квіти і поривався зняти свої жовті черевики, Мрія Антонівна познайомила його з «колегою по роботі», устигла повідомити, що з Дмитром Панасовичем і його надзвичайно милою дружиною вона торік відпочивала у Карпатах — деренопільський рятувальник при цьому і бровою не повів,— докинула, що вечеря у них така собі, буденна,— взагалі виказала себе справжньою господинею.

— Я лише на кілька хвилин! — запевнив Дмитро Панасович, дивлячись чомусь не на Мрію Антонівну, а на її «колегу по роботі», і цим до певної міри умилостивив його.

— Ми з вами подружимося! — добродушно усміхнувся Броніслав.— Як тільки я побачив ваш капелюх, я одразу зрозумів: людина, яка носить на голові таке диво, наділена безліччю чеснот. Вважайте цей маленький експромт генеральною репетицією одного з наступних тостів. А перший — за чарівну хазяйку, незрівнянну Мрію Антонівну! Ура!

«Незрівнянна» зашарілася, стрельнула у Броніслава вдячним поглядом, і, очевидно, саме це додало йому натхнення: наступного разу він говорив з іще більшим запалом.

«Він дуже милий...— остаточно вирішила Мрія Антонівна, з тривогою прислухаючись до наростаючого шуму в голові (таке з нею бувало зрідка і означало, що вона трохи перевтомилася).— Я мушу розповісти йому про Жана, бо...»

Що станеться в тому разі, якщо вона приховає своє знайомство з недовченим філологом, з'ясувати їй не вдалося: спершу Дмитру Панасовичу закортіло довідатися, де продаються такі симпатичні диванчики, як той, на якому його посадили, затим Броніслав заходився розповідати гостросюжетну і дуже повчальну історію про те, як він разом з відомим усьому світові змієловом полював на кобр у східному Казахстані, а ще за мить віжки розмови знову опинилися в руках деренопільського рятувальника і вона круто повернула в інший, трохи несподіваний бік.

— Сьогодні і зі мною сталася дуже дивна історія...— так розпочав Дмитро Панасович свою розповідь про зустріч зі столичною жіночкою, природно, опускаючи деякі неістотні подробиці.

Коли він скінчив і глипнув на Броніслава, той дивився на нього з таким здивуванням, що деренопільського рятувальника знову перейняв уже зіданий ним у передпокої дрож.

— Світ і справді тісний...— нарешті вичавив із себе Броніслав.— Щоб я так жив, коли це не Маргарита!

Дмитро Панасович невідь з якої причини зблід, Мрія Антонівна глипнула на «колегу по роботі» з деякою підозрою.

ЕПІЗОД ЧОТИРНАДЦЯТИЙ,

в якому наводиться розгадка явища, описаного в епізоді п'ятому, а Дмитру Панасовичу випадає нагода приступити до реалізації свого величного задуму

Заводячи мову про Маргариту, Броніслав і сам не знав, навіщо це робить,— його владно вів уперед якийсь незбагненний інстинкт.

— Ще на початку минулого року я був третім помічником капітана на суховантажі. Барселона, Дакар, Сінгапур...— ці порти я знаю, як свої п'ять пальців. Я мав усе: квартиру на Дерибасівській, «ролс-ройс» у капітальному гаражі, гроші, славу, команда мене обожнювала — і все це щезло у один момент, а саме тоді, коли чорт поніс мене на Лузанівський пляж і поставив у чергу за пивом. Маргарита пройшла повз мене лише раз — і цього було досить. Як зараз пам'ятаю, на ній був жовтий у червону квітку халатик, в руці тримала зелену пляжну сумку. І я пішов за нею. Ми познайомилися. Я дізнався, що вона живе тут, у вашому, Мрієчко, місті, а в Одесу приїхала до тітки. Я запропонував їй усе, що мав. Уявіть собі, переїхати до Одеси вона відмовилася. «Не можна звати містом купу будинків, під якими не прокладено метро»,— так вона відповіла на мою сміливу пропозицію.

Броніслав зітхнув, поклав на язик рожево-перламутровий шматочок лосося і продовжив:

— І от я кидаю свій суперсучасний суховантаж, команда з риданнями проводжає мене до трапа, гараж з «ролс-ройсом» я продаю за безцінь нападаючому «Чорноморця», квартиру передаю у фонд допомоги потерпілим від посухи на півдні Африки, їду слідом за Маргаритою сюди і тут дізнаюсь, що вона працює на базі фірми «Одяг» і гендлює вітчизняними простирадлами, підодіяльниками і тому подібним. Як я не вкоротив собі віку — досі не можу зрозуміти... Так ошукатися!

Броніслав прикрив долонею лівої руки очі, певно, ховав від присутніх скупу чоловічу сльозу, відтак глухим від хвилювання баритоном додав:

— Вона виносить їх з території бази під одягом... Я благав її кинути це безперспективне заняття, я стояв перед нею навколішках — все марно. Вона без цього не може жити, а я... А я залишився без роботи, без солоного морського вітру, без будь-яких засобів до існування, обдурений у найсокровенніших мріях і сподіваннях!

Далеко не все зрозуміла Мрія Антонівна у драматичній ситуації, в яку через сліпе і таке романтичне кохання втрапив обранець її серця, але в тому, що він потребує негайної і ефективної допомоги, не засумнівалася й на мить.

— Я врятую тебе! — скрикнула вона і несподівано для всіх, в тому числі й для себе, розридалася.— Як вона могла... Зміюка!

Зворушений її непідробними стражданнями, не залишився байдужим і Дмитро Панасович: одразу після того, як Мрія Антонівна, в душі якої були зачеплені найчутливіші струни, забувши про все на світі (навряд чи доречно було з такою експансивністю реагувати на розповідь колеги по роботі...), кинулася шукати очищення у благодат-

них сльозах, він енергійно засопів і поліз рукою до кишені. Броніслав подумав, що деренопільський рятувальник намірився дістати носовичок, щоб і собі осушити зволожені очі, однак помилився.

Журавель довго нишпорив рукою у кишені, нарешті витягнув звідти пожмаканий, далеко не першої свіжості червінець і, простягуючи його Броніславу, розчулено промимрив:

— Як річковик... істинному моряку... Від чистого серця... Не відмовте, прошу...

Цей сповнений внутрішнього благородства жест справив на присутніх належне враження: господиня перехилилася через стіл до Дмитра Панасовича, взяла обома долонями його коротко підстрижену голову і чмокнула її в ту частину, яку в підручниках анатомії називають лобною. Броніслав кинув руку до полакованих очей, плечі його затрусилися.

— Ви надзвичайно благородна людина! — з пафосом виголосила Мрія Антонівна.— Ми з Броніславом оцінили ваше чисте, безкорисливе серце і повірте — ніколи цього не забудемо! Але в даній ситуації червінець не допоможе...

Дмитро Панасович негайно сховав гроші, а Мрія Антонівна з радістю відчула, як у ній прокидається завідувачка відділом господарських товарів чималенького столичного універмагу, жінка енергійна, вигадлива і рішуча.

— У мене великі зв'язки,— мовила, з материнською ніжністю дивлячись на Броніслава (при згадці про зв'язки Дмитро Панасович, мов добре натасканий гончак, що зачув далеченько у гущавині лісу дзвінке дзявоління збожеволілої від страху лисиці, завмер, нашорошивши вуха і на очах витвережуючись).— Ти завтра ж забереш у цієї... недостойної жінки свої речі, геть усі, до останньої шкарпетки, чуєш, і тимчасово переберешся до мене...— Побачивши здивування у Журавлевих очах, Мрія Антонівна на мить затнулася, але тут же поправила себе: — Я хотіла сказати — до моїх знайомих, вони зараз у Піцунді, а звідтіля їдуть на рік за кордон. Поживеш у них, а тим часом я щось придумаю. «Ролс-ройс» з капітальним гаражем повернути не обіцяю, але...

Вона багатозначно подивилася на Броніслава — і той чи не вперше у житті відчув себе кроликом, який, пролізши у шпарину в дротяній огорожі, видобувся на свободу, стрибав і зненацька, мов на стіну, наштовхнувся на погляд велетенського удава. Він і сам не зміг би пояснити, що його насторожило. Може, усвідомлення того, що рано чи пізно, але за благодіяння Мрієчки доведеться платити? Може, той унікальний сплав наївності, що подеколи межувала з глупотою, і тверезого розуму, яким відзначалася «справжня жінка»,— такі сплави, як правило, позбавлені міцності і мають погану звичку руйнуватися у найнесподіваніші моменти? Хтозна...

Як би то не було, колишній власник шикарної квартири на Дерибасівській невідь з якої причини посмутнішав і навіть зрадів, коли до монологу Мрії Антонівни, пронизаного старшинськими інтонаціями, втрутився сором'язливий власник чарівного зеленого капелюха.

Розповідь, у якій Дмитро Панасович стисло виклав суть справи, що привела його до столиці, і попросив допомоги, була вислухана з належною увагою, хоча й не супроводжувалася оплесками.

— Торти я вам дістану,— без вагань сказала Мрія Антонівна.— Запишіть, будь ласка...

Вона почекала, поки рятувальник занотує адресу столу замовлень і декілька номерів телефонів, і докинула:

— А от ваш видавничий інтерес... Цього світу я майже не знаю, але кінці знайдуться, я певна. Подзвоніть мені завтра годині о десятій ранку.

...До місця свого тимчасового перебування Дмитро Панасович повертався, ніби на крилах.

Так, він потерпів прикре фіаско і замість звабливої молодички обійматиме в цю ніч жорстку, як асфальтоване подвір'я його рятувальної станції, готельну подушку. Але ж натомість флірту, який невідомо ще до чого міг призвести, він має знайому, яка без жодних труднощів може серед літа дістати столичні торти! Хіба таке придбання не варте згаданої втрати? Варте. А ще він познайомився з Броніславом. О, цей далеко піде! Це птах високого польоту!

«Ніде не знаходиш так багато, як там, де багато втрачаєш!»

З цією глибокодумною фразою Дмитро Панасович не розлучався до самісінького готелю. З нею й заснув на зло Конончукові, який хропів із таким завзяттям, ніби від потужності утворюваних ним звуків залежала тривкість не самого лише готелю, а й усіх сусідніх будинків.

ЕПІЗОД П'ЯТНАДЦЯТИЙ,

в якому до оселі Мрії Антонівни прибивається черговий гість, Броніслав присвоює собі високе спортивне звання, а Мрія Антонівна вдається до випробуваної зброї

— Їй-право, в цьому щось є!

Вигук, що вихлюпнувся з широких грудей Броніслава і у порівнянні з яким (йдеться не про гучність, а про смислову наповненість) аналогічний згук безіменного матроса на флагманському кораблі Колумба видавсь б жалюгідним скиглінням, пролунав у оселі Мрії Антонівни хвилин через п'ятнадцять після того, як Дмитро Панасович, згадавши кінофільм «Три мушкетери» і граційно змахнувши своїм фантастичним капелюхом, щез у бездонних глибинах теплої столичної ночі.

На цей момент залишки буденної вечері вже були сховані у холодильнику і в кімнаті напівголосно — виключно на прохання білявенької тонкогубої дикторші — мурмотів щось кольоровий телевізор.

Броніслав сидів на тому самому диванчику, що викликав цілком зрозуміле захоплення деренопільського рятувальника, Мрія Антонівна приминала плюш поруч з ним, однак була безмежно далека від того, що діялося на величезному екрані. Їй здавалося, що вони з Броніславом знають одне одного принаймні вічність, мине трохи часу, і вона підшукає йому непогану роботу, скажімо, м'ясником у невеличкому гастрономі, і заживуть вони так, як ніхто ще і ніколи не жив — заможно і змістовно.

Вигук Броніслава примусив її залишити запаморочливу висоту і спуститися на югославський диванчик.

— В чому? — запитала Мрія Антонівна.

— Цей деренопільський капелюшник,— Броніслав кивнув у бік передпокою,— неабиякий проноза. Слава, як я розумію, ніколи не була і не буде залежаним товаром, попит на неї завжди тримався на цілком пристойному рівні. Що ж стосується слави, нібито заробленої самовідданою працею, то це особливий, винятково цінний різновид цього товару. Я Журавля розумію, хоча особисто мене мої фотозображення на будь-якій сторінці газети навряд чи втішили б...

Скромність морського вовка, про істинні мотиви якої вона не мала жодного уявлення, припала до душі Мрії Антонівні.

— І мені від цього ні холодно ні парко,— докинула вона.— Я люблю красиві модні речі, прикраси, люблю, коли мене шанують і дорожать моїм добрим ставленням.

— Ти справжня жінка! — з придихом відгукнувся Броніслав.

Він простягнув руку, щоб покласти її на спокусливе плече Мрії Антонівни, однак і цього разу його спіткала невдача: не маючи абсо-

лютної переконаності в тому, що її добре ставлення зустрічає адекватну шану, «справжня жінка» не хотіла виглядати легкодоступною. Спритно ухилившись від обіймів, вона повернулася до трохи здивованого багатоверстатника своїм синюватим у сяйві від телевізора обличчям і зітхнула:

— Ця Маргарита...

— Мрієчко! Ти мене ображаєш! Подумай сама: невже я розповів би тобі про цю дрібну шахрайку, якби в мені жило ще бодай крихітне почуття до неї? Невже я видаюсь тобі звичайнісіньким ловеласом?

Мрія Антонівна опустила на груди голову, що могло означати як її вагання, так і визнання цілковитої безпідставності своїх підозрінь, а Броніслав аж в цю мить збагнув, з якою метою годину тому його імпульсивна фантазія розродилася сповненою високого драматизму п'єскою про нещасливе кохання.

По-перше, аби дати вичерпну відповідь на ті запитання, які раніше чи пізніше поставила б перед ним жінка високого інтелекту. По-друге, цією жахливою розповіддю він примушував і Мрію Антонівну признатися в аналогічних гріхах. Ні, інтуїція у нього справді дай боже кожному!

— Я хочу тобі вірити,— винуватим шепотом увірвалася в його роздуми Мрія Антонівна, і її голова стала безсило хилитися на Броніславове плече.— Ти такий... такий...

Дати чітке визначення Мрія Антонівна не встигла: з передпокою долинуло вже знайоме Броніславу тьохкання. Цього разу воно звучало трохи не так, як тоді, коли на кнопку натискали пальці деренопільського рятувальника. Тепер воно було вимогливим, ніби птах, що ховався у біленькій прямокутній коробочці над дверима, геть знахабнів і вирішив заявити про себе на повен голос.

Ледь вловиме тремтіння звело плечі Мрії Антонівни. Броніслав скреготнув зубами і рвучко підвівся.

— Я сама! — зупинила його Мрія Антонівна.

— Якщо це знову капелюшник,— нервово сказав Броніслав, навіть не здогадуючись, що в цей час обнадіяний Дмитро Панасович солодко спить і міцно стискає вві сні цупкеньку книжечку, на обкладинці якої золотом сяють слова «Деренопільська рятувальна станція»,— я викину його з балкона. Після падіння люди, як правило, стають вихованішими...

— Це не Журавель,— злегенька затинаючись, сказала Мрія Антонівна.— Це Жан...

Мовби на підтвердження її слів, птах у передпокої затьохкав ще настирливіше.

— Жан! — на вродливому обличчі Броніслава зазміїлася саркастична посмішка.— Сподіваюсь, не Вальжан?

— Ні. Його прізвище Зателепа. Я розповім тобі про нього потім...

З цими словами Мрія Антонівна поспішила у передпокій, і невдовзі там зав'язалася досить жвава розмова, до якої Броніслав прислухався з цілком зрозумілим інтересом.

— Шалений день...— поскаржився прибулець і, очевидно, спробував обійняти господиню, бо почулося її холодне «Пусти!», відтак гість шумно здивувався: «Який тебе гедзь вкусив? — продовжив: — Від шефа дістав на горіхи, хтось йому настукав, що я знову на півгодини запізнився на роботу, дзвонив тобі, сказали, поїхала в управління, вдома моя з мухами в носі, приходжу до тебе, ти спиш...

— Я не сплю,— ледве змогла вставити слово Мрія Антонівна.— Я не сама...

На хвилю в передпокої запанувала багата на наслідки тиша, мабуть, до Жана (в тому, що це був він, Броніслав уже не сумнівався) не одразу дійшов зміст сказаного, затим знову почувся його тепер уже іронічний голос:

— Колесо життя зробило черговий оберт! Цікаво! Надзвичайно цікаво... І хто ж цей улюбленець муз? Кому я повинен передати у спадок капці сорок третього розміру? А раптом вони йому не підійдуть? Може, його ніжки теліпатимуться в них, як один вельми прозаїчний предмет у ополонці? Га? Чи, може, він прибув зі своїм взуттям?

— Не блазнюй, Жане! — верескнула Мрія Антонівна.

«Молодець!» — подумки схвалив лінію поведінки Мрії Антонівни Броніслав, водночас розмірковуючи про те, чи не пора йому втрутитися.

— Дозволь мені глянути на щасливого суперника,— не вгавав Жан.— Ну хоча б краєчком ока... Хто він? Підпільний мільйонер? Висхідна зірка вітчизняного балету? Володар золотої бутси? Хто він? Я помираю від цікавості!

«Пора! — вирішив Броніслав.— Дати цьому жевжикові померти від цікавості — це з мого боку буде не зовсім гуманний акт...»

— Ви ніколи не помрете від цікавості! — З цими пророчими словами Броніслав з'явився у передпокої, змусивши Мрію Антонівну зблiднути і прихилитися до оббитої рожевим пластиком стіни.

Поки вочевидь приголомшений Жан збирався з думками, Броніслав мав змогу роздивитися свого попередника.

Жанові Зателепі можна було дати від чотирнадцяти до двадцяти п'яти років (насправді йому було двадцять шість, але розводитися про це він не любив, справедливо вважаючи, що істинна вартість мужчини визначається не лише віком).

Розкішне, трохи закучерявлене на скронях волосся кольору перестиглого каштана — предмет особливої гордості недовченого філолога — легковажними хвилями покривало його симетричну голову і м'яко спускалося на ліву половину високого, як і личить працівникові одного із столичних дитячих журналів, лоба, трохи нижче рівних і густих брів тьмяно світилися безперечно розумні очі. Від класично рівного носа елегантно спускалися донизу два неглибоких рівчачки, відокремлюючи ніжно-абрикосового кольору щоки від несподівано безвільного рота. Вдягнутий був Жан у чорну сорочку з двома великими кишенями на грудях і світло-кремові штани. Взагалі, відчувалося, що зовнішність Жан вважає своїм основним капіталом і з усіх сил прагне, щоб той приносив йому максимальні прибутки.

— З ким маю честь? — нарешті оговтався Жан.

— Майстер спорту міжнародного класу з боротьби дзю-до Броніслав Шеляг,— глумливо осміхнувся Броніслав.

Зовнішність Жана справила на нього певне враження, що, звісно, не могло йти ні в яке порівняння з тим, яке складалося в осіб іншої статі, однак вибити із сідла не змогла.

— Боксер першого дорослого розряду Жан Зателепа,— не розгубився попередник.— Чемпіон Харківщини протягом кількох сезонів.

З усього було видно, що обидва володарі серця Мрії Антонівни — колишній і теперішній — готові до герцю, і це чомусь стривожило її. Можливо, «справжня жінка» запідозрила, що після тривалого обміну ударами зовнішність молодих людей стане менш привабливою, ніж є зараз, можливо, згадала, що велике фігурне дзеркало у передпокої має значно більшу вартість, аніж думають безстрашні бійці.

Як би то не було, вона відважно стала між ними, звісно ж, прикривши своїм тілом Броніслава, а відтак, здогадуючись, що цього буде замало, вдалася до зброї, яка ще жодного разу її не підводила: вона притиснула руку до високих грудей і, заплющивши очі, стала повільно хилитися на Броніслава.

ЕПІЗОД ШІСТНАДЦЯТИЙ,

в якому Мрія Антонівна натрапляє на блискучу ідею, а потім виявляє такі високі організаторські здібності, яких сама в собі не підозрювала

Розрахунок Мрії Антонівни справдився: не маючи достатнього життєвого досвіду, який дозволив би їм проникнути у елементарну побутову хитрість господині, супротивники змушені були укласти тимчасове перемир'я і терміново перекваліфікувалися в медичних спеціалістів широкого профілю.

В той час як Броніслав ніс Мрію Антонівну до вже відомого диванчика, Жан, кому краще за його наступника були відомі деякі куточки квартири господині, добувся до аптечки і заходився нишпорити в ній у пошуках нашатирю.

— Довести до такого стану кращу з жінок, яких мені доводилося зустрічати...— осудливо мурмотів Броніслав, стоячи над Мрією Антонівною.— В якому пансіонаті тебе виховували?

— Сам йолоп! — не припиняючи пошуків, огризнувся Жан.

Нарешті йому вдалося натрапити на пляшечку з потрібною рідиною, тремтячими руками він відкоркував її і спробував дістатися до об'єкта невідкладної медичної допомоги. Однак Броніслав не дрімав і не дозволив конкурентові заробити цей виграшний бал. Після кількох секунд напруженої боротьби Жан змушений був залишити напівспорожнену пляшечку в руці майстра спорту міжнародного класу з боротьби дзю-до і відступити. Можливо, ця прикра поразка так подіяла на нього, можливо, гострий запах нашатирю, кілька крапель якого оздобили його світло-кремові штани, а можливо, звичайнісінька фізична втома, але чемпіон Харківщини помітно підупав духом.

Мрія Антонівна, однією з вад якої було те, що вона не вміла бачити із заплющеними очима, цієї багатообіцяючої переміни в ситуації не помітила, і тому її думки продовжували кружляти довкола одного-єдиного запитання: як примирити двох дорогих її серцю людей? Як повернути справу так, щоб Жан, цей не позбавлений літературних талантів хлопчина, змирився з тим прикрим фактом, що віднині його Мрія буде належати іншому, достойнішому? Звичайно, вона й надалі опікуватиме його, діставатиме йому гарні, модні речі — зрештою, це не вимагатиме від неї нелюдських зусиль! — але ж він такий гордий! Забере собі в голову, що від нього відкупляються, а що потім? А потім скандали, а вона не хоче ніякого галасу, вона хоче, щоб усе було тихо і мирно, як і мусить бути між інтелігентними людьми. От якби придумати щось таке, що об'єднало б їх бодай на короткий час... Так, треба виграти час. За який-небудь місяць вона повністю розбереться і в собі, і в ситуації...

Зненацька Мрія Антонівна згадала ще одного із своїх сьогоднішніх гостей і якийсь неясний здогад тьмяною зірочкою зажеврів у її свідомості. Здається, Дмитро Панасович не на жарт захопився ідеєю видрукувати історію своєї рятувальної станції. Справа це дуже й дуже непроста. Так чому б не полегшити завдання деренопільського рятувальника і...

Пронизливий запах нашатирю перебив її напружену розумову діяльність. Від того, що їй нестерпно закрутило в носі, вона змушена була голосно чхнути і розплющила очі.

Над нею зі скляночкою в руці стояв Броніслав. Жана її очі знайшли у кутку кімнати: насуплений і через це дуже негарний, той сидів у м'якому кріслі і тупо дивився на гострі носаки своїх австрійських черевиків.

— Нарешті! — радо загукав Броніслав і дбайливо поправив подушку, на якій лежала голова Мрії Антонівни.— Ти мене так налякала, люба...

«Люба» спромоглася на мляву усмішку, цілком пробачну для

людини, що встигла побувати на самісінькій межі життя і смерті й переконалася у марності усіх людських зусиль, відтак провела долонею по зачісці, переконалася в її відносно пристойному стані й сіла.

— Якщо ви не помиритеся, я змушена буду назавжди розпрощатися з вами... Броніславе! Ти бачив сьогодні Дмитра Панасовича... Жане, ти зустрінешся з ним завтра. Я знаю цього чоловіка недавно, з минулого року, але мені здається, що це дуже порядна, подеколи навіть благородна людина. Як ти гадаєш, Броніславе?

Броніслав непевно ворухнувся у кріслі, мовби йому враз стало незручно сидіти, однак замість ствердної відповіді, на яку сподівалася «жінка високого інтелекту», спромігся на якийсь клекіт, одночасно схожий і на сміх, і на ридання.

— Я хочу, щоб ви перейнялися його турботами і в міру своїх сил допомогли цьому симпатичному чоловікові...

— Он як? — скинувся Жан.— Він що, будує дачу і йому потрібна дешева робоча сила?

— Не треба кепкувати! — промовила Мрія Антонівна.— Виходять же книжечки про різні заводи, об'єднання, чому не може вийти історія рятувальної станції? Хіба там працюють не радянські люди? Я не розумію... Броніславе, а ти чого мовчиш?

— Ти маєш рацію, люба. Взяти участь у підготовці такого епохального видання — неабияка честь. Відмовлятися від неї можуть хіба що такі ниці душею люди, як громадянин Зателепа.

Жан кисло усміхнувся, проте вступати в дискусію не наважився: вищість Броніслава у грандіозній битві за пляшечку з нашатирем відбила у нього охоту до конфліктних ситуацій.

— Я глибоко симпатизую членам провінційних профспілок,— закінчив Броніслав і дістав у нагороду безмірно вдячний погляд «справжньої жінки».

«Він не тільки вродливіший за Жана,— подумала Мрія Антонівна,— а й вдесятеро за нього розумніший...»

Здобувши перемогу на одному з флангів, Мрія Антонівна перекинула всі свої резерви на другий і зуміла переконати свідомого противника фізичної праці в тому, що, маючи такі розгалужені зв'язки у мистецькому світі, він не тільки може, а просто-таки зобов'язаний допомогти деренопільському рятувальникові.

— А тепер,— тоном, що виключав будь-які заперечення, зронила Мрія Антонівна,— я хотіла б залишитися сама... Я так втомилася! Голова просто розколюється...

Претенденти на якусь мить упали в глибоку депресію, затим одночасно підвелися, обмінялися гострими, як носаки Жанових черевиків, поглядами і плече в плече посунули до передпокою.

Мрія Антонівна стримано попрощалася, замкнула двері і, зітхнувши, приступила до вечірнього туалету з обов'язковою маскою із свіжонатертих огірків. Ясна річ, вона охоче прихистила б нещасливого у коханні морського вовка, проте не наважилася. Вчинити так означало б приректи щойно створену благодійницьку організацію на раптову і, звісно ж, передчасну загибель...

ЕПІЗОД СІМНАДЦЯТИЙ,

в якому Жанів колега по роботі настирливо намагається з'ясувати, як боротися з довгоносиком

На роботу Жан уперше в своєму житті приїхав вчасно, і ця обставина на добрих півтори години розладнала працю збалансованого редакційного механізму. Втім, Жанові було на це начхати: від самого моменту пробудження його чудово забезпечуваний кров'ю мозок на-

пружено працював у чітко визначеному напрямку, а саме: як вийти на потрібне деренопільському рятувальникові видавництво.

За оцим заняттям його й застав Васюня Мошкарук, заступник відповідального секретаря їхнього журналу, низенький, майже квадратний чоловік, якого з невідомих причин називали Палеозойським.

— Жанульчик! — загукав Васюня ще на порозі, велично несучи до столу своє квадратне тіло, увінчане сяючим, як ювілейна медаль, обличчям.— Я до тебе, як до бога!

— Бога немає...— кисло сказав Жан і про всяк випадок додав: — Зайвих грошей так само. Останні, наскільки мені відомо, бувають тільки у лауреатів Нобелівської премії і то протягом кількох днів після її вручення.

— Я так і знав! — заволав Палеозойський.— Назви мені ім'я того недолюдка, який породив на світ цю жахливу брехню, нібито я маю звичку брати в борг і не віддавати. Ну? Скажи мені це прізвище — і я вб'ю його власника геніальною епіграмою. Ти знаєш мої епіграми?

— Чув! — трохи пожвавішав Жан.— Якщо сотворив нову, вислухаю з максимальною увагою.

Васюня зупинився посеред кабінету і, склавши на грудях волохаті руки, врочисто продекламував:

Йому нічого не бракує,
У нього навіть є грижа.
Він вас і слухає — й не чує,
Він вранці другом вас рахує,
А вдень — вбиває без ножа!

— Ну, знаєш...— розчаровано обізвався Жан.— За епіграми на шефа гонорар не нараховують, отож наступного разу вибирай інший об'єкт.

— Ти мудрий чоловік. Іншим разом я зупинюсь на тобі... Жартую. Я прийшов до тебе не за троячкою і не за перлинами твоєї мудрості, а за дружньою порадою. Що тобі відомо про способи боротьби з довгоносиком?

Жан витріщився.

— Ну то як? — нетерпляче перепитав Васюня.— Візьми до уваги, що мій інтерес має суто прикладний характер: пишу роман у віршах про життя сільських дітлахів. Витанцьовується шедевр, у видавництві ридатимуть від захвату, премія гарантована.

— Думаю, хімікатами якимись...

— Слава богу! — Васюня полегшено зітхнув і навіть перехрестився.— Храпченко запевняє, що для цього використовують лазери. Можеш уявити довгоносика, перерізаного навпіл лазерним променем?

— Можу! — запевнив Жан.— Храпченку вірити не можна — у нього тимчасова прописка і рідке волосся. Хімікати — моє останнє слово. А тепер дай мені спокій — у мене чорна смуга.

— Чорні смуги бувають у кожного,— розважливо проказав Васюня і почимчикував до дверей.

— Слухай-но,— зупинив його Жан.— Ти в Деренополі часом не бував? Там є трамвайні колії?

— Як ти сказав? — здивувався Васюня.— Деренопіль? Це не в Малайзії?

— Ні, на Занзібарі. Йди вже, борець з довгоносиком...

Двері за Палеозойським зачинилися, і Жан продовжив обдзвонювати численних знайомих. Довгий час йому не щастило: то ніхто не підходив до телефону, то з трубки чулися короткі гудки, але одна спроба виявилася вдалою: він зумів застати на місці приятеля, один із численних знайомих якого знав людину, що працювала у потрібному Журавлю видавництві.

— І що ж він там робить? — поцікавився Жан.— Сподіваюсь, йдеться не про вахтера?

— У вахтери нашого брата не беруть,— приятель удавано сумно зітхнув і одразу ж додав: — Але якщо тобі потрібен вахтер, можу познайомити. Щоправда, недавно їй виповнилося шістдесят вісім... То що, звести тебе з представницею цієї рідкісної професії?

Жан категорично відмовився від спокусливої пропозиції, поклав на важіль трубку і глибоко задумався.

Те, що приятель пообіцяв негайно розшукати свого знайомого, здається, той працює на радіо, і попередньо проговорити з ним ситуацію,— це добре. Добре також, що у розпорядженні Жана є своєрідний опорний пункт, через який він зможе розшукати славолюбивого провінціала, щоб домовитися про зустріч,— це Мрія. Погано інше. Погано, чи, точніше, не зовсім добре те, що розмовляти доведеться з людиною, яку він абсолютно не знає, і вести мову про справу, у якій ця людина анітрохи не зацікавлена. Єдине, на що можна сподіватися, так це на гарні стосунки між приятелем і одним із численних його знайомих. Сподівання такі собі, якщо відверто — досить ефемерні, але що вдієш?

Приятель дотримав слова і ще до обіду повідомив координати потрібної Жанові людини. Особливо втішило Зателепу те, що Худенький — ну й прізвищем нагородили синочка батьки! — запевнив, що має усю необхідну інформацію і радий допомогти хорошій людині. Домовившись про місце і час зустрічі, недовчений філолог і зовсім повеселішав.

«Вдовольнимо Журавля,— подумалося йому,— відправимо подалі змія-спокусника, а там побачимо... Не народився ще той хитрун, якому вдасться святкувати наді мною перемогу. А якщо й народився, то ще під стіл пішки ходить і за мамину спідницю тримається...»

ЕПІЗОД ВІСІМНАДЦЯТИЙ,

в якому Дмитро Панасович дивом уникає передчасної смерті, а до того і після того розмірковує над особливостями столичного життя

«Тільки людей невеличкого зросту ждуть великі справи!»

З такими словами, ясна річ, виголошеними подумки, тобто для внутрішнього користування, Дмитро Панасович вродився на порозі буфету, який обслуговував виключно мешканців готелю,— це засвідчував той безсумнівний факт, що потрапити сюди з вулиці можна було тільки повз монументального, схожого на Льва Толстого у генеральському мундирі швейцара.

Вільне місце знайшлося не одразу, але цілком задовольнило Журавля.

З одного боку на стіні висіло скромне за оформленням, проте надзвичайно глибоке за змістом роз'яснення: «У нас чисто не тому, що прибирають, а тому, що не смітять!», з іншого над столом нависав безнадійно вижовклий представник субтропічної флори, який здаля нагадував добрячий оберемок непоказного деренопільського очерету. Зблизька схожість видалася Дмитру Панасовичу сумнівною, однак це його не збентежило. Зрештою, хіба він їхав до столиці, щоб милуватися тут деренопільськими очеретами?

Сказати, що замовлені і негайно спожиті ним страви справили на нього незабутнє враження, означало б дуже приблизно охарактеризувати його відчуття.

Спершу він ладен був заприсягтися, що снідав — про це вперто свідчив той факт, що капітал, з яким він зайшов до буфету, після процедури снідання поменшав рівно на один карбованець і вісімдесят чотири копійки. Пізніше, не відчуваючи в шлунку звичайного тягаря, він завагався і незчувся, як опинився у полоні трохи болючих сумнівів.

Він вийшов на вулицю, приєднався до пістрявого натовпу і заду-

мався над особливостями місцевого життя, так не схожого на деренопільське.

Скидається на те, міркував Дмитро Панасович, з деякою тривогою прислухаючись до власного шлунка, що найчастіше звідуваним тут є прикре відчуття, ніби тебе обдурили чи принаймні тобі катастрофічно не пощастило.

Яке вміння вимагається від рядового столичного жителя за екстремальних умов? Вміння заспокоювати. В першу чергу — себе, в другу — членів своєї родини, друзів і знайомих. А що таке вміння заспокоювати? А те ж саме, що й вміння обдурювати!

Абсолютно логічний висновок, до якого шляхом оригінальних і глибоких роздумів дійшов деренопільський рятувальник, так вразив його, що він подумки закричав: «Ну й Журавель, ну й сучий син, ну й молодець!» — і, щоб уповні насолодитися своєю радістю, став як укопаний. І зробив це, як з'ясувалося в ту ж мить, напрочуд вчасно: перед самим його носом зеленою блискавкою майнуло таксі з чиєюсь волохатою рукою, що стриміла з віконця, мовби своєрідний заклик.

Серце Дмитра Панасовича болісно ворухнулося, він по-півнячому закрутив головою і тільки після цього усвідомив, що сталося: захопившись чітким аналізом особливостей столичного життя, він виперся на проїжджу частину вулиці і ледве не став черговою жертвою високорозвинутого вуличного руху.

Рухомий правічним інстинктом, Дмитро Панасович втягнув голову разом з капелюхом у плечі і чимдуж припустив до рятівного хідника.

Страшно навіть подумати про те, у що перетворилося б його акуратне, хоча й невеличке тіло, не зупинись він так зненацька. Що врятувало його? Інстинкт самозбереження? А що, коли і ця вельми прикра ситуація — не випадковість? Що, коли це попередження? Мовляв, залиш філософію тим, кому за це гроші платять, а сам роби діло. Крутись, а не влазь у нікому не потрібні, безплідні розмірковування та всілякі глибокодумні дурниці. Дій!

Дмитро Панасович рішуче випнув груди, хотів уже розродитися черговою сентенцією (вже навіть і початок склався у його голові: «Природа обдарувала людину розумом не для того...»), однак випадково глипнув на годинник і вкрився холодним потом: стрілки показували чверть на одинадцяту! А Мрія Антонівна просила зателефонувати о десятій...

На щастя, благодійниця була на місці, і це вмить повернуло деренопільському рятувальнику втрачений оптимістичний погляд на життя. Розмова тривала недовго, але пройшла в атмосфері повного взаєморозуміння. По-перше, Дмитро Панасович дізнався, що про торти уже домовлено і він може забрати їх будь-коли.

— Я раджу вам не поспішати,— порадила Мрія Антонівна. — Ви коли від'їжджаєте? Завтра? О пів на першу? От і чудово. Можете заїхати по них перед самим від'їздом — буде гарантія, що привезете свіженькі. Спека...

Дмитро Панасович енергійно подякував, видобувши для цього із найглухіших закапелків своєї пам'яті слова, про існування яких навіть не здогадувався, а саме: «гречно» і «принагідно», відтак не менш енергійно поцікавився:

— А з видавництвом як? Невже ніякого просвіту? Це було б для мене жахливим ударом...

— Працюємо і в цьому напрямку... — голос Мрії Антонівни звучав цілком обнадійливо, і у Журавля з'явилося відчуття, ніби він перебуває у фізіотерапевтичному кабінеті і приймає душ Шарко. — Хочу вас порадувати...

На якусь мить жінка замовкла, наче вагалася, чи варто розкривати перед главою деренопільських рятувальників усі козирні карти, потім зважилася.

Так, по-друге, Дмитро Панасович дізнався про те, що його турбота-

ми перейнявся відомий дитячий поет Жан Зателепа, який висловив намір зв'язати його з потрібним видавництвом, а пізніше літературно обробити усі матеріали, і про ні з чим незрівнянну доброту її колеги по роботі Броніслава, котрий люб'язно згодився поїхати у Деренопіль і на місці допомогти Дмитру Панасовичу у збиранні рідкісних фактиків із життя місцевих рятувальників.

Про що змовчала Мрія Антонівна, так це про свою роль у новоутвореному концерні та ще про обставини, які примусили вже названих філантропічно настроєних молодих людей взяти у наміченій акції таку активну участь.

— У мене немає слів... — почав було зворушений до сліз Журавель, однак у словах, як з'ясувалося, потреби і не було.

— Допомагати одне одному — обов'язок кожної порядної людини,— не зовсім чемно обірвала його Мрія Антонівна і перед тим, як закінчити розмову, докинула: — Дзвоніть Зателепі після третьої, на той час дещо з'ясується....

Дмитро Панасович трохи потримав трубку біля вуха, послухав, як мелодійно вихлюпуються з неї короткі гудки, затим повісив її і вийшов з будки. Мало сказати, що він був задоволений — груди йому просто розпирало від щастя, світ, що відкрився його гірчичним очицям, вражав довершеністю форм і пропорцій.

«Бог створив жінку для радості,— подумалося йому,— і вже тому варто повірити у його існування!»

Мовби для того, щоб утвердити Дмитра Панасовича в цій сумнівній думці, столиця того дня вислала на свої вулиці і площі найвродливіших своїх дочок. Якщо врахувати спеку, що примусила їх оголитися настільки, наскільки це дозволяли суспільна мораль та інтереси безпеки вуличного руху, стане до кінця зрозумілий той піднесений стан, у якому Журавель перебував упродовж дообідньої та обідньої пори.

Все подобалося йому в ті години: і жінки, про яких уже йшлося, і деякі чоловіки, переважно одного з ним віку і старші, і сліпучо-синє небо над містом, і будинки, в архітектурі яких напрочуд сміливо поєднувалися абсолютно непоєднувані речі, приміром, напис «Економте електрику!» угорі і яскраво освітлений під'їзд унизу, і газована вода, яку Дмитро Панасович, повністю знехтувавши страхом перед водяною стихією, пив склянку за склянкою, і навіть чітка робота вуличних регулювальників, один з яких лагідно усміхнувся йому, натякаючи, що можна переходити на протилежний бік вулиці.

Усе це так надихнуло Журавля, що він рішуче завітав у магазин «Мисливство і рибальство», де купив дещо для Васька і де ледве не втратив майже третину власної ваги — така неймовірна була там задуха.

«Жити можна по-всякому,— думав він, стоячи у черзі за найдорожчим морозивом,— однак прагнути слід до життя безтурботного. Ніщо так не втішає людину, як усвідомлення того, що на задоволення її законних потреб енергійно працюють навіть ті, хто має свої потреби».

Якби цей афоризм народився за інших обставин, Дмитро Панасович навряд чи вважав би його вдалим — цього разу він виявив поблажливість до самого себе і залишився ним задоволений.

Після комплексного обіду він вибрав будку з телефоном у холодку і став терпляче видзвонювати відомого дитячого поета Зателепу.

Добрих півгодини номер затято не відповідав, певно, Мрія Антонівна чудово орієнтувалася в особливостях Жанової роботи, нарешті трубку зняли, і між власником зеленого капелюха і відомим поетом відбулася розмова, що чомусь викликала підвищений інтерес у чоловічка, який, очікуючи на свою чергу подзвонити, стояв за Дмитром Панасовичем.

— Кажете, він добре поінформований? — говорив, помітно хвилюючись, Дмитро Панасович. — Це просто чудово. Як я вас упізнаю? Так, так, зрозуміло. На мені сірі штани, біла сорочка і зелений капе-

люх. Що? Ні, у нас так заведено. Буду на місці рівно о п'ятій. Ще т: скажіть — у що це мені обійдеться? Домовимося під час розмови? що ж, це мене цілком влаштовує. До зустрічі!

Дмитро Панасович повісив трубку, не поспішаючи, витягнув но вичок, обмахнув ним розпашілого лоба, так само поволеньки схо хусточку до кишені, вийшов з будки і вкляк: перед ним стояв сухо: ций чоловічок у вицвілій блакитній тенісці і свердлив його таки ж блакитними пронизливими очицями.

— Вам що — монетку? — оговтавшись, запитав Дмитро Пана вич. — Дуже шкодую, але щойно останню витратив...

Чоловічок не відповів, якось єхидно посміхнувся і тінню ковзн у будку. Дмитро Панасович зафіксував поглядом явно емфізематич спину з нахабними гострими лопатками, на мить відчув у собі невир: ну тривогу, проте заглиблюватися у її причини не захотів.

«Старість,— подумалося йому,— часто викликає співчуття. А м сить — дільничного лікаря!»

Після цього він обережно, самими лише пальцями, торкнув капелюха на своїй голові і, анітрохи не сумніваючись, що його старіс буде зовсім інакша, рушив у вказаному Жаном напрямку.

ЕПІЗОД ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ,

в якому Журавля підозрюють у діях, не сумісних із званням радянського громадянина, а Жан Зателепа виявляє неабияку кмітливість

На обумовлене місце зустрічі — у невеличкий сквер поряд якимось пам'ятником безумовно великої історичної цінності — турис аж табунилися довкола нього — Дмитро Панасович прибув задовго д п'ятої.

«Краще нудьга довгого чекання,— переконав себе ще в дорозі,- аніж гіркота невикористаних можливостей».

Сквер припав йому до душі. По-перше, тут активно діяв оригінал ної конструкції водограй, а вигляд води, особливо коли її було не дуж багато, ніколи не залишав байдужим серце деренопільського рятувал ника. По-друге, довкола вирувало дуже схоже на провінційне життя статечно балакали про щось зів'ялі від спеки чоловіки; ліниво покурк ючи і недбало гортаючи сторінки щедро ілюстрованих журналі мріяли про нездійсненне жінки; з десяток молодих мам заколисувал дітей у візках, причому робили це так уміло, що з-під різноколірни дашків не долітало жодного неприємного звуку.

Удосталь намилувавшись цією ідилічною картиною, Дмитро Па насович знайшов вільне місце, сів і незчувся, як його обважнілі повік стали опускатися, а ще за мить він безсоромно задрімав, час від час здригаючись усім своїм коротконогим тілом і навіть тоненько похропу ючи. Звичайно, якби так було і надалі, це не дуже серйозне і, ясна річ ненавмисне порушення громадського порядку лишилося б непоміче ним, однак похропування перейшло у хропіння, а з цим випадков сусіди Дмитра Панасовича були категорично не згодні.

Хтось із тих, хто був найближче до рятувальника, шепнув тому хто сидів трохи далі, той у свою чергу поділився цікавим спостережен ням із своїм сусідом, останній не зміг втаїти обурливу новину ві колеги по роботі, з яким вискочив до скверу обговорити останні поді міжнародного життя,— отож не збігло й чверті години, як довкол Дмитра Панасовича зчинилася справжня веремія. Найсміливіші на віть пробували розбудити його, однак задум цей з тріском провалився Журавель щиро вибачався, певний час мужньо боровся з собою, а тод знову засинав. Скінчилося все тим, що виховані на гуманістични засадах столичні жителі познаходили собі інші лави, а на звільнен

місце негайно всівся чоловічок у блакитній тенісці. Саме його й побачив деренопільський рятувальник тої миті, коли повернувся до активного життя. Чоловічок нічого не говорив, але дивився на нього із винятковою цікавістю.

— Вам що — монетку? — хрипким голосом промурмотів Дмитро Панасович і сів на лаві рівніше. — Так я вже говорив вам, що останню...

— Це у вас пароль такий? — перебив його чоловічок.

— Пароль? Який пароль? Чого вам від мене треба?

Певно, відказуючи так, Дмитро Панасович не зумів приховати свого збентеження, бо чоловічок пожвавішав, на його виснаженому обличчі з'явився вираз незрозумілого торжества, підсиленого єхидною посмішкою.

— Для початку непогано... Відчувається школа. Тепер ви повинні сказати, що коли я не дам вам спокій, ви змушені будете покликати міліціонера. Так?

— Я й справді хотів це говорити... — пробелькотів украй спантеличений Журавель.

— Ну от! — зраділа блакитна теніска. — Я ж кажу — школа, а ви мені торочите — який такий пароль! Не в тім'я биті, знаємо... А от цього робити не раджу! — чоловічок одразу посуворішав, завваживши, що Дмитро Панасович відчув у собі бажання підвестися. — У сквері повно наших людей, втеча виключається... Зараз ми з вами тихенько встанемо і підемо в одне місце. Тут недалеко...

Чоловічок підхопився, узяв Дмитра Панасовича за лікоть...

Майже неможливо передбачити, у якому напрямку могли б розвиватися події після цього. Цілком вірогідно, що деренопільський рятувальник, свідомість якого до певної міри ще дрімала, дозволив би «блакитній тенісці» здійснити її незбагненний задум і відвести його у якесь йому не відоме і через те навряд чи приємне місце. Не виключено, що дорогою Дмитро Панасович прийшов би до тями, усвідомив навислу над ним небезпеку і дав би, як кажуть на одеських базарах, чосу.

Усе могло статися, якби в той критичний момент, коли «блакитна теніска», повністю ігноруючи стан Дмитра Панасовича, вчепилася за його лікоть, над ними не почувся дуже ввічливий, однак не позбавлений сталевих ноток голос:

— Громадяни! Що тут відбувається?

Чоловічок знехотя відпустив лікоть Дмитра Панасовича, рятувальник від несподіванки рясно спітнів.

— Я вас запитую: що тут сталося?

...Дмитро Панасович прокинувся остаточно і підняв голову.

Перед ним стояли два молодики. Голос, очевидно, належав першому з них, вдягнутому у чорну сорочку з великими кишенями на грудях і світло-кремові штани, бо саме на його вродливому обличчі блукала сторожка усмішка. Другий стояв на крок позаду і усім своїм виглядом ніби підтверджував той сумний факт, що врода, надто чоловіча, — явище не дуже поширене. Низенький лоб, половину якого закривало вигоріле на сонці блідо-бузкового кольору волосся, до всього майже не знайоме з гребінцем, короткий, трохи плескатий ніс, напівсонні брунатні очі — такою зовнішністю навряд чи можна було полонити навіть невибагливу жіночу душу. На хлопчині були витерті до білого джинси і майка з яскраво-червоним зображенням імпортного автомобіля на впалих грудях.

— Дуже підозрілий тип... — поки Дмитро Панасович витрачав дорогоцінний час на розглядування незнайомців, чоловічок у блакитній тенісці послідовно робив свою чорну справу. — Я за ним від телефонної будки йду. Впевнений, що тут у нього зустріч з...

— Вашу впевненість до справи не покладеш, — суворо одрізав

молодик у чорній сорочці, і в Дмитра Панасовича ніби полуда спала з очей.

— Товаришу Зателепа! — гаряче зашепотів він. — Розумієте, я...

— Хвилиночку! — перебив його Жан (деренопільський рятувальник, звісно, не помилився). — З вами потім... Товаришу Худенький! Відійдіть убік. Або ні! Краще проведіть його, ви знаєте куди. Я наздожену вас...

Другий молодик, ліниво переставляючи криві ноги, підійшов до Дмитра Панасовича, узяв під лікоть і мовчки потягнув до виходу із скверу. Не зупиняючись, вони перетнули вулицю і рушили у якийсь прохідний двір, обережно переступаючи через калюжі і обходячи розкидані там і сям порожні дерев'яні ящики. На тихій, майже безлюдній вулиці Худенький спинився і ліниво буркнув:

— Тут почекаємо... Він довго не затримається.

Дмитро Панасович тремтячими руками дістав носовичок.

Худенький мав рацію: не пройшло й п'яти хвилин, як з того ж двору, через який пробиралися вони, випірнув, безжурно усміхаючись, Жан і елегантною ходою підійшов до них.

— Старе луб'я... — проказав, скрушно похитуючи головою. — Як ви цілком правильно вирішили, Дмитре Панасовичу,— адже ви Дмитро Панасович? — так от, як ви правильно здогадалися, я Жан Зателепа. Цього симпатичного молодого чоловіка звати Женя Худенький і саме він має інформацію, яка вас так цікавить.

Аж в цю мить Дмитро Панасович до кінця зрозумів ситуацію і його переповнило безмежне почуття вдячності. Протягом кількох хвилин він був заклопотаний тим, як висловити його з найбільшою повнотою. Затим спохопився.

— А як вам вдалося відкараскатися від цього несамовитого діда?

— О, це було непросто! — Жан самовдоволено осміхнувся. — Мені ледве вдалося переконати його в тому, що він своїм патріотичним втручанням ледве не зірвав нам операцію державної ваги. Втім, у нас не так багато часу... Женю, що ви пропонуєте?

Єдина пропозиція Худенького не відзначалася оригінальністю, однак за браком іншої на неї довелося пристати, і вже за кілька хвилин «симпатичний молодий чоловік» з грошима деренопільського рятувальника у кишені зник за рогом.

Поки він мандрував до гастроному, відомий дитячий поет розважав Дмитра Панасовича короткими, але дуже повчальними історіями з життя столичної богеми. Дмитро Панасович дивувався, але слухав з належною увагою. Нарешті Худенький повернувся, промовистим жестом дав зрозуміти, що ходив недаремно, і знову ж таки жестом запросив іти за ним.

— Жане... — тихенько запитав Журавель, коли майка після величезної кількості поворотів наблизилася до якихось напівмальовничих руїн і намірилася заглибитися в них. — Він не заведе нас...

— Шановний! — докірливо скрикнув Жан. — Ви боїтеся людини, яка, не шкодуючи власного здоров'я, рухає уперед і до нових сяючих вершин такого велетенського воза, яким є наша книговидавнича справа? Ганьба! А втім... Женю! Пригальмуй трохи... — делікатно тримаючи Дмитра Панасовича за лікоть, він заходився розповідати йому про Худенького, натякаючи при цьому на численні заслуги Жені перед друкарством і на великі його можливості.

Душа Дмитра Панасовича завмирала у солодких передчуттях.

ЕПІЗОД ДВАДЦЯТИЙ,

в якому Дмитро Панасович з жахом згадує недавні події, однак не втрачає природного оптимізму

Власну голову Дмитро Панасович завжди оцінював за найвищими розцінками. Аргументи, якими оперував при цьому деренопільський рятувальник, відзначалися вагомістю і неспростовністю.

Зокрема, вказувалося на те, що вона має ідеально круглу форму, що волосся на ній завжди акуратно, тобто коротко підстрижене, а це незаперечне свідчення її високих гігієнічних кондицій, що вона непогано «варить» і так далі й тому подібне.

З-поміж тих достоїнств власної голови, що входили у «тому подібне», Дмитро Панасович ще змалку виокремлював її здатність ніколи не боліти. Щоразу, коли у його присутності хтось скаржився на головний біль, вживаючи повний набір штампів: «розколюється», «розвалюється», «мовби хто цвяха забив», «репається», «на стіну дертися хочеться» тощо — він супився і внутрішньо скипав.

«Якщо хтось чіпляється до тебе зі скаргами на головний біль,— думав він у таких випадках,— май на увазі: ця людина хоче залізти або в твою душу, або в твою кишеню. Обидва варіанти однаково вірогідні й однаково небажані».

Так було, відколи Дмитро Панасович себе пам'ятав. Але, як відомо, життя тече, все міняється, отож зазнали певних змін і його уявлення про головний біль. Сталося це після швидкісної вечері на приватній квартирі і довгої, як англійський телесеріал, ночі в готелі.

Прокинувшись, він довго не міг второпати, на якому світі перебуває. Голова, за всіма ознаками, «варила», однак вариво те можна було назвати хіба що пекельним — такими нечувано болісними відчуттями у кожній точці голови воно супроводжувалося.

Він довго вирішував, який із відомих йому штампів можна використати у даному випадку, і зупинився на визначенні «мовби хто цвяха забив». Щоправда, точніше було б сказати «цвяхів», проте суть від цього не мінялася.

Якийсь час Дмитро Панасович інтенсивно дивувався. Згодом запідозрив, що сама лише вечеря не могла спричинитися до таких жахливих наслідків, і спробував згадати, що було після неї. Та ба!

Дещо згадувалося, але з такими великими купюрами, що про цілісність відтворення годі було й говорити. Особливо туманним увижався шлях до готелю. З одного боку, раптово щезати в одній точці матеріального світу і тої ж миті з'являтися в другій Дмитро Панасович не вмів, а з іншого...

«Від життя треба брати не все,— у один з коротких проміжків між нападами головного болю подумав деренопільський рятувальник,— а тільки те, без чого не можна обійтися».

Зненацька його погляд упав на сяк-так застелене ліжко співмешканця, неясний здогад ворухнувся у роздертій на клапті свідомості, він скосив око на годинника — і вжахнувся: пів на десяту! Торти!

Будь-яка неупереджена людина, яка стала б випадковим свідком подальших подій, неодмінно прийшла б до висновку, що спостерігає кадри кінофільму, знятого у чисто комедійному ключі в романтичні післяреволюційні часи: швидкість, з якою Дмитро Панасович робив усе, що вимагалося від нього за таких екстремальних обставин, щонайменше як удвоє перевищувала можливу.

Блискавично прийнявши холодний душ — на щастя, цього разу він працював без витребеньок,— деренопільський рятувальник одягнувся, зібрав речі і вже намірився покинути номер, як раптом глянув на стіл і помітив там якісь не дуже традиційні для готелю речі.

Посеред столу лежав гуцульський топірець-сувенір, а поряд — клаптик паперу, списаний великими учнівськими буквами. Здогадатися про те, що це прощальне послання Конончука, було неважко.

«Прийшла телеграма з траси, отож маю вилетіти негайно, бо як уштудерують щось без мене — за місяць не злагоджу. Та по правді й намандрувався, доста. Топірець дарую на згадку — жили ми файно. І чого ви такий мовчкуватий? Спіть спокійно. Гнат».

Дмитро Панасович роздратовано покрутив папірця у коротких пальцях, зіжмакав і вкинув до кошика. Тоді узявся за топірець, прикинув, чи потрібна йому така непрактична штука, відтак подумав про сина і упхнув сувенір до валізи. У Карпатах такого не купував, бо дорого, то хоч із столиці привезе...

Через десять хвилин він уже сидів у пропахлому сонцем, бензином і прилуцькою «Примою» таксі і мчав до столу замовлень: повертатися у Деренопіль без обіцяних Рудику тортів було все одно, що вкладати голову у пащу привезеного з уссурійської тайги тигра.

«Де ж це тебе вчора носило? — прискіпливо допитував самого себе. — Може, тебе вже розшукує міліція за ненавмисне убивство чи за спробу пограбування ювелірного магазину? Згадуй, поки не пізно...»

Підстьобувана пам'ять неохоче розгортала перед внутрішнім зором господаря одну картину за іншою. Дмитра Панасовича поперемінно кидало то в жар, то в холод.

— Закінчувати так гарно розпочатий вечір з такою холодною ясністю у думках,— сказав Жан, коли напівмальовничі руїни лишилися позаду,— це все одно, що відмовлятися від безплатної туристичної путівки в Монте-Карло. Женю, невже твоя фантазія уже вичерпалася?

Худенький схвально кахикнув і проникливо зиркнув на Дмитра Панасовича. За інших обставин деренопільський рятувальник майстерно удав би викінченого телепня і блискуча ідея відомого дитячого поета провалилася б з нечуваним тріском. Цього разу він не впізнавав себе:

— Щоб я сонця не бачив!

Виголосивши цю монументальну фразу, Дмитро Панасович поліз рукою до кишені, і під нічним небом соромливо спалахнули зароблені самовідданою працею червінці.

Далі була майстерня якогось худющого, засмаглого, як індіанець-команчі, художника — давнього приятеля Худенького. Тут до їхнього гурту приєдналася ще якась міцно об'єднана схожими бажаннями компанія, що шукала собі надійного і по можливості не дуже тісного пристановища.

Дмитро Панасович жадібно всотував у себе кожне почуте слово і п'янів од розмови дужче, аніж од випитого.

«Які люди... — думалося йому. — Мені б третину їхньої талановитості — і мене знали б скрізь, включаючи Гавайські острови... Я не п'ю, не курю, я такий невибагливий у їжі, в одежі, в мені повно здорового глузду. Чому?»

З майстерні у підвалі перебралися в іншу, яка містилася під самісіньким дахом і господар якої зустрів їх так само гостинно, як і попередній. Від цього, а також від одноманітності балачок Дмитро Панасович занудьгував і, як це іноді з ним бувало, згадав про жінок. Поступово його трохи абстрактні роздуми зосередилися довкола Мрії Антонівни — єдиної жінки у столиці, яку він особисто знав. Ще за мить він згадав, що неподалік від будинку, де вони зараз перебувають, стоїть будка з телефоном-автоматом, і вже ніяка сила не могла втримати його від рішучих дій.

— Я м-м-мушу п-дзвонити... — промимрив він, поопераційно зводячись на ноги. — Я д-дав с-с-слово ч-ч-честі...

Номер Мрії Антонівни він, здається, набирав разів шість.

— Вас чують! — бадьорим чоловічим голосом озвалася трубка.

Дмитро Панасович з деяким зусиллям відновив у пам'яті вольове

обличчя просякнутого вітрами усіх широт морського вовка, набрав повні груди повітря, щоб з усією категоричністю запитати, що той робить у квартирі незаміжньої жінки такої пізньої пори, однак несподівано для себе... заспівав, до того ж на подив бридким голосом:

А н-на тому бо-о-ці-і-і
Т-там жив-в-е-е М-М-Маріч-чка...
Я до твого с-с-серця-а-а
С-стежку п-прокладу-у-у...

— Не Кобзон,— миттю відреагувала трубка,— навіть не Челентано, але й не крик півня на світанку. Щось у вашому голосі є. Чимось він приваблює. Як далі, знаєте чи, може, нагадати?

Пекуча грудка підкотила Дмитрові Панасовичу під груди, і він мало не зойкнув від незаслуженої образи.

Як сміє цей шмаркач так з ним балакати? З ним, чиї заслуги у розвитку рятувальної справи в Деренополі не викликають сумнівів навіть у Альфреда Леонтійовича Рудика! Хлопчисько! Нахабний і безперспективний чоловік!

— Ви! — закричав Дмитро Панасович, мало не цілуючи мікрофон. — Ви знаєте, що таке шмуцтитул? Знаєте?

— Від такого чую! — вихлюпнула трубка, відтак у ній голосно клацнуло і почулися короткі гудки.

Деренопільський рятувальник рвонувся рукою до кишені за черговою монетою, не знайшов жодної і від безсилля заплакав...

— Ви що — заснули? — увірвався в свідомість Дмитра Панасовича сердитий голос. — Тут вийдете чи де?

Журавель отямився, метушливо зиркнув у віконце.

— Мені сто другий номер,— сказав нерішуче.

— Оце він і є! — вже індиферентніше озвався таксист і нахилився до лічильника.

— Не спішіть, будь ласка... — перспектива залишитися без машини у незнайомому місці, на хтозна-якій відстані від центрального автовокзалу, примусила Дмитра Панасовича подолати страх перед можливими значними витратами. — Я ненадовго...

«Отоварювання» й справді не забрало багато часу. Скориставшись люб'язністю завідувачки, яка, почувши ім'я Мрії Антонівни, заусміхалася так, мовби дорожчої за деренопільського рятувальника людини для неї немає і бути не може, він, крім трьох тортів, узяв ще баночку бразільської кави, дві коробки цукерок (таких Віра Миронівна напевне не бачила!) і з півдесятка пляшок ядучо-зеленого напою під назвою «Тархун». Нехай Васько знає, що п'ють у столиці...

Після такого безсумнівного успіху думати про неприємне було просто неможливо, отож Дмитро Панасович легко переконав себе у тому, що все складається якнайкраще.

Торти куплено, є також чим порадувати дружину і сина. Але найголовніше, звісно, не це. Найголовніше полягає в тому, що він обзавівся кількома впливовими друзями і твердо знає, що йому робити далі.

«Навіть коли дощ ллє як із відра,— граційно зімпровізував Дмитро Панасович,— не впадай у відчай: крім хмарних, бувають і сонячні дні...»

ЕПІЗОД ДВАДЦЯТЬ ПЕРШИЙ,

в якому Дмитро Панасович зраджує свої атеїстичні переконання, а по якімсь часі не без душевного жалю розлучається з троячкою

Центральний автовокзал зустрів Дмитра Панасовича так, як зустрічав переважну більшість пасажирів: байдуже. Однак його це не образило.

«Май терпіння — і ти матимеш усе інше»,— таким було його кредо перед поїздкою у столицю, таким воно залишилося і на момент його від'їзду з неї.

Красень «Ікарус», якому випала висока честь доставити начальника деренопільської рятувальної служби до місця його відповідальної роботи і постійного проживання, уже стояв на платформі, всмоктуючи в себе тих відважних, кого не злякали ні спека, ні лише на окремих ділянках упорядкована дорога.

Дмитро Панасович розмістив свій багаж і, завваживши, що один із водіїв трохи йому знайомий, підступився до нього і завів розмову.

Упродовж певного часу водій — кремезний чолов'яга з широким обвітреним обличчям, яке ненав'язливо прикрашали густі і чорні брови,— відбувався коротенькими фразами, проте мало-помалу розговорився, і Дмитро Панасович дізнався про безліч цікавих речей. Зокрема, про те, що Деренопіль за ті три дні, протягом яких він був відсутній, не посунувся у жодному з восьми відомих географічних напрямків, а лише виріс на один поверх — зведення житлового будинку на вулиці Дзержинського триває, що не сталося також ніяких адміністративних перемін, а на закінчення — про останню сесію міськвиконкому, на якій було прийнято історичне рішення про широке відзначення трьохсотліття від часу заснування Деренополя, що настане через три роки.

Ледве водій проказав це, з Дмитром Панасовичем стало діятися щось дивовижне: у гірчичних очицях спалахнув і став бурхливо розгорятися яскравий вогонь, соковиті губи розтягнулися у щасливій усмішці, груди напнули сорочку і стали віддалено нагадувати жіночі.

Не маючи жодного уявлення про внутрішній світ начальника рятувальної станції і про ті величні задуми, якими клопотався протягом останнього часу цей широко відомий представник місцевої номенклатури, бровастий крем'язень відніс ці безперечні ознаки глибокої схвильованості на карб патріотичних почуттів Дмитра Панасовича, заусміхався і перейнявся до Журавля такою енергійною симпатією, що дозволив пересісти на вільне місце в передній частині салону і не сказав жодного слова, коли той негайно опустив шторку.

А Дмитро Панасович почувався як людина, яку розшукали представники Інюрколегії і повідомили, що на її ім'я надійшла спадщина з-за кордону, причому у таких великих розмірах, про які говорити по телефону страшнувато.

«А бог на небі таки є,— думав він, інтуїтивно здогадуючись про те, що автобус рушив і за віконцем уже пропливають чарівливі краєвиди столиці. — Вчора я помилявся, коли виключав таку можливість. Але ж не відає помилок тільки той, хто обіймає вищу, ніж моя, посаду! Триста років! Під таку дату лише закінчений бовдур відмовиться підписати лист із проханням видати невеличкий буклет...»

За рожевими, мов троянди на деренопільських клумбах, мріями Дмитро Панасович незчувся, як його здолав неглибокий, але цілющий сон. Був він солодкий, як обіцянки Мрії Антонівни.

У ті хвилини, коли його розбуркували, Дмитро Панасович згадував найбільш істотні епізоди свого перебування у столиці, і на його припухлому виду поперемінно з'являлися то радість, то подив, то розгубленість, то розчарування, то сумнів, то деяке вагання. Зрідка у його пам'яті зринала опівнічна розмова з Броніславом, але і тоді він не впадав у розпач, а хіба що злегенька збрижував чоло.

Навряд чи Броніслав упізнав його, адже раніше вони ніколи не

розмовляли по телефону. А коли й упізнав — що тут страшного? Ну, випив чоловік якусь зайвину, потягнуло на співи... Ні, не міг Броніслав його упізнати. А коли так, то й думати нема про що!

«Від добра добра не шукають,— подумав Дмитро Панасович. — Шукають те, чого не купиш за гроші».

Він примусив себе забути про нещасливого у коханні морського вовка і повернувся думкою до перипетій учорашнього вечора.

Диваки ці художники! Раніше він вважав, що всі вони як один носять кошлаті бороди, а ці виявилися безбороді. Але він їм, здається, сподобався. У всякому разі, коли запрошував у Деренопіль і твердо обіцяв, що безпека на воді гарантована, жоден не відмовився.

Він забрав свої речі, недбало кивнув водієві (у столиці вони були земляками, а тут, у Деренополі, кожен мусив знати свою орбіту і точку на ній), кинув прощальний погляд на автобус, у якому так солодко спалося й так глибоко думалося, і бадьоро почимчикував до зупинки таксі, навіть не здогадуючись про те, що рідна деренопільська земля приготувала йому невеличкий, але досить прикрий сюрприз.

— Старичок! — зненацька почулося збоку. — Невже ти так запанів, що перестав упізнавати найкращих друзів?

Дмитро Панасович зупинився, кинув погляд у один бік, в другий — і відчув зрадницький дрож у спині: до нього наближався один із кращих деренопільських поетів Семен Росяний. Хода улюбленця місцевого жіноцтва була не дуже впевнена, але, здається, повністю забезпечувала прямостояння і неухильне просування вперед. На пожмаканому, як завжди, обличчі зміїлася однозначно глузлива посмішка.

— Дорогенький! Твій комівояжерський вигляд спонукає до цікавих роздумів. Якщо я не помиляюсь, ще дев'ять годин тому твої жовті черевики ступали по стародавній столичній землі. А раз так, то навіть найдужчий із відомих науці вітрів не видме з твоєї кишені більше, ніж два карбованці сімдесят копійок. Чи не так?

Дмитро Панасович непевно стенув плечима, і Росяний з пафосом продовжив:

— Ті, що йдуть на смерть від цирозу печінки, вітають тебе з тріумфальним поверненням і зичать нових звершень!

Оскільки Журавель стояв на місці, мов прикутий, і ніяк не відреагував на високий стиль, Семен змушений був перейти на зрозумілішу, хоча й біднішу мову:

— Ходімо швидше, дорогенький, бо «Вітерець» от-от зачиниться. Боюсь, такого запізнення історія нам не пробачить...

— Це неможливо! — від самої думки про те, що йому доведеться сидіти з Росяним у тісному павільйоні, споглядати, як той, меланхолійно закочуючи каламутні очі, читає свої вірші, а згодом стати об'єктом безпардонної розчуленості поета, Дмитра Панасовича пройняв тваринний жах. — Я не можу!

— Що таке? — Росяний спохмурнів. — Ти відмовляєш у допомозі тому, хто відчуває до тебе не просто симпатію, а щось значно глибше?

— Боже збав! — спохопився Дмитро Панасович. — Я хотів сказати... Я ж з дороги! Втомився, як... Ось у мене тут...

Прилаштувавши торти на валізу, він метушливо дістав з кишені троячку і простягнув її Росяному.

— Це круто міняє справу! — полагіднішав Семен. — Я тут вивчаю народне життя і трохи затримався. А тебе розумію. Дорога — це серйозно! До речі, а коли я зможу приступити до втілення у життя твого величного задуму?

Раптова діловитість Росяного спантеличила Дмитра Панасовича. Аж тепер він згадав, що Семен нічого не знає про останні події і вважає себе єдиним претендентом на посаду історіографа рятувальної станції. Відкрити йому очі? А якщо він сприйме це як недовіру до його поетичних здібностей? А якщо Жан відмовиться?

Ці та деякі інші міркування вихором промчали у коротко підстри-

женій голові Дмитра Панасовича, і він вирішив не ризикувати. Ні своїм добрим ім'ям, якому невдовзі судилося стати широко відомим, ні улюбленим зеленим капелюхом.

— Це потім! — сказав поважно. — Такі серйозні справи на ходу не вирішуються.

— Ну що ж, потім, так потім. Ти знаєш, як я тебе люблю, отож можеш на мене розраховувати...

З цими словами Росяний зробив стрімкий розворот і швидко закрокував до зупинки міського автобуса.

«Ніхто так не ризикує власним здоров'ям,— подумав Дмитро Панасович, дивлячись услід поету,— як той, хто втратив усяке відчуття міри...»

ЕПІЗОД ДВАДЦЯТЬ ДРУГИЙ,

в якому Дмитро Панасович розгортає бурхливу діяльність, завгосп Заморочний дістає прочухана, а Броніслав відмовляється від оркестру

Історичний факт повернення Дмитра Панасовича до рідних берегів, а відтак і до виконання своїх різноманітних обов'язків практично не позначився на житті Деренополя.

Зафіксував його у пам'яті Семен Росяний, оскільки троячка, з якою не без душевних мук розлучився Журавель, дозволила поетові поглибити своє знання народного життя. Відреагував на приїзд Дмитра Панасовича монументальний Альфред Леонтійович Рудик: цей зміг безплатно переконатися в тому, що столичні торти не міф, не вигадка брехливих, як рибалки, відрядженців, а незаперечний факт реального столичного життя. Зраділи домашні Дмитра Панасовича: Віра Миронівна, яка не лише поласувала тортом і смачнющими цукерками, а й пересвідчилася у повній безпідставності своїх чорних підозр, і Васько. Альбом для марок і зграбні штукенції для вудіння, привезені аж із столиці, вознесли хлопця на сьоме небо, і він дивився звідтіля на тата з німим, але від того ще виразнішим захопленням. Дізналися про повернення свого енергійного начальника і підлеглі, ті, кого у хвилини глибокої душевної депресії Журавель називав не інакше, як «жалюгідна жменька людей».

Що ж стосується переважної більшості деренопільців, то вони уявлення не мали ні про те, що їхній найбільший рятувальник покидав свій затишний кабінетик, ні про те, що він повернувся і знову ламає голову, як уберегти їх від наглої смерті на воді.

Дмитро Панасович здогадувався про цю непоінформованість широких деренопільських мас, однак сприйняв її як тимчасове явище. Крім того, для терзань з цього приводу у нього просто не було часу: на зміну порівняно спокійним дням спішили-квапилися інші — напружені, сповнені вольових рішень і нагальних дій.

Було очевидно, що про лист до видавництва поки що заїкатися не слід. Ну, почовпають вони удвох з Рудиком (зворушений тим, що Журавель виявився людиною слова, Альфред Леонтійович поклявся у беззастережній підтримці вищезгаданої ідеї) до голови міськвиконкому, заведуть мову про ювілей і про лист, звісно, з усіма необхідними поясненнями, а голова підніме свої сивуваті брови і скаже: «Ну, добре, а які ж матеріали ви підготували?» Що вони йому покажуть? Штатний розклад і службове посвідчення начальника станції? Ні, так діло не піде... На зустріч з головою слід іти не з порожніми руками!

Отож, вийшовши на службу і переконавшись у тому, що помітних перебоїв у роботі станції не сталося, Дмитро Панасович негайно приступив до розробки конкретного плану.

У бібліотеку для ознайомлення з підшивками старих газет — там

неодмінно знайдуться цікаві повідомлення про діяльність рятувальників, а може, навіть фотографії! — він пошле свого заступника по зв'язку. Нехай подихає пилюкою давно минулих днів, а то від безділля скоро на стінах почне схеми креслити. Краєзнавчим музеєм займеться Заморочний...

Дійшовши до цього пункту, Журавель згадав про те, що перед мандрівкою у столицю давав завгоспові деякі доручення, і вдарив себе долонею по лобі.

— Тимофію Артемовичу! — погукав у широко відчинене вікно. — Зайдіть на хвилю!

Заморочний не примусив себе ждати.

— Де записи спогадів ветеранів? — суворо запитав його Дмитро Панасович, зводячи докупи кострубачки безбарвних брів.

Тимофій Артемович підніс до напівоблисілої голови неприродно довгу руку, почухався.

— Тут, знаєте, така запарка вийшла...

— Ну от що! — Дмитро Панасович додав у голосі загартованого металу і навіть підвівся, аби значущість сказаного не викликала у завгоспа жодного сумніву. — Щоб через два дні записи лежали на моєму столі. Отуто, біля календаря. Ферштейн?

Завгосп знову почухав потилицю.

— А вахта?

— Сам бери бінокля і ставай під грибок! Або сам дуй до ветеранів і записуй їхні теревені. Вибір невеличкий, але все-таки є...

— Та є... — Тимофій Артемович ще раз почухався і встав. — Як треба, то ми спроворимо... Ми люди маленькі. Як треба, можемо й під грибком постояти. Жителі острова Пасхи он яких див навиробляли, а ми хіба гірші?

Після розмови з Тимофієм Артемовичем він визначив ділянки, на яких мали трудитися інші працівники станції, за винятком мотористів, котрі зобов'язані були довести до пуття третій катер — півроку длубаються у моторі, а ефекту — кіт наплакав! — і нарешті подумав про найпотужнішу силу, здатну вирішувати найсерйозніші завдання,— про себе.

Що залишається йому? Передовсім — загальне керівництво. А ще — область і комунгосп. Тут зберігають офіційні і напівофіційні матеріали, до яких може бути допущений тільки він. Йому, як кажуть, і карти в руки. Непогано ще придумати гасло, яке об'єднало б усіх довкола історичної справи, надихнуло б на самовіддану звитяжну працю.

Дмитро Панасович міцненько обхопив долонями свою ідеально круглу голову, подумав і виголосив, ясна річ, подумки:

«Наша історія — справа наших рук і нашого сумління!»

Декілька днів збігли, як забуте на плиті молоко. Кабінет Дмитра Панасовича нагадував штаб невеличкої бойової частини у години перед вирішальним наступом: безперервно дзвонив телефон, з'являлися і по якімсь часі зникали заклопотані люди, шаруділи у тремтячих від погано приховуваного хвилювання пальцях папірці й фотокартки.

Левова пайка цієї титанічної роботи, як і передбачав Дмитро Панасович, лягла на його плечі: він уважно, до мерехтіння в очах розглядав групові й портретні знімки, читав і перечитував виконані різними почерками і з різним ступенем грамотності виписки з наказів та розпорядження. Дещо з переглянутого безжалісно відкидав, решту любовно розгладжував долонями і ховав до принесеної Заморочним рожевої теки.

У короткі хвилини перепочинку ходив з кутка в куток, регулярно наштовхуючись на сейф, морщив лоба і щиро жалкував з того приводу, що деренопільські водні магістралі замерзають лише в середині —

наприкінці грудня. Наскільки полегшилося б його завдання, якби це сталося зараз, наприкінці неймовірно спекотного липня!

Поступово у розпаленій уяві Дмитра Панасовича вимальовувалася сповнена істинного драматизму і неухильного поступу біографія очолюваної ним станції.

Від кількох наївних ентузіастів до суворо обмеженого штатним розкладом згуртованого колективу. Від кількох латаних-перелатаних шлюпок, привезених на полуторках з обласного центру, до красенів катерів, обладнаних могутніми двигунами і найсучаснішими приладами.

«Прогрес тільки тому і називається прогресом,— схвильовано думав Дмитро Панасович,— що він означає рух уперед, назад рухаються лише раки і, певно, саме тому їх з року в рік меншає».

З-поміж усіх відібраних фактів найбільше враження на нього справили два. Один з них, пов'язаний з тринадцятирічним Федею Колготюком, Дмитро Панасович навіть розповів своїм домашнім.

— Бачиш,— сказав, похитуючи коротеньким вказівним пальцем перед самим носом Васька. — Був Федько звичайнісіньким хлопчиськом, мабуть, і швендяв, де його не просили, і вчився абияк, а врятували ми його від передчасної смерті — і взявся за розум. Школу закінчив з медаллю, в інститут протовпився, а тепер не хто-небудь — доктор фізико-математичних наук! Страшно подумати, якої втрати зазнала б наша наука, якби не мої відчайдухи-водолази. А ти як учишся? Га? А подряпина на коліні звідки узялася?

До другого факту Дмитро Панасович поставився з деякою обережністю, хоча і він видався йому вельми значущим. Та й справді, хіба можна вважати ординарною подією запровадження у практику рятувальної роботи потужних мегафонів, ініціатором якого був колишній завгосп станції Сидір Пантелійович Малохатько? Це ж справжнісінька революція в їхній справі! От тільки чи справді такий факт мав місце, чи, може, це вигадка Малохатька, якому закортіло будь-що побачити своє прізвище надрукованим у книжечці? Треба цей момент ще раз перевірити...

За таким і подібними до нього клопотами Дмитро Панасович геть забув про своїх столичних знайомих, однак вони самі нагадали про себе.

Якогось дня він прибув на роботу і знайшов на своєму столі трохи задовгу, але інтригуючу телеграму.

«Прибуваю двадцять восьмого рейсом на Кобильники. Оркестр не потрібний. Хай живе і процвітає товариство рятування на водах. Шеляг».

— Броніслав! — серце Дмитра Панасовича зробило шалений стрибок, але вискочити з його грудей не змогло і забилося у звичному ритмі.

Того ж дня він замовив для гостя окремий номер у найкращому з двох місцевих готелів, вікна якого виходили на новий кінотеатр, наближаючи таким чином кожного, хто мешкав у ньому, до пекучих проблем сучасності, і продумав коротку, але насичену програму перебування Броніслава у Деренополі.

Пунктів було небагато (це відповідало і не дуже широким можливостям деренопільської індустрії розваг, і досить обмеженій фінансовій спромозі самого Дмитра Панасовича), але кожен з них звучав як задушевна пісня: «1) Зустріч. Влаштування у готелі. Товариська вечеря і дружня розмова. 2) Відвідання станції. Учбова тривога. Ознайомлення з матеріалами. 3) Прогулянка на екскурсійному теплоході «Аргонавт Прибужжя». 4) Вечеря у привокзальному ресторані. 5) Огляд пам'ятних місць Деренополя».

Припускаючи, що у Броніслава можуть виникнути зустрічні пропозиції, Дмитро Панасович залишив у програмі кілька нерозшифрованих пунктів.

Останню ніч перед прибуттям гостя із столиці він спав погано: майбутнє стукало у його скроні, закликаючи до рішучих дій.

ЕПІЗОД ДВАДЦЯТЬ ТРЕТІЙ,

в якому Броніслав висловлює претензії до анонімних деренопільських будівельників, а Дмитро Панасович стає схожий на баклажан

— Я міг сподіватися на що завгодно, тільки не на те, що вийду з автобуса обличчям до оцього абсолютно бездарного в архітектурному відношенні хмарочоса! Це, як кажуть тростянецькі кондитери, закінчений нонсенс!

Фраза, з якою Броніслав ступив на вичовганий тисячами ніг деренопільський асфальт, напевне стала б крилатою, якби її почула достатня кількість людей. На жаль, зустрічаючі були представлені самим лише Дмитром Панасовичем, а він далеко не все з почутого зрозумів. Більше того, йому чомусь здалося, що Броніслав незадоволений особисто ним, і це не могло не викликати на круглому виду рятувальника винувату усмішку.

— Я кажу про ваше місце загального користування,— пояснив Броніслав. — Охоче припускаю, що пам'ятних місць у Деренополі не так уже й багато, але при чому тут я?

Дмитро Панасович з великим запізненням надів капелюх, переступив з ноги на ногу, проте розтулити рота не наважився. Цей обранець Мрії Антонівни хоч кого зажене на слизьке! При чому тут він! А при чому він, начальник рятувальної станції? Він що, проектував цю халупу чи, може, зводив її?

— Ну, гаразд... — змилостивився Броніслав. — Будемо вважати цей прикрий епізод маленьким непорозумінням. Цілком можливо, що з мене у такий оригінальний спосіб познущалися ваші водії, котрі, здається, зовсім не читають газет...

Після цієї фрази розгубленість Дмитра Панасовича сягнула такого критичного рівня, не зважати на який було б відвертою жорстокістю: він зблід і знову потягнувся рукою до власної голови.

— Дайте, нарешті, спокій своєму імпозантному капелюхові! — гримнув Броніслав. — Будемо вважати доведеним фактом, що іншого такого немає у радіусі трьохсот кілометрів, але...

З наступних пояснень, які Броніслав навів уже на шляху до зупинки таксі, Дмитро Панасович дещо втямив.

З'ясувалося, що в дорозі відставний третій помічник капітана оголосив невеличку війну дружній бригаді водіїв: категорично заборонив їм підбирати безбілетних пасажирів. Сутичка не мала кривавого характеру і закінчилася повною поразкою сентиментальних працівників автосервісу.

— Проти посвідчення громадського автоінспектора,— пояснив Броніслав, загадково усміхаючись і час від часу поправляючи то зачіску на своїй голові, то сумку, що висіла на його правому плечі,— і виписки з наказу про те, що рішенням колегії Агропрому я затверджений оперативним уповноваженим по боротьбі з ящуром на півдні республіки, вони змогли виставити тільки грубу фізичну силу. Її, ясна річ, не вистачило.

— А чому ви не хотіли, щоб вони підбирали тих нещасних? — боязко запитав рятувальник. — Хай би заробили якусь копійку...

— Ви мене шокуєте! — обурився Броніслав. — А совість високосвідомого радянського водія? Ви що, за повну анархію у такій важливій справі, як перевезення пасажирів на великі відстані?

Дмитро Панасович злегенька спітнів і поспішив заперечливо похитати головою.

— Крім того,— додав Броніслав,— я хотів перевірити в дії свої повноваження. Жевжики були слухняні, як члени профспілок у туристичній поїздці за кордоном...

Деренопільський рятувальник ніколи не виїздив за кордон, отож змушений був погодитися і з цим порівнянням.

Процедура оформлення пройшла швидко і без ускладнень. Недбало кинувши сумку на ліжко у відведеному для нього приміщенні, високий столичний гість оглянув номер і кисло посміхнувся:

— У таких апартаментах я жив на півострові Мангишлак. Це було років п'ятнадцять тому. Відтоді, як мені відомо, ми помітно підвищили свій добробут і досягли відчутних успіхів у соціальній сфері. Втім, не будемо драматизувати ситуацію: жителі Гаїті перебувають у значно гірших умовах...

Броніслав наблизився до столу, обережно, за краєчок, підняв білосніжну серветку, під якою Дмитро Панасович дві години тому виклав невеличкий натюрморт із пляшки одеського коньяку, двох пляшок грушевого напою і щедрих дарів деренопільських садів у вигляді яблук, абрикос і слив-угорок, і його вольове обличчя здригнулося.

— Зворушений... — мовив по якімсь часі. — Це до певної міри спокутує невинний гріх проектантів і будівельників уже відомого вам шедевра вітчизняного домобудівного мистецтва. Сподіваюсь, ваша участь у знищенні цих провінційних делікатесів передбачена? Тоді сідайте. В ногах, як любили повторювати іспанські конкістадори, правди немає. В руках, мені здається, також, але безсумнівних доказів цієї істини мені знайти ще не вдалося... Отже, чим порадуєте?

Звіт Дмитра Панасовича, упродовж якого він не випускав з рук рожеву теку з акуратним написом зеленим фломастером «До питання про історію Деренопільської рятувальної станції», Броніслав слухав з видимим інтересом, хоча запитання поставив тільки одне: у якому віці перебувають на даний момент підлеглі Дмитру Панасовичу медсестри. Дізнавшись, що обом за п'ятдесят, журливо хитнув підборіддям і потягнувся до пляшки.

— Мушу сказати,— проказав меланхолійно,— потрудилися ви на славу, точніше — заради слави, і це дає мені право кваліфікувати вашу роботу як визначний внесок у розвиток рятувальної справи.

Дмитро Панасович зашарівся від задоволення і вирішив, що настав момент, коли можна, зовсім не ризикуючи видатися нав'язливим, поцікавитися долею спільних столичних знайомих.

— Мрія Антонівна... — почав було Дмитро Панасович.

— Зрозумів! — перебив його Броніслав. — Зрозумів і негайно інформую. Жива, здорова, успішно виконує занижені плани, шле вам і у вашій особі всім ентузіастам рятування на водах палкий торговельний привіт. Вірить у те, що моя місія матиме беззастережний успіх. O sancta simplicitas! [1]

— Що-що? — злякався рятувальник.

— Так аборигени Меланезії висловлюють своє захоплення жіночою вродою.

Дмитру Панасовичу відлягло од серця, він перевів дух і дозволив собі мляво усміхнутися. Хтозна-чому, але від самого моменту появи на деренопільській землі високого столичного візитера його не полишало холодне, як лезо кухонного ножа, відчуття невиразної тривоги. Якийсь Броніслав не такий... Чи то довга дорога його втомила, чи то на чомусь його душа надщербилася... Так-так, саме душа, бо зовні морський вовк виглядає точнісінько так, як і в столиці: на ньому та сама блакитна сорочка з погончиками, ті ж самі джинси, така ж молодіжна зачіска... Втім, яке йому діло до того, що Броніслав думає, які почуття збурюють

---

[1] О, свята простота! *(Лат.)*

його незбагненну душу! Головне — він приїхав. А це означає, що Мрія Антонівна дотримується своїх обіцянок!

— А чому ви не запитуєте про Зателепу? — втрутився у його роздуми Броніслав. — Вас анітрохи не цікавить доля цього вродливця?

Глава деренопільських рятувальників здригнувся, проте тої ж миті опанував себе.

— А я саме збирався запитати,— проказав, беручи з таці сливу. — Жан... По батькові не знаю...

— Ай-яй-яй... — Броніслав докірливо похитав головою. — Це серйозний прорахунок з вашого боку. Жан Боніфатійович Зателепа відомий шанувальникам поезії далеко за межами Борщагівки. Як мені відомо, він процвітає і навіть збирається стати лауреатом однієї із найпрестижніших літературних премій — премії імені барона Мюнхаузена. До речі... А знайомих дівчаток у вас немає?

Дмитро Панасович кинув руку до горла і на очах у Броніслава став синіти.

ЕПІЗОД ДВАДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТИЙ,

в якому зустріч у готелі доходить до логічного кінця, а підлеглі Дмитра Панасовича переймаються безпідставною тривогою

— Шкода... — зітхнув Броніслав, повертаючись на місце. — Я, коли тривалий час не розмовляю з дівчатками у віці вісімнадцяти-двадцяти років, почуваюся самотнім, як гімалайський ведмідь у пору танення снігів. Шкода...

Дмитро Панасович дивився на свого рятівника приблизно з таким же ступенем розуміння, з яким дивиться баран на нові ворота, і це примусило відставного морського вовка круто повернути розмову в інший бік.

— А чи не зробити нам невеличку прогулянку по вашому містечку? — сказав він. — Здається, зовсім поряд із місцем нашого нинішнього перебування розташований чималенький парк? Більше того, я абсолютно переконаний, що оця нехитра, але ніякою мірою не образлива для мого слуху мелодія долинає саме звідтіля. Чуєте?

Дмитро Панасович прислухався і змушений був визнати повну правоту гостя із столиці. Справді, по середах, п'ятницях і неділях у парку проводяться вечори відпочинку молоді, а сьогодні якраз середа...

— Я хотів поговорити про завтрашній день... — нерішуче почав він. — Я на роботу йду раненько, ви ще, мабуть, відпочиватимете, то я...

— Зайві хвилювання призводять до того, що у кров викидається надмір адреналіну,— перебив його Броніслав. — Дасть бог день, дасть і все необхідне для розкішного життя. Я сам знайду завтра вашу станцію. Ви ж показували її чарівні обриси дорогою.

— Правильно! Через мости — і наліво. А я вже буду на місці і все підготую. Я хочу, щоб завтра... Все-все, мовчу. Про все завтра. Матеріали я, мабуть, заберу...

— Навіщо? — здивувався Броніслав.

— Та, знаєте...

— Ну, дорогий ви мій... Недовіра до компаньйона — це страшний гріх. Я змушений подумати над тим, до чого це врешті-решт може вас привести...

— Боже борони! — Дмитро Панасович знову не на жарт перелякався. — Як ви могли подумати таке... Кому ж і вірити, якщо не вам!

— А це вже ні до чого... — лекторським тоном прорік Броні-

слав. — У наші дні зустріти порядну людину анітрохи не легше, ніж за часів фараона Аменхотепа... Вірте моєму досвідові.

Присоромлений Дмитро Панасович поклав теку на місце, тобто на тумбочку біля Броніславового ліжка, і підвівся.

«Він має рацію,— ворухнулося у голові рятувальника. — На безголового чи на роззяву цей так званий колега Мрії Антонівни не схожий, особистого інтересу в матеріалах не має, то з якого лиха я маю труситися над ними, як циган над варениками? Ну, погортає перед сном чи завтра після сніданку, може, щось путнє порадить...»

— Я, мабуть, не зможу скласти вам компанію,— в голосі Дмитра Панасовича звучали майже благальні нотки. — Час, самі розумієте, пізній, та й вік мій...

На подив рятувальника, високий столичний гість цілком зрозумів його стан і не наполягав. Зворушлива сцена прощання відбулася вже на вулиці, на очах у кількох молодих людей, які простували повз готель у напрямку до міського парку.

Дмитро Панасович висловив надію на те, що його компаньйон звідає насолоду від гри самодіяльних деренопільських музик і не буде занадто суворий в оцінці танцювальних здібностей наївної провінційної молоді.

Одразу по тому Броніслав, безжурно насвистуючи одну з найпопулярніших мелодій ансамблю «Спейс», рушив за молодими людьми, а Дмитро Панасович, трохи заздрячи у душі своєму молодому другові, почимчикував додому.

«Усі річки починаються з ледь помітних струмочків,— без усякого зв'язку з щойно пережитим подумалося йому,— але не всі чомусь впадають у Каспійське море...»

— Знов чорти перевіряльника несуть!

Так енергійно, з властивою йому недипломатичністю висловився приблизно о десятій годині ранку наступного дня старший водолаз деренопільської рятувальної станції Павло Гетьманчук.

Очевидно, такої ж сумнівної думки дотримувалися й інші працівники станції, бо ніхто йому не заперечив, ніхто не спростував (загальновідомо, що перевіряючі долають відстані самотужки), ніхто не застеріг від розповсюдження малоймовірної інформації.

Єдиною причиною подібної плутанини у головах підлеглих Дмитра Панасовича можна було б вважати невеличкий антициклон, що саме цього дня формувався над територією однієї із скандінавських країн, щоб потім рухатися у напрямку на Деренопіль, якби не те, що сталося в кабінеті начальника рятувальної станції. А сталося ось що.

Прибувши на роботу у точно визначений для цього час, Дмитро Панасович трохи посидів на самоті — підлеглі, як завжди, були переконані, що він знайомиться зі свіжою пресою,— затим викликав до себе заступника по зв'язку і наказав зібрати усіх на коротеньку нараду.

Доручення було виконане миттю, зібрання тривало недовго, і якби Дмитро Панасович, даючи цінні розпорядження, хоча б трохи натякнув на те, чим вони обумовлені, жодної підстави для хибного висновку у Гетьманчука не було б. На жаль, Дмитро Панасович цього не зробив, більше того, повівся з якоюсь тривожною загадковістю.

Приміром, Заморочному було наказано негайно організувати і власноручно проконтролювати генеральне прибирання у всіх без винятку приміщеннях станції, включаючи казанну і сушарню, і на всій прилеглій до неї території. Черговий матрос зобов'язаний був ні за яких обставин не покидати лаву під «грибком» і не випускати з рук мегафон і бінокль. Медсестра одержала вказівку перевдягнутися в інший халат, на якому немає плям від йоду або вони не такі помітні. Водолазам було у категоричній формі рекомендовано заховати якомо-

га далі доміно і приступити до позапланової перевірки свого складного і зовсім не дешевого спорядження.

Відтак Дмитро Панасович зі значенням помовчав і зосередив свою керівну увагу на завгоспові.

— Тимофію Артемовичу,— мовив, багатозначно покашлюючи. — Ви б той... Знайшли б собі якісь штани абощо... У цих шароварах ви нагадуєте мені одне з індійських божеств...

Заморочний знехотя підвівся і за звичкою заторохтів:

— Добре налагоджена система обліку має виняткове значення для економіки будь-якої країни. А що ви хочете? Минулий рік був дуже несприятливий для сільських трудівників Кубані...

— Але це не завадило їм з честю виконати взяті на себе зобов'язання! — перебив його Дмитро Панасович і з відчутною дратівливістю у голосі докинув: — Сподіваюсь, і ми з вами, Тимофію Артемовичу, не захочемо пасти задніх.

Заморочний не дуже впевнено кивнув і, озирнувшись на колег, які саме в цей час хтозна з якої причини захихотіли, сів, ображений понад усяку міру.

— Отже, товариші, за роботу! — виголосив Дмитро Панасович і з непояснимо загадковою усмішкою на виду проказав уже в спину підлеглим: — Я не виключаю будь-яких несподіванок...

Ясна річ, у такий спосіб йому хотілося насторожити свою «жалюгідну жменьку людей», щоб учбова тривога, яку він збирався оголосити в присутності Броніслава, не виявилася для них повною несподіванкою, але ж люди про це не знали! Що залишалося робити Гетьманчукові та його колегам? Губитися у здогадах і вигадувати нісенітниці.

Саме цим вони і займалися після наради, щоправда, поєднуючи це непросте заняття з виконанням численних господарських робіт, які загадував їм насуплений, мов грозова хмара, завгосп.

Що ж стосується Дмитра Панасовича, то він знову усамітнився у кабінеті і, час від часу соваючи по підлозі найближчий із стільців (це мало означати, що процес генерального прибирання торкнувся і кабінету начальника), залишався там аж до дванадцятої, коли, за всіма ознаками, метушня на станції виявила сталу тенденцію до затухання.

Після цього він повагом, як і належить номенклатурному працівникові зі стажем, обійшов довірені йому державою володіння і змушений був визнати, що цього разу його підлеглі потрудилися на совість: усе, що могло блищати, відбивало сонячні промені з такою заповзятливістю, що очам було боляче; усе, що повинно було тьмяно відсвічувати, відсвічувало, і то не як-небудь, а саме тьмяно; усе, що мусило перебувати в спеціально відведених місцях, стояло, лежало і висіло там з дотриманням усіх вимог.

«Кувати залізо,— з почуттям гордості за свій колектив подумав Дмитро Панасович,— треба не тоді, коли воно гаряче, а коли для цього є час!»

Однак уголос проказав зовсім інше:

— Ви мене дивуєте! Оце ви називаєте ідеальним порядком?!

Тимофій Артемович, котрий супроводжував начальника, мов тінь, зупинився і густо, як упіймана за длубанням у носі п'ятикласниця, почервонів.

— Бачите залізяччя під парканом? — правив своєї Дмитро Панасович. — А прапорець на катері? Чого це він такий вицвілий? А кущі хто підстриже? Може, це повинен зробити я? Га?

Несміливі спроби завгоспа переконати начальника у тому, що статистика як наука вміє далеко не все і що позиція англійських тред-юніонів, усупереч сподіванням, залишається незмінною, успіху не мали: хвалити підлеглих Дмитро Панасович вважав справою небезпечною, оскільки похвала, як відомо, розхолоджує, а від розхолодження до повного розвалу — крок, не більше.

— Даю вам ще півгодини! — крижаним тоном прорік Дмитро Панасович. — Голому соромитися нічого, це, так би мовити, аксіома. А от людині, яка має на собі сяку-таку одіж...

На ту мить, коли Тимофій Артемович, втративши усякі надії збагнути суть почутого, знову повернув собі здатність орієнтуватися у часі й просторі, Дмитра Панасовича поруч з ним уже не було.

— Гнати під три чорти! — з дивовижною переконаністю вихлюпнув із себе завгосп, але уточнювати, кого він має на увазі, не став.

ЕПІЗОД ДВАДЦЯТЬ П'ЯТИЙ,

в якому Дмитро Панасович не знаходить собі місця, Гетьманчук править своєї, а прибиральниця у готелі скаржиться на чоловіків і на брак часу

Повернувшись до кабінету, Дмитро Панасович дозволив собі перепочити — як би то не було, а робота з людьми — штука ой яка непроста! — затим зиркнув на годинник і відчув у підчеревній порожнині неприємний холодок.

Чому досі не з'являється Броніслав?

Якийсь час стурбований рятувальник глибоко розмірковував над особливостями функціонування молодого організму, зокрема над проблемою відновлення таким організмом легковажно витрачених у процесі бурхливої життєдіяльності енергетичних ресурсів.

За найскромнішими підрахунками виходило, що семигодинного сну для практично повного відновлення мусить вистачити з головою. Тобто навіть якщо припустити, що зголоднілий за товариством вісімнадцяти-двадцятирічних дівчаток відставний помічник капітана перебував у парку до закінчення так званого вечора відпочинку молоді, десь так до години двадцять третьої, а потім прогулявся з якоюсь «спідницею» аж до Чорної Балки — так деренопільці називали один із районів містечка, жителі якого вирізнялися незалежним характером,— і тоді він повинен був лягти не пізніше третьої, отож на станції з'явився б між одинадцятою і дванадцятою. А вже пів на першу!

Дмитро Панасович притулив годинника до вуха, пересвідчився, що той працює, і захвилювався по-справжньому, тобто засопів, підхопився з крісла і став нервово міряти короткими кроками підлогу. Потім знову сів.

Розтривожена уява малювала картини, одну страшнішу за іншу. Коли на передньому плані однієї з них чітко окреслилося побите до невпізнанності обличчя Броніслава, серце Дмитра Панасовича здригнулося і майже хвилину не билося.

— Тимофію Артемовичу! — закричав, оговтавшись. — Тимофію Артемовичу!

— Нема його... — долинуло з коридора.

За хвилю двері прочинилися, на порозі виріс старший водолаз Гетьманчук, мнучи в грубезних долонях сірий, грубої в'язки светр, і запитально глипнув на начальника.

— А де він? — здивувався Дмитро Панасович.

— Здається, по бензин поїхав... — Гетьманчук знизав широкими плечима і, завваживши замисленість на обличчі начальника, повернувся, щоб іти.

— А в чому він поїхав? — зупинив його Дмитро Панасович. — У шароварах?

— Здається, в них...

— Звільню по статті! — вибухнув Дмитро Панасович і так стрімко вистрибнув із керівного крісла, мовби воно було не звичайнісінькою «вертушкою», а учбовою катапультою.

Гетьманчук сторопіло відступив у коридор, нижня щелепа його

відвисла, і він зміг повернути її у звичне положення тільки після того, як Дмитро Панасович, до побіління у суглобах пальців стискаючи ручку портфеля і мурмотячи щось абсолютно нерозбірливе, проте сердите, кулею промчав повз нього і щез з очей.

— Я ж казав! — невідомо до кого звертаючись, вигукнув Гетьманчук. — Я ще зранку говорив, що перевіряючого чорти несуть. Так воно і є!

Перший міст Дмитро Панасович подолав за чотири з половиною хвилини. Відстань між першим мостом і другим, за яким починалася центральна частина Деренополя, підкорилася йому за дві хвилини. На середині другого мосту короткі ноги рятувальника несподівано ослабли, і він змушений був з грацийного напівгалопу перейти на нормальну людську ходу: у центральній частині містечка бігати по вулицях дозволяли собі хіба що учні початкових класів розташованих поблизу шкіл. Номенклатурні працівники так низько ніколи не падали, і Дмитро Панасович завжди про це пам'ятав.

Як невдовзі з'ясувалося, це уповільнення було цілком доречне. В одному місці йому довелося зупинитися і перекинутися кількома словами з головним бухгалтером міськхарчоторгу, в іншому вислухати напрочуд емоційні скарги на «скажену спеку», з якими звернувся до нього худий, як весло, начальник міського вузла зв'язку, в третьому вичавити із себе декілька свіжих компліментів симпатичному бригадирові газових мереж Тетяні Вікторівні Біловол.

До готелю він дістався близько другої, і це можна було вважати навіть удачею: за інших обставин знайомих могло бути більше і затримка виявилася б значно довшою.

У прохолодному вестибюлі готелю все перебувало на звичних місцях: і велетенський фікус, і ядучо-зелений диван, схожий на крокодила, і килимок на підлозі перед ним. Не завважив Дмитро Панасович лише чергового адміністратора, однак це його зовсім не стурбувало. Черговий адміністратор йому ні до чого. Зараз йому потрібен гість із столиці, який займає один із кращих номерів другого поверху і, певно, спить без задніх ніг, анітрохи не переймаючись тривогами компаньйона.

Тепер, коли до Броніслава лишалося не більше п'ятдесяти кроків, а все довкола дихало заколисуючим спокоєм і майже сімейним затишком, Дмитро Панасович не міг і не хотів думати про страшне, а тим паче уявляти собі це страшне у живих картинах і образах.

Через дві-три хвилини він підійде до знайомих дверей, постукає і по якімсь часі почує сонний, невдоволений, але напрочуд милий голос морського вовка. А увійшовши в номер, побачить рожеву теку. Вона лежатиме на тумбочці біля Броніславового ліжка і ніби промовлятиме: «Підійди ближче, візьми мене, поклади до свого портфеля і викинь з голови усі свої страхи — я з тобою і нікуди від тебе не подінусь...»

Дмитро Панасович розчулено висякався, одним духом подолав сходи, наблизився до одного з кращих номерів деренопільського готелю — і завмер.

Двері Броніславового номера були напіввідчинені, з кімнати долинало якесь невиразне мурмотіння, час від часу в полі зору Дмитра Панасовича з'являлося і мелькало щось біле...

«Чорна Балка!» — спалахнуло в його свідомості, і портфель, не втримуваний більше короткими пальцями, із ледь чутним стуком упав на застелену довгою килимовою доріжкою підлогу.

Через силу ступаючи враз здерев'янілими ногами, Дмитро Панасович зробив крок, другий і з таким болем у очах подивився на жінку,

котра визирнула з номера, що та в свою чергу стала стовпом, не випускаючи, проте, з рук напіввиробленого віника.

— Ви хто? — ледь ворушачи язиком, зронив Дмитро Панасович.

— А ви хто? — жінка отямилася першою і у повній відповідності зі своєю природою негайно перейшла у наступ. — Я прибиральниця, а ви чого тут швендяєте?

— Х-хто? Прибиральниця? А що ви тут робите?

— Раз прибиральниця, значить, прибираю. Після вашого брата завжди, як після землетрусу...

Кров відновила циркуляцію в організмі Дмитра Панасовича, мозок одержав украй необхідний йому кисень і запрацював із належною ефективністю. Зненацька новий здогад спалахнув, як стоватна лампочка, у свідомості Дмитра Панасовича, і світ знову похитнувся у його очах.

— А де ж прибулець? — вихопилося у нього. — Вродливий такий, у блакитній сорочці з погончиками... Вчора поселявся...

— Вчора був прибулець,— незворушно відказала жінка,— а сьогодні вибулець... Ваш брат до цього діла звичний. Не встигнеш дух перевести, він уже хвостом круть — і шукай вітра в полі. Отак і ваш кум, чи сват, чи хто він вам, не знаю...

— Але ж... — почав було, затинаючись, Дмитро Панасович, але прибиральниця вже байдуже показувала йому спину, перед тим, щоправда, зронивши декілька слів:

— У вас часу, може, до хороби, а мені з вами розпатякувати ніколи: ще два номери ждуть... Питайте у міністраторки, вона вам розкаже, як є. Зранку чергує...

— Ага, ага... — гарячково заговорив рятувальник. — А ви це... Папочки там у номері не бачили? Рожева така, з білими поворозочками? Не бачили?

— Немає там ні папочки, ні мамочки...

Лаконічне, хоча й не позбавлене деякої образності пояснення прибиральниці аж ніяк не могло задовольнити цікавість Дмитра Панасовича, проте вступати у відвертий конфлікт з явно вороже настроєною проти чоловіків особою він не наважився. Натомість підібрав з підлоги свій портфель і подріботів до сходів, марно намагаючись вийти із стану заціпеніння, в який завела його прибиральниця.

«Вибув... — крутилося йому в голові. — Як це — вибув? А мої матеріали? Так не можна. Це не по-людськи...»

Місце, на якому згідно з правилами внутрішнього розпорядку мусила перебувати черговий адміністратор, усе ще було порожнє. Таке відверте нехтування своїми службовими обов'язками обурило Дмитра Панасовича до глибини душі, однак і цього разу він знайшов у собі силу зберегти самовладання.

«Спокій і ще раз спокій! — наказав собі, прямуючи до ядучо-зеленого дивана. — Не виключений варіант, що явно придуркувата прибиральниця помилилася і затіяла прибирання не в тому номері. А Броніслав, можливо, вискочив кудись поснідати. Або сів у автобус і поїхав на станцію. Я його тут шукаю, а він мене там дожидається...»

Не випускаючи з руки портфеля, Дмитро Панасович наблизився до стойки, за якою стояв стілець чергового адміністратора, перехилився до телефону і швидко набрав номер свого заступника по зв'язку.

Броніслав на станції не з'являвся!

Категоричність, з якою заявив про цей незбагненний факт заступник, подіяла на Дмитра Панасовича, як відро холодної води, вилитої йому за комір. «Вибув! — знову ожило у свідомості. — Ну, гаразд... Я тобі покажу, як вибувати з чужими документами... Я тобі усе пригадаю: і конкурента, і бідного родича з провінції...»

Можна не сумніватися, що якби Дмитро Панасович перебував у трохи спокійнішому стані, він збагнув би, якими сумнівними вигля-

дають його погрози на адресу такого атлетично збудованого чоловіка, як Броніслав. Та ба! Чого не наобіцяєш у хвилини розпачу і високої душевної напруги!

Через якийсь час терпець йому урвався і на увесь вестибюль, захаращений меблями місцевого виробництва і недолугими представниками родини шовковицевих, розкотилося:

— Є тут черговий адміністратор чи його трясця вхопила?!

Не встиг Дмитро Панасович висловити у такий трохи незвичний спосіб своє палке бажання на власні очі уздріти вищеозначену відповідальну особу, як вестибюль став наповнюватися різноманітними звуками.

Спершу почулося украй невдоволене покашлювання, за мить воно збагатилося енергійним подзенькуванням металу об скло, ще пізніше до слуху знервованого рятувальника долинуло здивовано-сердите «І чого б то я галасувала на увесь Деренопіль!?», а вже після цього до закапелка із порожнім стільцем неквапом випливла пишнотіла жінка із зачіскою у вигляді Пізанської вежі.

— Кому тут я потрібна? — жінка зупинилася і, склавши на могутніх грудях повні руки, звернула у бік Дмитра Панасовича гнівний погляд.

Рятувальник підхопився з дивана і, зашпортуючись, кинувся до віконечка.

ЕПІЗОД ДВАДЦЯТЬ ШОСТИЙ,

в якому черговий адміністратор ділиться своїми враженнями, поет Росяний вирушає у незвідані краї, а Дмитро Панасович зазнає підступного удару

— Ніно Кузьмівно, голубонько! — ще сидячи на дивані, Дмитро Панасович упізнав у черговому адміністраторі ту саму жінку, яка вчора поселяла Броніслава, і тому анітрохи не сумнівався: зараз усе з'ясується. — Даруйте, я тут трохи пошумів, але діло таке, що не терпить...

— А, це ви! — повняве обличчя Ніни Кузьмівни розцвіло привітною усмішкою. — А я думаю, кого це принесло в обідню пору. Невже, думаю, так і не дотумкає, що адміністратори також люди і мають право на коротенький перепочинок...

— Ніно Кузьмівно! Я у розпачі... Вчора ви поселяли одного товариша із столиці. Шеляг його прізвище... То я хотів би...

— Ой! — усмішка на обличчі Ніни Кузьмівни раптово згасла, жінка граційно сплеснула пухкими долонями і навіщось закотила очі під гладенький, наче мармуровий лоб. — Тут така історія, такий романтизм...

Серце Дмитра Панасовича застугоніло у грудях, як кімнатний вентилятор.

— Яка історія? — злякано замурмотів він. — При чому тут романтизм?

Ніна Кузьмівна підступила до стойки, виклала на неї могутні груди, обтягнуті рожевою блузою, і стишила голос:

— Я вам так скажу... Тут любов з першого погляду, ось яка історія! Цей ваш гість, він же красень неможливий, на увесь Деренопіль таких не більше, ніж пальців на одній руці. І вона нічогенька... Щоб дуже висока, не скажу, але усі форми при ній...

— Хто вона? — Дмитру Панасовичу здалося, що через якісь малодосліджені причини світ дружно збожеволів і тільки він чомусь залишився при своєму розумі. — Які форми? Ніно Кузьмівно, майте бога в серці, не вбивайте мене своїми недомовками...

Ніна Кузьмівна, для якої ситуація була абсолютно зрозуміла,

докірливо глипнула на свого нетямковитого співрозмовника, однак від уїдливих слів, що аж рвалися їй з язика, утрималася: в гірчичних очицях начальника рятувальної станції коливався такий біль, не помітити який вона не могла.

— Ну, які у жінки можуть бути форми... Відомо які...

Внісши повну ясність у один з аспектів обговорюваної проблеми, Ніна Кузьмівна визнала за необхідне присісти і тільки після цього заходилася роз'яснювати всі інші.

Розповідь її містила в собі чимало цікавих спостережень, містких деталей, навіть філософських узагальнень, проте свідомість Дмитра Панасовича пропустила все це крізь себе, як сито воду, затримавши самі лише суттєві подробиці.

Першим, вартим уваги фактом був той, що учора з біса вродливий прибулець із столиці повернувся до готелю далеко за північ і потрапив до свого номера тільки завдяки своїй інтелігентній зовнішності і правильній вимові. При цьому був трохи пожмаканий, але без синців і подряпин на обличчі.

— Чорна Балка... — висловив припущення Дмитро Панасович.

— Можливо,— охоче погодилася Ніна Кузьмівна.

Друга істотна подія сталася вже сьогодні, приблизно о пів на дванадцяту, на очах у чергового адміністратора, що надає їй, тобто події, абсолютної вірогідності і до певної міри вирішального значення.

— Я саме розмовляла по телефону,— уточнила Ніна Кузьмівна,— коли у вестибюлі з'явилася вона... Запитала у мене, чи постоялець з десятого номера на місці, я, звісно, нічого їй не відповіла, не буду ж я заради якоїсь шмаркачки обривати надзвичайно важливу розмову, то вона пішла отуди в куток і сіла на диван. На ній була така біла блузка з темно-синіми квіточками і штани з заклепками. Роздивилася я її трохи пізніше, це уже коли ваш знайомий спустився сюди і вона приліпилася до нього, як, вибачайте, п'явка... Нівроку дівка, і на лице приємна, і при тілі...

Ніна Кузьмівна чомусь зітхнула і заходилася перебирати якісь папірці перед собою.

— А далі? — нетерпеливився Дмитро Панасович.

— А що далі? — здивувалася Ніна Кузьмівна. — Далі він розрахувався і вони пішли собі...

— Куди?

— Як куди? На вулицю. Я ж кажу: любов з першого погляду. Познайомилися, мабуть, учора...

— Та я не про це... — аж простогнав Дмитро Панасович. — Куди вони могли подітися?

— А-а... — Ніна Кузьмівна делікатно наморщила мармурового лоба. — Здається, вона йому щось говорила про відпустку, нібито й море згадувала. Ой! Я ж зовсім забула: при ній і речі були. Аякже! Така величенька сумка, нещодавно до нас футболісти з області приїздили, то всі з такими швендяли, і ще одна, маленька, такі через плече носять... Чекайте-но, по-моєму, вона і місце називала. Чи то Алупку, чи то Алушту. А що? Обоє молоді, вродливі, чому б і не поїхати? Погода, слава богу, підходяща... Куди ж ви? А лист?

...Слід без усяких вагань віддати Дмитру Панасовичу належне: почувши останнє слово, будь-який мужчина на його місці плюнув би на всі закони ввічливості і дав би повну волю своєму цілком справедливому гніву. Та й справді! Мало не півгодини морочити голову усякими дурницями і лише насамкінець згадати про найважливіше — на таке здатні самі лише жінки!

Дмитро Панасович повівся як справжній номенклатурний працівник. Мовчки повернувся до віконечка, мовчки узяв з пухких рук Ніни Кузьмівни адресованого йому листа і так само, не кажучи й слова, ушнипився в нього білими від люті очима.

Текст був короткий, але його значимість полягала не в розмірах, а в тому, про що в ньому йшлося.

«Славолюбивий рятувальнику! — писав відставний морський вовк. — Легко уявляю всю глибину Вашого потрясіння, однак приховувати нічого не маю права: Ви мені дорогі, але істина, як казав один давній римлянин на прізвище Трахтенберг, дорожча. Отож знайте: Мрії Антонівні зараз не до Вас, оскільки компетентні органи зненацька зацікавилися джерелами її скромних прибутків.

З вищезгаданої причини навряд чи допоможе Вам у здійсненні величного, але значною мірою авантюрного задуму і Жан Зателепа. Бути навіть свідком у кримінальній справі — річ не вельми приємна. До речі! Чоловічок, з яким познайомив Вас Зателепа, працює випусковим. Це трохи більше, ніж вахтер, але значно менше, ніж потрібно Вам.

Додайте до цього, що з такою любов'ю зібрані Вами матеріали я вирішив узяти з собою, аби почитати на дозвіллі, і Вам стане зрозуміло: на Вашій мрії можна сміливо ставити хрест. З чим я і вітаю одного з найдостойніших з-поміж членів товариства рятування на водах. Прощайте!»

— Прощайте?! — заревів Дмитро Панасович і з такою силою роздер навпіл врученого йому Ніною Кузьмівною листа, що пишнотіла жінка зойкнула на увесь вестибюль і заплющила очі.

Коли вона знову відкрила їх, знаного усіма деренопільцями начальника рятувальної служби у готелі вже не було.

Невдовзі його коротконогу постать бачили біля магазину «Тканини», ще згодом вона майнула повз Будинок побуту, відтак продовжила невтримний біг у напрямку до залізничного вокзалу.

«Світ не збожеволів... — думав Дмитро Панасович, намагаючись дихати через ніс і старанно уникаючи вибоїн. — Збожеволію я, коли не встигну перехопити цього безвідповідального сексуального маніяка! Бачте, вирішив почитати на дозвіллі... Я тобі покажу дозвілля...»

— Дорогенький! — зненацька долинуло до його слуху. — Куди ми так поспішаємо?

Не зупиняючись, Дмитро Панасович зиркнув ліворуч — і мало не полетів сторч головою, перечепившись об якийсь горбок на асфальті.

По чітко простежуваній дотичній до нього наближався відомий літописець Деренополя Семен Росяний.

— Вибачайте... — прохрипів рятувальник. — Спішу неймовірно... Іншим разом...

— А іншого разу не буде... — видихнув із себе Росяний і спритно пристроївся до нього. — Вигнали!

— Що?! — Дмитро Панасович раптово зупинився, і улюбленець деренопільського жіноцтва за інерцією проскочив уперед. — Мене?

— Та ні... Мене... З тріском!

Аж в цю мить Дмитро Панасович помітив у руці Семена обшарпану валізу, в декілька рядів обмотану блакитною шовковою мотузкою.

— Я вже про це і вірша написав,— гордо сказав Росяний. — Ось послухайте...

Він опустив на асфальт валізу, випнув груди і, підвиваючи, став декламувати:

Прощай, мій Деренопіль милий,
Я їду у незвідані краї.
І ви прощайте, бистрі бузькі хвилі,
І ви, пісні нестворені мої...

— Семене Павловичу! — у нестямі заволав Дмитро Панасович. — Я вас благаю! Повірте, я щиро співчуваю вам у вашому нещасті, але... Жодної вільної хвилини... Спішу на поїзд...

— Так і я ж на поїзд! — зрадів Росяний. — Зрештою, я не дивуюсь. Історія ще не знає випадків, коли геніїв за життя визнали б на батьківщині. Це мене майже втішає...

Дмитро Панасович глипнув на годинник і зрозумів: єдине, що

йому залишається — це вхопити одне з кращих пер деренопільського журналістського корпусу за ноги і опустити вниз головою у першу ж урну, яка трапиться по дорозі.

— Слухай ти, невизнаний генію! — він обернув до Росяного асиметричне від гніву обличчя, і той аж сахнувся. — Ще одне слово — і світова література зазнає непоправної втрати! Геть з моїх очей!

Семен занімів. Коли до нього нарешті повернулася мова, Дмитро Панасович був уже далеко попереду і, схоже, збавляти швидкість не збирався.

— То ти он як! — закричав Семен. — Ну почекай... Скоро й до вас доберуться! Керівнички! Докерувалися! Ти свою дачу віддав під дитячий садок? Га?

Повертаючи за ріг, Дмитро Панасович озирнувся і полегшено зітхнув: довкола Росяного збирався невеличкий натовп. Отже, шлях до вокзалу вільний. Головне — встигнути...

Як це досить часто буває не лише в художніх кінофільмах, а й у житті, Дмитру Панасовичу не вистачило кількох хвилин. Якраз у ту мить, коли він, відсапуючись і на ходу витираючи носовичком рясний піт, що заливав його рожеві, як у немовляти, щоки, з'явився на пероні, потрібний йому поїзд рушив, юрба проводжаючих конвульсивно захвилювалася і дружно, ніби по команді невидимого диригента, замахала руками.

Сторопілий рятувальник кинув безтямний погляд у один бік, в інший, і зненацька мало не підстрибнув на місці: у вагоні, який саме пропливав мимо нього, майнув ненависний профіль Броніслава. Крадій рожевої теки з унікальними документами стояв поруч якоїсь білявки, котра тулилася до нього так міцно, як тільки дозволяли це сусіди по вагону, і спокусливо усміхався...

Дмитро Панасович спробував осягнути побачене, але зробити цього не зміг: безмежний світ довкола нього спалахнув і розлетівся на безліч сліпучих уламків, що були гострими, як цвяхи, і чомусь нестерпно смерділи креозотом...

ЗАКЛЮЧНЕ СЛОВО АВТОРА

— Який жах! Яка прикра невдача!

З цими вигуками, в яких, признаюся, суму від того, що настає час прощатися з героєм, було набагато більше, ніж співчуття до нього, я поспішив на те місце, де так неждано перервався безпрецедентний біг Дмитра Панасовича.

Відомий деренопільський рятувальник не подавав жодних ознак життя. Проте варто було мені нахилитися над ним і торкнутися рукою його м'якого плеча, як він заворушився і став потихеньку спинатися на ноги.

— Повірте,— почав я. — Ми всі...

— Хто всі? — буркнув Дмитро Панасович. — Яке мені діло до всіх? Плювати я хотів на усіх...

Він нарешті підвівся, і моє серце болісно стислося: на одного з найперспективніших учасників забігу страшно було дивитися. Заюшене обличчя, розпухлий ніс, величезна дірка на правій холоші, патьоки бруду на всьому одязі...

— Дозвольте вам допомогти! — заметушився я.

— Не треба! — буркнув Дмитро Панасович і підозріло зиркнув на мене. — А хто ви, власне, такий?

Я розгублено закліпав очима.

— Та ви що, забули? Ми ж зустрічалися з вами на старті... Ви були такі люб'язні, що дозволили мені записати деякі із ваших улюб-

лених сентенцій, а тоді попрохали, щоб я обов'язково ставив перед вашим прізвищем ініціали...

— Не пам'ятаю,— байдуже сказав Дмитро Панасович, обережно водячи носовичком. — Я щодня маю справу з десятком людей. Приходьте наступного тижня...

— Навіщо?

— Ну, вам же щось від мене потрібно? — в свою чергу здивувався деренопільський рятувальник.

— До певної міри... Сподіваюсь тепер, після цієї прикрої невдачі, ви станете трохи інакше дивитися на деякі речі...

— Ви не знаєте, де мій портфель? — перебив мене Дмитро Панасович, заклопотано озираючись.

— На станції. Вам його повернуть після того, як ви засвідчите у якийсь спосіб свою особу. Отже, ви розумієте, що ваша ідея видрукувати історію рятувальної станції...

— Що?! — зненацька визвірився Дмитро Панасович. — Яка ідея? Що ви плетете? Невже ви й досі не дотумкали, що з кимось мене плутаєте! Я йшов, спіткнувся і впав. Ясно? А про те, що ви там понаписували і якими сумнівними сентенціями користувалися,— про це ми поговоримо в іншому місці. І то найближчим часом!

Першим моїм бажанням було промимрити щось абсолютно нерозбірливе і дати ногам повну волю. Відтак я здогадався, що ганебна втеча навряд чи врятує мене від розмови в «іншому місці», і вже зовсім було зібрався запевнити киплячого благородним гнівом рятувальника в тому, що нічого «такого» я не понаписував, коли раптом згадав, у який час ми живемо, і розізлився.

— А дзуськи! — закричав я. — Минулися ті часи, коли ви і такі, як ви...

Нараз я завважив, що незбагненний Дмитро Панасович, зігнувши у ліктях коротенькі руки і міцно притиснувши їх до тулуба, стрімко віддаляється од мене, і змушений був обірвати свою пристрасну мову.

Душа моя виповнилася полиновим щемом, у голові бджолиним роєм закружеляли думки.

Куди він так поспішає? Що діється у його ідеально круглій, коротко підстриженій голові? Які сентенції там народжуються? Які нові задуми визрівають?

Про все це можна було хіба що здогадуватися...

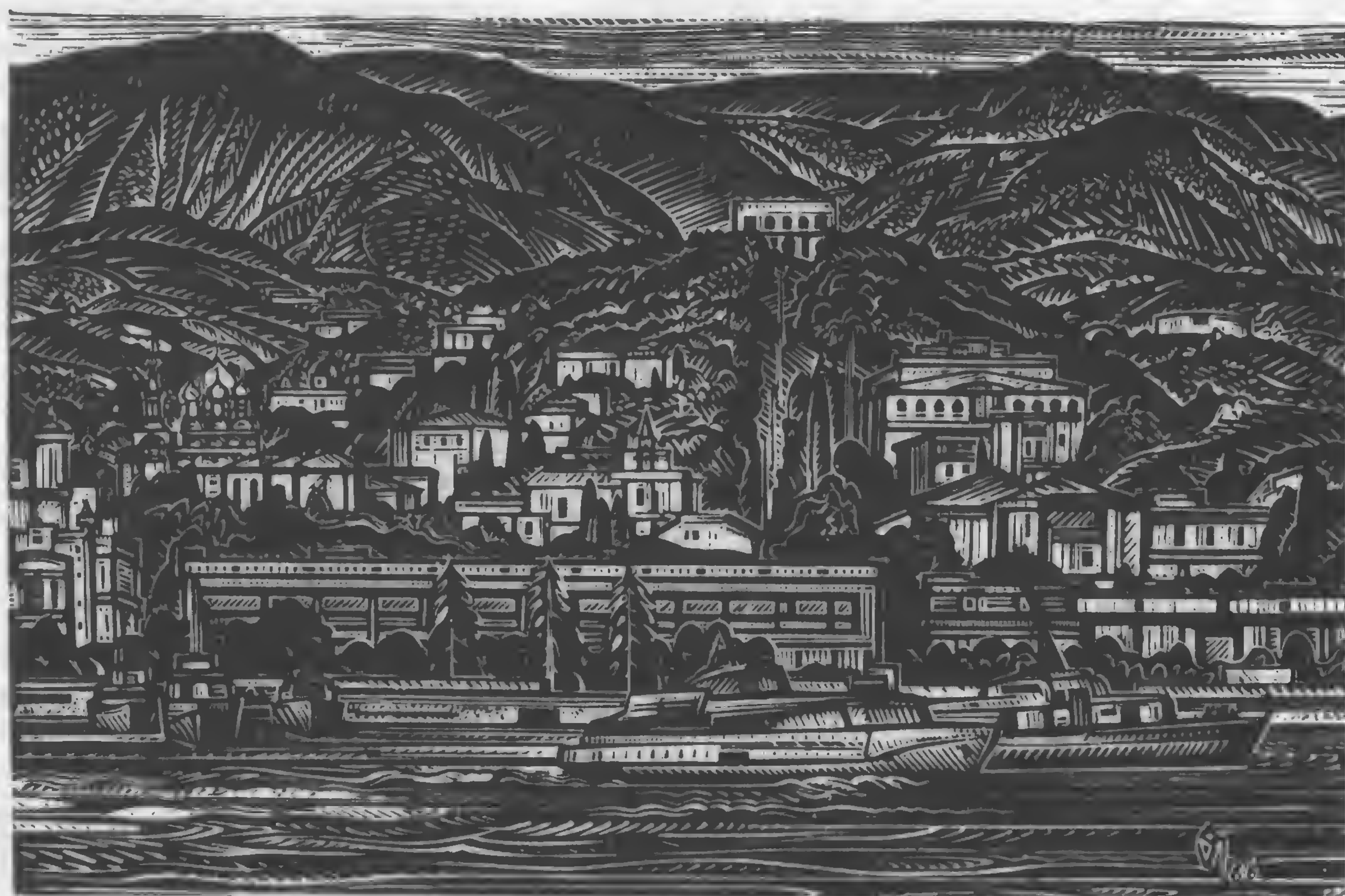

О. Губарєв. Ялта

WE SHALL OVERCOME!

АРКАДІЙ ПАЛЬМ

«Ми дійдемо!» — так дослівно перекладаються слова з популярної в шістдесяті роки пісні американців, які засуджували брудну війну у В'єтнамі, боролись за свої громадянські права...
«Ми подолаємо! Ми переможемо!» — такий зміст вкладають у цю пісню люди у всьому світі, коли виходять на демонстрації, протестуючи проти злочинів імперіалізму, коли рішуче вимагають припинення гонки озброєнь, знищення атомної зброї. Людство вимагає від правлячої еліти США сісти за стіл переговорів з керівниками першої в світі країни трудящих. З Білого дому відповідають: «Американці ніколи не порозуміються з росіянами...»
Висвітлюючи одну зі сторінок радянсько-американської дружби, у пропонованому нарисі автор спростовує брудні наклепи «радянологів з вільного світу», які ще від Великого Жовтня і до наших днів намагаються забруднити світлі цілі та діяння пролетарського інтернаціоналізму.

Анна Прейкшас народилася і зросла у маленькому шахтарському селищі Томас, а згодом жила з родиною у Кемптоні, що в американському штаті Західна Вірджінія. Її батько Джон працював вибійником. Будинки шахтарів тулилися під самими териконами, які після дощів світилися тисячами вогників,— вигорала сірка. Проте дівчинка не знала цього, і велетенський конус терикона захоплював її уяву. Вдень, коли діти шахтарів з палицями та відрами вишукують у породі шматки вугілля, вогники зникають. Ядучий дим забиває віддих, викликає кашель...

Серед перших спогадів її дитинства батьківські руки, великі й теплі, від скалок вугілля ніби потатуйовані.

На все життя в пам'ять Анни вкарбувався той день, коли вона побачила батька у в'язниці. Вражена дівчинка не могла зрозуміти, чому між ними залізні грати, чому поліцейський не дає батькові обійняти її. Вибійника Джона Прейкшаса кинули до буцегарні за поширення листівок, які повідали правду про Жовтневу революцію в Росії.

Мати розгублено шарпає сумочку, розповідає, що друзі збирають потрібну суму грошей, щоб внести заставу. Тоді його звільнять.

— Добре було б,— каже батько. — Передавай їм вітання. А ти,— наказує дочці,— утри сльози.

Полісмен припиняє побачення й виштовхує їх на вулицю. Анна з мамою засмучені повертаються додому, де на них чекають менші діти. Без батька, без його запального сміху, ласкавої усмішки у помешканні сумно й холодно. Мати змушена піти працювати на текстильну фабрику...

А в цей час з Копенгагена через Атлантичний океан йшов пасажирський лайнер «Святий Олаф». На ньому тесля за роллю в екіпажі, інженер-залізничник за освітою, революціонер за покликом душі Петро Травін через кільце фронтів інтервенції та громадянської війни, через поліцейські кордони везе звістку від Леніна пролетарям Америки, врешті-решт, і родині Джона Прейкшаса.

Бляшанку з дорогоцінними п'ятьма аркушами «Листа до американських робітників» Петро заховав у вентиляційному люці. У бляшанці також перші документи нової Росії — Декрети про мир і землю, Конституція молодої республіки... Володимир Ілліч писав про те, як важко російським пролетарям захищати здобутки Жовтня, закликав робітників усього світу викривати наклепи буржуазії на Радянську державу, підкреслював, що тільки пролетарська революція спроможна врятувати людство...

У Сполучених Штатах Травін зустрівся з Джоном Рідом, який негайно почав домагатися опублікування привезених документів в американській пресі. У грудні 1918 року «Лист до американських робітників» англійською мовою був надрукований в органах лівого крила соціалістичної партії Америки — журналі «Класова боротьба», що видавався у Нью-Йорку, та в бостонському тижневику «Класова епоха».

Проте інтерес читачів до ленінської праці був такий великий, що її видали значно більшим тиражем у вигляді окремого відбитка журналу «Класова боротьба». Пізніше «Листа» неодноразово передруковували у соціалістичній, ба навіть буржуазній пресі США і країн Європи. У 1934 році твір видано у Нью-Йорку окремою брошурою з відновленням випущених при першій публікації місць. Зараз «Лист до американських робітників» перекладено й видано майже всіма мовами світу.

Пройняте духом інтернаціоналізму, ленінське звернення схвилювало американський пролетаріат. У Нью-Йорку виникла «Ліга друзів Росії», члени якої вимагали відкликати війська США з Радянської Росії. «Руки геть від Росії!» — під цим гаслом восени вісімнадцятого року розпочався широкий робітничий рух у Новому Світі. Докери Нью-Йорка та Сієтла відмовилися вантажити зброю для інтервентів та білогвардійців, які силкувалися задушити першу в історії соціалістичну революцію.

Пристрасні слова правди запали в душі всіх пролетарів США. Зворушили вони і серце Джона Прейкшаса.

З розповідей Анни Іванівни Прейкшас

Книжка спогадів однієї з найстаріших діячок комуністичного руху у США Еллі Рів Блур особливо захоплює мене. Адже Гарольд Вер, її син, перед тим як поїхати до далекої Росії, виконував прохання Леніна. Йшлося про збирання деяких даних, які б характеризували стан американських фермерів. Компартія США доручила Гарольдові допомогти Іллічу у написанні статті. Молодий агроном Вер пишається дорученою йому місією. Проте як узятися до діла? Як виконати доручення?

Юнак не став копирсатися у паперах, вивчати життя з газет, а подався у мандри сезонним робітником — наймитом, по-нашому. Орав і сіяв, збирав пшеницю та яблука, клепав діжки та підковував коней, будував греблі й навіть був за повитуху. Переймалася симпатією до високого, ясночолого хлопця, який вирішив роздобути факти, потрібні Леніну.

Через кілька років Гарольд Вер опинився на Уралі — Тойкинський радгосп Сарапульського повіту Пермської губернії. Він прибув від «Товариства друзів Радянської Росії» разом з придбаними американцями на свої кошти двадцять одним трактором, двома автомобілями, двадцятьма боронами, чотирнадцятьма дисковими сівалками і ремонтною майстернею з токарним верстатом.

Був тоді спекотливий та голодний червень 1922 року. Залізнична станція Верещагіно зустрічала американців. З трибуни промовляє Г. Вер:

— Наш загін прибув не для експлуатації селян, як це намагаються змалювати вороги нашої дружби, а для надання щирої допомоги радянським людям. Увесь привезений реманент — подарунок американських робітників вашому народові.

Гарольд, його дружина й решта дев'ять фахівців зі штату Північна Дакота разом з присутніми співають «Інтернаціонал». Розкинуто містечко з наметів, димлять похідні кухні — організовано годівлю місцевих дітей.

Далі — робота. Один із членів загону згадував: «В Америці я брав участь у страйку шахтарів. Вимагав скорочення робочого дня. Тут же я за власним бажанням працював по 14 годин на день».

Гарольд Вер провадив навчання селян на трактористів, а переваги нової професії показував так: разом з трактором у поле вийшли коні зі звичним сільськогосподарським реманентом... Місцева газета написала з цього приводу: «Це було таке приголомшливе дійство... що жаль було дивитися на змучену конячину із сохою та плугом...»

В той час В. І. Ленін розробляв організаційні основи колективної праці на широких ланах, а молодий Вер пояснював селянам, що тракторна оранка на клаптиках землі одноосібників неефективна. Архів Жовтневої революції та соціалістичного будівництва зберіг такий документ-резолюцію мітингу селян, які постановили того ж дня: «На власні очі ми переконалися у перевазі високотехнічної обробки землі перед низькопримітивною її обробкою, що існує в нашому господарстві. Ми глибоко визнаємо, що тільки руки робітників зможуть допомогти нам відновити наше сільське господарство, тому що руки робітників створюють трактори і загалом сільськогосподарські знаряддя. Лише через спільну та вільну працю селяни й робітники прийдуть до перемоги соціалізму і кінцевої мети — комунізму».

Товариш Веров, як називали Гарольда у Росії, повернувся у США, де його спіткала особлива трагедія: помирає дружина Христа, і на руках у нього лишається двоє маленьких дітей. В його життя входить Джессіка Сміт — однодумець і відданий друг. Разом вони клопочуться про допомогу молодій державі робітників і селян. Ними володіє ідея про створення показового землеробського підприємства десь на Північному Кавказі. Разом з козаками їм вдалося і це.

Ми ще повернемося до історії Джессіки Сміт.

У березні 1922 року у журналі «Ліберейтор» за підписом письменника Майкла Голда з'явилося оголошення:

**Потрібні першопрохідці
для Сибіру!
Саме зараз**

потрібно шість тисяч американських робітників для промислового будівництва в Сибіру у вільних умовах, для підтримки російської революції та для того, щоб показати всьому світу, що зможуть вільні трудящі, коли їхньому таланту не заважає система

прибутків і коли вони самі самостійні та єдині володарі продуктів власної праці...

Думка про створення в Росії індустріальної колонії іноземних робітників виникла в 1921 р. у Москві під час зустрічі голландського комуніста Себальда Рутгерса з американцями Уїльямом Хейвудом[1] та Гербертом С. Кальвертом. Вони подали проект Леніну, і Володимир Ілліч уважно поставився до нього. На той час важливо було об'єднати зусилля іноземних та російських робітників для того, щоб прискорити розвиток вугільної та металургійної промисловості Кузбасу. Такий проект був співзвучний із загальнодержавним завданням VIII з'їзду Рад щодо збільшення видобутку кам'яного вугілля і залізної руди.

Фахівці повернулися з Сибіру зі своїми оцінками, аргументованими висновками, які обговорила Рада праці та оборони. Ленін взяв безпосередню участь в обговоренні пропозиції «групи Рутгерса», заглиблюючись у всі подробиці. Задум став глибоко продуманим, науково обгрунтованим проектом. І ось 25 жовтня цього ж року було укладено договір з групою американських робітників про створення АІК-Кузбас, що розшифровується так: автономна індустріальна колонія з центром у Кузнецькому басейні (точніше — у селищі Щегловську, як тоді називалося місто Кемерово).

Джон Прейкшас був одним з перших, хто відгукнувся на цей заклик. Головне для нього — справжня робота, а рубати вугілля він уміє. Адже у Росії через нестачу пального стоять заводи, не ходять поїзди, не дихають парові котли. Він, Джон, допоможе.

Родина Прейкшасів квапилася з від'їздом. Зібрано гірничий інструмент, харчі, спаковано книжки для Анни. Здається, все готове. Лишилося підписати зобов'язання робітників, які виявили бажання поїхати в Країну Рад. Джон знав, що його склав В. І. Ленін, а Політбюро ЦК РКП(б) на засіданні схвалило.

...Схилила голову на плече батька Анна. Вони разом читають зобов'язання про те, що в Росію можуть їхати тільки люди, здатні й готові свідомо знести важкі випробування, неминуче пов'язані з відбудовою промисловості у країні, «дуже відсталої та нечувано розореної».

Джон відсунув від себе аркуш паперу, ніби приміряючись до невблаганної правдивості цих слів.

— Тату, ти зможеш,— підбадьорювала дівчинка. — Я тебе знаю. Їдьмо!

Ніжність і віра дитини розгладили зморшки на обличчі шахтаря. Він підписав зобов'язання і лишився вірним йому до кінця своїх днів.

Шлях сім'ї Прейкшасів та їхніх товаришів-попутників з Америки до Сибіру з документальною точністю описав Теодор Драйзер у повісті «Ерніта». Прообразом головної героїні твору стала Рут Кеннел, з якою Анна познайомилася ще на пароплаві у Нью-Йорку. Потім поїзд, чотири вагони з пасажирами і дев'ятнадцять з продовольством, везе їх у далекий Сибір. З ними в ешелоні художник Джек Бейєр, американський індієць з племені черокі. Він малює веселі плакати на зразок стіннівки. Добре грає на гітарі Вен Еріксон. Його інструмент приваблює дітлахів. Анна обожнює його ще й тому, що він дозволяє їй доглядати курчат. Так, він везе клітку, повну пташенят!

Якось, коли дівчинка переходила з вагона у вагон, її зупинила молода жінка з ясним та відвертим поглядом.

— Яка книжка у тебе?

— «Гаврош» Віктора Гюго.

— Ти вже її прочитала?

— Так, місіс Кенуел. Я несу її подрузі, вона їде у сусідньому купе.

— У тебе ще є книжки?

— Є, але вони у багажі.

— Нічого, я дещо прихопила з собою. Вистачить до Кузбасу.

Молода жінка запросила дівчинку до себе, розпакувала валізу, в якій були твори Діккенса, Шекспіра, Толстого. Так вони познайомилися вдруге, вже ближче — випускниця Каліфорнійського університету, дитячий бібліотекар Рут Кеннел та дочка шахтаря Анна Прейкшас.

— Що ви ще везете з собою, місіс?

— Багато, майже 600 томів. Теккерей, Гете, Гейне...

Вже в дорозі почала діяти бібліотека. Пізніше у Щегловську для неї відведуть особняк у центрі селища. Рут стане головним бібліотекарем, а Анна буде її помічницею, «сидітиме на абонементі». Поки що за вікнами пропливають пейзажі Росії... Анна прив'язалась до Рут. Та й не лише вона. Батько з мамою також гостюють у купе, де розмістилася Рут з чоловіком. Вже вкотре згадується все, що пов'язане з від'їздом у Росію. Рут розповідала:

«Стаття «Потрібні першопрохідці для Сибіру» зацікавила мого Френка й мене. Ми з сином та його бабусею жили у Сан-Франціско у затишному будиночку, вікна якого виходили у парк Буса Віста й на затоку. Бабуся Кеннел також була схвильована російськими подіями й підтримувала наш від'їзд, але онука залишила при собі. В мені ж боролися два почуття: бажання допомогти російській революції та любов до дитини. Проте Френк втішав мене: «Коли справи в Сибіру налагодяться, мама привезе хлопчика до нас». Перед від'їздом я з болем у серці співала малому Джіммі колискову. Коли виїхали з Сан-Франціско, я розбудила пасажирів криками уві сні: «Де моя дитина? Ми її забули. Ми залишили хлопчика у валізі!»

— А може, він справді там,— сказав Френк і поліз на полицю за шкіряною валізою.

Хлопчика там, звичайно ж, не було а тільки речі Рут. Проте, коли Френк розгорнув її шубу, з неї випав гумовий зайчик. Рут заплакала...

У Кемерово ешелон прибув у серпні 1922 року. На вокзалі їх зустрічали Себальд Рутгерс та Уїльям Хейвуд, які звели з товаришами будинок для переселенців — вели-

[1] Уїльям Хейвуд (1886—1928) — один із засновників організації «Індустріальні робітники світу», активний учасник робітничого руху Америки. Помер у Москві й похований біля Кремлівської стіни.

чезну споруду з дерева, пофарбовану у червоне.

У колонії разом з дітьми поселилося понад півтисячі людей. Їх очолив найнятий на посаду головний інженер А. Пірсон — сам з дружиною та трьома дітьми, які приїхали з родиною Прейкшаса. Згодом він запропонував вибійнику Джону завідувати шахтою.

В той час у Анни найбільшим авторитетом після батька була Рут, яку вона з теплом згадувала протягом усього життя. Вона була не тільки секретарем, стенографом і бібліотекарем колонії. Електрик Кул привіз із Владивостока турбіну, яку витягли із затонулого корабля, встановив її — і в селищі з'явилося світло. Тоді Рут почала працювати ночами... репортером преси США.

Журналістики її навчав Джон Рід. То про що ж писати? Мабуть, про гурток, в якому вони читають твори Леніна. Звичайно. Проте з чого почати? Згадалося: пором, який перевіз їх через Том. Чотири сліпі конячини ходять по колу, накручуючи на барабан тугий трос... Чотири кінські сили... Трактор, що був привезений з Америки, зорав поле під горою. З навколишніх сіл прийшли люди подивитися на дивину... Пригадався представник Балтфлоту, який хвалив кемеровське вугілля, що не гірше за відомий англійський кардіф, оплачуваний золотом...

Випадало й чоловіку спускатися у вибій. Колишній священик навчився бухгалтерської справи для того, щоб поїхати у Сибір і бути там корисним. Не бездумна романтика штовхнула їх до дерев'яного будиночка на березі сибірської ріки. Любов конкретизувалась у діяннях...

Анна цілими днями просиджувала в бібліотеці. Вони підготували звіт про діяльність колонії. Себальд Рутгерс сам відвіз його до Москви.

Незабаром на рудник прийшла звістка, що доповідь-звіт було позитивно оцінено у Раді праці та оборони.

Канцелярія Рут містилася в бібліотеці у просторій, затишній кімнаті. Тут полюбляли збиратися американські та російські робітники: раділи гарному добору книжок, обговорювали хід робіт на шахтах...

Колись під час льодоходу на Томі Анна побачила, як з вагонетки на підвісній дорозі через річку впало два ящики книжок на крижини. Один з російських механіків, ризикуючи життям, врятував декілька примірників...

Разом з дітьми російських шахтарів Анна брала активну участь у підготовці до святкування 8 Березня. Їй доручили розмалювати гаслами ціле панно: «8 Березня закликає до виконання заповітів Леніна», «Робітниці від верстата! Вступайте до лав РКП(б) — єдиної в світі захисниці робітників і селян!»

Життя у колонії поступово налагоджується. Колоністи взялися за відбудову зруйнованого коксохімічного заводу, продукцію якого чекали металургійні підприємства Уралу. Вдень і вночі, навіть у сорокаградусні морози, люди працювали. Анна з такими ж, як і вона, підлітками носила робітникам термоси з гарячим чаєм, чергувала біля багать у цехах, одночасно виконуючи роль перекладачки, бо вже непогано знала російську. Нарешті коксохімічний завод дав гудок, яким зібрав усіх на мітинг. Яка це була радісна, незабутня мить, коли з батареї печі з'явився розжарений пиріг першого коксу!

Весна 1923 року. Всіх насмішив Л. Чезаррі. Після весілля електрика Джіма Блека та російської дівчини Дусі, на якому гуляло чимало американців та місцевих, він дав урок англійської мови одразу кільком красуням. Навчив їх англійською нібито «до побачення». Проте, як незабаром стало відомо, фраза, вивчена дівчатами, насправді перекладалася так: «Поцілуй мене...»

Жарти жартами, а Рут Кеннел не дає спокою поведінка Хопкінса — здорованя лісоруба з Канади. Траплялося, що він голосніше за всіх проголошував: «Ми піднімемо над Сибіром прапор пролетарської солідарності»,— а зараз ховає очі, збираючись у зворотний шлях. Йому не подобається, що вирішальні позиції на шахтах та будовах займають комуністи. Скатертиною дорога.

Та й справді, колоністи дедалі тісніше згуртовуються біля комуністів. На роботу до АІК приїхав з Руру Антон Зепгоф. За рекомендацією партійного осередку з Ессена прибув слюсар високої кваліфікації, член КПН Отто Шмідт. Комуністи Бельгії відрядили механіка Вандоорена. Вони працювали пліч-о-пліч з російськими товаришами, вчилися також разом. Зокрема, Рутгерс організував вивчення книжки В. І. Леніна «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі». Декілька розділів він переклав англійською мовою з допомогою товариша Бронкі[2]. Ясність та глибина ленінської думки відкривали багатьом очі на справжній стан справ у країні й за кордоном, вражали чіткістю завдань, що стояли перед революціонерами-марксистами.

Якось Рут потрапила на відкриті партійні збори. Обговорювались кандидатури тих, хто виявив бажання вступити до лав Російської Комуністичної партії більшовиків.

— Я, Ральф Мейда, народився 1886 році в Італії. Столяр. У 1904 році емігрував у США. До від'їзду сюди працював за фахом. Зараз теж столяр...

— Я, Артур Маргелунд, народився у Фінляндії. Потім у 1910 році емігрував до Америки. Працював теслею...

Рут Кеннел пригадувала обличчя робітників, описувала події та відсилала чергову статтю у «Нейшн».

Поруч з Рут працював ще один дописувач в американську періодику. Зачитаємо разом цікавий документ з Нью-Йоркського журналу «Кузбас бюлетень». № 11 за 1923 рік містить лист з Росії, датований 7 січня того ж року.

«Дорогі товариші!

У нас ще немає вістей, чи отримали ви мого останнього листа. Ми всі щасливі та здорові й сподіваємось, що ви також, і у вас було веселе різдво та щасливий Новий рік. У нас теж був новорічний вечір тут, і ми добре його відзначили.

Я щодня відвідую російську школу й вмію писати і читати російською. Ще не дуже

---

[2] Броніслава Корноліт — секретар Рутгерса; учасниця польського революційного руху. Померла у Ялті в 1926 році.

добре розмовляю по-російськи, проте колонія провадить вечірні заняття, щоб всіх навчити російської мови. Тато вчить мене співати російських пісень.

Тут не так зимно, як дехто думає. Коли похолодає, то ненадовго. Сніг лежить приблизно у три-чотири фути. Повітря здорове й приємне. Весна настане швидко й навіть раніше, ніж ми помітимо.

Влітку тут тепло й красиво. Ми плаваємо, рибалимо, катаємось на човнах і полюємо. Взимку катаємось на санчатах і ковзанах. Захопіть із собою ковзани, коли приїдете. Шахтарі працюють по шість годин на добу. Робітники на поверхні — по вісім годин. Наші жінки працюють кілька годин також, але в основному на кухні та в їдальні. Коли нові групи шахтарів поїдуть сюди, нехай візьмуть з собою теплий одяг та міцне добре робоче взуття.

Через три роки сподіваємось видобувати не менше 2.000.000 пудів вугілля на рік. Американці вже підняли продуктивність шахти у декілька разів. Через дев'ять місяців коксохімзавод працюватиме на повну потужність.

Привезіть, будь ласка, декілька голубів та пару папуг, а батько просив дві сталеві вудки завдовжки 10 футів і багато гачків сьомого номера.

З найкращими побажаннями до вас і сподіваннями побачитись весною

Анна Прейкшас».

Цей лист дванадцятилітньої дівчинки можна гідно порівняти з жалюгідними скигленнями деяких наклепників, що повернулися у «вільний світ» тому, що не знайшли «ідеального людського товариства» в Кузбасі.

З розповідей Анни Іванівни Прейкшас

Рут закінчувала друкування, одягала шубу і виходила на ганок. Підморожений місяць відбивався у відерці з водою, що замерзла кригою. Ішла додому, а заметіль припорошувала сліди її маленьких унтів, пошитих югославським теслею Живком. Цей веселун був членом виконкому югославської фракції Компартії США, член товариства друзів Радянської Росії. Тоді йому минуло тридцять років. Рут зустрінеться з цим товариським і милим чоловіком ще раз у Кемерово в 1931 році, куди вона знову приїде. Живко Байскич будував шахти у Прокоповську та Кисильовську, очолював служби механіки на різних новобудовах. Його груди прикрасять ордени Леніна й Трудового Червоного Прапора. Родина Байскича, в якій виросло семеро дітей, знайде щастя у Країні Рад...

Рут Кеннел подарувала нам чудову документалістику, наповнену вірою у ту справу, заради якої вона поїхала із затишного будиночка у Сан-Франціско. «Я хату покинув, пішов воювать, щоб землю в Гренаді селянам віддать»,— ці рядки ніби про неї. Та й про багатьох американців у Кузбасі, які зовсім не випадково опинилися 1936 року в Іспанії. Та ж сама інтернаціональна солідарність покликала колишнього робітника АІК-Кузбас, секретаря нью-йоркського міжнародного клубу моряків Гаррі Квейта конвоювати зброю для Червоної Армії у роки другої світової війни. Його корабель було торпедовано німецьким підводним човном у Баренцовому морі...

Проте ще тільки 1926 рік. АІК-Кузбас перетворено у загальнодержавний трест. Настала ера індустріалізації, а добровольці свою справу зробили. Частина з них повернулася до Америки, багато лишилося працювати на радянських підприємствах. Батько закінчив спеціальні курси майстрів. Його обрано депутатом міськради.

Я ходила до школи і боляче переживала розлуку з Рут Кеннел. Вона поїхала до Москви, де їй запропонували роботу у бібліотеці Комінтерну. Якось у готелі «Люкс-центральний» на сходах третього поверху її познайомили з Теодором Драйзером. Письменник вигукнув:

— То це ви? Дівчинка з Оклахоми, що залишила потім казковий Фріско? Ви пробули в Росії п'ять років? Що ви тут робите? Розповідайте, чорт забери!

Вона розповість мені про цю зустріч, опише, як разом з письменником 77 днів подорожувала по країні.

У мене зберігаються сімдесят вісім її листів. Колись перекладу їх і передам вам. А зараз процитую дещо з книжки Рут Епперсон-Кеннел «Драйзер і Радянський Союз»:

«Дорога Рут... Я багато думаю про Вас, з року в рік, про Вашу яскраву, непогамовну вдачу, пам'ять про яку завжди зі мною... Я ніколи не забував нашої подорожі по Росії, під час якої Ви так розуміли і по-людському просто терпіли мене. З усіх, хто приходив та пішов, чоловіків та жінок, Ви на все життя лишилися в моїй пам'яті і моєму серці. Я завжди поспішав зробити чимало (якби Ви знали тільки, скільки мені доводилося займатися самовихованням). Але через усе це я постійно повертаюся до того яскравого, веселого, щедрого досвіду — і я вельми вдячний, що близько знав ту, яка зовсім не боялася жити і яка так багато зробила. Я давно прагнув про це Вам сказати... З любов'ю. Теодор Драйзер».

У 1931 році репортер Рут Кеннел знову відвідає Кемерово. Ми не зустрілися, бо я тоді працювала у Новосибірську. На квартирі батька зібралися друзі по АІК: Гаррі Сусман, Піт Кейтес, Франк Грунд, Блюйз Куш з дружинами та багато інших товаришів, яким було що згадати про роботу в цьому краї...

Аналізуючи все побачене у Сибіру, Рут в одній зі своїх статей напише: «Володимир Ілліч Ленін бачив доконечну потребу у створенні великої промисловості за Волгою та Уралом. Він казав Рутгерсу, що коли вороги нападуть на Росію знову, то треба зустріти їх у всеозброєнні, а зброю треба готувати на сході, поза межами досяжності...»

Вона завжди була людиною активної громадянської позиції. Американці запам'ятали її у Нью-Йорку, куди Рут Кеннел у 1941 році привезла гонорар за книжку «Хлопчик Миколка» у фонд допомоги СРСР на будівництво танків для Червоної Армії. Тоді вона опинилася серед тих, хто раніше, ніж уряд США, відкрив «другий фронт».

У 1967 році вона, 76-річна хвора жінка, на площі міста Пало-Алто роздавала листівки-

заклики про припинення війни у В'єтнамі.

Американці слухали її на мітингу у Сан-Франціско з нагоди 100-річчя від дня народження В. І. Леніна, де вона виступила з професором Лайнасом Паулінгом — лауреатом міжнародних Ленінської та Нобелівської премій.

Її гаряче серце зупинилося 5 березня 1977 року...

Як і для мільйонів людей, для комсомолки, помічника вожатого піонерського загону Анни Прейкшас рік розпочався сумно — помер Володимир Ілліч.

Скорботна звістка приголомшила всіх. Удосвіта вийшла надвір, на лютий мороз. Проте за дві години до призначеного траурного мітингу люди стали збиратися на вулицях, і стихійно виникла процесія. Вони двічі мовчки обійшли селище. У будинках не засвічували світла, і робітники йшли у темряві, несучи в руках шахтарські ліхтарики. До них приєдналося все населення. Анна машинально почала рахувати людей, поки колона не зупинилася у маленькому парку біля Народного будинку. 990 чоловік — все населення їхнього правобережжя.

Рівно о восьмій у місті Щегловську на лівому березі почесний комуністичний караул дав збройовий прощальний салют. Водночас за річкою знялися хмарки від залпів на траурному мітингу рудника — п'ять пострілів, ще п'ять, затим одинадцять разів вистрілив командир — традиційний салют у 21 залп.

Ніколи їй не забути ті скорботні хвилини. Але настав ранок, і заводський гудок розвів робітничі зміни у вибої шахт, поставив біля верстатів і плавильних печей: Країна Рад і далі працювала по-ленінському.

Невдовзі Анну обрали до комітету ВЛКСМ рудника. Наступного року надійшли три путівки на навчання у Томський педагогічний технікум, а семирічної освіти, як вимагалося, ніхто не мав. Тоді хтось із хлопців запропонував: «Анну відправимо. Вона не підведе і опанує науку».

Згодом працювала у школі, в окружкомі ВЛКСМ, викладала англійську мову у вузах Кемерово, була перекладачкою у Новосибірську, пізніше знову викладала англійську мову та лінгвістику у вузах Дніпропетровська.

У 1968 році молоді шахтарі запросили Анну Іванівну на святкування 50-річчя ВЛКСМ у Кемерово. Був кінець жовтня, йшов сніг, що припорошував і так невпізнанно змінене місто.

— Ось ваша аіківська вулиця,— сказав їй молодий гірник.

Прочитала напис на меморіальній дошці: «Вулицю названо ім'ям Рутгерса Себальда Юстінуса, голландського комуніста, полум'яного інтернаціоналіста, організатора автономної індустріальної колонії — АІК-Кузбас. 1879—1961 рр.»

Пам'ять про АІК-Кузбас живе й досі. Проте й досі історія своєрідної колонії не дає спокою певним силам у США. Так, на початку 1982 року Анна Прейкшас дістала листа від колишнього аіківця Макса Менделя, у якому він повідомив новину, що насторожувала. Якийсь містер Сміт в університеті штату Флоріда захистив дисертацію, присвячену історії АІК-Кузбас. Мендель, котрий живе в каліфорнійському Берклі, запросив дисертацію і уважно з нею ознайомився. Його обурила антирадянська спрямованість цього «дослідження». Особливо ж здивувало його те, що той містер посилався на архівні документи... Рут Кеннел (?!).

З розповідей Анни Іванівни Прейкшас

А сталося ось що. «Та, яка не боялася жити» задумала написати велику книжку про АІК-Кузбас. Було надруковано понад 400 сторінок тексту. Допомагала їй у цій роботі Неллі Кальверт, дружина Герберта С. Кальверта, одного із співавторів проекту робітничої колонії. Один примірник рукопису Рут Кеннел надіслала мені. Я готувала їй відповідь зі своїми поправками, коли прийшла звістка про смерть публіцистки. Сини Рут віддали архів матері в бібліотеку Орегонського університету. Проте у тих документах не було головного — рукопису задуманої книжки, який чекає на свого дослідника у Дніпропетровську, дбайливо запакований у велику коробку з-під дитячої іграшки мого онука. Можна подумати, що той «радянолог» скористався лише частиною архіву і тільки тими матеріалами, які стосувалися до конфліктних ситуацій, що, як завжди у великій справі, виникали в колонії. А тенденційно перекрутити можна будь-що! Он скільки літ минуло після сибірської одіссеї американців, а вороже настроєним «радянологам» і досі не дає спокою сторінка щирої дружби між народами США та СРСР.

Я підключила до спростування ворожих усім нам перекручень кавалера ордена Дружби народів Джессіку Сміт, а вона, в свою чергу, Джозефа Моррея. Останній — відомий американський прогресивний публіцист, редактор журналу «Теорія в історії», який свого часу скінчив військово-морську академію США та юридичний інститут у Гарварді. Його лекції слухали студенти Куби, виступав він у Чілі за життя президента Альенде. Моррей відомий також своїми книжками «Від Ялти до роззброєння», «Друга революція на Кубі», «Огляд з Панами». Джозеф і Джессіка підготували гідну відповідь...

Час повернутися до особи Джессіки Сміт. Народилася вона 29 листопада 1885 року у Мадісоні (штат Нью-Джерсі) в сім'ї нащадків перших переселенців до Нового Світу. Закінчивши коледж, вона поринає у жіночий рух за рівноправ'я з чоловіками. У молоді роки віддає свої симпатії Країні Рад як активний учасник руху «Руки геть від Росії!» Ленінський лист до американських робітників спонукав її до активних дій.

Щоб краще зрозуміти революційні процеси у Росії, Джессіка на пароплаві прибуває в Петроград. У 1922 році вона була присутня на сесії Конгресу Комінтерну — слухала виступ Володимира Ілліча. Потім з чоловіком, Гарольдом Вером — товаришем Веровим, як уже згадувалось, створювала комуну на Кавказі. (Анна Прейкшас зібрала про комуну унікальні матеріали).

Вісті про Гарольда і Джессіку досягають Щегловська. Співвітчизники у сибірській колонії жваво обговорюють їхню діяльність. Тоді ж дочка шахтаря, депутата міськради Джона Прейкшаса, комсомолка Анна почала збирати розповіді учасників та документи, які відбивали діяльність інтернаціоналістів у Сибіру, на Уралі, Північному Кавказі...

З розповідей Анни Іванівни Прейкшас

Коли Джозеф Моррей у пошуках істини нарешті завітав до мене у Дніпропетровськ, я дала почитати листи Джессіки Сміт і Рут Кеннел. Згадали, що Джессіка редагувала документи при встановленні дипломатичних зв'язків між СРСР і США, працювала у радянському посольстві, яке в 1933 році очолював Олександр Трояновський. Чимало зусиль доклала ця енергійна жінка, щоб зустріч Чкалова, Байдукова та Бєлякова після відомого трансполярного перельоту відбулася з широкими колами американців якнайтепліше.

Загалом наші розмови з Морреєм точилися довкола АІК-Кузбасу. Чи були на шляху становлення колонії труднощі? Деяке уявлення про них дають спогади Неммі Спаркса, опубліковані в четвертому номері журналу «Нью Уордл Ревю» за 1971 рік.

«Мій особистий контакт з колонією відбувся у той день, коли нафтоналивний танкер «Частер Сан», ідучи вгору по річці Делавр, сів на мілину. Поки ми чекали буксирів, підійшов катер з поштою, і я одержав листа від Гаррі Квейта. (Пізніше він став секретарем Міжнародного клубу моряків у Нью-Йорку. Загинув у другій світовій війні. Його корабель торпедували). У своєму листі Квейт захоплено описував перспективи поїздки в Кузбас... Обидва хіміки, ми змушені були піти в море тому, що всі роботи в хімічній промисловості (США — А.П.*) були закриті. Розрахувавшися з кораблем, я почав шукати місце. Найбільше вабила російська революція, новий світ, який тоді створювався. Для нас, трудящих. Нас запрошували, отже, ми були потрібні, якщо виявимося корисними...*

Пам'ятаю, нас представили доктору Уїльяму Манеру, який мав очолити відбудову коксохімзаводу в Сибіру. Народився він у Чехословаччині, довго працював у Америці хіміком. Всі його симпатії були на боці Радянської держави. У 62 роки він був, як нам здавалося, неймовірно старим, а насправді дуже добре зберігся, мав врівноважений характер. Дріб'язкові питання передавав на вирішення іншим, а сам тримав під контролем основне та приймав грамотні інженерні рішення. Спаркс докладно розповідає про ті труднощі, з якими доводилось зустрітися. Поруч з суто технічними — втрата креслень недобудованого хімзаводу, побутовими — нестача житла тощо, були й інші».

Читаємо далі:

«З півдесятка старих російських інженерів, які все ще працювали на підприємствах Кемерово, не симпатизували Радянському уряду. Ще меншими були їхні симпатії до американців, які приїхали, щоб взяти управління в свої руки. Головний інженер коксохімзаводу приїздив точно о десятій ранку на своєму екіпажі в однокінній упряжці. Сидів у кабінеті, вирішуючи дрібні адміністративні питання. Рівно о третій візниця відвозив його назад. Опір таких дореволюційних фахівців відбувався потай, але пізніше, у 1923 році, досяг точки кипіння, коли відбулася спроба замаху на доктора Малера. Якось увечері в його будинку зібралася дружня вечірка. Були присутні два місцеві лікарі та кілька інших чоловіків зі старої інтелігенції. Раптом постріл у вікно, і голова лікаря, який сидів поруч з Малером, впала...»

Вороги Радянської влади стріляли не тільки по ленінцях, а й по тих, хто підтримував соціалістичне будівництво. Гостра класова боротьба не могла не торкнутися й колективу АІК-Кузбас. Аіківців полювали й пізніше. Так, наприклад, голландського комуніста Антона Струйка — брата відомого американського математика Дірка Струйка — під час нацистської окупації Нідерландів було відправлено у концтабір. В останні дні війни гітлерівці вбили інтернаціоналіста — одного з будівничих промисловості Кузбасу, члена політбюро Компартії Голландії.

У нашій країні пам'ятають ім'я вже згадуваного, полум'яного інженера-електрика Кула, члена організації «Індустріальні робітники світу», який народився на Середньому Заході США. Багато в чому завдяки його старанням була введена в строк електростанція, без якої не могли працювати підприємства Кемерово.

Також згаданий Неммі Спаркс, повернувшися в США, вступив в ряди Компартії і до останніх своїх днів згадував у статтях і промовах про АІК-Кузбас як приклад справжнього інтернаціоналізму.

Як же склалася доля родини Прейкшасів? Джон — Іван Юрійович багато років працював на шахті «Центральна». Був її головним механіком та енергетиком. Виховав трьох дітей, які подарували йому онуків. Тільки молодший син Євген пішов шляхом вибійника Джона — став гірничим техніком на тій же, батьківській, шахті. Джозеф Моррей зустрічався і мав довгі бесіди з ним. Син Анни Іванівни Анатолій — комуніст. Добре служив в авіації, за що мати мала подяку від командира частини за виховання прекрасної людини. Тривалий час працював на «Азовсталі», потім очолював дільницю в Дудінському порту. Дочка Людмила — кандидат фізико-математичних наук, доцент Дніпропетровського металургійного інституту. Ростуть онуки. Анна Іванівна вже давно на пенсії, проте її будинок відвідують і колеги, і студенти. Їй пишуть історики, письменники, журналісти з усіх кінців світу. Для всіх вона знаходить час на зустрічі, листування. Ще б пак! Адже йдеться про історію АІК-Кузбас, де її юні роки вписалися в одну з найдивовижніших сторінок інтернаціоналізму.

...Клуб Спілки письменників у Дніпропетровську. Письменники, журналісти, робітники, лікарі, вчителі зібралися на зустріч з Джозефом Морреєм та Анною Прейкшас.

Американський публіцист жвавий, свіжий, ніби не було багатогодинного перельоту з Кемерово до берегів Дніпра. Вдягнений зі смаком, але здається, що краватка йому муляє шию — колишній військовий моряк, мабуть, не звик до тісних комірців. Його уважно слухають присутні.

— Коли адміністрація Рейгана робить сьогодні все, щоб ізолювати американців від дружніх контактів з СРСР, нам особливо важливо вивчати історію тої багатообіцяючої ініціативи дружби з вашим народом у перші роки Радянської влади,— каже Моррей. — Це повинно увійти в наш літопис і спадщину. Меллі Кальверт та Рут Кеннел, особливо остання, зібрали чимало документів та спогадів колоністів. Письменниця-публіцист збиралася видати книжку про АІК-Кузбас, але, на превеликий жаль, пішла з життя, не завершивши задум. — Моррей гадає, що все-таки «американська історія» згодом побачить світ.

Зрозуміло, чому він так охоче взявся до історії АІК-Кузбас. В Америці, за його словами, майже ніхто не знає, як це було. А серед тих, хто знає про цей історичний факт, є й такі, що хотіли б замовчати його, довести, що дружні контакти між американськими і радянськими людьми неможливі, а діяння на зорі становлення Країни Рад пропагандистські. Чесний дослідник Джозеф Моррей прагне дошукатися істини...

Нещодавно подзвонила Анна Іванівна: «Зайдіть до мене. Книжка Моррея вийшла у Нью-Йорку». Завітав. Анна Іванівна перекладала. Слухав і дедалі більше розумів: коли люди захочуть, вони все зможуть, все зроблять в ім'я майбутнього.

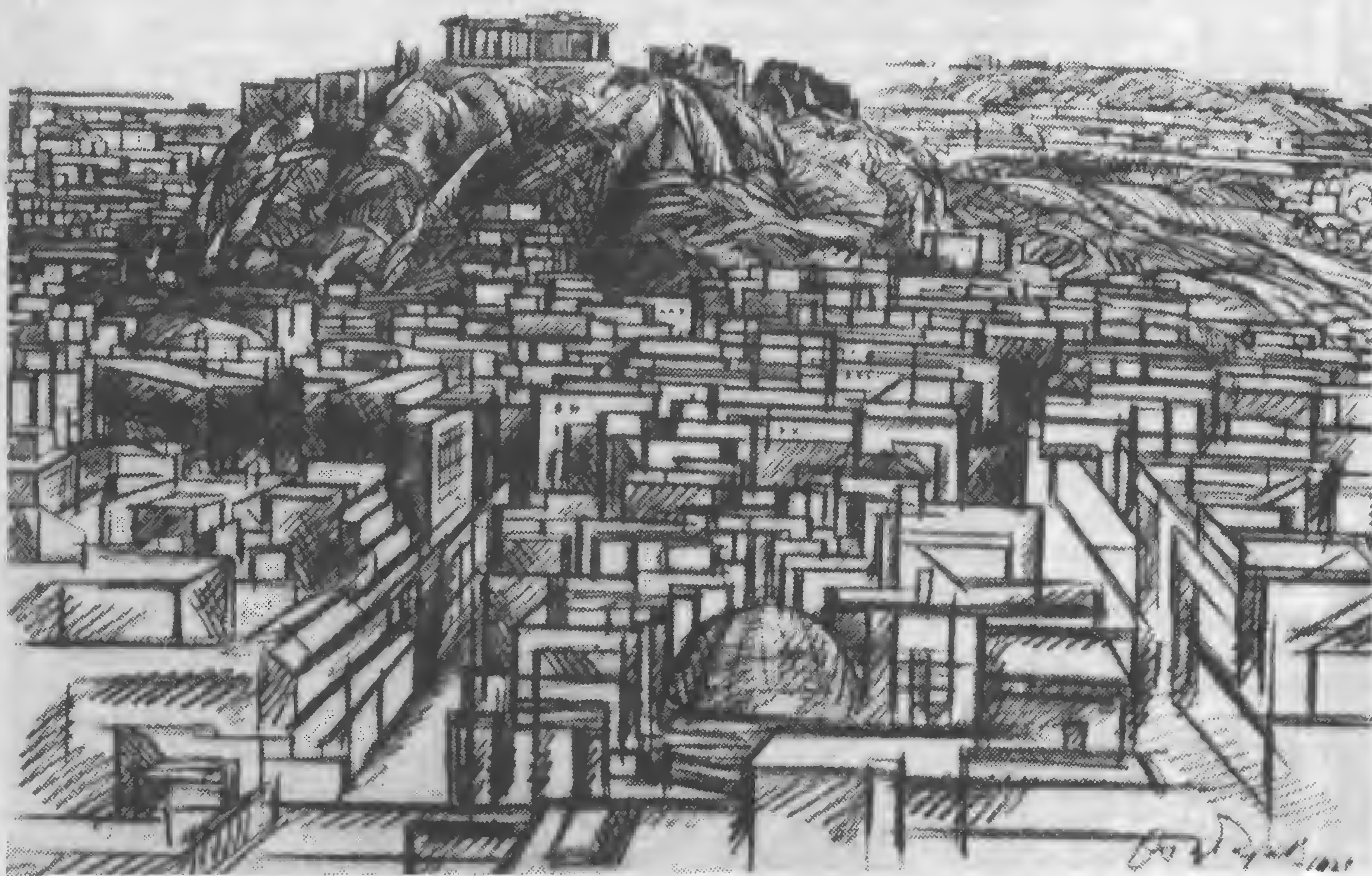

О. Губарєв. Афіни

ВАЛЕРІЙ КНЯЗЮК

ЗА ЧИСТУ ВОДУ

1.

У кімнаті, де я опинився в розпалі дня, не передбачалося чоловіків — за службовим розкладом. Наукові заклади, пов'язані з хімією, біологією, санітарною гігієною, небагато мають представників сильної половини людства. На щастя, це не впливає на ритм сумлінної діловитості, але іноді відбивається на грайливості настроїв.

Признаюся, що й мене у дружньому колі довгих синіх вій і симпатичних виямок на щоках потягло на дотепи. Але тут же я прищикнув балакучого язика.

Розмова була про діло, про роботу, і десь тут вчулося загадкове для мене слово «біотестування». Існує у гідробіології такий метод визначати за допомогою живих організмів — рачків, молюсків, мальків — рівень забруднення річки чи водоймища. Природні датчики легко розпізнають початок промислових викидів — їхня миттєва реакція часом перевершує чуттєвість електронно-металевих вартових.

Отож безмовні дафнії слугують прогресові. Простий, але переконливий експеримент наочно засвідчував, що й у заповнених стічною рідиною котлованах можуть згодом оселятися мікроорганізми, торуючи шлях сусідам з вищих поверхів еволюції білкових молекул. Підтверджений протоколом спостережень висновок становить неабиякий інтерес — саме тут, у «жіночій» лабораторії в центрі Харкова, я й побачив підводний акваріум-пансіонат.

Повна назва лабораторії — лабораторія формування якості поверхневих вод. Вона один із підрозділів Харківського всесоюзного науково-дослідного інституту охорони вод. Докладніше про історію, сьогоднішні теми інституту, а також про можливі причини його скупої популярності серед широкого загалу мовитиметься нижче. А втім, далеко не всі поточні теми цієї лабораторії виконуються на підвіконні службових кімнат. Поїздка, скажімо, на Курську магнітну аномалію одна з найкоротших у робочих планах. Маршрутам інших справедливо позаздрять любителі далеких подорожей.

Скажімо, до Якутії, в місто алмазодобувників Мирний, де співробітники лабораторії давні й бажані гості. Тема їхніх досліджень менш принадлива, аніж полювання на коштовні кристали, однак і без неї не поповниш славетної колекції Алмазного фонду. Одне з найвідоміших у нашій країні родовищ — знаменита «Трубка миру» — величезний конус, перевернутий дном до низького північного неба. Верхівка конуса пронизує товстий пиріг вічної мерзлоти і вологих грунтів тундри. З верхньої кручі індустріального урвища навіть велетні БєлАЗи та КрАЗи видаються гудзиками-сірниками — достоту рухливі дафнії в скляній банці. Карколомним вузьким серпантином дороги машини доставляють тонни кімберлітової руди, з якої на збагачувальних фабриках вивуджують так потрібні народному господарству крихітки-карати.

Видовище неповторне, такого не забудеш довіку, але експедиційні турботи не зводяться до поглядів з берега на високу кручу. Харків'яни, зрозуміло, не добувають алмазів, та без їхніх знань і роботи якутським шукачам було б нелегко. Вторгнення у вічну мерзлоту викликає щедрі зливи грунтових вод, що ускладнює рух самоскидів і дії тих, хто працює на глибині. Харків'яни прагнуть вгамувати дренажні потоки, очистити їх, визначити безпечні маршрути штучного річища до сусіднього Вілюю. Перший і, либонь, головний етап завершився створенням автоматизованої системи контролю та управління рухом підземних потоків.

Конструктори і технологи інститутського бюро допомогли спроектувати, виготовити необхідні прилади, але монтаж їх ознаменував кінець лише одного з розділів теми. Короткий рядок «Мирний, Якутська АРСР» ще не закреслено в переліку обов'язкових відряджень. Щотравня туди вилітає нова експедиційна група.

Інші звичні адреси поїздок — селища Калмикії, степ над Каспійським морем, де зводитиметься велика зрошувальна система, новий район вітчизняного вирощування рису. Робіт чимало, вони обіцяють незаперечну вигоду, але за умови всебічних попередніх розрахунків, які передбачать наслідки цих робіт — позитивні і негативні. Бездумне втручання в складні взаємопов'язані процеси природи, як ми вже не раз пересвідчувалися, до добра не приводить. А коли зважити, що напівпустельна рівнина межує з гладінню Каспію — найкращим і найбільшим у світі розплідником осетрових риб, то зрозуміло, як зростає вага і відповідальність кожної рекомендації фахівців.

Не лише харків'яни вирішують завтрашню долю степового регіону, але і їм помилитися не можна: дуже дорога ціна випадкової похибки — дренажні води, неодмінні супутники рисових плантацій, будуть спрямовані в море — отже, їхня досконала утилізація має бути на висоті. Харківських науковців добре знають і на півдні України, а також у Казахстані, де споруджуються різнотипні теплові електростанції. Площа родючих земель неухильно зменшується, використовувати їх на промислові, нехай

і престижні будови — марнотратство, коли не злочин перед сучасниками і нащадками. Харків'яни пропонують інший вихід — створювати необхідні водойми в засолених улоговинах, непридатних для рільництва принаймні в близькому майбутньому. Обгрунтований пошук вимагає, певна річ, серйозної підготовчої роботи, зосередженої уваги на всіх ймовірних чинниках.

Я назвав лише кілька звичних маршрутів, які регулярно доповнюються новими. Першочерговість їх диктує практика, оперативні замовлення різних галузей народного господарства.

Переважна більшість співробітників лабораторії, як уже мовилося, жінки, але керує ними чоловік — кандидат технічних наук Михайло Сергійович Коваленко. Він народився на Полтавщині, мріяв про далекі океанські обшири. Після школи Михайло рік плавав матросом на чорноморських лініях і плекав надію про близьке штурманське чи капітанське майбутнє. У армії став авіамехаником, а подальша спроба стати курсантом мореходки була невдала. Так опинився у Києві студентом географічного факультету.

Університет закінчив з червоним дипломом, що забезпечувало роботу й постійну прописку в столиці. Але студент-відмінник якраз став кандидатом у члени партії... І він підписав призначення до Казахстану. Разом з ним поїхала дружина, яка саме закінчила відділення економічної географії.

В Алма-Аті молодих киян залишали в республіканському управлінні гідрометеослужби. Паперово-кабінетна посада не вабила, і Коваленко попросив роботу на озері Балхаш, у гідрометеорологічну лабораторію. Почав інженером, п'ять років директорував і, либонь, там би й далі працював — самостійна робота, важлива, потрібна. Та захворіла дружина (вона працювала старшим техніком). Лікарі порадили змінити клімат, і Коваленки переїхали до Харкова, ближче до батьків. Михайло Сергійович так само працював гідрологом і водночас вчився у заочній аспірантурі Інституту охорони вод. Став завідуючим лабораторією і почав вивчати новий напрям інститутських досліджень — вторинне забруднення води.

Звідки така халепа? А хіба мало масних шлейфів од теплоходів на річках, змитих дощами добрив з ланів, бездоглядних покладів тваринницьких комплексів і викидів труб міської каналізації? З деякими порушниками чистоти річок навчилися боротися, з більшим чи меншим успіхом. А поки що значна частина домішок опускається з поверхні на дно і активно насичує мул.

Це і є вторинне забруднення. Якщо наперед не визначити найнебезпечніші комори забруднення, не з'ясувати його рівень, не можна поглиблювати фарватер, чистити в разі потреби гирло, бо тоді не зупиниш процесу додаткових викидів.

У лабораторії створюють банк інформаційних даних про найвразливіші ділянки малих річок України. Поки що малих — у перспективі така мережа пошириться і на Дніпро та інші великі річки республіки. Обладнані різноманітними приладами польові лабораторії на колесах вчащають на береги Лопані, Орельки, на трасу каналу Дніпро — Донбас. Так закладаються підвалини дослідної автоматизованої системи, яка зменшить вплив донного мулу на якість води.

Як бачимо, турбот у Коваленка та його симпатичних підлеглих вистачить надовго. Проблема неосяжна і вкрай невідкладна — перед могутнім арсеналом НТР дрібніє, втрачає силу, стає беззахисним будь-який водний потік.

Серед постійних ділових колег харків'ян значиться й академічний інститут гідробіології. Буваючи в його новій оселі на Оболоні, губишся серед розмаїття приладів лабораторій, захоплюєшся чудовим акваріальним комплексом (десятки сталевих чанів і скляних коробів, густо обплетених розумними, як доктор наук, датчиками), який дає змогу вести важливі експерименти протягом року, незалежно від погоди. Київські науковці справедливо пишаються своїм висотним комплексом на березі Дніпра. Ще б пак, найсучасніші кабінети електронної мікроскопії, газової хроматографії, амінокислотного аналізу, автоматичного контролю якості води) атомно-абсорбційної спектрофотометрії...

Навіть побіжна екскурсія вражає. Але подальші зустрічі-розмови в робочих кабінетах настроюють не на мажорний лад. І зміну емоцій можна зрозуміти: особливо коли виникає тема, пов'язана з долею малих річок...

Що там казати: ми ставимося до них надто безтурботно, забуваємо, що це єдині працьовиті капіляри Дніпра чи Дністра. Істина, якій шкодять затяжні дебати і суперечки: досить загубити, занапастити бодай сотню з тих двадцяти двох тисяч річок, що внесені до економічно-географічного кадастру України, і не втамувати спраги полів, фабрик, людини: річки, довжина яких здебільшого не перевищує кількох десятків кілометрів, зберігають дві третини водних ресурсів нашої республіки — більше ніж Дніпро-Славутич.

«Мала річка — індикатор екологічного благополуччя взагалі і культури суспільства зокрема»,— слушно зауважує директор інституту, член-кореспондент Академії наук України Віктор Дмитрович Романенко. Формула об'єктивна і вичерпна. Бо й справді, хіба не злочинно дивитися на річки і струмки як на безкоштовну воду для приватної плантації, на дармовий потік прісної води, який тече поблизу заводської прохідної невідь-куди і звідки.

Інший мій співрозмовник Олексій Іванович Мережко (завідувач відділу екології малих річок, доктор біологічних наук) аргументовано доводив: «Сьогодні замало вивчити лише стан самої річки, умови життя її постійних мешканців». Активна господарська діяльність завдає річкам непоправної шкоди. Нерозумна заготівля деревини, оранка на берегових схилах, надмірне зрошення... І не тільки сокира, леміш, бульдозер чи канавокопач... Навіть баржа піску, взятого просто з річища, а не з кар'єру, порушує усталений ритм річки на п'ять-десять років — раніше не поновиться гармонія у по-

грабованому річковому льоху, не зумів відтворитися сукупність видів її біоценозу — санітара і безвідмовного фільтра повільної течії.

Залишу на сторінках нотатника решту тривожних прикладів, почутих в Інституті гідробіології. Справа не в кількості фактів, а у ділових висновках, які маємо зробити на їхній підставі. Наведу лише думку, що не раз лунала під час розмов з представниками академічного закладу: «Не може бути чистої науки в брудній воді». Так, сьогодні вчені повинні вчасно попереджати про можливу небезпеку, а не чекати, поки проситимуть їхнього кваліфікованого втручання, дійових порад. І тому потрібна авторитетна і впливова регіонально-екологічна інспекція (назва може бути іншою, головне — суть питання), котра б суворо контролювала стан води і повітря. Такий повноважний міжгалузевий центр об'єднував би зусилля, розум, ресурси вчених і виробничників.

Можна дискутувати про деталі цієї ідеї, можна коригувати її тези — тільки не відхиляти, вважаючи передчасною. Характерно, що такі думки я чув і у Харкові: «Річкам потрібен єдиний господар, який би по-справжньому охороняв їх, а не лише дивився і зітхав». Треба нарешті зрозуміти, не раз казали мені харків'яни, що вода — дефіцитніша і важливіша сировина, аніж вугілля, нафта чи газ. Слід запровадити госпрозрахунок на річках, суворо карати за кожен викид стічних вод, раціональніше, ощадливіше розподіляти воду для зрошення, чітко оцінювати вартість води за категоріями якості — скажімо, для харчовиків, хліборобів, хіміків, металургів... Завдання, без сумніву, складне, але в Інституті охорони вод вважають, що вже нині вони могли б стати мозковим центром майбутньої галузі — є певний досвід, попередні начерки, вдалі розробки...

2.

Чи не ризикують харків'яни, коли зголошуються бути мозковим центром відповідальної суперечливої справи?

Добре відомо: те, чого бракує, бережуть, мов сухарі солдатського НЗ. Те, чого мають надміру, легко розтринькують, наче виграш випадкового лотерейного квитка. Наочним виявом поваги до вологи є Харківський музей води, відкритий до сторіччя міського водогону. Його архівні експонати (уламки чавунного колодязя і старих вуличних колонок, залізного жолоба, моделі давнього водяного колеса і дерев'яного журавля) сусідують з макетами сучасних диспетчерських пультів і потужних насосних, начинених електронікою гідродинамічних фонтанів з кольоровою музикою. Навіть з'ява небуденного, одного з небагатьох у країні музею — зриме свідчення того, як наші пращури свято шанували воду — «найбільший скарб у світі», за висловом Екзюпері.

Є на стендах музею і розробки інституту утвореного з кількох лабораторій московського Інституту гідротехніки та меліорації. Вони колись тулилися в різних районах Харкова, але заходжувалися біля однієї теми — очищення стічних вод. Едуард Іванович Горяїнов, нинішній учений секретар інституту, працює тут з перших днів і добре пам'ятає, як шукали приміщення, котре об'єднало б усіх під спільним дахом.

Обставини народження і труднощі становлення згадують в інституті усмішкою, немов старий анекдот. Відстань років згладила гостроту неминучих у перші дні конфліктів, притлумила напругу труднощів, залишивши приємні спогади. Пригадують, як ремонтували поверхи, змінювали планування та інтер'єри кімнат, кухонь, душів і червоних кутків (інституту надали приміщення колишнього сімейного гуртожитку). Старалися на совість, але незручності погано пристосованого для науки будинку відчуваються і досі.

Почалися й організаційні заходи: якщо раніше скидання відпрацьованої, використаної води контролювала гідрометеорологічна служба, тепер це доручили Міністерству водного господарства — організації потужнішій, з більшими бюджетними і технічними можливостями.

Іншої авторитетної установи не було, а створювати нову — втратити роки. І харківський інститут підпорядкували Мінводгоспу СРСР, визначивши велику програму дій: охорона вод від забруднення, прогнозування, планування і регулювання заходів охорони поверхневих, грунтових і навіть морських вод в окремих басейнах країни, розроблення і впровадження методів, технології та споруд, які б запобігали забрудненню річок та озер стічними водами міст, промислових об'єктів і сільськогосподарських угідь.

Завдань і тем, як бачимо, не бракує. Зваживши власні сили, почали з малих річок Харківщини, а також Сіверського Дінця, Дніпра та Кубані. Окрім інженерів та конструкторів, зосереджених у проектно-конструкторському бюро, тут працюють гідрологи, біологи, географи, хіміки, геологи, кібернетики, сантехніки, математики...

Перерозподіл обов'язків, зміна звичного напряму роботи, як цього вимагали інтереси справи, не викликали особливих заперечень: чотири доктори наук інституту, які уособлюють самостійні галузі пізнання — хімію, геологію, математику, географію,— не думали проголошувати свою вищість, доводити перевагу, так би мовити, пріоритет власних досліджень.

Ще один дотичний приклад. В інститутському збірнику наукових праць (виходить він постійно, і друкуються в ньому не лише харків'яни) впадають в око фрази, трохи дивні з погляду навіть біологів: «Якість води є не лише екологічною характеристикою водногосподарської системи, а й технологічним параметром її, який визначає доцільність того чи іншого способу раціонального використання вод, а також територіального розподілу стоку». Або: «Припустимо, що очерет являє собою прямолінійний прут малого діаметра і розміщений майже вертикально...» Наводжу витяги з праць серйозних і важливих не заради кпинів. А слова про «очерет» запозичено з підсумкової статті про гідродинамічну модель біологічного плато, в дослідженні особливостей і законів якого збігаються робочі інтереси харків'ян і київських гідробіологів.

Маленьке, але потрібне пояснення. Біопла-

то — це розширення русла каналу чи річки, засадженого вищими рослинами (очерет, рогіз...), які правлять за біологічний фільтр і водночас поліпшують якість води.

Кияни вивчають біологію цих рослин, їхню пристосованість до антропогенного фактора — активного втручання людини в життя природи. Досліди в пониззі Дніпра виявили, що ніжні рослини швидко реагують на зміну законів існування. Цього ще не знали, коли починали заготівлю сировини для Цюрупинського целюлозного комбінату. Очерет зрізали взимку — це тоді легше робити машинами, і гусениці тракторів понівечили, розтрощили кореневу систему. Навесні колишні непролазні зарості перетворилися на пустелю. Біологічна неграмотність виробничників обійшлася дорого — сировину для машин і котлів потужного комбінату возять здалеку, за сотні, коли не тисячі, кілометрів. Рятуючи непошкоджені райони плавнів Дністра і Дніпра, кияни разом з конструкторами одного із московських об'єднань працюють над зразком шнекового комбайна — з іншим, безпечнішим для очеретів принципом дії. Та до завершення співпраці ще далеко: гідробіологи не мають відповідного технічного досвіду, а для заводських конструкторів ця робота позапланова...

Ліпшими видаються перспективи взаємодії київських та харківських науковців. Впровадження різних типів біоплато, застосування нових споруд на каналах дали можливість розробити ефективні моделі постійного керування якістю води. На каналі Дніпро — Донбас створено експериментальний водоохоронний комплекс, де кияни і харків'яни успішно ведуть роботу з інженерної гідробіології — науки суто практичної. Зауважу принагідно, що тут прислужився наче й дикий для чутливого вуха філолога «прут малого діаметра, розміщений майже вертикально».

Корисні смужки біоплато моделювали, планували і насаджували спільно. Важливі роботи на Сіверському Дінці харків'яни почали власними силами і зуміли довести, що їхня програма цілком реальна і можлива. Околиці берегів Сіверського Дінця — особливо від Слов'янська до Рубіжного — район великих хімічних комбінатів, машинобудівних заводів, потужних підприємств будівельних матеріалів. Їхня економічна вага не викликає сумніву — продукція конче потрібна багатьом галузям народного господарства. Але нині аргументів індустріальної вигоди вже замало.

Більшість господарників зрозуміли: не можна губити річок. Директори тепер не відхрещуються від екології, але їх так само більше хвилюють діаграми виробничих планів. Правда, очисні споруди, які з'явилися останнім часом, трохи перепинили чи уповільнили шлях у чисту воду аніліну, нафтолу, хлорбензолу та інших сумних дарів великої хімії. Однак їхні фільтри не завжди міцні (вартість по-справжньому сучасної очисної системи іноді сягає вартості решти виробничих корпусів з усім обладнанням. Лише тоді є гарантія надійності. Зрозуміло, такі шалені витрати — плани завтрашнього і позавтрашнього дня).

Сіверський Донець не Байкал чи Севан, хоча й там людина не все може. Але для тисяч людей ця річка рідна, наймиліша в світі. Чи маємо право перекреслити її майбутнє? Реконструювати всі очисні споруди харків'яни не збиралися — не такі вони наївні. Обрали реальний шлях — запровадити єдиний графік і чіткий об'єктивний контроль, аби мати докладну, розгалужену інформацію, яка допомагала б централізовано коригувати дії підприємств, виявляти наближення критичної ситуації.

Таких автоматизованих систем у нашій країні до того ще не було. Спочатку обмежилися стокілометровою ділянкою річки — за насиченістю комбінатами і заводами вона не поступається Уралу, Кузбасу чи, скажімо, центральному Донбасові. Загальний задум був ясний, бракувало тільки приладів — плавучих станцій-автоматів, пробовідбирачів, хлоридовимірювачів і біотестерів... На Сіверському Дінці головною дійовою одиницею біотестерів стали маленькі, з мізинець завдовжки риби та молюски. Молюсків шукали в Дінці, мальків риб позичали на ставках Донецького рибокомбінату — одного з найбільших у країні. Живі датчики (їх назвали біологічними сигналізаторами) значно чутливіші за металеві — навіть при невеличких концентраціях шкідливих домішок молюски і мальки миттю давали про це знати.

Щоб скоротити строки узгоджень графіків, наблизитися впритул до переднього краю робіт, відкрили відділ у Сєверодонецьку. Поруч з ним на березі річки обладнали Центральний диспетчерський пункт АСУ — першої в нашій країні системи, яка цілодобово контролює якість води в річці.

Робота триває ось уже впродовж шести років. Система працює чітко й повністю окупила всі затрати. Нині мріють охопити такою мережею весь басейн Сіверського Дінця (щоб, нагромадивши сили і досвід, узятися за Дніпро). Та навіть оптимісти не певні, чи справдяться ці проекти найближчими роками.

Скрушне визнання не вияв провінційної обережності. Ділові контакти з ученими Сполучених Штатів Америки, Англії, Франції, Бельгії, братніх соціалістичних країн засвідчують, що за рівнем розробок, методик, головного напряму робіт харків'яни не відстають від закордонних колег. («Концепцію охоронних заходів, стратегічну лінію успішного пошуку ми усвідомили раніше»,— сказав мені заступник директора інституту Олександр Костянтинович Кузін. Вірити йому можна: доктор географічних наук Кузін спеціалізується на проектуванні автоматизованих схем охорони якості води, прогнозах цих досліджень).

Розгін стримує брак досконалих приладів. Власне, проектно-конструкторське бюро виготовляє лише дослідні зразки або невеличкі партії. Потрібен спеціальний завод, який би працював за кресленнями інституту. Хто знає, скільки триватиме двобій ділових аргументів і бюрократичних резолюцій. А час минає, і оригінальні, цілком конкурентоспроможні задуми та моделі чекають, поки втіляться в метал і пластик.

3.

Здавалося, практики мали б хапати з рук вчених результати дослідів, а відбувається усе навпаки. Це підтверджує й історія, яка сталася у Харкові. Кандидат біологічних наук Анатолій Сергійович Воронкін завідує лабораторією водоохоронних заходів у сільському господарстві. Він досліджує питання інтенсифікації деструкції пестицидів. Якщо цей термін переказати зрозумілою всім мовою, то Воронкіна хвилює, як швидше зруйнувати непотрібні отрутохімікати, що потрапляють на колгоспні та радгоспні лани під час догляду за посівами. «Звичайно, природа впорається й сама,— пояснює вчений. — Але скільки мине часу... Ні, людина просто зобов'язана допомогти природі. Адже саме завдяки втручанню людини наші славетні чорноземи поступово повняться шкідливими хімічними речовинами і бідніють на гумус».

Актуальна тема стала кандидатською дисертацією — розділи її консультували в Київському інституті гідробіології, столичні гігієністи-токсикологи допомогли з методикою, регламентами, характеристикою і добором препаратів. Анатолій Сергійович вислухав чимало добрих слів на свою адресу на берегах Дніпра, і, треба сказати, цілком заслужено. Дисертація формулювала конкретний шлях, як удвічі й навіть утричі швидше, ніж учора, нейтралізувати пестициди на полях.

Воронкін пропонував будувати на великих зрошувальних системах ставки-відстійники, в яких би «килими» з біологічно активного мулу знешкоджували використані на полях отрутохімікати. Він розробив докладну схему пов'язаних поміж собою ставків, під які можна пристосувати сухі яри, щоб обминути родючі гектари. У першому ставку, деструкторі, пестициди поглинаються бактеріями дна. В другому, розташованому трохи нижче, стабілізаторі, очищена вода щедро збагачується киснем (тут навіть безпечно і вигідно вирощувати коропів, товстолобиків) і знову повертається на поле.

Новизну його пропозиції підтвердило авторське свідоцтво; до неї виявили діловий інтерес у Болгарії; макет установки показували на міжнародних виставках у Москві та Лейпцигу... А побудували ставки лише через сім років потому, хоча вартість їхня копійчана порівняно з мільярдним бюджетом Мінводгоспу.

Перші відстійники Воронкіна з'явилися у Ставропольському краї. Автора, як це, на жаль, часто буває, навіть не запросили. Анатолій Сергійович дізнався про це цілком випадково і за власний рахунок поїхав туди, аби на власні очі побачити, як його ідею втілюють у життя. Тепер такі самі споруджують на півдні України, а ще в Краснодарському краї, на Поволжі. Начебто щасливий фінал маленької драматичної одноактівки впровадження: ідея вченого знайшла дорогу у практику. Та скільки втрачено часу і нервів тільки через те, що новинка видалася надто незвичною і простою комусь із господарників.

Одна з переваг пропозиції харків'янина — економія води, яка раніше безцільно випаровувалася з полів. Що це означає у масштабах нашої республіки? Ось підрахунки, з якими керівники інституту «Укрдіпроводгосп» знайомили в Київському Будинку літераторів учасників «круглого стола» — українських письменників-публіцистів: «Дефіцит води у республіці не зменшується, а скоріш зростає: сьогодні ми витрачаємо багатенько — аж вісімнадцять кубокілометрів. З них йде на зрошення тільки десять, у промисловість чотири з половиною, на потреби комунального господарства — три з половиною кубокілометри. Більше чотирьох кубокілометрів випаровується з поверхні штучних морів Дніпровського каскаду».

Отож випаровування забирає майже стільки, як вся наша індустрія — від прокату сталевих багатошарових труб до виготовлення капронових панчіх. Знаючи такі астрономічні числа, краще починаєш поціновувати працю тих, хто прагне зберегти воду, дбає про її якість.

Воронкін клацає кнопкою перемикача, і над розфарбованими макетами улоговин ставків і байраків, іграшкових будиночків спалахують кольорові вогники лампочок. Молоді лаборанти, що товпляться поруч, уже не раз бачили це видовище. Тепер їх цікавить довгий сувій на стіні вузького вестибюля — щедро ілюстрована газета «Шельф» розповідає про чергову підводну експедицію на мис Мартьян поблизу Нікітського ботанічного саду.

Уже стало ніби професійним правилом, що фізики полюбляють проводити відпустку серед засніжених гір — в альпіністських таборах; математики і хіміки залюбки мчать з байдарками в рюкзаках у Карелію чи сибірську тайгу; молоді геологи, сповнившись романтикою далеких мандрів, вирушають на цивілізовані дюни Прибалтики чи на Кавказ... Охоронці вод поки що зберігають вірність воді — вчаться користуватися аквалангом, гідрокостюмами — і у воду, на дно... Вивчаючи вплив людини на узбережжя, досліджують донні відкладення, стан морських рослин («Працювати під водою куди складніше, ніж просто пірнати з аквалангом, але ж ц і к а в о!»). Звіти і спостереження групи ввійшли до збірки наукових праць Нікітського саду — приємне поєдналося з корисним.

Прощаючись з інститутом і його людьми, відтак пишучи цей матеріал-роздум, я добре тямив, що мої нові знайомі не скоро стануть відомими широкому загалу, не стануть перед телевізійними камерами... Радий би помилитися в прогнозах, але... Досить раз побачити монументальні гранітно-скляні вежі на сусідніх вулицях і проспектах, вдивитися в літери їхніх чавунних візитних карток: «Діпросталь», «Укргідропроект», «Діпрококс», Інститут радіоелектроніки — і все зрозумієш...

Але близьке сусідство велетів кульмана, синьки, дисплея і грошових експертиз не викликає у них думок про власну ницість. Розуміють: слава — птаха примхлива, фортуні, як і Феміді, лінькн стягувати пов'язь з недремних очей. Надто багато роботи, аби анонсувати її, самотужки збурювати хвилі рекламного розголосу. Адже вартують і справді найбільший скарб у світі — чисту, прозору воду...

ВІТАЛІЙ КОВАЛЬ

БАЧИТИ ЗОРІ

Проза Володимира Дрозда

Роздумуючи про творчий доробок Володимира Дрозда, завжди згадую його первісток — «Люблю сині зорі». І завжди подумки переношусь у далекий шістдесят другий рік, у свої студентські літа, коли світ здавався дивовижнішим і більшим, і в ньому були Павло Тичина і Максим Рильський, Андрій Головко і Петро Панч, які тоді запросто навідували студентську аудиторію, неначе сходили зі сторінок підручників, і ти німував перед ними в захваті й подиві...

Саме тоді трапилася мені невеличка, кишенькового формату книжечка — «Люблю сині зорі».

Саме тоді, коли тільки-но вилетів у невідомість із найглухішого і найріднішого чернігівського села, де небо було таке високе і по ньому — зорі. Манливі, мерехтливі, чарівні зорі...

Люблю сині зорі — це було так близько моїй душі і так гарно було сказано, як можна сказати тільки в ранній юності і, як здавалося, тільки віршованими рядками. Але в книжечці була проза, і, коли я розгорнув її, найбільше здивувало, що написав її мій ровесник і земляк, який до того ж вчився зі мною в одних стінах, тільки на старшому — четвертому курсі. Я шукав його серед студентів, щоб хоч здаля побачити, прирівнюючи його в уяві до вже бачених класиків, додаючи йому солідності, серйозності, того сяючого німбу, яким, на мою гадку, мав би бути оточений письменник. Але зустрітися з ним тоді не довелося...

А шістдесят другий рік справді був зоряний: це ж тоді народилося ціле сузір'я зірок, які, правда, на той час небагато хто міг виділити на літературному небосхилі...

«Літературна Україна» публікувала шпальти новел і віршів, написаних молодими, ще нікому не відомими авторами. А 23 березня газета повідомила, що цих авторів перших публікацій запросили на засідання президії СПУ, де їх уважно вислухали й одностайно прийняли до Спілки. Микола Вінграновський, Євген Гуцало, Іван Драч, Володимир Дрозд, Микола Сингаївський, Петро Скунць, Роберт Третьяков...

— Сьогодні у нас незвичайне засідання,— сказав, звертаючись і до молодих, і до поважних статечних членів президії, Олесь Гончар. — Ми всі відчуваємо справжню радість від того, що до Спілки прийняли нових здібних літераторів. У цьому ми вбачаємо величезні творчі сили нашої літератури, духовні багатства нашого народу, які розкрилися з новою силою... Ваше покоління не читало кривавої книги війни, у вас тепер зовсім інша доля, безмежна й щаслива, отож будьте гідними її!

Слова Олеся Гончара виявилися пророчими не лише для цих сімох тодішніх «новобранців» літератури, яких благословив і в яких повірив на самому їхньому світанні автор «Прапороносців», а й для цілої плеяди молодих письменників, що склали сузір'я справді-таки яскраве.

Майже всі вони були із села і вміли бачити зорі. Всі були молоді й виросли з любові й доброти людської, з болю вселенського, що випав на їхнє воєнне й повоєнне дитинство. І цею любов'ю, болем та добротою були перейняті їхні перші твори: «Голубий попіл» і «Колесо» Володимира Дрозда, «Жорна» й «Кукурікали півні на рушниках» Василя Симоненка, «Б'ють у крицю ковалі» Бориса Олійника, «В сутінки» і «Чудасія» Григора Тютюнника, «Олень Август» Євгена Гуцала, «Мій батько надумав садити сад» Валерія Шевчука, «Атомні прелюди» Миколи Вінграновського...

Вони були сповнені сили й відваги, і тоді, на самому початку, сміливо дивилися вперед, відчуваючи спроможності безмежні. В одній з анкет «Літературної України» того ж шістдесят другого вони немовби демонстрували своє кредо. Віталій Коротич громогласно заявляв: «Ми не маємо права писати погані вірші, бо кожен з них заплямовує ту літературу, яку нам довірено...». Валерій Шевчук мріяв: «Мені хочеться навчитися краще писати, позбутися літературного дилетантства». Василь Симоненко відповідав: «Література і мистецтво не терплять шаблону — це кілька століть проголошують усі, хто вміє говорити і писати. А хіба відсутність новизни — не шаблон?.. Хай живе нещадна, але розумна критика, бо той, хто не здатний прислухатись до об'єктивних звинувачень,— літературний мрець і ніяке штучне дихання не воскресить його».

В полеміці, гострих суперечках, долаючи юнацький максималізм, вони приходили до істини, до свого єдино вірного шляху в літературі. Володимир Дрозд, чи не наймолодший серед них (він народився 24 серпня 1939 року в селі Петрушин під Черніговом), у тій же анкеті роздумував: «Яким прекрасним не було б минуле та сьогоднішнє, людські погляди завжди спрямовані в майбутнє. Суспільство у своєму розвитку ніколи не стоїть на місці, бо навколо спокою чатує смерть. Суспільство рухається вперед, і в цьому русі література мусить відігравати своєрідну роль натхненника людської думки. Ось чому я не вважаю за мистецькі твори ті, які лише бездумно оспівують вже зроблене людьми, а не розвідують доріг у будучність. На превеликий жаль, деяка частина наших критиків саме в примітивному і гучному оспівуванні бачить мету літератури. Я задумуюсь над високим званням письменника, яке у всіх народів, у всі часи асоціювалося з мислителем, а не з інформатором чи статистом. Життя — це боротьба, дзеркало життя — література — теж мусить бути боротьбою. Все, зрештою, зводиться до позицій, на яких стоїть митець, до ідеалів, за які він бореться...»

А через двадцять п'ять років уже в новій анкеті Володимир Дрозд іще наполегливіше й категоричніше скаже про літературу і про своє «входження» в неї: «Я вважатиму, що увійшов у літературу, якщо хоч би наступне покоління мене читатиме з цікавості, з внутрішньої потреби, а не зі шкільного обов'язку. Я часом жартую: тільки через сто років буде відомо, чи я письменник, поки що я — лише член Спілки письменників. Але за цим жартом — правдива думка. Тільки час перевіряє нашу роботу і дає їй справедливу оцінку. Тому мені смішні штовханини наші біля премій, титулів тощо. Усе це не матиме ніякого значення. Значення матиме духовна наповненість наших творів. Якщо через сто років взагалі нас хто-небудь читатиме...»

Наче й не минуло чверть століття, наче й досі він під тими зорями, під якими іще школярем мережив першого вірша до чернігівської районки «Придеснянський колгоспник» чи писав перші дописи до олишівського «Голосу колгоспника», куди пішов працювати одразу після школи... Зорі були так далеко і так близько, коли пішки сходив майже всю рідну Чернігівщину, шукаючи цікавих людей і небайдужі йому «морально-етичні теми» для «Комсомольця Чернігівщини». Тоді потай і складалися перші його новели й повісті, що потім зібралися в першу збірку «Люблю сині зорі».

Про нього почали говорити, відзначати поетичність, етичну гостроту його новел, нахил до психологічного аналізу, авансом вбачаючи в перших спробах навіть те, чого там і не було, що тільки прокльовувалося. Звук фанфарів міг і заглушити, міг і приспати. Високі оцінки й велеречиві слова не завжди корисні, і молодий письменник немовби застерігав самого себе і своїх товаришів: «Самовдоволеність, де б вона не проявлялась,— неприємна річ. Тим більше мова йде про творчість. Мало того, що час від часу з'являються домашні класики, які щедро нагороджуються цим званням за вислугу років,— паростки самовдоволеності нерідко пробиваються і в молодій літературі... Ми повинні зійтись на думці, що, незважаючи на помітні успіхи, зроблено дуже мало і треба братися до справи з усією молодою енергією...»

То була вже велика робота душі, тяжкі роздуми — після першої книжки, коли й самому вдалося побачити її недосконалість, добре приховану безмежною щирістю і щедрістю. Три роки служби в армії надали більшої тверезості й роздумливості, й саме вони, ті армійські роки, очевидно, породили другу книжку — збірку оповідань «Парость» (1966), також тепло зустрінуту читачами й критиками. Анатолій Макаров слушно зауважив тоді, що почерк письменника «останнім часом так змінився, що з ним доводиться знайомитись наново». Докладно розглядаючи оповідання «Політ крізь місячну ніч» і «Три чарівні перлини», критик підкреслив в них те нове, що не всіма й не завжди сприймалося,— символічний взаємовплив реалістичних і фантастичних мотивів, символічну значущість деталей, образне переосмислення реальних явищ. Але знову ж, як і в першій збірці, були тут просто замальовки, незначущі кольорові й звукові дрібнички...

І знов невдоволення собою, знову пошуки, знов гризло сумління, що мало зроблено і не так. Не так, як хотілося б, як — відчував! — міг би... А тут ще й, через п'ять років після прийому до Спілки, до «новобранців» знов звернувся з трибуни V письменницького з'їзду Олесь Гончар, назвавши всіх поіменно: «...Хай дозволено буде сьогодні запитати молодих наших новелістів: чи не задовго ходите ви в дебютантах, друзі, чи не засидівся дехто з вас на самих лише мініатюрах, на отих позбавлених часом і пристрасті, і значного соціального змісту ноктюрнах, пастелях, шкіцах, етюдах...»

Чи не задовго? — наче до тебе особисто звертався, наче тобі докоряв... А ти звертався сам до себе, питав з себе ще суворіше, ще вимогливіше...

І незабаром з'являються повісті «Семирозум», «Маслини», цикл «Фашизм», збірка оповідань «Білий кінь Шептало»... І знову — інший почерк, інший Дрозд, з яким «доводиться знайомитись наново». Він не вкладається ні в яку схему. Пручається, випирає своїми незвичними «прозаїзмами», злиттям фольклору з фантастикою, реальності з химерою. Навколо нього зіткнулося немало критичних стріл...

Він не знав про листа, що його видатний майстер новелістики Іван Сенченко писав у лютому 1968 року одному з друзів: «...Помаленьку працюю, роблю своє діло. Тільки трудно тепер, треба вганятися за молодими, а спробуй угнатися за такими хлопцями, як Гуцало, Валерій Шевчук, Дрозд! Молодці. Що молодці, то молодці! Що вони зробили? Спочатку за допомогою психологічних новел своїх похоронили виробничу нашу літературу, вірніше виробничий спосіб писання, який завдав нам з вами стільки клопоту, а потім повернули до соціальної новели, до соціальної повісті, але на якому рівні! Вони щасливіші за нас, бо молодші, скинули вантаж, ще не взявши його на плечі, а ми з Вами скільки з ним попогнулися!».

Але зорі сяяли ще так далеко... Живучими були штампи, стереотипи, живучою була звичка бачити й зображувати людину одноплощинно — білою чи чорною, синьою чи голубою, передовою чи відсталою, доброю чи злою. Середини нема, напівтонів нема. Тогочасній критиці важко було побачити зорі в душах героїв Григора Тютюнника чи Євгена Гуцала — такі вони були незвичні. Вона «бачила калюжу» і м'яко звинувачувала молодих авторів у «деякій вузькості розуміння сучасної людини», в несміливому впусканні «своїх персонажів у світ громадських діянь, пристрастей і проблем». Героїв Дрозда нерідко прямо ототожнювали з автором, їхню позицію видавали за авторську. Та, врешті, це саме було і з Шукшиним. З'явився герой, якого важко було зрозуміти, а чи ж не той це був герой, над яким так болісно страждав іще Лев Толстой? «...Едут люди и за ними валяется избитое в кровь, страдающее, умирающее существо. Они жалеют и хотят помочь, но не хотят остановиться. Отчего не попробовать остановиться?».

Зупинитись і заглянути в душу, таку непросту й щоразу неповторну, десь на дні якої, в страждаючому її нутрі світяться сині зорі. Добачити б тільки їх!..

Ще в першій повісті В. Дрозда, де все було так мальовничо красиво, вражала одна думка, категорично висловлена вмираючою Валею: «Ненавиджу байдужість. Бо немає нічого страшнішого за черствість душі». Цей тривожний мотив по-справжньому зазвучав у «Маслинах». Головний герой цієї повісті Андрій Литвин. Здається, цілком благополучний, але позбавлений чітко визначеної життєвої позиції, плутається в моральних категоріях і вчинках, прагнучи душевного очищення, спалахує то позитивними, то негативними імпульсами, що їх не завжди можна й розрізнити. Зорею його душі стає Кирилове поле, забитий бандитами комуніст Кирило Литвин, що незримо приводить свого молодого однофамільця до якоїсь світлої сталості.

Побачити б сині зорі і зупинитися, зупинитись перед стражденним і вмираючим! Бо хто зупиниться?!

Хто зупиниться перед старим колгоспником Василем Лозовим, який мусить вирубати посаджений ним вишняк, щоб не дістався злій сусідці Варці, котрій відходить його город; і хто зупиниться перед тою нещасною Варкою з її малими дітьми (а чоловік за злодійство, бійки, пиятику сидить у тюрмі)? У Василя рука не піднялася на вишняк, а Варка вирубує його, засліплена люттю за своє згорьоване життя і любов'ю до свого непутящого Івана, до дітей. «...Дерева лежали, ніби занесені в ранніх снігах журавлі...» («Совість»).

Цікавими були дискусії, які точилися навколо оповідань «Три чарівні перлини», «Сонце», «Білий кінь Шептало», де діють демонологічні сили, де змагаються у вічному двобої Добро і Зло. Читач «Литературной газеты» (1971, 6 січня) вважав невдачею оповідання «Сонце», від якої навіть «самі чорти не рятують письменника», як і оживлений кінь Шептало. «А між тим,— відповідав читачеві критик І. Грінберг,— письменник знаходить своєрідне художнє вирішення», що йде від давніх традицій, народжене устремліннями і моральними потребами суспільства. А ще наприкінці 60-х років З. Богданова в журналі «Знамя» першою відзначила органічне поєднання в оповіданнях Дрозда елементів гротеску та фольклору з глибокими сучасними проблемами.

Герой В. Дрозда масштабний, діапазону справді найобширнішого, як і художні засоби, якими він відтворюється. Прагне неба сільський дід Семирозум з однойменної повісті: ще на початку століття майструє з дерева «самольот», затягає його на клуню, щоб злетіти «мо, й на саме небо». Тоді в «Правде» (1971, 22 травня) критик Є. Шатько писав про диптих «Фашизм»: «Автор знову й знову стверджує непохитну істину: в світі, розділеному на два непримиренних табори, у людей не може бути проміжної позиції і відмова від боротьби веде до зради».

Пошуки героя активного, діяльного привели письменника до історико-революційних романів «Добра вість» (1971), «Ритми життя» (1974), «Дорога до матері» (1979), яким він віддав багато літ, збагативши жанр роману-біографії небуденними творами. Він писав їх з мрією, у якій сам зізнався в інтерв'ю:

«Якщо читач моїх книг замислиться над своїм життям, відчувши на собі чесні, пристрасні погляди Ювеналія Мельникова, Софії Богомолець чи її великого сина — дослідника й організатора радянської науки Олександра Олександровича Богомольця, я вважатиму, що моя робота прислужилася суспільству... Я пишу для своїх сучасників і до них звертаюся. Не знаю, чи мені це вдається, але я хотів би сказати їм своїми історичними творами багато. Усе, що ми маємо сьогодні, не впало з неба, не подаровано кимось — за нього заплачено життям, кров'ю кращих людей минувшини. Про це треба пам'ятати. І пам'ятати не розумом, не формально, а пам'ятати серцем. І відповідно цінувати те, що маємо, і відповідно жити».

У своїх історико-революційних романах В. Дрозд немовби наближає до нас ті постійні зорі, які світитимуть нам завжди, без яких неможливе майбутнє, неможливий розвиток, рух, прогрес. (До речі, син академіка — Олег Олександрович, що продовжує справу батька, в діалозі з письменником в «Литературной газете» відзначив: «Вам вдалося в «Ритмах життя» передати невгамовний творчий дух ученого, його складний внутрішній світ»).

А потім був «Ирій» (1974), що знову дивував своєю незвичністю, несхожістю на попереднього Дрозда, вражав наступальністю на лицемірство, накопительство, бездуховність, обивательщину. Про повість в «Правде» писав П. Ульяшов (1978, 2 червня): «На зміну романтиці в повість приходять гумор і сатира, високе і смішне органічно переплітаються, і все це народжує особливий фантастично-реалістичний сплав повіствування, що нагадує нам стиль безсмертного гоголівського пасічника Рудого Панька».

Українські критики, які писали про «Ирій» (Г. Сивокінь, М. Ільницький, В. Брюховецький, М. Слабошпицький), були стриманіші в оцінках, що носили швидше виправдальний характер незвичних худож-

ніх прийомів і стилю, шукали їм аналогів у відомих романах О. Ільченка й В. Земляка, та й в попередніх творах самого В. Дрозда, і всі разом дружно картали вміщені в цій збірці оповідання «Відповідальність», «Спалах», «Ніжність» і ліричний щоденник «Халеп'янські краєвиди», неспівмірно протиставляючи їм «Ирій», не помічаючи, що ті реалістичні сільські оповіді були першим кроком до повісті «Люди на землі» (1976) та збірки «Ніч у вересні» (1980).

Не переказуючи цієї веселої, лірико-химерної повісті, що, як і кожен справжній твір, ніякому переказові не піддається, не цитуючи того, що про неї писала преса, наведу кілька непублікованих «читацьких» відгуків.

«Мене ця річ,— писав з Іркутська в листі до автора Валентин Распутін, який в той рік опублікував «Живи і пам'ятай»,— здивувала можливістю прози, навіть можливістю жанру — тим, наскільки природно і точно Ви поєднали, здавалось би, непоєднуване, суперечливі пласти прози, без будь-якої нарочитості, глибоко й сильно». Інший уважний «читач» — Даниїл Гранін з Ленінграда писав: «Дякую Вам за книжку «Ирій», а ще більше — за задоволення, яке я отримав, прочитавши її. Прецікаво вмієте Ви розмальовувати наш світ. Та так, що з красот і балагурства народжуються абсолютно непередбачені великі думки, яким, здавалось би, й поміститися ніде. Особливо сподобались мені «Ирій» і «Замглай». Думаю, що рідкісний і милий цей напрямок вдається Вам і шкода було б залишати його, відмовитись від нього, вважати його засвоєним».

Названі читачі були географічно далекими від автора, але й дома повість його була уважно прочитана. Шкода тільки, що дуже запізно, уже після смерті Вадима Собка, в довгих канцелярських ящиках знайшовся раптом лист письменника до президії Спілки. «Прошу шановну президію,— писав хворий письменник,— висунути на здобуття Шевченківської премії повість Володимира Дрозда «Ирій». Мені здається, що це один з найкращих прозових творів, які з'явилися за останній час. Сплітаючи казкові традиції Гоголя з нашою сучасністю, сміливо користуючись елементами фантастики в описах нашого звичайного життя, авторові вдалося створити дуже вагомі і пам'ятні образи наших сучасників. Володимир Дрозд — письменник, на щастя, ще молодий, і мені думається, що премії треба давати саме молодим письменникам, коли автор може по-справжньому відчути радість такого великого свята, тим більше що книжка цілком має право на високу відзнаку» (22 лютого 1975).

Люблю сині зорі... Через роки письменник став стриманішим у виявленні своїх почуттів, і, очевидно, уже б так не написав, але не загубилися щирість і любов, не втратилось вміння бачити зорі навіть в калюжі, залишився щемливий біль за стражденною людиною, яку «жалеют и хотят помочь, но не хотят остановиться»...

Зупинився. Став. Перед затуманеним зором здалеку вирізьблюється село, чорна окупаційна смуга і мати, і свастика, і смерть, і зорі... Хіба тільки зі слів зітканий роман «Земля під копитами»?..

Цей дивний твір, може, й не роман зовсім. Для визначення його жанру хочеться шукати якихось інших слів: балада, трагедія, поема, епос...

Може, тільки зойком нестримним, вигуком, несподіваним і для самого себе, можна щось виказати про першу зустріч з Галею Поночівною, а чи сльозою нестримною, чи болісним завмиранням серця. А може, мовчанням, тим мовчанням, яке буває, коли, вражений, не здатен на слово: слово порушить враження, розірве німу страшну тишу...

Вражений, але не зачудований — ні! — зболений весь! Наче і сам пройшов усю ту дорогу і ніколи не хотів би її згадувати — «воспоминание равносильно страданию,— зізнавався колись Достоєвський,— и даже чем счастливее воспоминаемое мгновение, тем более от него и мучения»... Сам був і Галею Поночівною, і її трьома хлопцями — найстаршим Андрієм і малим Телесиком... І тим Антоном, який з'являється у творі всього лише на якихось півсторінки, а залишається в тобі назавжди... І тою дівчиною-дитиною, що сама себе назвала Надею...

Ба навіть поліцай зловісний, староста Шуляк так врізається в тебе, що ніяк не позбудешся його і не забудеш, як і распутінського Гуськова, отого Шуляка, що сидить у тобі і викликає далеко не однолінійні почуття... Згадаймо, як Галя Поночівна залишає на вікні хліб, поданий їй запроданцем, що був же колись нареченим, і виходить в люту заметіль, у безвість, може, на певну загибель... Напруга неймовірна.

Радісно від того, що є такі твори в нашій літературі, що стають вони в ряду з повістями В. Бикова, І. Чигринова...

Дуже короткий роман. Дуже малий за обсягом, але за напругою, міцністю він розростається неймовірно. Прочитав його немовби за одну мить, потім знову повернувся до початку і повертатимуся знову, і передаю його своєму синові-підлітку, сподіваюсь, що твір і його не залишить байдужим, хоч хлопці в такому віці приховують свої почуття. Але я подивлюся йому в очі...

Сплеск емоцій. Але хіба не може бути емоцій в роздумах про літературу. Їх у суворі логічні категорії переводить літературознавець М. Жулинський: «Образ Галі Поночівни символізує вічну незнищенність народу, велику життєву енергію людини, яка живе на рідній землі, і високу доцільність її існування в найкритичніших ситуаціях, водночас образ старости Шуляка — оту віками осуджену народом долю запроданця, який одірвався від свого народу».

А хіба я не це кажу в своїх емоційних сплесках, хіба я не так трактую?..

Роман «Земля під копитами» відзначений літературною премією Спілки письменників України імені Андрія Головка.

Про повість «Самотній вовк» багато говорять. Андрій Шишига — людина-вовк? Є чому дивуватися, а де шукати аналогії — нерідко називається відомий роман Гессе. Відомий критик Юрій Суровцев пише: «Самотній вовк» — втілена химера. І за характером головного персонажа, і за сюжетом, і за стилем... Сюжет фантасмагоричний: перетворення реального службіста Андрія Шишиги спочатку у вовка в сні, в галюцина-

ції, а потім немовби уже і в реального, не алегоричного вовка, в шерсті і в крові, так би мовити. Ризикованим був задум (і я бачу деякі шви у його виконанні), а все ж стильова двоплановість такого роду, смілива ця «химерність» виявилася виправданою й естетично в принципі збулася».

Один із читачів зауважив: «Писати про повість «Самотній вовк» — це все одно, що переказувати поезію Маяковського мовою бухгалтерських звітів. Це значить обминути основні елементи форми цієї складної повісті — фантастику і гротеск».

Та хіба заради «химери», гротескного, іронічного стилю чи інших художніх засобів пишуться художні твори? Сам письменник так розповів, чим викликаний був його «Самотній вовк»: «Перші варіанти повісті писалися наприкінці шістдесятих — на початку сімдесятих років. Сьогодні ми пішли всенародним походом на кар'єризм, пристосуванство, аморальність. Але ж хвороба не виникає одразу, якийсь час вона існує непоміченою, в зародкові. Мабуть, саме на такій стадії мені і вдалося її відчути. На жаль, я не помилився у своїх тривогах: вони є, «вовки» і Сластьони, ми змушені з ними боротися, і ця боротьба не на життя, а на смерть — або ми, або вони. Так гостро стоїть питання. Отже, як бачите, бити на сполох треба було».

Одного порядку з «Самотнім вовком» і «Балада про Сластьона». Андрій Шишига, ставши на шлях пристосуванства, кар'єризму, спекуляції совістю, честю, використовуючи службове становище, переродився, перетворився на вовка в людській подобі, «пожертвував людиною в собі». У повісті це художньо переконливо відтворено саме завдяки засобам гротеску, сарказму, гіперболізації. Письменник рішуче виступає проти людського переродження, цинізму, егоїзму, тих антилюдських і антигромадських проявів, на боротьбу з якими спрямовує нас партія.

Такою ж гостротою і художньою довершеністю позначена «Балада про Сластьона» — цей справжній бій чиновницькому пристосуванству і «портфельно-посадовій хворобі». Володимир Дрозд створив тип, про який роздумував іще Олександр Довженко: «Я не писав би про царів, тиранів чи великих персон. Я склав би книжку або казку про отакесеньку людину, що призначається на посаду, для якої в неї ум-голови не хватає. І як ота людиночка... Як усе в неї зразу пішло обертом. Була неначе не дурна — показала дурість. Весела і привітна була — стала гордою і мовчазною. Була сором'язлива — стала категоричною. Була чесна — почала підробляти покажчики. Мало того, зробилась нещасливою і почала вже, прах би її взяв, наводити нудоту на всіх, хто їй підлягає».

Саме такими є Андрій Шишига і Йосип Сластьон, які у своєму переродженні дійшли до трагедії, до катастрофи, вбиваючої все людське.

Повість «Самотній вовк» у перекладі Пенки Киневої вийшла в Софії, і болгарський критик Альберт Бенбасат назвав її «найвизначнішою в сучасній радянській белетристиці». Андрій Шишига «ововчився не тому,— пише він,— що в нього переселилася душа померлого друга, а внаслідок деградації власної душі, яка стала «вовчою», приреченою на ганьбу і самотність». Інший болгарський критик — Кристан Дянков, розглядаючи болгарські видання «Ирію», «Самотнього вовка» та кількох оповідань, підкреслює, що Володимир Дрозд, «сповідуючи жанрову і стильову різноманітність, як художник, завжди залишається вірним предметно-реальній метафорі і блискучому, майже містичному фольклорному гумору, виразним, простим виявам душі, що відкривається як у буденних вчинках героїчної особи, так і в міщанському замиренні, байдужості і навіть зрадництві».

Окремими виданнями твори Володимира Дрозда виходили (і неодноразово) в Угорщині, Польщі, Німецькій Демократичній Республіці, Чехословаччині, Югославії...

Після «Самотнього вовка» та «Балади про Сластьона» читач одержав нові романи Володимира Дрозда «Інна Сіверська, суддя», «Спектакль», «Новосілля», які теж викликали гострі полемічні баталії. Вони нікого не залишають байдужим, адже порушують найболючіші проблеми сьогодення, адже спрямовані у будучність, про що і мріяв письменник на зорі свого творчого путі.

Книжка за книжкою верстає своє життя Володимир Дрозд, віддаючи творчості весь жар душі, всю любов і біль, ніколи не втрачаючи, як писав великий Олександр Довженко, «щастя бачити зорі навіть у буденних калюжах на життєвих шляхах».

Роздумуючи про творчий доробок письменника, може, й занадто захоплюючись кожною його новою книжкою, починаючи з найпам'ятнішої першої — «Люблю сині зорі», розглядаючи всі їх без властивої критиці стриманості й суворості, з позицій залюбленого читача, виділяючи для себе то «Маслини» чи «Ритми життя», то «Ирій» чи «Сонце», то «Совість» чи «Землю під копитами», то «Самотнього вовка» чи «Спектакль», захоплюючись, мрію про той найкращий твір Володимира Дрозда, який у нього попереду, який іще буде написаний.

МАРК ГОЛЬБЕРГ

ЩО ПОТРІБНО ПЕРЕКЛАДАЧЕВІ

Вазов Іван. Поезії. З болгарської. Упорядкування, переклад і передмова Д. Білоуса. К., Дніпро, 1985.

Довгу і славну історію мають українсько-болгарські літературні взаємини, складовою яких є діяльність по ознайомленню українських читачів з творами видатних майстрів літератури Болгарії, класиків болгарського письменства. Один з тих, хто плідно працює в цій галузі, Дмитро Білоус. Це його стараннями вийшов однотомник вибраних поезій Івана Вазова, з багатющої спадщини якого Д. Білоусу вдалося відібрати найбільш значиме і характерне, що дає уявлення про складний творчий шлях болгарського митця, про його багатогранний талант.

У передмові до збірки «Легенди Царевця» Іван Вазов писав: «Світ поета великий, безконечний, його крилата думка не має меж. Поет має право черпати натхнення з усіх галузей, з усіх часів. Важливо лише, щоб писав з натхненням і мав талант. А при тому ще важливіше — для болгарського поета — бути сином свого народу, свого часу...» Ці слова допомагають зрозуміти основні риси художнього світу Вазова, багатого і неповторного. Праця над перекладами його поезій висувала перед Д. Білоусом ряд серйозних завдань. Треба було збагнути логіку творчого шляху поета, зрозуміти його творчість як діалектичну цілісність, відчути її пафос. Йшлося про вироблення чіткої, науково обгрунтованої інтерпретаційної позиції. Це вимагало контекстуального підходу, вміння бачити зв'язки поезії Вазова з широким світом історії та культури. Водночас не можна було забувати, як зазначав у книжці «Мистецтво перекладу» (1975) М. Рильський, що «...перекладач поетичного твору передусім сам повинен бути поетом — з властивою поетам здатністю перевтілюватись, відгукуватись на часто не схожі одне на одне літературні явища, повинен бути чутливим, як пушкінське «Эхо».

Дмитра Білоуса, який понад двадцять років віддав справі ознайомлення українського читача з болгарською поезією, який поєднує в собі ерудованого дослідника і талановитого поета, з повним правом можна назвати одним із творців золотих мостів дружби між народами.

Рецензована збірка відкривається віршем «Сосна». Поштовхом до його написання була буря 1870 року, що вивернула з корінням велетенську сосну на подвір'ї Сопотського монастиря. Змальовуючи битву сосни з грізною стихією, поет оспівує красу і велич подвигу борця, співає гімн його волі, мужності, рішучості, відвазі. Переклад Д. Білоуса відтворює пафос вірша, тонко передає його ідейно-художні особливості. Важливе місце у творі займає образ Часу, Історії. Перекладач зберігає цей образ з усіма його відтінками. Надзвичайну увагу виявив Д. Білоус до вазовських метафор і гіпербол, до його яскравих епітетів.

Вдало перекладено і програмний вірш «Новонастроєна гусля». Правда, тут можна зробити і окремі зауваження. Не відтворено деякі особливості синтаксису оригіналу, зокрема анафори і паралелізми у перших чотирьох строфах. А ці компоненти поетичної форми несуть на собі чимале смислове навантаження, відіграють важливу роль в організації вірша.

У своїх творах Вазов оспівував героїку національно-визвольного руху. В цьому відношенні характерне його «Знамено», сповнене романтичної піднесеності, молодечого запалу. А ще в ньому наявні перегуки з творами гайдуцької теми Х. Ботева. Перекладач це добре відчув і передав.

Про мужню боротьбу болгарського народу Вазов розповідає у вірші «Панагюрські повстанці». Зіставлення цього твору з перекладом дозволяє порушити деякі теоретичні питання. Відомий дослідник творчості Вазова Величко Вилчев зазначав, що у цьому творі звучить ботевський оптимізм, ботевська тема безсмертя борців за свободу. Твір побудовано як схвильовану розповідь, як звертання одного з учасників боротьби за свободу до своїх товаришів по зброї. Що визначає зміст цього вірша, його пафос? За допомогою чого Вазов відтворює тут дух часу? Величезну роль відіграють і образна система, і своєрідна синтаксична будова, і глибокі протиставлення сил світла та пітьми, свободи й рабства, життя і смерті. Перекладач надзвичайно уважний до всіх цих компонентів, бачить складний зв'язок і взаємодію між ритмом і синтаксисом, тонко відчуває мелодію вірша. Тут виникає питання про інтонацію оригіналу. Згадаємо важливі положення сучасної теорії перекладу, сформульовані видатним радянським дослідником А. В. Федоровим: інтонація — результат взаємодії всіх смислових факторів, свого роду рівнодіюча їх; передачі в перекладі піддається лише функція цієї рівнодіючої. Це може бути результатом точно вловленого і відтвореного співвідношення тих факторів семантики і синтаксису, які визначають емоційний характер твору, його приналежність до певного типу мовлення. Значить, питання повинно ставитися не про відтворення інтонації як такої, а про створення тексту перекладу як цілого, що за всіма своїми особливостями мав би такий ступінь природності, жвавості, емоційної насиченості в живому мовленні, як і оригінал. Ці положення пов'язані з тим, що справжній переклад, будучи відтворенням оригіналу, водночас є результатом творчості. З цієї точки зору переклад «Панагюрських повстанців» заслуговує на високу оцінку. Знайомлячи читача з твором класика болгарської літератури, він виявляє великі можливості сучасного українського перекладацького мистецтва.

З «Панагюрськими повстанцями» перегукується вірш «Свобода або смерть», у якому втілено основні теми ранньої поезії Вазова: страждання болгарського народу, героїка визвольної боротьби, викриття турецьких загарбників та їх західноєвропейських покровителів. І тут Д. Білоусу вдалося передати основне — високу патетику твору, який звучав як заклик до бою проти ненависного ворога.

Одним з перших в болгарській поезії Іван Вазов відгукнувся на похід чоти Христо Ботева, створивши вірш «Радецький». На жаль, Д. Білоусу не повністю вдалося передати своєрідність цього твору. В даному випадку можна говорити про втрату деяких відтінків смислу оригіналу. Відомо, що перекладу без втрат не буває. Але завжди виникає питання про те, чим можна і чим не можна жертвувати. Скажімо, при передачі першої строфи випали постійні фольклорні епітети, що характеризують Дунай («Тих бял Дунай се вълнува...») Невдало перекладено другу строфу, є неточності у перекладі десятої строфи. Тут, зокрема, випали слова про битву з ненависним ворогом. Розуміння оригіналу як цілісності, як складної системи передбачає увагу до всіх його компонентів, урахування кожного з них у відтворенні смислу вірша. Йдеться зовсім не про те, щоб перекладач слово в слово буквально копіював оригінал. Справа в іншому. Цілісність — не абстракція, вона створюється із цілком конкретних компонентів, поза якими і без яких не може існувати. І будь-який відступ від цього положення приводить до певних прорахунків. На щастя, подібного роду прорахунки і неточності дуже рідко трапляються в працях Д. Білоуса.

До безсумнівних удач перекладача слід віднести розділ з книжки «Скорботи Болгарії». Хочеться особливо звернути увагу на блискучий переклад уривків із гнівного, викривального вірша «Вік», в якому Іван Вазов виступив як майстер політичної сатири. Відзначимо також твір «Болгарії», побудований як звертання до страждаючої батьківщини і як передбачення її щасливого майбутнього. Лірична свідомість поета охоплює і вбирає в себе все те, що входить у поняття батьківщини. Кожне слово твору набуває особливої значущості, концентрує в собі величезний зміст, всеосяжний час і безмежний простір. Образ рідної країни пройнятий глибоким ліризмом, зігрітий ніжним почуттям любові й відданості. Все це майстерно відтворено у перекладі, за винятком, може, останньої строфи...

Цілком природно, що перекладач значну увагу приділив творам із збірки «Визволення», головною темою якої було уславлення доблесних російських воїнів, що принесли Болгарії звільнення від турецького ярма. Любов поета до російського народу, заповідана йому, як і кожному болгаринові, його батьками, дідами і прадідами, знайшла свій яскравий вираз у віршах «Прогулянка в Баняси» і «Здрастуйте, братушки!», точно і поетично відтворених Д. Білоусом.

Збірки «Прапор і гусла», «Скорботи Болгарії» і «Визволення» складають поетичну трилогію, яка засобами ліричної поезії відображала і атмосферу тривожного часу, і пафос патріотичного піднесення болгарського народу. Співзвучний із трилогією цикл «Епопея забутих», у якому Вазов охопив події болгарської історії, починаючи від Паісія Хілендарського до визволення країни. Переклад цього циклу належить до найкращих у практиці Д. Білоуса. Йому вдалося передати романтичну піднесеність цих творів, їхню масштабність, незвичайну образність. До «Епопеї забутих» входять речі, своєрідні за жанром. Можна говорити про певний жанровий синкретизм: в одному творі поєднуються ознаки оди, балади, ліричного вірша. Поет то веде оповідь від третьої особи, то звертається зі схвильованим словом до героїв і читачів. Весь час відбувається діалог часів, розмова між минулим, сучасним і майбутнім. Характерні ознаки «Епопеї» — насиченість метафорами, наявність надзвичайно емоційних епітетів, яскравий гіперболізм, поєднання діалогічних і монологічних форм.

Візьмімо хоча б твір «Левський», яким відкривається цикл. Вазовська характеристика Апостола зосереджує головну увагу на незвичайному, винятковому, легендарному в характеристиці героя. Левський постає перед нами як носій легендарної патріотичної героїки: («...і голос його пізнавала пустеля, і кожна для нього відкрита оселя...»)

Дуже цікавими є створені Вазовим портрети Георгія Раковського, і особливо видатного болгарського письменника-історика Паісія Хілендарського, який «немеркнучою іскрою запалює свій народ». Переклад поеми «Паісій» є ще одним свідченням того, що Д. Білоус у своїй праці спирається на грунтовне знання історії і культури болгарського народу.

Через всі твори Вазова проходить тема любові до рідного краю. Звучить вона і в збірці «Поля і ліси», що побачила світ у 1884 році. З неї Д. Білоус переклав одинадцять віршів. Серед них «Кохана батьківщино, яка чудова ти», «Болгарська мова», «Спогади про Батак». Перший з названих творів було написано у червні 1882 р. У ньому п'ять строф. Кожну з них побудовано за принципом кільцеподібної композиції. Перша строфа починається окличним реченням, яке являє собою звертання до батьківщини: «Кохана батьківщино, яка чудова ти!» На початку другої, третьої, четвертої строф — запитання, також звернене до рідної Болгарії:

Хто назове ще землю таку рясну, багату?
...То як же, батьківщино,
тебе нам не любить?
...Ти рай, та хто на світі тебе
як слід шанує?

У творі взагалі багато питальних і окличних речень. Завершальна — п'ята — строфа звучить як різкий контраст до попередніх. Йдеться в ній про тяжке становище болгарського трудового люду. Д. Білоусу вдалося відтворити діалогічність вазовського вірша, глибинний зв'язок, взаємодію і взаємозалежність між внутрішнім світом поета і широким, розімкнутим світом об'єктивної дійсності. У вірші Вазова багато оціночних епітетів, що відображає характерну рису ліричної поезії, завжди пройнятої оціночним

началом. Д. Білоус враховує важливість цих авторських визначень, він зберігає їх або знаходить їм точні поетичні відповідники.

Однією з тем патріотичної поезії Вазова була тема уславлення рідної мови, про яку він писав: «Священна мова прадідів моїх...» У рецензованій збірці, як уже було сказано, читач знайде переклад вірша «Болгарська мова». На жаль, тут Білоус трохи відійшов від оригіналу, не відтворив всіх смислових його відтінків, подекуди змістив акценти.

Часом Вазов коментував свої твори, розповідаючи про історію їх написання, визначаючи їх ідейний зміст і художні особливості. Так було з віршем «Розповідь про Батак». У часи квітневого повстання 1876 р. турки вчинили кривавий погром у селі Батак. Про цю подію розповів поетові її очевидець: «То був хлопчик-сирота з Батака, якому я дав притулок у своєму домі. Він прислужував мені і ходив до школи... Я зберіг дитячий стиль його розповіді». Хлопчик розповідає про загибель своєї великої родини, про те, як він став сиротою. У творі звучить і тема Росії-визволительки. Розповідь безпосередня, надзвичайно драматична, насичена яскравими деталями. Д. Білоус дав сильний і точний переклад цього твору, врахувавши наявність в ньому складної взаємодії двох точок зору — автора і оповідача.

«Розповідь про Батак» органічно вписується в широкий контекст творчості Вазова. Подіям у цьому місті присвячено і чотири розділи книжки «У надрах Родопів». Письменник тут підкреслює, що «без Батака не могло б бути вільної Болгарії.» Перекладач відчув біль письменника за муки своїх співвітчизників, пережив разом з ним їх страждання і горе.

За кожним рядком вазовського вірша Д. Білоус бачить ту дійсність, що викликала його до життя. Глибоко вдивляючись в текст, він бачить і те, що стоїть «за текстом», і саме тому уміє передати історичні й географічні реалії вазовських віршів. Можна послатися на переклад вірша «Біля Рильського монастиря» з циклу «На лоні Рили», твір, що, за словами В. Вилчева, є апофеозом болгарської природи:

До неба і землі звертаюсь з почуттям,
щасливий, злившися з бурхливим
цим життям.

Вазовська поезія ніколи не була ідилічною. В ній завжди присутні соціальні теми. Підтвердження цього і збірка «Пісні блукальця», до якої увійшли твори, написані у 1896—1899 рр. Дві теми є основними у цій книзі: краса болгарської природи і страждання болгарського трудівника. Д. Білоус переклав кілька віршів з цієї збірки: «В малій Планині», «Вигнанниці», «Той не вмирає», «Горці», «Замок на Заграді», а також цикл «Ямби». «Пісні блукальця» розкривають перед нами нові грані таланту Вазова, підтверджуючи думку про те, що кожний його вірш слід розглядати не відокремлено, а в контексті всієї творчості поета. Тож доводиться пошкодувати, що лиш деякі вазовські цикли Д. Білоус переклав повністю. Жаль, що не увійшов до книжки вірш «Лісова блукачка», над яким, як відомо, Д. Білоус свого часу працював. Адже це своєрідний ключ до «Пісень блукальця». Важливе значення має й вірш «Праця». І все ж читач одержує певне уявлення про «Пісні блукальця». Відзначимо гарний переклад вірша «У малій Планині», який можна розглядати і як зразок своєрідної автополеміки, і як доповнення до вже розглянутого твору «Біля Рильського монастиря». Поет знову говорить про чудові картини природи і про нужденне життя болгар.

...лиш для орача завжди скупі ви.
Місця тут для борозни немає,
праця і зусилля тут безплідні.
Голод скрізь, нужда нас обступає,
серед райського спокою — злидні.

До «Пісень блукальця» увійшов цикл «Ямби» — гнівна інвектива на адресу правлячих кіл Болгарії. Не випадкова сама назва: вона говорить про зв'язок Вазова з певними традиціями викривальної поезії — давнішньої (Ювенал) і недавньої (Барб'є, Гюго). Сповнений глибокої громадянської скорботи, поет говорить:

І знов ганьба над нами торжествує,
у твані істина, на троні лжа,
Добро чи зло — розгадувати всує —
над нашим небом стерлась їх межа!

«Ямби» були новою сторінкою у творчості І. Вазова. І звертаючись до цього твору, Білоус зіткнувся з новими завданнями, що випливали із його ідейно-художніх особливостей. Потрібно було відтворити складну символіку циклу, спрямовану на викриття огидності буржуазних політичних нравів, своєкорисливість буржуазних політичних партій, їх безпринципність й аморальність. Треба було передати ті настрої глибокої тривоги, які лежали в основі «Ямбів», знайти функціональні відповідники ораторським інтонаціям вазовської сатири, відтворити особливості її синтаксису. Цикл сповнений глибокої тривоги за долю батьківщини. Ліричний герой сміливо втручається в складне і суперечливе політичне життя, піднімаючись до серйозних узагальнень. Поєднання точного відображення об'єктивної дійсності і ліричного переживання, проникнення у найхарактерніші закономірності соціального розвитку та їх емоційне осмислення становлять характерні ознаки «Ямбів». Д. Білоус знаходить вдалі рішення, відтворюючи цикл як цілісний твір і водночас будучи уважним до всіх його компонентів. Вазов пише у «Ямбах»:

Горчиво диша моя стих железни,
Негодуване жеже сърце ми...

Білоус так реалізує ці рядки, що є ключем до циклу:

Увесь із гіркоти мій вірш залізний,
а душу палить гніву наростання...

Переклав Д. Білоус і кілька віршів зі збірки «Під нашим небом», але, здається, їй слід було приділити більше уваги.

Творчість Івана Вазова, зокрема його поезія, відображала ті процеси, які характеризували розвиток нової болгарської літера-

тури. Зміцнюючи зв'язки з життям народу, все повніше і глибше відображаючи ті соціальні процеси, які відбувалися в Болгарії, вона водночас розширювала свої взаємини з іншими літературами, зокрема слов'янськими. Великого значення набував процес ознайомлення з ідеями і образами світової літератури. Цей процес відбито у творчості Вазова. Взяти хоча б вірші із збірки «Італія» або цикл «Звуки». Вазов розширював тематичні й ідейні обрії болгарської поезії. Д. Білоус уважний і до цього моменту творчості поета. Пошлемося хоча б на переклади віршів про класиків західноєвропейської поезії — Гете, Шіллера, Байрона, Гейне, Гюго. Вони знову підводять нас до думки, що перекладач не може залишатись сам на сам з оригіналом. Інакше він не зрозуміє усіх складних зв'язків твору з дійсністю, з світом історії та культури. Скажімо, у віршах, про які йдеться, відбилися характерні риси творчості видатних митців Європи і особливості сприйняття їх Вазовим. У творах чимало явних і — особливо — прихованих ремінісценцій. Щоб передати глибинний зміст цих віршів, треба було, ясна річ, глибоко знати творчість тих поетів, про яких у них ідеться, бачити їх роль у ідейно-художньому розвитку Вазова.

Д. Білоус завжди виявляє увагу до проблеми багатогранності твору, до його контекстуальних зв'язків. У вазовських творах про класиків світової літератури він відчув діалог культур, перегук епох, відображення взаємодії творчих індивідуальностей. Йому вдалося відтворити вазовську точку зору на культурну спадщину, вазовське сприйняття великих художніх цінностей, культурних надбань інших народів.

Творчий шлях І. Вазова вінчає книжка «Запахтів бузок весною» (точніше було б: «Бузок запахтів»). Цей твір, за словами академіка Т. Павлова, є відображенням найінтимніших, найтрепетніших переживань поета, його найпотаємніших почуттів. У ньому знайшла своє відбиття багата особистість автора, його по-людяному земні і естетично піднесені почуття, соціально обумовлені й індивідуально неповторні. Д. Білоус переклав двадцять один вірш із цієї збірки. Як своєрідний заспів до неї звучав вірш «Спогади, мрії тужливо злотисті». На жаль, тут перекладач не віддав деяких смислових моментів. Так, Вазов пише:

Мисли въздишки дълбоко човешки...

Це перегукується з прозовою післямовою Вазова: «В цій збірці поет віддав данину людині». Проте в перекладі маємо:

Думи, зітхання в нестримному плачі...

Інше місце:

Тихи хармоний — не звукове тръбни...

А у Білоуса:

Лад гармонійний — не з грубого жмутку...

Тематика збірки «Запахтів бузок весною» була досить широка: покликання поета і призначення поезії, взаємини людини і природи, чисте, ніжне кохання, що прийшло до поета на схилі віку. До останньої збірки поет включив глибоко патріотичний вірш «Рідна мова». У ньому йдеться про зв'язок мови з історією народу, про роль мови як охоронця національних традицій, виразника національної свідомості і запоруки народної єдності. В цьому перекладі є вдалі місця, але деякі моменти Д. Білоусу не вдалося відтворити. Перша і друга строфи зв'язані анафорою — повторюється слово **обичам** (люблю). Вазов говорить про своє ставлення до рідної мови. Цей момент не віддано в перекладі. У Вазова читаємо:

Обичам те, роден език,
ту гъкав, ту твърд, като камен
елмазен, жив израз и клик
на мисъл, на блян, на дух пламен.

У Д. Білоуса наявні відступи від оригіналу:

О рідна мово запашна!
Краса душі в тобі іскриться,
Алмазна, сонячна, ясна,
ти і гнучка й тверда, мов криця.

Як своєрідний заповіт поета звучав вірш «Споглядання», прекрасно перекладений Д. Білоусом:

Життя любив я, тільки не для себе.
Болгаріє, я все віддав для тебе:
любов і серце, вірне до нестями,
і все, що взяв, вернув тобі піснями.

Одна з тем збірки «Запахтів бузок весною» — тема Часу, його невпинного руху. Поет звертається до минулого, до днів своєї юності, щоб осмислити сучасність. Він прагне відтворити складні взаємини між минулим і сучасним. Про це йдеться у невеличкому циклі «Спогади про Бялу Черкву». На жаль, тут перекладач вносить у твір не властиві йому відтінки. Візьмімо хоча б такі рядки:

душа ми винаги ще помни
гостеприимство ти мило
и всичко, що ме бе пленило
във твоите обятйя скромни.

А ось як звучить це у перекладі:

в душі не зблякнуть дні гарячі,
гостинність, виявлена мило,
і все, що так заполонило
в обіймах щирих, як дитячі.

Спогади про дитинство і юність складають зміст і другої частини збірки — «Під Амбарицею». Тут хочеться відзначити переклад вірша «Бачу я його», присвяченого вчителю поета Партенію Белчеву, і зворушливий твір «Моя мати».

Завершується книжка перекладами поеми «Громада» і балади «Дівчина на Киз-Хісарі» (із збірки «Легенди Царевця»). Ці вдалі переклади значно розширюють наші уявлення про творчість великого болгарського поета.

Оцінюючи збірку українських перекладів поезій І. Вазова в цілому, хочеться наголосити на тому, що вона є помітним внеском у розвиток нашого «високого мистецтва».

І незаперечні удачі Д. Білоуса, і його деякі прорахунки знову висувають питання про необхідність глибокого вивчення досвіду наших перекладачів. Яким має бути переклад? Які критерії його оцінки? Що потрібно перекладачеві? Відповідаючи на ці питання, ми повинні враховувати соціальне і культурне значення перекладу, його роль у створенні — скажемо словами Івана Франка — золотих мостів взаємопорозуміння між народами. Сучасний перекладач має поєднувати глибоке наукове розуміння оригіналу і творче, поетичне проникнення у його світ. Переклад не мертва копія першотвору, не механічне його відтворення, це акт творчості, вияв діалогу часів і культур. Саме про це думаєш, знайомлячись з перекладами Дмитра Білоуса.

Дрогобич

студії. рецензії. полеміка

ВОЛОДИМИР ПОЛЄК

НОВІ ФАКТИ

Погребенник Ф. П. Іван Франко в українсько-російських літературних взаєминах. К., Дніпро, 1986.

Початком систематичного вивчення цієї важливої теми, мабуть, можна вважати 50-і роки, коли у Львові вийшли збірник статей і висловлювань І. Франка «Про російську літературу» із вступною статтею М. Пархоменка і дослідження останнього «Иван Франко и русская литература», доповнене й перевидане у 1954 році. Тоді ж у Києві М.С. Возняк видав працю «Іван Франко — популяризатор передової російської літератури». Відтоді вивчення цієї наукової проблеми з кожним роком збагачувалося новими матеріалами або ж уточненнями вже відомих фактів. Дальшим кроком, а одночасно і поштовхом до нових досліджень стала підготовлена М. Морозом публікація матеріалів до бібліографії «Твори Івана Франка в перекладах на слов'янські мови», в яких зафіксовано майже всі російські переклади творів Каменяра за 1883—1964 роки (К., Наукова думка», 1966).

Саме від цих та деяких інших праць відштовхується Ф. Погребенник у своєму вивченні питання «Іван Франко і Росія». Ще у 1976 році в журналі «Жовтень» з'явилася його стаття «На сторінках російської преси», в якій була розкрита історія видання збірки І. Франка «В поте лица» (СПб., 1902). Затим у 1979 році — стаття «Перекладачі Івана Франка російською мовою» (У кн.: Українське літературознавство. 1979, вип. 32). У 1984 році — «Невідомі перекладачі Івана Франка» (Вітчизна, 1984, № 6). Названі публікації разом з іншими статтями і матеріалами стали своєрідними «заготовками» до монографії «Іван Франко в українсько-російських літературних взаєминах», написаній на широкій джерельній базі — друкованих і рукописних матеріалах.

Це дослідження Ф. Погребенника складається із вступу, двох розділів, висновків і наукового апарату. У вступі автор підкреслив наукову вагу даної проблеми, назвав своїх попередників у її дослідженні, визначив завдання своєї праці. У ній «досліджуються два основні аспекти поставленої проблеми. Перший — Іван Франко — борець за дружбу і єднання українського та російського народів, його роль у дослідженні, перекладанні й пропаганді художніх цінностей російської літератури, другий — творчість Івана Франка в українсько-російських літературних взаєминах кінця XIX — початку XX століття».

Перший розділ рецензованої праці, що називається «Іван Франко — борець за дружбу і братерство з російським народом», висвітлює одну з найхарактерніших рис творчої спадщини Каменяра: як представник революційно-демократичного напряму, Іван Франко добре розумів і постійно відстоював історичну, етнографічну і культурну єдність українського народу, наголошуючи на тому, що саме на Наддніпрянській Україні, возз'єднаній з Росією, «а не в Австрії, помимо всяких тисків, виросло найкраще з усього, чим може нині повеличатися наша духовна скарбниця». Цю думку І. Франка дослідник ілюструє численними зв'язками Каменяра з українськими і російськими письменниками, публіцистами, вченими, революційними діячами з Наддніпрянщини й Росії. У зв'язку з цим видається можливим сказати про необхідність видати збірник «Листи до Івана Франка», що значно розширив би наші відомості і про життя та творчість письменника, і про революційно-визвольний рух на Україні і в Росії.

Дослідник слушно зазначає, що в архіві письменника зберігається багато листів, які досі, «на жаль, належним чином не оцінені, навіть неатрибутовані, не введені в контекст широких і різнобічних зв'язків українського письменника з передовою Росією. Тут належить зробити ще дуже багато історикам і літературознавцям як щодо виявлення, атрибутування матеріалів, так і щодо їх наукового осмислення, розкриття багатьох зашифрованих моментів, натяків, недомовлень». Для підтвердження цієї своєї думки автор наводить «один з неопублікованих, досі не використаних дослідниками листів (недатований), що стосується політичних арештів, конфіскації нелегальних видань на російському кордоні». І таких документів у рецензованій праці багато. Лише окремі з них розшифровані та уточнені.

Ф. Погребенник правильно стверджує, що зв'язок І. Франка з революційним рухом в Росії датується другою половиною 70-х років XIX ст., посилюється і поглиблюється у 80-х роках і триває до кінця життя письменника. Він ішов через Наддніпрянську Україну, зокрема Київ, Харків, Чернігів, Одесу, а також Петербург та інші міста, де І. Франко мав друзів і знайомих. До цього списку слід би ще включити Новгород (див.: І. Франко. Твори, т. 20, с. 486) і Тульчу (тепер у Румунії. Там же, с. 94), через яку, до речі, пересилалися герценівські видання до Росії. Кожен з цих шляхів майже не вивчений і містить багато цікавих і несподіваних знахідок.

Загальновідомі факти, що спричинили третій арешт І. Франка, серед яких і приїзд до Львова студента Київського університету Б. Кістяківського, а також випускника цього вузу А. Маршинського, кандидата слов'янської філології С. Дегена та його сестер Наталі і Марії. Ф. Погребеннику вдалося розшукати у фондах прокурора Київської судової палати документальні свідчення проти названих осіб — в «Огляді найважливіших зізнань за 1889 рік, що провадилися в жандармських управліннях імперії по державних злочинах». З них добре видно одностайність цісарської і царської поліції у боротьбі проти революційного руху по обидва боки політичного кордону.

У своїх зізнаннях названі кияни стверджували, що нібито не були «у близьких стосунках» з І. Франком або ж познайомилися з «відомим галицьким літератором» тільки тому, що він «міг дати корисні вказівки щодо наукових моїх занять». Можна зрозуміти намагання «применшити» свої зв'язки з І. Франком, щоби не дати в руки царських посіпак (а через них і австрійських) додаткові факти. Це був тільки маневр, спроба відвести удар і від себе, і від І. Франка. Насправді ж саме на квартирі письменника Б. Кістяківський 18 червня 1889 року написав листа до П. Л. Лаврова з проханням надіслати на львівську адресу І. Франка програму російської революційної опозиції, щоби «облегчить выработку нашей собственной программы», а також надіслати революційні видання.

Б. Кістяківський просив П. Л. Лаврова дати йому (знову ж через І. Франка) адресу Г. В. Плеханова...

Відомо, що свою перекладацьку діяльність І. Франко розпочав і закінчив перекладами творів О. Пушкіна. Він зібрав унікальну бібліотеку російських видань — легальних і підпільних. Про все це розповідається у підрозділі «Дослідник, популяризатор і перекладач російської літератури». До наведених тут матеріалів хотілося б додати кілька міркувань. Так, найбільше незгод серед франкознавців викликала передмова І. Франка до власних перекладів «Драматичних творів» О. Пушкіна, яку звичайно кваліфікують як «несамостійну», як своєрідний переклад статті О. І. Кирпичникова. Така думка видається неправильною. Справді, Каменяр використав дослідження російського літературознавця, але використав його творчо і критично. У первісному варіанті стаття І. Франка закінчувалася оцінкою творчості О. Пушкіна (І. Франко. Зібрання творів, т. 11). Очевидно, на вимогу видавця Каменяр доповнив її своїми перекладами віршів російського поета і власними спостереженнями над його творчістю. Тому, як нам здається, передмова поділяється на дві частини — несамостійну, написану на основі праці О. І. Кирпичникова, та оригінальну, в якій І. Франко виклав свої спостереження над творчістю О. Пушкіна. Але й перша частина не «дослівно взята з Кирпичникова», як писав дехто, а оригінально переосмислена І. Франком, уточнена, виправлена і доповнена, проілюстрована перекладами віршів російського поета (у статті О. Кирпичникова зовсім немає цитат з творів О. Пушкіна). Якщо О. Кирпичников вважав, що вірш «Безверие» написаний «у дусі часу», то І. Франко уточнив, що тут ідеться про того, хто «через розвиток розуму втратив віру в бога». Якщо О. Кирпичников тільки називає оду «Вольность», то І. Франко переклав її «задля... поетичної та політичної вартості», побачивши у ній перехід О. Пушкіна на небезпечне поле політичної поезії. Каменяр не тільки уточнив окремі думки О. Кирпичникова, але й проминув неістотні місця з його статті, що послаблювали загальну ідейну спрямованість творчості О. Пушкіна. Тому твір І. Франка — це скоріше вільний переклад з О. Кирпичникова.

Друга ж частина твору цілком самостійна. Тут І. Франко зупинився на проблемі «розуміння» О. Пушкіним «задач та значення поета», проаналізував вірші «Наклепникам Росії», «Роковини Бородіна» і «Послання в Сибір», познайомивши з ними українського читача. Тож є підстави говорити, що передмова до «Драматичних творів» О. Пушкіна була написана ерудовано, із добрим знанням творчості російського поета, відбивала тогочасний стан її вивчення у Росії та на Україні і не втратила інтересу для радянських пушкіністів.

Ф. П. Погребенник проаналізував, мабуть, усі відомі на сьогодні матеріали до теми «І. Франко і М. Горький». Хотілося б додати тільки незначні уточнення щодо німецького перекладу І. Франком оповідання «Перед лицом жизни». Цей переклад призначався для «Die Zeit», але не був там опублікований, бо, як писав редактор віденської газети К. Арам у листі до І. Франка від 17 вересня 1902 року, «саме цей нарис Горького вже не раз появлявся» друком. І хоч, мовляв, «Ваш переклад є зовсім іншого роду, далеко цінніший, але з наведених причин... не можемо надрукувати»... Є кілька думок щодо оригіналу, за яким І. Франко виконав цей переклад. М. Возняк вважав таким оригіналом не публікацію в «Нижегородском листке», а якесь гектографічне видання нарису М. Горького «Перед лицом жизни». В. Звиняцковський висловив припущення, що через редакцію «Die Zeit» здійснювався газетний обмін, до якого були причетні І. Франко і М. Горький. Але ж, коли б К. Арам передав І. Франкові «Нижегородский листок», то він би і надрукував його переклад, а не іншого перекладача. Не міг Франко скористатися і подарованим йому М. Сукенниковим виданням «Трех рассказов» М. Горького, в якому був вміщений згаданий нарис, оскільки одержав його, як

видно з дедикації, 12 вересня 1902 року, а відповідь К. Арама датована 17 вересня. Надто короткий час для здійснення перекладу і пересилки його до Відня! А ось здогад про гектографічне видання «Перед лицом жизни» документально підтверджується: авторові цих рядків вдалося виявити у фондах колишнього Наукового товариства імені Шевченка серед матеріалів до історії студентського руху в Росії гектографічну листівку «Перед лицом жизни», видану 1 травня 1901 року «Киевским союзним советом в пользу Комитета помощи студентам, пострадавшим в движении 1900—1901 годов».

Ф. П. Погребенник першим серед радянських франкознавців дослідив зв'язки І. Франка з російською філологічною наукою, вказав на особисті, творчі та епістолярні взаємини його з російськими літературознавцями і мовознавцями. Ось один лише факт. М. Сперанський просив І. Франка надіслати у Ніжин для ювілейної виставки галицькі видання творів М. Гоголя. У своїй відповіді український письменник уточнював, що міг би також скласти бібліографію до теми «Гоголь і Західна Україна». Із ювілейного «Гоголевского сборника» (Ніжин, 1902) відомо, що І. Франку було висловлено подяку за передачу галицьких видань творів російського класика.

Не менш цікавий і другий розділ рецензованої праці — «Творчість Івана Франка в українсько-російських взаєминах кінця XIX — початку XX століття», у трьох підрозділах якого розглянуто російські переклади творів Каменяра, їх оцінки російською критикою і літературознавством і поширення у Росії, незважаючи на перепони царської цензури. Тут дуже багато нових, досі не відомих навіть спеціалістам матеріалів, зокрема й таких, що мають безпосереднє відношення до російської дореволюційної критики і літературознавства. До них не завадило б додати переклад оповідання «В тюремнім шпиталі», надрукований під назвою «В тюремной больнице» у петербурзькому виданні «Бодрое слово» (1909, № 6) і передрукований в уманському «Голосе провинции» (1910, № 41) під назвою «В тюремном госпитале». Є й інші цікаві факти: у 1970 році «Літературна Україна» у публікації В. Батюка «Через півстоліття» вмістила перекладений І. Куликом вірш «Земле моя, всеплодющая мати» вперше під назвою «Родная земля, всеродющая мать!», надрукований у 1916 році в газеті «Новый мир». 24 вересня 1904 року В. Самійленко повідомляв І. Франка, що хоче перекласти його поему «Іван Вишенський» і просив подати йому деякі пояснення. На жаль, не відомо, чи український поет переклав названий твір свого великого сучасника. А згаданий Ф. Погребенником російський перекладач В. Матвєєв-Сибіряк видав у 1931 році у видавництві «Молодий більшовик» мовою оригіналу повість «Борислав сміється» з власною передмовою та ілюстраціями В. Касіяна. З листування П. Грабовського з П. П. Якубовичем, переклади віршів якого радо друкував І. Франко, дізнаємося, що російський поет-народник дещо знав про творчість і видавничу діяльність Каменяра (див. «Русское богатство», 1912, № 5, с. 62). В архіві І. Франка зберігається листівка, яку йому надіслав Д. Маковицький, домашній лікар Л. М. Толстого. Це ще один «причинок» до дуже цікавої теми «І. Франко і Л. Толстой»...

Як бачимо, праця Ф. П. Погребенника «Іван Франко в українсько-російських літературних взаєминах» цікава не тільки для франкознавців. Автор щедро посилається на друковані і рукописні джерела, розшифровує численні криптоніми і псевдоніми, збагачує нас цінними фактами до життя і творчості І. Франка, його різноаспектних взаємин з діячами російської культури і революційно-визвольної думки.

НАДІЯ СТЕПУЛА, ПЕТРО ЛЕВИК

СПРАВА ЛЯПІСА ТРИВАЄ

Средь пестрого коловращенья,
В неосязаемости зла
Возникло смутно ощущенье,
Что я лечу все не туда.
. . . .
Взлет спиралью,
Снова — мимо, мимо,
Разъяренный кросс —
И поворот...

Ні, це не пародія, це, як кажуть, цілком серйозно. І такі рядки не виняток у збірці Ніни Турбал «Земная ноша», яка справді вражає... фактом своєї появи у поважному видавництві («Радянський письменник», 1986) і рідкісно поважним, як на сьогодні, тиражем — 5 тисяч примірників.

Відомо, що у російськомовних авторів, які живуть і пишуть на Україні, місія особлива: вони представники «її величності російської мови», російської культури, російської поезії. І, слід зазначити, більшість із них гідні своєї високої місії. Таж ось відкриємо збірку Н. Турбал «Земная ноша». До якої культури це належить, якою мовою написано? «С сосулек вниз стекает весен звенье»; «глумящая тишина»; «Без фальши — трудная живучесть»; «Искушает меня он светящей искро́й»... і т. д. і т. п.

Мова книжки — жива її тканина. І, безумовно, Н. Турбал правильно декламує: «Мир живет отображенный в речи». Тільки ж світ, відображений *такою* мовою, характеризується вельми недвозначно, і пропаганда *такої* мови п'ятитисячним тиражем неприпустима.

На основі збірки Н. Турбал можна скласти цілий словник спотворення російської мови: «Матери, чью сердца часть отторгли»; «Растерянно касанье губ распятья»; «Гнездо мое разрушено до тризны»; «Соискание любви...» Або ось така словесна «перлина»:

Плыл вечер, тихой нежностью напоенный.
Блудила музыка, вверяясь тишине.

Поезія — особливе явище. Як жоден з інших жанрів літератури, вона, завдяки своїй гранично сконцентрованій формі, відбиває культурний рівень автора: культуру його мислення, культуру емоцій, ерудицію, інтелігентність. «Здесь копья Батыя сломались навеки»,— стверджує Н. Турбал, маючи на увазі Золоті ворота Києва. Тільки чому ж «навіки»? Чи не з тими «зламаними» списами Батий докотився до Адріатики, і вперше обламати їх вдалося тільки 1380 року на Куликовому полі (див. підручник історії для 7 класу загальноосвітньої школи). Важко уявити, як це «спектр угасает» або «веселый лес раскинул свои сучья». А ще: польське прізвище партизанки Анелі Кживонь слід писати разом, а не в корейсько-китайській транскрипції — Кжи-Вонь, як це зробила Н. Турбал (див.: «История второй мировой войны», т. 6). Та й О. С. Пушкіна не варт було переосмислювати таким робом: «Природы ранней увяданье всепоглощающе слилось...»

«Изогнутый лекалом мысли звук» — ці слова Олжаса Сулейменова влучно відображають характер співвідношення форми поетичного твору і його змісту. Яким приладом визначено подібне співвідношення у віршах Н. Турбал, невідомо.

Из потрясений ткань —
Сорочка бедовая,
И держится накал,
Под ней не остывая...

Вірш «Просторны рукава...», як і «Зарождается жизнь», «Суровая мудрость» і багато інших, не мають ані форми, ані змісту і засвідчують наявність у Н. Турбал хіба що набору заялožених літературних штампів, плоских афоризмів і доморощених мудрувань.

Є таке поняття — етика емоцій. Зайва збудженість, спеціальне демонстрування почуттів несумісні з інтелігентністю. Відверта, театральна екзальтованість збірки Н. Турбал «Земная ноша» викликає недовіру навіть до тих почуттів, які, можливо, і є щирими.

Житье-бытье — спасительная благость,
Как ложка меда на отраву — зло,
Луч заходящий отражает радость,
Хоть исцепленье (може, «исцеленье»?)
так и не пришло...

Цікаво, чи комусь під силу дешифрувати ці рядки? А подібних у збірці хоч греблю гати.

Не назвеш вдалими такі зразки римування: «немало — совладаю», «прожилки — паутинки», «недаром — дубрава», «другою — штабную», «бойцы — дойти», «снаряды — замер» — і так до обмеженої рамками збірки безконечності.

А ось з яких позицій Н. Турбал подає своє поетичне кредо читачам:

И — набело жизнь. Вера. Верность.
И кажется, что не предел,
Любовью к Отчизне безмерной
Возвысится в сущности дел.

Не будемо вимагати пояснень, що тут «безмерно» — любов чи Вітчизна, навіщо тут «Вера. Верность». І яке несуть вони смислове навантаження, що означає останній рядок... Даремно виявляти, спробуємо дізнатися, ким бачить себе авторка...

На мои стихи мелодию
Сочиняет соловей,
Есть молва, что и не в моде я.
Ей не верю я, ей-ей...

А треба б вірити, адже мода на псевдопатріотичну й псевдофольклорну писанину, дякувати долі, таки минається. І вже кожному зрозуміла повна відсутність поезії у рядках: «Ночи дрогнувшей карета Заблудилась по следам»; «Зеленые стоги Спеленаты с натугой»; «...И стих мой, как крик, Вылетает и мечет стрелою».

Цікавий ряд героїв «виписує» Н. Турбал: Ольга Рошкевич, Марина Цвєтаєва, Ніна Чавчавадзе, Наталія Гончарова. І не просто виписує, а ще й судить — суворо, із впевненістю у власній безгрішності, ну, зовсім як у колі подруг за філіжанкою славної львівської кави...

Дочитавши до кінця збірку Н. Турбал «Земная ноша» (це друга її книжка), ми з гіркотою подумали, що таки рано списувати в архів стяг безсоромної халтури, піднятий героєм Ільфа і Петрова Никифором Ляпісом. Є в того героя послідовники. Ось уже друга збірка Н. Турбал «достойно» продовжує першу — «Исцеление», недавно видану «Каменярем». І невимовно прикро, що справа Ляпіса, наперекір усім вимогам часу, триває. Оце вже справді «ей-ей»...

Львів

ЮРІЙ КОВАЛІВ

НА ШЛЯХУ ДО «РОМАНТИКИ БУДНІВ»

БІЛЯ ЧИСТИХ ДЖЕРЕЛ

Поет, прозаїк, журналіст, перекладач, філолог, спортсмен — такі лише зовнішні риси колоритної постаті Майка (Михайла) Йогансена, що йому, як і П. Тичині, В. Чумаку, В. Еллану, В. Сосюрі, І. Кулику та ін., судилося бути серед перших будівників мистецтва нового типу.

Стрімка, неврівноважена еволюція творчості М. Йогансена була характерна для енергійних 20-х років: то був час класового й художнього формування творчої особистості, небезболісний процес розв'язання ідейно-естетичних надзавдань, накреслених твердою рукою революції.

Скупі факти життя і творчості М. Йогансена, розписані по різних джерелах, накидають на нього серпанок таємничості. Він був сином нащадка шведів Гервасіуса Йогансена — викладача німецької мови, і дочки старобільського козака Ганни Крамаревської. Дата смерті митця відома — 27 жовтня 1937 року. Але в жодних прижиттєвих (та й багатьох пізніших) довідниках немає згадки про час його народження, крім хіба «Літературного щоденника» М. Терещенка (К., 1966) та статті С. Крижанівського в УРЕ (1979, т. 4) — 28 лютого 1895 року. Сам М. Йогансен чималою мірою сприяв утворенню довкола себе загадковості, неначе навмисне вдавався до містифікацій, як от в одній з версій про початок свого роду від легендарного Грицька, котрий немовби познайомився у турецькій неволі з... Сервантесом («Літ. ярмарок», 1929, кн. 3). Такий прийом, до речі, був досить характерний для 20-х років (пригадаймо романтичні містифікації О. Влизька чи Л. Чернова).

Людина високої освіти, що багатьом з тих, хто закінчив лише робітфак, видавалася заздрісно винятковою (після гімназії — класичний відділ філфаку Харківського університету, а пізніше, мабуть у 20-і роки, «пройшов ще словесний відділ... і дістав доручення читати курс української мови на полтавському філологічному факультеті» («Автобіографія та бібліографічні відомості». Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР, архів М. А. Плевако, ф. XXVII, № 977/.
За іншими джерелами — був також аспірантом Харківського ІНО). М. Йогансен брав активну участь у такій важливій державній акції, як ліквідація неписьменності у молодій Країні Рад. І не тільки як викладач, дослідник говірок Полтавщини, а й як перекладач Шекспіра, Шіллера, Е. По, Рільке, Уеллса... Посібник М. Йогансена з української мови, незважаючи на певні недоліки та поспішливість, був одним з перших і тому знайшов прихильний відгук сучасників. Філологічна пристрасть М. Йогансена позначилася і на його літературній діяльності, зокрема поетичній, надаючи їй особливого колориту, поглиблюючи її мовновиражальні можливості.

«Року 1918-го почав писати вірші українською мовою»,— згадує М. Йогансен у «Автобіографії...» (С. Крижанівський вважає таким роком 1919 рік, очевидно, користуючись інформацією А. Лейтеса та І. Яшека «Десять років української літератури: 1917—1927». Х., 1928, т. 1) Можна припустити, що в цей час визначальним для молодого поета мотивом був мотив мрійних «островів хмар», так само як для М. Рильського тема «білих островів», слушно названа О. Білецьким «запізнілим романтизмом».

Потужна хвиля революційних перетворень дійсності різко «перемагнетила» М. Йогансена. Пройнятий енергією соціального оновлення світу, поет відчував, як прокидаються у ньому приховані творчі сили. Недарма один із циклів його першої збірки «Д' горі» (1921) називався «Скоро forte», тобто щемливе очікування сильної, гучної динаміки, співзвучної пружним ритмам революційного життя. Сама ця книжка символізувала невпинний («вертикальний») рух художньої свідомості від умовно-романтичних інтонацій до повнозвуччя романтики революції. Іще серед перших публікацій на сторінках журналу «Шляхи мистецтва» привертали увагу вірші, пройняті революційним пафосом, близькі за планетарними масштабами художнього потрактування революційного поступу до циклу «В космічному оркестрі» П. Тичини, поем

«Електра» В. Еллана, «Навколо» В. Сосюри тощо.

Сприймаючи революцію як джерело нового життєтворення, М. Йогансен водночас бачив сувору правду громадянської війни, зокрема звірства контрреволюції, денікінців, що й зумовило появу деяких віршів трагічного звучання, як-от «У дахів іржавім колоссю», «Світанок» та ін. Але чи є підстава пов'язувати твори такого характеру з «катастрофізмом», як пише румунська дослідниця М. Ласло-Куцюк (Шукання форми. Бухарест, 1980)? Образ місяця, що фігурує тут, справді відмінний від народного уявлення («У дахів іржавім колоссю Никає місяць кривавий. Удосвіта серп укосить Молоду зів'ялу отаву...»). Але ж у другій строфі з'являється «сонце глибоке», і далі йдеться про трагедію окремої людини, а не цілого світу. Трагічні мотиви зустрічалися в доробку багатьох тогочасних поетів, зокрема П. Тичини («Зразу ж за селом»), Є. Плужника (зб. «Дні»), однак вони не дають підстав тлумачити наявну у них ідею трагізму як прояв «катастрофізму», адже тут ідеться про гірку правду громадянської війни. Крім того, М. Йогансен ніколи, навіть у скрутні хвилини, не був схильний до песимізму. Великий життєлюб, він не тільки захоплювався розмаїттям довколишньої дійсності, виповнюючи її безміром людської теплоти та юнацького запалу, він, мов губка, жадібно вбирав у себе різноголосу, стобарвну життєву енергію.

Ах, життя моє, кругле, як м'яч,
Пружне й палюче, як любов.
Падай. Злітай. Смійся. Плач.
Цілуй дужче знов і знов.

Таким він був у житті. Таким він був у літературі. Принциповий противник будь-яких естетичних регламентацій, М. Йогансен схилявся до вільного прояву своєї творчої натури, розуміючи під такою свободою, очевидно, постійне оновлення дійсності та відповідних художніх форм її осмислення, ставлячи на перше місце у цій перетворювальній діяльності активну, енергійну особистість. Тобто за характером свого світовідчування, за типом творчості він був романтиком. І є всі підстави розглядати його літературну діяльність як суголосну такій же діяльності В. Еллана, Ю. Яновського, М. Бажана, О. Влизька та інших революційних романтиків. Правда, сам письменник ставився до романтизму скептично, припускав думку про його «мікроскопічну» силу впливу, навіть називав його «назадництвом», але то було в дусі 20-х років. За спогадами І. Муратова, в очах тогочасної літературної громадськості він поставав «вікінгом», власне «юною романтикою», втіленою «в живу конкретну людину».

У вірші «Комуна» М. Йогансен з великою пристрастю коригує хибні уявлення про комуністичне майбутнє як матеріальну та духовну стандартизацію:

Ти думаєш — що то Комуна:
Був — ринок, а буде казарма?
Ні, друже: Комуна — це місто, як море,
як гори,
Таке біле і таке широке.
Боїшся, що буде в Комуні сумно,
В суботу не буде церковного дзвону?
Ні, брате! Під дзвонів червоних
пеони додому
З роботи підуть комунари.

Незабаром цей вірш, вперше опублікований в альманасі «Жовтень» (1921, № 1), увійде до однойменної поеми, якою відкриватиметься альманах «Гарт» (1924). Пізніші редакції значно послаблять ідейно-художню напругу та безпосередність цього твору. Невдале означення поеми «утопічна» підхопила тогочасна критика, неправомірно поширивши його на всю лірику М. Йогансена і відтак вважаючи, що її «пафос — погляд на сучасність з надхмарної височіні» (М. Доленго). Насправді ж поета, крім нестримного тяжіння до комуністичного ідеалу, крім жагучого прагнення наблизити цей ідеал, проймає глибока переконаність у неминучому здійсненні великої мрії людства. Подібні пристрасно полемічні інтонації прозвучали тоді й у вірші М. Рильського «Ні, ні! Прийдешнє не казарма».

«Романтичне сприйняття дійсності поєднувалося у поета з найтверезішим реалізмом»,— так пише про М. Йогансена С. Крижанівський («День поезії», К., 1967). Варто додати, що реалістичне змужніння романтика М. Йогансена відбувалося від збірки до збірки, яким він давав символічні назви. Етапною можна вважати книжку «Кроковеє коло» (1923), назва і зміст якої асоціюються з весняним оновленням землі, з веснянками, в яких образне процвітання дійсності поєднується з її поетичною ідеалізацією у сподіваній суспільно-естетичній якості. Звертаючись до невичерпних фольклорних джерел, М. Йогансен творчо переосмислює їх у світлі близької йому революції. При цьому відома народнопоетична метафора «крокового колеса» зазнає значної трансформації (передовсім образно-семантичної: «колесо» — «коло») аж до невпізнанності, набуваючи колориту космічних масштабів, характерного для лірики пожовтневих літ: «У безмежній пустій порожнечі Позначилось кроковеє коло і вийшло з туману по плечі».

Поетична книжка «Ясен» (1929), що вийшла після збірок «Революція» (1923) та «Доробок» (1924), уособлювала нові якості творчих пошуків М. Йогансена. І за свідченням критиків стала «однією з віх, що показують напрямок розвитку української поезії». Звичайно, тут є певне перебільшення, цілком очевидне з історично-ретроспективного погляду на розвиток нашої літератури. Але, поза сумнівом, «Ясен» — подія тогочасної лірики, один з творчих проявів визначального спрямування «романтики буднів», що його поет усвідомлював теоретично іще на початку 20-х років. Зазначаючи, що «велич революції вимагає грандіозних образів», він в одній із своїх статей писав, що на новому етапі поетичного руху засоби гіперболізації виявляються недостатніми, бо власне «конкретність, близькість до життя є передумовою живої поезії» («Шляхи мистецтва», 1921, ч. 2).

Урбаністична лірика М. Йогансена уни-

кає гіперболізації «урбанізму» та індустріалізму, властивої, скажімо, тогочасним футуристам. Техніка в його поетичному баченні — не байдужий автомат, не тільки помножувач фізичних можливостей людини, а й збагачення людської духовності: машина «мріє», «прагне» повної гармонії з довколишнім середовищем, долаючи протидію куцого утилітарного інтересу, уособленого в образі механічного магніту. Слід підкреслити полемічну загостреність вірша «Машина мріє», написаного класичними терцинами. То було творче доведення, що урбанізована сучасність може знаходити своє художнє потрактування в різноманітних поетичних формах, зокрема й класичних, а не тільки у верлібрах чи дольниках, як вважали футуристи чи «динамісти-спіралісти», які проголошували себе піонерами цієї теми, насправді вже освоєної І. Франком та Лесею Українкою.

Пошуки зображальної виразності для М. Йогансена — це поглиблення внутрішніх ресурсів української версифікації. Він випробовує не тільки можливості верлібру («Революція», «Осяяний осені синіючий сон», «Дощ» та ін.), а й тонічного вірша, не нехтує класичною метрикою, звертається до таких форм, як терцина, рондель тощо. Його гострі критичні виступи спрямовувалися як проти псевдотрадиційного заколисливого віршування, що його репрезентував, приміром, В. Алешко, так і проти небезпечної прозаїзації поезії, практикованої В. Поліщуком. Осуджуючи другу тенденцію, М. Йогансен послідовно обстоював принцип милозвучання української мови в ліриці. Критика часто називала поета «ювеліром форми» (І. Дніпровський), «ювеліром звукосполучень» (А. Лейтес), «чудовим майстром алітерацій» (С. Крижанівський). Він справді знаходив утіху в звукописах, намагався створити звукову метафору («Над вигулом вулиць, Над тремтом трамваїв» або ж «За водами — заводи»).

В цьому плідному напрямку М. Йогансен активно прилучався до творчих пошуків П. Тичини, В. Чумака, В. Еллана, В. Кобилянського та інших майстрів тонкої інструментовки віршів. На стильових рисах поезії М. Йогансена, особливо у фонетичному спрямуванні, певне, чи не найбільше позначилася його невгамовна пристрасть філолога. Однак висока звукописна культура, якою він бездоганно володів, ніколи не правила йому за самоціль. Віртуозне вміння розкрити звуковий смисл і в меланхолійних настроях верленівського типу («І птиці летять»), і в пейзажних замальовках («Ось іду по рейці і хитаюсь...»), і в романсових мотивах («Романс»), і в суремних інтонаціях («То було не геройство білих») виявляються подекуди в одному вірші, як, приміром, у верлібрі «Осяяний осені синіючий сон» («Жовтневий марш»).

Перед поетом розкривалися невичерпні можливості української мови, і хоча траплялися на його творчому шляху, як він сам писав, «манівці романтики чистого слова» («День», «Вечір», «Заєць дитячий» і т. п.), це не було чисто філологічне захоплення. «І в віршах своїх, і в прозі, і в теоретичних статтях неуклінно старався підняти українське слово до європейського рівня»,— щиро зізнавався митець у «Автобіографії та бібліографічних відомостях».

Прагнення знайти гармонію між традиційними та новими формами віршування позначилося майже на всьому поетичному доробку М. Йогансена. Одним з типових прикладів може бути вірш «Вікно зимового вагона», в якому автор вдався до графічної деформації ямба, нерегламентованої почерговості нерівностопних рядків, наближення рими до оказіональних меж, підставляння її під логічний наголос всередині рядка, до активізації інструментовки. Ці формотворчі заходи динамізували поетичне мовлення, передаючи внутрішню схвильованість ліричного героя. Традиційні романтичні образи (місяць — зорі — туман — зимова ніч), не втрачаючи своєї таємничості, зазнають тут певної трансформації під поглядом поета-урбаніста, що лише встигає вихопити їх з нестримного плину вражень. Динамічний пейзаж має філософський підтекст: все минуще, незабаром «вечір витре З усесвіту історію снігів», скрізь панує ненастанне оновлення природи, вічного через миттєве. Відтак предмети зображення неначе перетікають один в другий, як «той чабан, що десь увечері гукав, Перетворивсь на теплу й сонну птицю». Це, так би мовити, неідентична ідентичність, що становить основу йогансенівської метафори з характерним виглядом акварельної розмитості, із помітним впливом імпресіонізму.

Потяг
          протяг
Палицю-свид
                    через місяць.
Світлом просяк
                    і висять
Вогні вагонів над вогкою прірвою ночі...

Метафора яскравої зорової виразності, збагачена слуховими та руховими елементами, витворює широке просторове враження. Такі лаконічні, графічно чіткі замальовки з'явилися у віршованому доробку М. Йогансена в другій половині 20-х років («Морозна осінь», «Станція» і т. п.), що свідчить про певну його творчу еволюцію до художньої конкретики.

Вірші подібного гатунку розкривали необмежені можливості неординарного таланту М. Йогансена, якого багато хто вважав поетом «розсудкового інтелектуалізму», «розумового стильового експериментування». Однак проникливіші сучасники (Д. Лебідь, М. Рильський) зауважили, що «в особистій ліриці Йогансен показав більше безпосередності», а разом з тим і «тонкої словесної музики».

І хоч М. Йогансен називав пейзажну лірику трохи скептично «сільськогосподарським періодом» своєї творчості, що має замінитися «індустріальним», і в пейзажних, і в інтимних віршах він творчо, без декларативної пози, переконливо доводив, що революційне оновлення світу сприяє нечуваному досі розкриллю людської духовності. Тому він не «боявся» так званих «вічних тем», зокрема теми любові, до художнього потрактування якої з погляду сучасності найбільше звертався тоді В. Сосюра.

Невелика за обсягом інтимна лірика М. Йогансена розкриває любов як необхідне втілення найсвітлішого ідеалу людства, як одну з умов духовного багатства молодого будівника нового соціалістичного суспільства. Поет при цьому схильний гіперболізувати її прояви, як-от у вірші «Поетова весна»: любов у сприйманні ліричного героя набуває мало не всесвітнього значення, вся дійсність неначе зводиться тільки до неї: «Всяка хмара в березні любов», «Всяка вулиця веде до тих дверей, Де я не посмію подзвонить»... Любов для М. Йогансена була відмінною від платонічної споглядальності, вона виражалася на рівні непомітного, але внутрішньо стрімкого піднесення душевних сил, суголосних довколишній, ледь екзотизованій ним дійсності: весняному навальному дощу, схвильованому вітру, невпинному міському ритму.

Своєрідність поетичного доробку М. Йогансена досить точно охарактеризував О. Білецький: «М. Йогансен... довго і наполегливо працює над віршем, що цікавить його теоретично; майстерно вводить в обіг слова, несправедливо забуті або невикористовувані поетами, і вміє знаходити проникливі та бентежні вирази як для загальних («Комуна»), так і для особистих («Сонатина») почуттів» (В кн. Антология украинской поэзии в русских переводах. Держвидав України, 1924). Власне про дві поетичні «книги» свого життя — «сільськогосподарську» та «індустріальну» — писав і сам поет. І коли він несправедливо надавав перевагу другій, то тут не обійшлося без зовнішнього впливу. Адже на межі 20-х — 30-х років точилася гостра теоретична боротьба довкола проблеми романтизму у радянській літературі, хибно проголошеного вульгарною соціологією «ідеалістичним» стилем у мистецтві.

Внесок М. Йогансена у розвиток молодої української радянської поезії досить помітний. І не тільки в аспекті розширення можливостей версифікації. У своїх кращих творах він спромігся зобразити як грандіозний розмах революції, так і зовні непомітний рух «романтики буднів». А такі його вірші, як «Комуна», «То було не геройство білих» («Червона Армія»), «Дві тисячі літ ви були б богом» — поезія про ленінську простоту та людяність, у 20-і роки вважалися хрестоматійними. І все ж на творчому шляху М. Йогансена траплялися певні ідейно-естетичні збочення, що можна пояснити самими умовами становлення нового мистецтва, коли ще достатньо не уявлялося, яким воно має бути. Невгамовний потяг митця до експериментаторства, навіть ексцентричності обумовлював різкі, зрідка справедливі оцінки його неординарної постаті, що «обросла» всілякими легендами. Але і в цьому складному переплетінні визначальним спрямуванням художньої позиції М. Йогансена було максимальне відчуття живого пульсу дійсності, або як він писав:

За степ, моє серце,
    Агітація,
За море і гори,
    За ліс,
Тільки не за мистецтво для мистецтва.

Цій меті, як він думав, найбільше відповідає конструктивізм. У пожовтневу добу чимало письменників та художників цілком серйозно вважали, що створити нове «пролетарське» мистецтво за допомогою реалізму, ототожнюваного з натуралізмом, чи романтизму, уподібненого до ідеалізму, неможливо. Навряд чи прихильники подібних новацій, що відобразили революцію у кращих своїх творах всупереч власним деклараціям, до ладу розуміли суть «авангардизму». Біографічні зізнання М. Йогансена про початок своєї творчості — повчальний приклад у цьому відношенні: «Склав маніфеста для збірника «Жовтень» («Універсал») у конструктивістському дусі... У «Шляхах мистецтва» знову писав «конструктивістські» статті, будучи абсолютно незнайомим з тодішнім конструктивізмом і вкладаючи в нього свій зміст». Навряд щоб романтично імпульсований М. Йогансен, який пристрасно поривався до розкутості творчої уяви, в якого викликала органічний спротив найменша спроба регламентації естетики, міг серйозно поділяти положення літератури «нової діловитості», культивованої конструктивістами. Протиставлення чистої користі і техніки життєвій красі, документальної схеми — поезії, тенденція стандартизації дійсності швидше була характерна для футуристів та динамістів-спіралістів («авангардівців»), ніж для М. Йогансена, хоч ці риси позначилися на деяких його творах. І коли він називав конструктивізм «мистецтвом переходової доби», то це мало чим відрізнялось від «пролетарського імпресіонізму» І. Кулика чи «неореалізму пролетарського змісту» В. Поліщука.

Тогочасна періодика рясніла суперечливим переплетенням різних ідейно-естетичних спрямувань, у «калейдоскопі» яких доволі важко було розібратися. Вони проявлялися і на сторінках журналу «Шляхи мистецтва», і в збірнику «Жовтень», виданнях, які прагнули бути «пролетарськими». Ще для їхніх упорядників та авторів лишалася нез'ясованою проблема літератури нового типу. Інтенсивно шукаючи поетичних засобів вираження емоцій революційного пролетаріату, молоді митці ще не створили своєї поетики, не звільнилися від впливу поетичної традиції. Тому в їхніх віршах та поемах, перейнятих щирим революційним пафосом, тривалий час відчувалася залежність і від теоретично відкинутих неокласиків, і від футуристів, і т. д. М. Йогансен не виняток, хоч сам він гостро критикував футуризм як «анархічну структуру буржуазної продукції», не вбачав його позитивних зрушень у комункульті, вказуючи на наявні у ньому вияви естетства, що споріднювали цю течію з діаметрально протилежною — з «Асписом». Єдина організація революційних письменників здавалася йому здатною протистояти цим угрупованням. М. Йогансен був активним «гартянином»: входив до складу центрального бюро (складалося з семи осіб), брав участь у численних виступах на підприємствах та в робітничих клубах Харкова, виконував важливі доручення своєї організації (збирав матеріали для журналу «Гарт», сприяв виданню перших книжок «гартян» тощо). Можна

припустити, що в «Нашому універсалі» шлях «пролетарської поезії», не без впливу М. Йогансена, визначався як відмінний від неокласиків та «футуристичних безмайбутників», а також не проявлялося неприязні до класичної спадщини, а Т. Шевченко й І. Франко були названі «пророками».

Критичне ставлення до різноспрямованих літературних угруповань, намагання вирішувати творчі проблеми поза вузькими рамками літературних організацій у 20-і роки було сміливою справою. І саме її прагнув здійснити «Універсальний журнал» (листопад 1928 — серпень 1929), душею якого був М. Йогансен. «Уж» насправді виявився позагруповим виданням, підкреслено відстороненим від тогочасних запеклих літературних дискусій. Водночас «Уж», ставши «одним з оригінальних зразків української журналістики» (Історія української літератури у 8-ми т. К., 1970, т. 6), не відходив від животрепетних питань сучасності. Тут друкувалися нариси О. Мар'ямова про подорож на криголамі «Ф. Літке», започатковувався жанр творчих портретів, читач знайомився — вперше! — з документальними матеріалами про перебування родини Ульянових у Києві. Тут публікувалися огляди буржуазної преси, автором яких був М. Йогансен, розкриваючи риси класового бійця, поборника інтересів радянського народу, послідовно та безкомпромісно розвінчуючи чужу соціалістичному суспільству ідеологію. Ще один приклад, який свідчить про виразність громадянської позиції М. Йогансена. Коли у «Літературно-науковому віснику» з'явилися друком три його вірші (без відома автора), він не забарився написати гнівного, сповненого обурення листа: «Я досі вважав і маю слабість і тепер вважати, що саме доктор Донцов і його однодумці є найлютіші вороги соціалістичної культури на українському грунті».

Проблема творчої постаті М. Йогансена загострювалася його нахилом до теоретизувань, надто суб'єктивних, одним із прикладів чого може бути книга «Як будується оповідання», названа Ю. Смоличем не без перебільшення «євангелієм українських формалістів». В ній знайшли некритичне вживання положення ідеалістичної філософії, конструктивістські настанови, опоязівський принцип «учуднення», або ж, за автором,— «поновлення»... Тут проголошувалася неприйнятна для марксистсько-ленінської естетики теза — «суть мистецтва — то є розвага», висловлювався сумнів щодо пізнавальних можливостей художньої літератури, заперечувалася її ідейність.

Подібні (не без епатажу та ексцентрики) теоретизування не могли пройти безслідно, деякі хибні положення і справді позначилися на окремих творах М. Йогансена, особливо прозових, хоч власною літературною практикою він заперечив свої ж псевдотеоретичні настанови. До речі, свою першу прозову збірку «17 хвилин» (1925) він сам назвав «книжечкою слабеньких оповідань». Струмінь революційної романтики в ній притлумився стихією авантюрних сюжетів. Такою ж рисою позначені і «Пригоди Мак-Лейстона, Гаррі Руперта та інших» (1925). Сам письменник досить критично ставився до таких експериментів, поціновував їх як літературну містифікацію, а не повновартісне художнє явище. Тому він підписав цю повість псевдонімом В. Вецеліус. Тому він не згадав про цей твір у «Автобіографії та бібліографічних відомостях». Елемент фабульної штучності простежується і в інших прозових публікаціях, розкиданих по сторінках тогочасної періодики (чи то уривки з роману «Африка», чи то фрагменти з циклу про Майбороду, чи то «Ситтутугна»), і навіть у найвдалішій його повісті «Подорож ученого доктора Леонардо і його майбутньої коханки прекрасної Альчести у Слобожанську Швейцарію» (1930), підписаній власним прізвищем. Спроба «водити людей декоративних по живих та соковитих пейзажах» уже у своєму зародку виявилася художньо неспроможною, хоч у творі є немало знахідок, які нині називаються виявами «химерної» прози.

Однак було б несправедливо не помічати в цих експериментах і раціонального зерна, зокрема пошуків нових стильових тенденцій, сміливого перехрещення різних стильових ознак, які стали життєспроможними, тільки-но пройнялися живлющим подихом дійсності. Це можна сказати про пізніші твори М. Йогансена, адресовані передовсім молодшому читачеві: «Хитрі качки» (1935), «Старий вепр» (1936), «Джан та інші оповідання» (1937).

Жага художнього пізнання грандіозних соціальних перетворень, прагнення «узнати все незвичайне, цікаве, все трудне, героїчне — все те, чого не буває ніде в світі, крім країни робітників і селян — великого Радянського Союзу», привела М. Йогансена до документалістики. Творчі пошуки письменника у цьому напрямку найповніше виявилися в нарисі «Кос-Чагил на Ембі» (Черв. шлях, 1935, № 10—12, наступного року вийшла окремою книжкою), що має багато спільного з творами «Кочівники» М. Тихонова, «Кара-Бугаз» К. Паустовського, «Карелія» І. Багмута, «Ангара» та «На півночі» М. Трублаїні і т. д. Реальний факт — пошуки і добування нафти у Казахстані, де М. Йогансен пробув у творчому відрядженні три з половиною місяці,— правив тут за сюжетне ядро. Автор намагався подолати межі, що відділяли журналістську інтерпретацію від художньої. Слід сказати, йому справді пощастило. Він зумів органічно поєднати документальну форму з філософською новелою, з легендою... На всьому творі відчувається вплив романтичного світобачення М. Йогансена, навіть технологія буріння у нього виписана емоційно, з особливим поетичним піднесенням. Письменника передовсім цікавлять образи конкретних людей, безпосередньо вихоплених із життєвого виру: тут і самовідданий садівник Терліфай, і кучерявий Колумб кос-чагильської нафти Леонтьєв, і скромний герой громадянської війни, майстер-механік Макаров, і майстер-бурильник Басанглей, у якого не сталося жодної аварії, та багато ін. Це, по суті, колективний портрет нової радянської людини — енергійного діяча, ентузіаста, господаря молодої Країни Рад.

Відомо, що М. Йогансен покладав великі надії на прозу, на власні ж вірші дивився як

на «юнацьку спробу» («Автобіографія»), вважав лірику «недовговічною та ефемерною», мріяв написати «велике полотно» про Харків, про «індустріальне оновлення» велетенського міста, про колосальні зрушення, що сталися за роки Радянської влади... Насправді ж талант М. Йогансена розкрився із найбільшою силою там, де він найменше сподівався,— не в прозі чи в теорії літератури, а в поезії, яку він, до речі, писав до кінця свого життя. Письменник усвідомлював, що власне на терені лірики відбулася його художня еволюція, якій він дав таке аналітичне формулювання: «...від стихійної романтики юнацьких літ через манівці романтики чистого слова, до балад учасника соціальної будови». Як на нашу думку, рух його поезії спрямовувався від умовної романтики «островів хмар» до спалахів романтичного космізму і, нарешті, до інтимізованої «романтики буднів». Цей рух виявився органічним і типовим саме в динаміці творчих пошуків молодої лірики тих літ. Неординарна постать М. Йогансена, невід'ємна від складного літературного процесу 20-х — 30-х років, потребує справедливої оцінки його доробку, майже невідомого сучасному читачеві, об'єктивного відмежування хибного, позірного від справді істотного, революційно-романтичного, що становить неперехідну художню вартість нашої літератури.

О. Губарєв. Вечірній вогонь

СТЕПАН ПУШИК

ВІДГОМІН МИНУЛОГО

ГІПОТЕЗА ГЕЛОНА

1.

Наприкінці шістдесятих років до редакції івано-франківської обласної газети «Прикарпатська правда» часто заходив високий, кремезний, бородатий дідуган з великим костуром у правій руці. У лівій тримав потертий, ще «польський» чи «австрійський» портфель-течку. Чоловік широко прочиняв двері, гучним голосом вітався й відрекомендовувався: «Професор Думка»,— хоч у місті майже всі його знали. Він сідав у крісло, затискав між колінами свій костур, який одночасно гальмував його портфель, щоб той не сповзав на підлогу, і діставав рукопис статті. Писав він про легендарну Бондарівну і лихого пана Каньовського (ним був Микола Потоцький, староста Канева), писав про князя Данила Галицького, про медицину скіфів. Але далеко не все могла надрукувати обласна газета, і професор інколи ображався...

Часто його можна було побачити на вулиці Шевченка або в міському парку. Усі знали, що Думка досконало володіє старогрецькою, латиною, а в медичному інституті, де професор читав лекції, ходили про нього легенди. У місті чемно віталися з Думкою. Та й як було не привітатися, коли навіть зовнішній вигляд цієї людини повертав нас, здається, на цілих сто років назад — такими на давніх портретах і фотокартках виглядають професори гімназій чи університетів. Коли Микита Савич починав оповідати, як він прокрадався у сад свого вчителя — відомого поета, літературознавця, перекладача, а згодом і академіка АН УРСР Василя Григоровича Щурата, як майбутній академік ловив майбутнього професора, це викликало сміх.

Сам він був немов жива історія. Коли почалася перша світова війна, галицький юнак опинився в окопах на Балканах, потім на італійському фронті. З війни додому прийшов пішки. Перебував у матеріальній скруті, проте закінчив гімназію, відтак університет. Та буржуазно-польський режим не давав роботи галичанинові, і Думка знайшов її аж у Білорусії. В радянський час Микита Савич став професором і дуже пишався цим. Що не кажіть, а таки звучать поруч одне з одним ці слова: «професор», та ще й «Думка».

Наприкінці шістдесятих років на шпальтах «Молоді України» з'явилася його стаття про дніпрові пороги, а згодом про Київ. Професор Микита Савич Думка доводив, що Києву 2500 років і що про нього писав у своїй «Історії» грецький письменник Геродот, називаючи Київ Гелоном.

Йому одразу ж заперечив молодий ще тоді археолог Петро Толочко. Але М. С. Думка не здавався. Він знову й знову посилався на Геродота та авторитет свого вчителя В. Г. Щурата, однак історики одностайно і рішуче заперечували такий погляд. Одним словом, як говорили в Івано-Франківську, професор був побитий опонентами.

Не знаю, чи відіграла якусь роль дискусія, розпочата професором Микитою Савичем Думкою на сторінках республіканської газети «Молодь України», але через десятиріччя вже на повен голос звучало: наближається 1500-річний ювілей Києва. Як то кажуть, немає диму без вогню...

Зрозуміло, нині ніхто не говорить, що Київ — це Гелон, відомо, що на території теперішньої столиці Радянської України жили люди і двадцять п'ять століть тому, але містом Київ тоді ще не був.

Професор Думка не дожив до святкування ювілею Києва. Але він ще чувся міцним і здоровим, коли у столичному видавництві «Наукова думка» друком вийшла книжка «Скіфський світ», а в ній надруковано невелику розвідку харківського археолога доктора історичних наук Бориса Андрійовича Шрамка «Укріплення скіфської епохи біля с. Більськ — місто Гелон».

Багато, дуже багато вчених дискутувало довкола міста Гелона. Шрамко був практик — він розкопував і розкопує його ось уже чверть віку.

Коли я прочитав цю статтю у збірнику, вирішив за будь-яку ціну хоч би побачити цей таємничий Більськ — Гелон, хоч би словом перекинутися з його дослідником.

І ось гарячий, зелений, солов'їний травень. Не без труднощів дістаю квиток на літак Як-40, що курсує між Івано-Франківськом і Харковом. Майже вісімсот кілометрів він долає за дві години. Лечу над землею, яку греки називали в давнину Скіфією...

2.

На нашій землі мав би стояти пам'ятник цьому грекові, який, пишучи свою «Історію», у першому ж рядку назвав себе Геродотом із Галікарнаса. Був він мандрівником і письменником. Згодом Ціцерон назве його батьком історії, бо в той час під словом «історія» розуміли дослідження. А таки так: був він дослідником. І не тільки фіксував історичні події, а й фольклор, звичаї різних племен та народів, повір'я, обряди... Отже, з повним правом можемо назвати його також батьком фольклористики та етнографії. Так, Геродот — батько нашої, української історії, фольклористики, етнографії, бо, перш ніж писати свою безсмертну книгу, побував на наших предковічних землях.

Вважають, що він народився 484 року до нашої ери у малоазіатському містечку Галі-

карнасі. Тут жили карійці впереміш з греками, і Геродотові родичі (батько та дядько) мали карійські імена. Цікавий хлопчина щодня бачив, як з далеких земель припливали кораблі. Уже юнаком він виступав на боці своїх родичів у боротьбі проти тирана міста. Дядька тоді вбили, і Геродот утік на острів Самос, а звідти вирушив у десятилітні мандри морями і суходолами: Єгипет, Мала Азія, Балкани, Північне Причорномор'я...

Можемо тільки уявити, як цей високочолий, з рідкими вусами, з кучерявою бородою мандрівник стоїть над Південним Бугом, а великі очі п'ють степові далі... Він засинав в Ольвії, наслухавшись розповідей про країну скіфів (скитів), а снився йому рідний Галікарнас. Коли до Геродота прийде слава історика, стане він одним із засновників грецької Фурії, повернеться до Афін, де помре, не сягнувши й шістдесяти.

Та пам'ять про нього живе майже дві з половиною тисячі літ. Ім'я його на устах всіх освічених людей планети. Розділи Геродотової «Історії» александрійські вчені назвали іменами муз. Про Скіфію книга четверта — «Мельпомена». То повість про похід перського царя Дарія І Гістаспа, який 514 року до нашої ери, зібравши 700-тисячне військо, 600 кораблів, вирушив завойовувати Скіфію та інші племена. Він начебто йшов помститися кочовикам, які довго воювали в Азії, примусили єгипетського фараона відкупитися, та коли повернулися додому, то зустріли «домашніх» ворогів: покинуті ними дружини народили дітей від сліпих рабів, і молоді незаконні сини укріпилися в Криму, перекопавши ровом Керченський півострів. Довго старі воїни не могли здолати молоде військо, аж нарешті досвід виявився сильнішим за юну відвагу.

А згодом перський цар Дарій наказав побудувати мости через чорноморську протоку Босфор і річку Дунай. Він розраховував за 60 днів підкорити войовничі племена, але довелося ганебно втікати, полишивши вбитих, хворих. Справжніх скіфів, тобто кочовиків, писав Геродот, зосталося мало. Греки, до речі, називали скіфами й сколотів, які розводили худобу, сіяли хліб, садили сади і знали міф про своє походження. Вони походили начебто від бога Сонця і дочки Дніпра: першочоловік їхній називався Таргітай, а його синами були Липоксаїс, Арпоксаїс і Колаксаїс. Нібито батькові й синам з неба впали золоте рало, ярмо, сокира і чаша. Греки, що жили в Причорномор'ї, називали цих трьох синів Агафірсом, Геленом і Скіфом.

По-різному тлумачать ці легенди вчені. Цілком можливо, що через півтора тисячоліття саме цю легенду вже по-інакшому тлумачив Нестор-літописець: дуже вже схожі імена Колака-царя і Кия, Липо-царя і Либеді, Арпо-царя і Арпада, а в регіоні Карпат жили хорвати, то хіба не можна припустити, що Хорева треба розуміти як їхнього міфічного князя? Щек — елемент кочовика, як і Мелтей у вірменській хроніці про заснування Києва, бо ж Мелтей — змій. Це, звичайно, тільки моя авторська гіпотеза. Бо ж цікаво: Дніпро до IV століття нашої ери греки називали Бористеном, а потім чомусь Данапером. А коли Данапер, то, може, це Дана Перуна? А тоді, якщо слушне припущення, нам залишається хіба що Зевса наректи іменем головного слов'янського бога Перуна? А про Білу Дану й тепер співають веснянок, і десятки гір у Карпатах над водою названі Данчицями, Данчерами, Неданчичами; у рефренах пісенних чуємо «дана-шіді-річка-дана». І ще цікавий здогад: скіфам з неба впав топір і чаша, а от гуцули навіть у XX столітті носили ще топірці і так само, як і скіфи, різьблені баклаги на поясах. Можливо, так і треба перекласти зі старогрецької: «баклага», а не «чаша». Але то різні часи, інші люди...

Геродот згадує скіфських сусідів: таврів, агафірсів, неврів, андрофагів, меланхленів, які вдягалися в чорне; а ще будинів, гелонів...

Отже, за Геродотом, назва племені «гелони» пішла від першоцаря Гелона. Виходить, що й місто назване його іменем. Та послухаймо «батька історії». Він пише, що «будини — велике і багатолюдне плем'я; у них ясноголубі очі й русяве (руде) волосся. На їхній землі є дерев'яне місто під назвою Гелон. Кожен бік міської стіни має завдовжки 30 стадій. Висока міська стіна збудована з дерева. З нього ж зведено також будинки й святилища. Серед них є святилища еллінських богів зі статуями, вівтарями, збудованими за еллінським зразком. Раз на три роки будини відзначають свято на честь Діоніса (...). Жителі Гелона здавна були еллінами. Після того, як їх прогнали з торговельних поселень, вони осіли серед будинів. Розмовляють частково скіфською мовою, частково еллінською. Проте у будинів інакша мова, ніж у гелонів, спосіб життя теж інакший. Будини — корінні жителі країни. Вони єдина народність, яка харчується сосновими шишками. Гелони ж, навпаки, займаються хліборобством, садівництвом і їдять хліб. За зовнішнім виглядом і кольором шкіри зовсім не подібні один на одного. Зрештою, елліни і будинів називають гелонами, хоч і неправильно...»

Треба пам'ятати, що Геродот, як і всі греки, за скіфську мову міг сприймати і сколотську. У нього, до речі, й важко відділити вигадку від дійсності. Непросто встановити також, які річки за Дніпром мав він на оці, коли розповідав про давні й недавні події. Знаємо одне: земля, на якій живемо, і в давнину була густо заселена. До скіфів тут мешкали кіммерійці, і над Дністром в часи Геродота начебто була висока могила їхніх царів, що загинули як один, не бажаючи завойовникам, що прийшли з-за Араксу, без бою віддати рідну землю.

Завдяки Геродотові ми знаємо, що скіфський цар Аріант хотів знати, скільки людей населяє його державу, а для цього наказав кожному дорослому жителю принести вістря стріли. Бронзові наконечники стріл були переплавлені в казан місткістю 600 амфор (6 тисяч літрів), посудина-пам'ятник була завтовшки в шість пальців, ширша за долоню. Цей бронзовий казан царя Аріанта стояв між Південним Бугом і Дніпром, але ніхто нині не знає, яку місцевість греки називали Ексампеєю.

Звичайно, вірити всьому, що писав Геродот про скіфів, ризиковано. Але й гріх зовсім не довіряти йому; він знав значно більше, ніж знаємо ми, бо жив у далеку добу, ретельно досліджуючи її, а якщо в чомусь сумнівався, то чесно признавався в цьому. Тільки завдяки йому ми здогадуємось, яким талановитим полководцем скіфів був цар Іданфірс (розуміють ім'я як «цар води»), а також його соратники Скопасіс і Токсасіс: вони відправили

на північ своєї країни, в ліси, обози з майном, жінками, дітьми, старими, а самі водили величезне військо безмежними степами, знищуючи траву, засипаючи криниці, одне слово, ведучи партизанську боротьбу. Коли цар Дарій назвав себе володарем Скіфії, то одержав у дарунок птаху, мишу, жабу та п'ять стріл. Даріїв мудрець витлумачив дарунок так: «Коли ви, перси, не злетите в небо, як птахи, або не зариєтесь у землю, як миші, або не поплигаєте в болото, як жаби, то не повернутися вам назад, ураженими цими стрілами». Цар Дарій наказав вертати до Дунаю, де ще стояв не зовсім зруйнований міст. І перси з ганьбою повернулися назад.

Те, про що не розповів Геродот, доповнюють нам скіфські могили та городища. Ось чому книжка археолога і поета Бориса Мозолевського «Скіфський степ» не може не захоплювати,— в ній знаходимо те, чого немає в Геродота, що розпорошено по багатьох наукових звітах, працях, газетах, журналах. Дізнаємося, що 1763 року в степу під теперішнім Кіровоградом за наказом генерал-губернатора була зруйнована Мельгуновська могила, скарби якої повезли до імператриці Катерини II. Це зафіксовано. Але були сотні й тисячі грабіжників могил, про яких ми нічого не знаємо. Та навіть пограбовані могили багато розповідають ученим. Заговорили курган Куль-Оба, Чортомлицька могила, Солоха — в теперішній Запорізькій області, могила в Мелітополі, Страшна могила поблизу Орджонікідзе, Гайманова могила, Хомина і, нарешті, Товста могила з її всесвітньовідомою пектораллю.

Коли версталася й друкувалася книжка Бориса Мозолевського «Скіфський степ», начальник Запорізької археологічної експедиції В. Отрощенко опублікував у газетах розвідки про таємниці Сахнової могили біля села Велика Білозерка. Сьогодні з могили добуто не тільки золоті, срібні, бронзові та залізні речі, а й залишки тканини, шкіри, вишивки, навіть колісницю.

З кургану Куль-Оба було видобуто меч з написом «Порнахо». На мечі, знайденому недавно біля Запоріжжя, знову виявлено напис «Пор». Гадають, що майстер, який виготовляв зброю, видряпував на мечах своє ім'я. Але чи так це? А може, це ім'я власника меча? Або ж заклинання-оберега?

Поки що не з'ясовано, чи мали писемність племена, які до нашої ери заселяли територію сучасної України. Невже всі, окрім Анахарсіса, були такими «невігласами», що не хотіли вчитися писати й читати, коли поруч жили освічені елліни? Зустрічне запитання: як же вони зв'язувалися з батьківщиною, коли завойовували далекі краї, де були письмена, книги, астрономи, письменники? Писемні джерела доносять імена скіфів, що служили у грецькому й римському війську. Що там говорити, коли навіть князя Святослава називали візантійці скіфом. Отож невідомо, що було в нас до Кирила й Мефодія...

Та у Початковому літописі значиться, що існувала якась писемність у слов'ян. Цілком ймовірно, могла вона бути й у праслов'ян, які жили на території Скіфії. Могли ж загадкові трипільці п'ять тисячоліть тому будувати міста, двоповерхові будинки, робити чудовий посуд. Та що з ними сталося? Хто їх пригнобив, що пригасило полум'я їхньої культури?

А тим часом «вчена дружина» полемізує: як можна за черепком судити про етнічну спорідненість, коли й нині, скажімо, косівська кераміка не та, що снятинська чи войнилівська, хоч віддаль між населеними пунктами лиш десятки кілометрів. Та навіть в одному селі може бути неоднаковий глиняний посуд! А ще чуєш інколи легенду або побрехеньку, як один археолог розкопував скіфський курган і його помічники (студенти чи учні) знайшли навощену табличку і писальце-стиль. Віск зліпився з глиною, і помічники археолога знищили напис, що був на табличці. Легенда, мабуть... Та коли перечитуєш праці скіфологів, розглядаєш пектораль, знайдену Мозолевським, читаєш «Історію» Геродота і все це порівнюєш із звичаями населення Карпат, то виникають думки, якими хочеться поділитися з іншими.

Поет Мирослав Аронець звернув мою увагу на те, що в його селі Видинові над Прутом зберігся скіфський звичай — на Новий рік «носити жребці (бички)». Він є аналогічним ворожбі на прутах з лози, про який писав ще Геродот.

Або таке: зберігся в народі також звичай справляти поминки на третій, дев'ятий, сороковий день і через рік після смерті людини. Геродот дає нам відповідь, звідки це взялося. Скіфи стільки часу возили по друзях своїх воїнів, а по племенах своїх царів. Зберігається й «помста Ольги» древлянам за звичаями скіфів. Очевидно, княгиня Ольга мстилася Малові й іншим тому, що цього вимагали похоронні народні звичаї. Скіфи через рік на могилі свого царя вбивали 50 воїнів і коней, а вона наказала вбити під час поминального обіду 5000 древлян. Де ж узялося в Іскоростені стільки дружинників? Чи не зробили літописці з 50 осіб 5000, щоб затерти язичеський звичай? Чи випадково княгиня Ольга охрестилася? Виходить, вона поглумилася з прадавнього похоронного звичаю? Навіть трьох голубів і трьох горобців у жертву від кожного двору вимагала. Голуби — для Білого бога, а горобці — для Чорнобога. Скіфи заживо ховали слуг свого царя, і княгиня Ольга Малове посольство знищила в такий же спосіб. Інших слуг спалила в лазні — так само, як палили тіло знатного руса з дівчиною, що вирішила вмерти разом зі своїм паном (так писав арабський мандрівник Ібн-Фадлан).

То чи не перетворився в літописну легенду звичай, який жив за тисячу літ до першокнязів Київської Русі?..

Територія нашої республіки всіяна високими могилами скіфського часу. Вони чимось нагадують єгипетські піраміди. Дарма, що не з каменю. Могили були священні. Вороги не могли розрити високі кургани: багато днів пішло б на цю роботу. А злодії примудрялися прокопувати лази до поховальних камер, виносити з могил золоті та бронзові речі.

Такі думки роїлися в моїй голові, коли бачив перед собою давні кургани.

3.

На Слобожанщині відцвітали сади. Їхні запахи п'янили соловейків у Шевченковому саду, де я очікував професора Бориса Андрійовича Шрамка. Домовилися, що про скіфів говоритимемо на природі. Перед тим я вже відвідав музей природи Харківського університету, пильно оглянув там зо два десятки кам'яних ідолів, яких тюрки називали «балбалами», а слов'яни — бабами.

Одне крило цього будинку орендує археологічний музей, яким завідує чорнявий степовик із Бердянська Анатолій Костянтинович Дігтяр. У тісних кімнатках — на полицях, на столі, а то й просто на підлозі — лежить посуд, якому тисячоліття.

Про те, що до 1902 року Слобожанщина археологами досліджувалася від випадку до випадку, можна почути і від А. К. Дігтяря. Та вже після Харківського з'їзду археологів, а особливо після революції, книгу рідної землі систематично читали О. С. Федоровський, С. А. Семенов-Зусер, К. Е. Гриневич і Б. А. Шрамко... Коли розглядаєш їхні портрети, мимоволі замислюєшся: як професійне зацікавлення робить людей одержимими, як життєві дороги й долі різних, здавалось би, людей не тільки перехрещуються, а й продовжують одна одну.

Ось наконечники тригранних стріл з курганного могильника скіфського часу, які знайдені поблизу села Велика Гомільша Зміївського району Харківської області. Вони виготовлені ще в VI—IV столітті до нашої ери. Такі знахідки виявляють і на Кубані, на Дніпрі, на Дністрі, на Віслі й на Одері... Могильник розкопував С. А. Семенов-Зусер. К. Е. Гриневича цікавила Ольвія, і він шукав грецький посуд, прикраси, світильники у районі Заячої балки поблизу Очакова, де збереглися оборонні вали старовинного міста і в якому побував Геродот. У Змієві та в Липовому Гаї шукав скарбів для науки О. С. Федоровський.

Борис Андрійович Шрамко розкопував городище Караван поблизу міста Люботина. У п'ятому-третьому столітті до нашої ери тут теж жили люди, вони користувалися залізними речами. Шрамко знаходив шила та інший «матеріал» майстрів...

Аж ось і він, археолог... Середнього зросту, в окулярах, синьому костюмі й при краватці, спирається на палицю. Порідшав чорний чуб, але таки впізнаєш його по широких м'ясистих устах...

Тисну міцну руку археолога, і ми швидко опиняємося серед скіфів і таємниць Більського городища... Звичайно ж, головна тема розмови — Гелон... У другому виданні УРЕ дуже обережно сказано, ніби він лежав на Ворсклі...

Уже після виходу цього тому з'явилися наукові праці москвича Б. О. Рибакова «Геродотова Скифия», а за нею і «Язычество древних славян». У «Язычестве» відомий академік доводить, що у VIII ст. до н. е. чорноліські праслов'янські племена Правобережжя перейшли через Дніпро і заселили чорноземи лісистих берегів Ворскли. Праслов'яни, мабуть, вклинилися в пралитовські володіння, якими могли бути Геродотові будини. У VII столітті «в центрі праслов'янського «острова» на Ворсклі було споруджене велетенське, найбільше в тодішній Європі Більське городище. Історію його виникнення можна уявити так: в VII ст. до н. е. праслов'яни-сколоти, які зайняли лісисті й родючі береги Ворскли, побудували в середині своєї землі твердицю, яка перевершила грецький Херсонес і навіть Ольвію,— Західне Більське городище. Братні скіфи гелони, розселяючись по Лівобережжі й частково відтісняючи будинів на північ, оточили праслов'янський «острів» по Ворсклі з півночі та зі сходу. Десь за 4 кілометри на схід від їхньої твердині гелони побудували свою фортецю — Східне Більське городище, яке цілком мирно сусідило із Західним. Та далі, роздумує академік Рибаков, коли скіфи повернулися зі своїх далеких походів, від них виникла загроза з боку моря: «Тоді спільними зусиллями жителів Західного і Східного городищ і, можливо, всього населення басейну річки Ворскли було створене не бачене досі укріплення, яке охоплювало площу 40 квадратних кілометрів. Периметр його стін, за свідченням очевидців, становив майже 30 кілометрів. А щоб конкретніше окреслити розміри цього городища, уявімо собі площу Москви кінця XIX ст. (в радіусі Окружної залізниці) — оце і буде дерев'яне місто, відоме Геродоту під назвою Гелона»...

У розмові з Борисом Андрійовичем я не торкався імен тих скіфологів, які у своїх наукових працях намагалися заперечити версію вченого: на місці теперішнього села Більська не менше 300—400 літ стояв Гелон. Я раніше читав праці В. А. Іллінської та О. І. Тереножкіна про скіфів,— з них неважко було збагнути, що названі скіфологи посвоєму тлумачили твори Геродота, Стефана Візантійського, Птоломея, Гая Юлія Соліна. Іллінська хотіла бачити це місто десь за Доном, хоч досі ніхто не знаходив там такого великого городища, як на Ворсклі.

Зрозуміло, в статтях Шрамка було немало вразливих місць, але вони були зумовлені браком археологічного матеріалу, особливо напочатку. Але кожного року у руки археологів потрапляли дедалі нові й нові знахідки: мечі, долота, шпильки, підвіски, деталі кінської вуздечки з кістки, намистини вістря бронзових стріл, кераміка, ножі, накладки для лука... отож доводилося вченому і себе поправляти, й іншим доводити. Значних зусиль треба було докласти, щоб зробити розріз височезного валу: відділити верхній шар дерну-цілини, жовту глину, буру, обпалену золу, вугілля з золою, чорнозем з глиною, розкопати ями, добратися до мертвиці,— бо основне знаряддя археолога лишилося старим: лопата, щітка, ніж. Та ще важче було гелонцям збудувати такі великі й міцні укріплення — фортеця Більська добудовувалася щонайменше двічі.

На Ворсклі, поблизу села Куземин, діяв тоді, як ми б сьогодні сказали, міжнародного значення порт. Його треба було захищати. Ось чому виникає нове укріплення площею 15,4 гектара, яке входило в загальний оборонний комплекс міжплемінного центру — міста Гелона. Тепер загальна довжина валів та ровів сягнула за 30 кілометрів, а площа всередині укріплень становила 4020,6 гектара. Європа такого укріплення в VII—IV ст. до н. е. не знала.

У шостому столітті до нашої ери на місто, очевидно, напали вороги, але Гелон вистояв! Археологічні знахідки показують, що на озброєнні захисників були стріли, мечі, списи, каміння і навіть булави. Але війни не вічні! В мирні дні тут сіяли ячмінь, пшеницю, жито, овес, просо, бобові культури,— знайдено відбитки цих зерен на глині, як і зерен яблук. На надворсклянських луках паслися корови, коні, кози та вівці. У лісах полювали диких кабанів, ведмедів, оленів, лосів, диких кіз, зайців, бобрів. Величезний політичний, культурний і торговельний центр міжплемінного союзу жив своїм енергійним життям. Будинки зводи-

ли здебільшого з дерева, у них були печі, була й вода в самому городищі.

Уявляю настрій археолога, коли він викопував золу, яку залишили тут люди, що зовсім недавно, років 250—300 тому,— робили тут селітру. На Західному городищі місцевий колгосп повибудовував силосні ями, шукачі нафти ще зовсім недавно зводили тут допоміжні приміщення для бурових, рили котловани для води та відходів. І як же постраждало від того віковічне укріплення...

У працях Б. О. Рибакова про Геродотову Скіфію і Гелон (згадувався і Гелоній) є багато цікавих сторінок. Про Гелон заговорили республіканські та всесоюзні газети, назва цього міста з'явилася і в путівниках. Але інформація в них скупа, про Більське городище, окрім археолога Шрамка, який підготував до друку цілу монографію, ніхто, по суті, нічого не знає.

Ми сидимо у затишному куточку Шевченківського саду.

— Батько мій приїхав до Гомеля з Полтавщини. У громадянську був комісаром полку, громив Колчака... А потім його призначили комісаром телеграфу. Тут і познайомився з матір'ю, Ганною Францівною,— вона в Гомелі працювала телеграфісткою. У січні 1921 року у них знайшовсь я...

Через два роки молода сім'я переїхала до Москви: батько вчився. Після закінчення його направили у Хабаровськ, на залізницю. Син Борис пішов до школи. Хлопцеві виповнилося десять років, коли батька відрядили на курси командирського складу при інституті, а звідти до Саратова. Пізніше знову Москва: батька призначили начальником Окружної залізниці. Та через два роки він загинув. Зосталася мати, молода сестра і він, Борис, ще школяр. Мріяв стати архітектором, хотілося будувати міста, а довелося відкопувати ті, що давним-давно загинули...

У грудні сорок першого студент історичного факультету Харківського університету стояв перед військовим комісаром.

— Хто батьки?

— Зв'язківці.

— А конкретно?

— Телеграфісти.

Три місяці вивчав допотопну станцію, яку розтрощило в першому ж бою під Єльнею...

Смоленське артилерійське училище, куди він потрапив, евакуювалося на північ Свердловської області, в Ірбіт. Училися півроку, і він, відмінник навчання, вже з погонами лейтенанта, міг сам вибрати собі місце служби.

— Куди? — запитали при розподілі.

— Як куди? Визволяти Харків!

Це було за два тижні до битви на Курській дузі. Командир вогневого взводу лейтенант Борис Андрійович Шрамко опинився під Воронежем. А далі важкі бої, міна на міні, озера, болота, втрати...

Під Калініном переформувались у повітряно-десантну дивізію. З перебитою ногою під Харковом Шрамко стрибав з парашутом.

Він продовжував служити в армії аж до червня 1946 року. Потім знову Харківський університет... 1949 року вже мав диплом історика і залишився в аспірантурі. А потім кандидатська дисертація: «Пам'ятки скіфського часу в басейні Сіверського Дінця».

Розмовляючи зі Шрамком, я зрозумів, що професор закоханий у праці «батька історії» Геродота, довіряє кожному його слову, вірить, що археологія підтвердить Геродотові слова.

А тим часом розкопував стародавні городища: на археологічній карті Харківщини лишалося менше й менше білих плям. Після розкопок на харківській землі молодий учений прицілювався до великих городищ скіфського часу по всій Україні. Треба змусити заговорити степ і камінь, річки і гори... Он за Карпатами, поблизу Іршави, величезне городище Арданове. Тараса Шевченка захоплював Трахтемирів, він цікавився археологією, проте, мабуть, і не підозрював, що тут, на дніпровому перевозі, близько 500 гектарів займає городище скіфського часу. Цікаві назви: Немирів, Трахтемирів... Близько двадцяти городищ скіфського часу тільки на Харківщині. А ще є Пастирське городище в басейні Тясмину (літописний Тисмань), а ще Кам'янське — площею близько 1200 гектарів. На Україні більше ста великих городищ скіфського періоду! Геродот про ці городища не писав, і ніхто про них не залишив письмового свідчення.

Археолога почали манити Переяслав, Немирів, Арданове, Трахтемирів, Люботин, Кам'янка, а особливо Більське городище, яке має явити древній Гелон. Борис Андрійович Шрамко пише вже докторську, але не про розкопки на берегах Ворскли, ні,— сюди його покликали просто цікавість і одержимість.

Слухаю захоплену розповідь про Більськ і думаю: треба завтра-позавтра обов'язково їхати на Ворсклу.

Суботнього дня сісти в Харкові на автобус до Охтирки майже неможливо, але таки вдалося, і я їду!

З Охтирки дістатися до Котельви також нелегко: всі автобуси возять школярів і міських жителів на буряки й картоплю.

Пенсіонерка Ганна Іванівна Пономаренко їде з лікарні та й міркує вголос:

— Село було... А це, завдяки Ковпакові, район. Ворсклу перекопали, пустили ближче до Котельви, а річка всю красу втратила, зміліла. Спасибі, зробили залізний місток. А то човном перевозили. Як розіллється Ворскла, то увесь луг затоплює...

Мої вуха ловлять слова старої жінки, а очі — луг. Старе русло, що зазвичай називається старицею, розпалося на багато озерець. За ними піднімається кучерява гора, а на горі село Більськ, до якого я так лину, оточене високими зеленими валами, що поросли лісом. До оповіді літньої жінки долучає своє слово й вусатий дядько:

— Тут ми коноплі мочили ще до першого травня. На Ворсклі було чотирнадцять млинів, човни плавали. А колись, кажуть, плив корабель із золотом і пішов на дно. Ніхто не знає, в якому місці потонув...

Дорога, з деревами обабіч, веде вгору. Діти її назвали сопигорою, бо ж, мовляв, поки вийдеш,— засапаєшся, спітнієш. А тепер гора має нову назву — Яремче. Місцеві краєзнавці вирішили у такий спосіб увінчати пам'ять про Карпатський рейд партизанського з'єднання Сидора Артемовича Ковпака — частини місцевості в дендропарку прибрали тепер назви тих лісів, полів, через які з боями проходили партизани. Зліва, поросла густим лісом, гора найвища,— от і назвали її іменем карпатської Яремчі. Ніколи не думав, що стріну в Гелоні своє Яремче: карпатському містечкові нема

й ста років, а Більському городищу майже три тисячоліття...

До валів старовинного міста зійшлися межі трьох областей: Харківської, Сумської й Полтавської. Поруч маленьке джерельце, з якого, мабуть, пили воду й гелонці тисячі літ тому. Вода тече з-під Східного городища. Археологи тут шукають мечі, стріли, рештки посуду і хат, а я хочу записати легенду. Гм, затонув коло Більська корабель із золотом... Отже, Ворскла була тоді повновода?

— Якийсь цар плив на кораблі, дивився через скло на місто і впустив, зачарований красою, те скло — потонуло. «Вор скла» — заволав цар і наказав покарати річку-злодія. І звідтоді так називають цю тиху, прекрасну річку, що несе свої води до Дніпра. А коли весняна повінь, то з Дніпра підходить аж сюди велика риба.

— Ще якусь легенду розкажіть...

— Та кажуть, ніби тут місто Гелон було... Не знаю...

Я розумію, що це поголос археологів, бо раніше такого чужого слова тут і не чули. Правда, ще Василь Микитович Татищев, відомий історик XVIII століття, писав, що Гелон повинен бути десь на Ворсклі. Уже ладен думати, що й Котельва могла прибрати назву від того котла, який цар наказав вилити із стріл, але жену підступну думку, бо літописи свідчать, що котел-пам'ятник був встановлений десь між Дніпром і Бугом.

— І ще розповідають, що у Більську десь закопаний золотий кінь і золота колісниця...

Та цю легенду я вже чув у Керчі, правда, вона була про царя Мітрідата і його золотого коня. Де тільки з'являються археологи, за ними приходить ця легенда! Можливо, вона живе сотні років, бо вже тоді, коли земля була під п'ятою польських магнатів, вони безпощадно грабували могильник скіфського часу в урочищі Скоробір. Та навіть після злодіїв археологи знаходять безцінні речі, як, скажімо, срібно-золотий ритон.

Десь із кілометр тягнеться дорога на гору, і як здолав її — ти на високому валу, звідки відкривається широченний краєвид на Ворсклу, на Котельву полтавську, на Пархомівку харківську; а десь там, між лісами й полями, Яблучне, Глинське в часи Київської Русі було сторожовою твердинею; а ще далі славнозвісна Опішня...

Минаєш Східне городище і в'їжджаєш у Більськ, що налічує кількасот будинків, школу, контору колгоспу «Зоря комунізму», будинок культури, магазин... Головує в місцевому колгоспі Микола Григорович Гончар, який відверто пишається, що слава про його село шириться по світі. Він головує тринадцятий рік і знає, здається, навпомацки кожну дільницю, кожний лісок, кожне поле. Ось їхні назви: Зайців яр, Холодівка, Парнівка, Шпилівка, Дубина, Селівка, Скоробір, Висока Левада, Купцеве, Осередок, Царина, Гатайщина, Широке, Лука, Кочетове, Валок, криниця «Безодня», ліс Ріг... Я записував їх, бо гадав, що хоч одна назва урочища, поля чи дільниці Більська щось та розповість, відкриє таїну, та тільки назва дороги «Прогоня» могла народитися в давноминулі часи. Прогонею ця дорога називається вже в Опішні і звідти спішить до Більська.

З головою місцевого колгоспу М. Г. Гончарем та учасником Параду Перемоги в Москві Михайлом Івановичем Походуном ми піднялися на вал Західного городища. Тут дві тисячі років тому стояли будови, метушився люд, працювали майстерні, приносили жертви до великого святилища, а тепер на цьому полі працює трактор, а дівчата з Прикарпаття проривають цукрові буряки. Смарагдово стелиться пшеничний лан, і тільки на валах ростуть степові трави — тут ніхто ніколи не орав.

Вал оббігає та й оббігає довкола Більська. Борис Андрійович Шрамко казав, що довжина всього комплексу укріплень — тридцять три кілометри 800 метрів. У моєму блокноті він намалював форму валу: висота 7—8 метрів, глибина рову 6—7 метрів. В основі завширшки 20—22 метри, зверху 4—5 метрів. Колись була ще дубова стіна, а нагорі бійниці.

Тут скрізь можна натрапити на знахідку. Виорюється череп'я, кремені, прясла... Один селянин випадково знайшов бронзовий казан — він тепер експонується в Полтавському краєзнавчому музеї разом з черпаком, тигликами, бруском, долітцем, серпами, прикрасами, грецькими амфорами, свердлами, добутими археологами. Більські знахідки є в Москві, Ленінграді: лопата археолога торкалася тут землі ще до революції. Глибокий слід в пам'яті залишив по собі московський археолог Василь Олексійович Городцов: городище він назвав «пам'яткою раннього залізного віку VIII—VII ст. до н. е.».

Він приїздив до Більська в червні і для розкопок наймав селян. Запам'ятався 1906 рік, але не через знахідки — того року копачі застрайкували, домагаючись більшої плати. Городцов більше платити не міг і припинив розкопки.

Згодом на Більське городище прийшов Борис Миколайович Граков, також професор Московського університету.

1954 року разом із студентами їхав до Більська на археологічну розвідку Борис Андрійович Шрамко. З райцентру за Ворсклу рушили пішки. Нічого не видно було тої темної літньої ночі. Йшли на світло. Та в крайній хаті їх злякалися і двері не відчинили. Те саме було і в другій хаті, де мешкали дід з бабою. Лише мельник змилостивився:

— Ніхто серед ночі не пустить вас таких до хати: лиця не видно — сама грязюка. Йдіть до млина...

Ранок привітав сонцем, і всі пішли подивитися на Західне городище, де збирали на полі черепки, які по-науковому називаються «підйомним матеріалом». А там стали вражені побаченим: звідси видно на десять кілометрів ліворуч й на десять праворуч. Молоді історики на мить уявили, як варта пильнувала з цих валів ворожу кінноту...

Думка напливала на думку: «Ризикнути! Копати тут!» — «А докторська?» — «Тема докторської далека від цих розкопок — «Господарство лісостепових племен Східної Європи в скіфську епоху». — «А що тобі дасть ця важка праця на якомусь городищі?» — «Мені нічого. А науці може дати».

Шрамко вирішив порадитися з відомим скіфологом Б. М. Граковим, ученим, який уже розкопував Кам'янське городище на Дніпрі. Той зрозумів, що скооперуватися з молодим археологом варто, можна охопити

великі площі. Так і *сталося: щосезону* працював на Західному городищі, а Шрамко перейшов на Східне.

А далі сталося непоправне: важко захворів і вже не встав з ліжка московський професор, якого в Більську знало старе й мале. Розкопки продовжив другий Борис — Шрамко з Харкова. Більську він присвятив чверть століття життя, зате нагородою йому було відкриття. Відкрито бронзоливарну майстерню, майстерню по обробці кісток, кузню, робітню золотаря. Доведено, що Гелон вів міжнародну торгівлю: Ворсклою і Дніпром сплавлялися до Чорного моря хліб, а звідти в амфорах везли вино, тканини, коштовності, метал.

А потім чекало чи не найголовніше відкриття у Східному городищі: величезне святилище з вівтарями-жертовниками. Язичницький храм уздовж валу займав площу 150 метрів завдовжки і 20—25 метрів завширшки. Жертовників-вівтарів було стільки, скільки днів у тижні. Невідомо, як виглядав цей дерев'яний храм, бо споруда була зруйнована або згоріла. Знайдено статуетки, глиняні галушки, фігурки людей, фігурки тварин: є зображення бика, баранів, коней, рисі. Ці глиняні мініатюри обпалені,— напевно, призначалися для разового ритуалу.

На городищі знайдено також культові зерна рослин, черпачки, хлібці й чоловічу фігурку на престолі з піднятими до неба руками.

Влітку 1981 року закінчували розкопки святилища. І раптом відкрилося те, що переконало Шрамка в абсолютній об'єктивності «Історії» Геродота: знайдено фігурки жінок-богинь, дишло до візка, ярмо, рало, сокиру (таж скіфам це впало з неба!), вареннички — і все це мініатюрне, все з глини, все в ямі, все на місці святилища! Ну вже ці талановиті й працьовиті скіфи-орачі!

Шрамко сумнівається, що цар Дарій спалив Гелон, хоч не сумнівається в правоті Геродота. Але ж Геродот пише ясно: «123. Поки шлях персів ішов через Скіфію і Савроматію, вони не могли спустошити місцевість, тому що вона була безплідна. Коли проникли в землю будинів, перси знайшли там місто, оточене дерев'яною стіною. Будини втекли, місто опустіло, і перси спалили його. Після цього перси продовжували йти далі за противником, що відступав» (Геродот. Історія. — Ленінград, Наука, 1972, с. 217). А може, то був не Гелон? Де ж тоді взялося нове місто, коли Геродот згадує тільки Гелон?

— Дарій сюди не заходив! — каже Шрамко.

Можливо. Відкривач пекторалі поет Б. М. Мозолевський, у якого професор був опонентом при захисті дисертації, дотримується думки, що перський цар думав повернутися додому через Кавказ, тому й наказав охороняти міст на Дунаї тільки два місяці. Але скіфи змусили його вертатися тим самим шляхом, що прийшов. Та й логіка підказує, що сімсоттисячне військо могло розсіятися по всій Скіфії, а 600 кораблів теж пливли морем для якихось дій. Зрозуміло, що через дніпрові пороги: Кодацький, Сурський, Лоханський, Дзвонецький, Ненаситець, Вовнігівський, Будинський, Струвун (Лишній), Вільний (Гадючий) — вони, мабуть, не пробралися.

Борис Андрійович вважає, що загинув Гелон *у III* ст. до н. е., коли сарматська кіннота посунула на ці землі.

Гелон пережив нелегку історію. Нині важко сказати, скільки разів він вмирав і воскресав. Розкопки, гадається, відкриють ще багато таємниць. А поки що в Більську знайдено пантикапійську монету IV—III ст. до н. е., багато кераміки, господарських речей, зброї. Сармати поголовно винищили населення, попалили міста, перебили чи полонили ремісників; було підірвано економіку, уярмлено місцеве населення, занепала міжнародна торгівля. Жаль, що в часи Київської Русі не було збирачів усної народної творчості. Тоді, либонь, ще жили міфи про Гелон.

Ми не знаємо, як загинув Гелон. Та послухаймо академіка Б. О. Рибакова: «Можливо, що ім'я Гелона збереглося в назві Глинська, міста середньовіччя, що тулилося до південного боку Більського городища. Коли Західне городище Більського комплексу належало правобережним праслов'янам, то Східне насправедливіше було б зв'язувати з гелонами. Весь комплекс правильно розглядають як укріплення, побудоване для союзу племен, що селилися по Ворсклі. На випадок небезпеки тут справді могли сховатися десятки тисяч людей із своїми пожитками і стадами».

Я повертався додому з Більського городища. Та перед очима й досі були обгорілі зерна пшениці з музею, з могили біля Скоробора, на яких нині росте озимина, почуті легенди про золотих коней, колісниці, затонулий корабель, а ще вали під Глинськом, Лазьковом, Саранчівкою, Куземином і Будами... І смак води з кринички, над якою був напис «Більське джерело». І спів соловейків в дендропарку, де гора називається Яремче, і дівчата з Калуського району, які проривали буряки на стародавньому городищі. Я думав і про те, що білий камінь у Карпатах називають «галуном», а яйце-крашанку «галункою», а обвід на капелюсі-крисані «галон (гальон)», а сіль почужому «гальс», а сонце «гельс». Інтуїтивно відчуваю, що не могла «Історія» Геродота обійтися без помилок, все ж таки писана греком. І ще думав, що за Більським городищем село Шилівка, а там народилися два брати-письменники Григорій і Григір Тютюнники. А Іван Котляревський писав про Трою у Полтаві і, зрозуміло, не міг знати про Гелон, який у дві тисячі разів більший за Трою.

Я не зміг обійти всього Більського городища, багато цікавого не побачив, але повертався з Більська внутрішньо гордий за своїх далеких пращурів, що жили й трудилися на цій землі.

Минуть літа. Розкопки триватимуть. Вірю, що на території Більського городища буде колись музей-заповідник. Буде туристична база над Ворсклою, а отже, й туристичний маршрут. Слава Гелона, сподіваюсь, зможе захистити себе і від завзятих господарників, що саме давні укріплення облюбували для силосних ям; так само й від буровиків, що «на відмінно» склали іспит з опору матеріалів й експлуатації нафтових та газових свердловин, але ніколи не тримали в руках «Історії» Геродота...

Гелон спроможний окупити всі затрати на свій захист!

Івано-Франківськ — Полтава

СЕРГІЙ ГРЕЧАНЮК

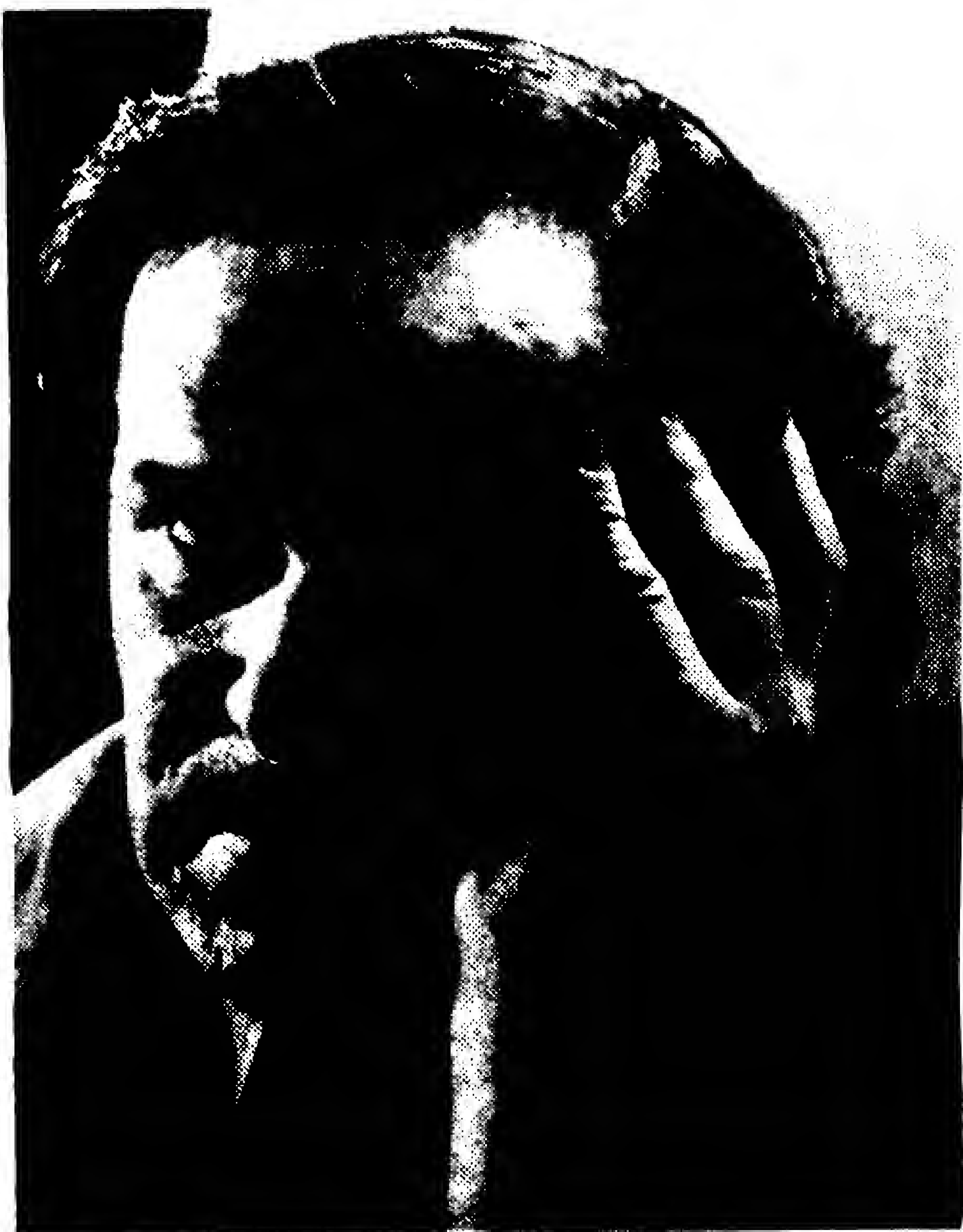

ХИМЕРНА ГІЛКА ВІЧНОГО ДЕРЕВА

МИСТЕЦЬКА ТРИБУНА

«АРХИПЕНКО Олександр Порфирович /18/30/.V.1887, Київ — 25.II.1964, Нью-Йорк/ — український скульптор і живописець. У 1902-05 навчався в Київ. художньому уч-щі, 1906 — у Московському уч-щі живопису, скульптури та архітектури, 1908 — у Паризькій мистецькій школі. В 1923 оселився в США.

...Творчість А. мала значний вплив на розвиток модерністського мистецтва в Зх. Європі та Америці».

Українська Радянська Енциклопедія, т. I, с. 263.

Усі енциклопедії світу твердять, що скульптор Олександр Архипенко був (разом з Жоржем Браком і Пабло Пікассо в живописі) засновником кубізму, і це правда. Але неправда, буцімто й сам він кубіст.

То правда, що і в нього є зламані, перекроєні, мультипліковані людські фігури й людиноподібні речові форми, але неправда, ніби і його можна вважати співавтором Дантового пекла в сучасному мистецтві. Адже, як сказав Пікассо про свою «Герніку» гітлерівському офіцеру, «це зробили ви».

Пишуть також: «Він нічий»,— і це неправда третя, образлива щодо його пам'яті і стосовно до нас самих.

Маємо нагоду ще раз поміркувати над цим тепер, коли у світі відзначається 100-річчя від народження видатного митця.

Серед багатьох визначень — мудрих і не надто,— які припасовуватимуть колись до нашого століття, буде, мабуть, і це: двадцяте, н е о б а р о к к о в е. Уже сьогодні дослідники знаходять барокковість у творчості Томаса Манна, Г. Тракля, В. Фолкнера, Г. Аполлінера, Т.-С. Еліота, А. Карпентьєра та інших відомих майстрів. Сам Карпентьєр вважає барокковим увесь латиноамериканський роман: і Маріо Варгаса Льосу, і Карлоса Фуентеса, і Хуліо Кортасара, і Габріеля Гарсіа Маркеса, а найбільш барокковим французьким поетом сучасності називає Леона Поля Фарга. У статті «Проблематика сучасного латиноамериканського роману» він писав: «Не будемо боятися барокковості нашого мистецтва, якому дали життя дерева, пні, вівтарна різьба, яке виросло з примхливої скульптури й пишного живопису й навіть з припізнілого мистецтва в дусі класицизму; ця барокковість виникла з необхідності давати імена речам, хай навіть ціною відходу від модних стилів: від техніки французького нового роману, наприклад... Справжній стиль сучасного американського романіста — це барокко». Визначальною рисою цього стилю Карпентьєр вважає перенасиченість зображальними засобами, надмірність епітетів і метафор, кольору й малюнка. Звичайно, як дотепно зауважив у своїй розвідці «Світ барокко» Дмитро Наливайко, такі твердження теж «не вільні від «бароккових перебільшень», але незаперечним є те, що барокко, подібно до Ренесансу, класицизму, романтизму та інших великих стилів, далеко виходить за рамки свого часу, що його відкриття й набутки стали важливими складниками розвитку світової культури».

Епітет «необароккове» щодо нашого сто-

ліття зринатиме дедалі частіше, бо чисто бароккові, а надто ж «майже» бароккові риси несподівано відкриватимуться у творчості навіть тих митців, які традиційно не вважаються першорядними. Найближчий приклад — поезія Богдана-Ігоря Антонича, цього «закоханого в життя поганина», з його майже скульптурною матеріальністю образів, чутливістю до «хвиль противних гурагагів», з постійною увагою до філософських антитез стихійно зрушеного світу. На відміну від неокласичної поезії Миколи Зерова, на якій позначилася освячена принципово іншою традицією позиція спокійнішого, «дистанційного» споглядання природи та історії, творчість Антонича тяжіла до відтворення нестійкої гармонії руху, а не спокою, до зближення віддаленого й навіть контрастного, різноплощинного, до вписування людини в ряд, де вона «через кому», а не в центрі світобудови. Епатуючи своїх шанувальників, писав про себе: «Антонич така сама частина природи, як трава, вільхи, зозулі, лисиці тощо. Частина, органічно зв'язана з загальним біологічним ростом». І в цьому проступав не тільки стихійний матеріалізм, а й цілком бароккове прагнення «каталогізувати» світ, що бачимо і в поетичних переліках таких різних реалій: «Лисиці, леви, ластівки. і люди, Зеленої зорі черва і листя...» Або: «Міщанський бог рахує зорі, душі і монети». І ще: «Корови, квіття, дині й янгол», «у воді відбились зорі і обличчя, кароокі люди і співуча мова». Боячись, аби ряд не заколисував, аби перелік речей і візій не зупиняв рухомого світу, Антонич вводив повтори частки «не» (як, наприклад, у «Молитві до зір») або ж, як зауважив у своїй грунтовній розвідці про поета Дмитро Павличко, «небезпеку статичності ліквідує іменниками дії» чи, скажімо, тими елементами, які Д. Павличку здалися сюрреалістичними, хоч насправді, мабуть, ближчим було б порівняння з мистецтвом засновників кубізму, а ще точніше — з барокковим. Прийом відштовхування, безконечні метаморфози, метафора як найкоротший шлях до знання про уречевлене, дедалі відчутніший мотив трагічного гуманізму, навіть довжелезні, без цезур і пірихіїв рядки звідти... Спроби поєднати ритм, мелодію з графічним зображенням в «Осені» та почасти в «Дні пейзажу» — також. Цікаво, що такі спроби робив і Аполлінер — перший критик і захисник суціль «бароккового» Архипенка...

Здається, що Олександр Архипенко не міг не прийти до барокко. Мусив, бо того владно вимагав час — вимагав од усіх, хто посвоєму, але відчув на зламі століть неусвідомлену, проте дедалі виразнішу тривогу за «зв'язок часів», за людину і світ, які входили в епоху масштабних історичних катаклізмів. Це сталося майже одночасно: з'явилися серйозні наукові праці про барокко як особливий стиль «після Відродження» і проступили деякі бароккові ознаки в художній практиці великої групи композиторів, письменників, живописців кінця XIX — початку XX століття. Звичайний збіг? Ні, історики культури у наукових блукальцях так нечасто зустрічаються зі своїми сучасниками-митцями, що й ця зустріч мусила мати, безумовно, поважні причини, породжені не логікою наукового чи художнього розвитку, а — ширше — станом світу й людської душі. Актуалізація барокко була викликана «подібністю» цього стану: людина на порозі XX століття, вже здогадуючись про неуникненні економічні, політичні, моральні й екологічні кризи, озирнулася назад — і в натовпі тих, хто щасливо віджив своє, серед розмаїтих фасонів класичного крою і напудрених перук холодного академізму раптом побачила іншу людину, в чиїх очах світилося розуміння і співчуття. Людина та, здається, знала все: і як важко, ба й неможливо спокутувати гріх, і як небезпечно купувати щось ціною проданої душі, і як страшно змагаються у смертельному герці держави. Вона достеменно знала, як важко залишатися людиною, і знала, що незмірно тяжче буде тій, котра прийде до більшого знання.

Тоді, три століття тому, бароккова людина вже не могла триматися за ренесансну гармонію, бо у світі постали гострі суперечності між нею, людиною, і соціальним довкружжям, між нею й природою, між її мікросвітом і не підвладним їй макрокосмом. З'явилося відчуття трагічного, яке руйнувало сумірність, упорядкованість і гармонію, що її приписували мислителі й митці Відродження антропоцентричній світобудові, перед людиною відкрилися безодні нескінченного Всесвіту, вже не обмеженого ні простором, ні часом, вона відчула себе покинутою і забутою, відданою в руки багатоконфліктного суспільства. Сама історія вже не могла мислитись як сталість, як безконечне тривання — без розвитку, без драматичної боротьби нового і старого, без небезпечних криз і зламів. Бароккова людина втратила наївний оптимізм ренесансного світовідчуття, а з ним таку ж наївну віру в себе як у вінець природи, центр гармонійного, розумного світу.

Тепер, на порозі XX століття, сталося щось подібне. Імперські уряди ще намагалися зберігати спокій, видаватися вічними й історично та морально законними, вони підтримували фальшиву естетику й фальшиве мистецтво, здатне естетизувати їхню політику й «виправдати» анахронічність їхнього існування. В обіг пускалися нові монети із зображенням коронованих осіб — і можна було подумати, що художникам-медальєрам позували римські імператори; на площах з'являлися все нові й нові пам'ятники — монархи стояли, як Август із Пріма Порта, а генерали сиділи на баских конях достоту як Марк Аврелій на Капітолії Вічного міста. Веселий Відень запрошував і винагороджував композиторів «класичного» стилю, у Берліні Вільгельм II за підказкою Академії мистецтв увільнив з посади «надто вільного» Гуго фон Чуді, через кілька років у Парижі Жан-Луї Бретон зажадав од палати депутатів заборони кубістичної виставки в Осінньому Салоні, відділення Французької та інші академії, аби хоч якось підтримати італійський хиріючий академізм, слали до Рима «спеціально намуштровану на казенне мистецтво молодь» (вислів Петрова-Водкіна), а в Москві, як згодом напише у своїх лапідарних спогадах Олександр Архипенко, переважна більшість скульпторів «наслідувала майстрів німецького фаянсу і мріяла про пам'ятники генералам». Більшість, але не всі: «Серед нас знайшлося кілька таких,

що не поділяли цих поглядів. Ми утворили групу і влаштовували спільні виставки. Так у мене з'явилася тоді можливість кілька разів виставити свої твори».

Якими були ці твори Архипенка, ми не знаємо, хоч можемо припустити: його шукання були в руслі саме нового мистецтва, яке ще тільки-но намацувало свої сюжети й метафори, свої відповіді на болючі питання, перед якими опинилася людина початку XX століття. Власне, певне уявлення про напрям цих шукань згодом дав сам художник: «Якщо стиль мій у цей період був позначений рисами модерну, то моє натхнення було символічне». Атож, він читав щойно перекладеного Малларме і дуже любив російського письменника-символіста Леоніда Андреєва. І це не випадково: «Про мою пристрасть до символізму в той період свідчать назви деяких робіт. «Книга життя», скажімо. Або «Докір». Ця пластика зображує страшенно худу літню жінку, яка шматує свою шкіру нігтями лівої руки. Я дуже добре пам'ятаю цю річ». Отже, символізм...

Що ж, тоді це захоплення було поширеним і навіть модним — у мистецтві, літературі, в салонах меценатів і розмаїтих групах богемної чи просто наляканої самотністю інтелігентської молоді, яка трішки малювала, трішки віршувала й трішки лоскотала свою «втомлену» психіку сеансами магії чи апокаліпсичними видіннями домашніх пророчиць і виписаних з Європи астрологів. Москва в ті роки була центром російського символізму: видавництво «Скорпион», журнал «Весы» і — Брюсов, Бєлий, Елліс, Сергій Соловйов, Борис Садовський, суперечливі, а часто й темні висловлювання яких підхоплювалися новоявленим міщанством, пристосовувалися до потреб новітніх «філософій» і «теорій» про свободу плоті, давали поштовх до релігійно-містичних «одкровень». Тому важливо зрозуміти, чим був символізм для молодого Архипенка.

Передусім, очевидно, маємо звернути увагу на те, що він приїхав до Москви не провінційним гімназистиком, який міг просто підпасти під чари блискучого й модного. Ні, за плечима вже було навчання в художньому училищі в Києві, була й своєрідна виставка власних скульптур у містечковій крамниці, була історія з червоним «Мислителем», до якого тоді, революційного 1905 року, присікалася особливо пильна поліція, а головне — були роки самостійного художнього мислення. Скульптор, він думав про р е ч і й про те, що вони символізують, думав про порожній простір, який символізує неіснуючі предмети. Він ще не вважав себе за творця теорії порожнього простору, але символ у його розумінні вже був чимось матеріальним, буденним, присутнім у найпростіших діях і найпростіших формах, завжди посейбічним і людським. Архипенко виріс у родині, яка сповідувала православну віру, але сам він «єдине, що з неї виніс,— це любов до символів, бо релігія переповнена ними». Отож його професійна цікавість до світу символів з'явилася не під впливом галасливих висловлювань символістів — у цей світ він ступив ще в Києві, і то, напевно, був перший крок до бароккo...

Як відомо, стильовою домінантою барокко (і не лише літературного) був символізм, метафоричність. Ще 1654 року італійський теоретик барокко Е. Тезауро заявив: «Будь-який твір мистецтва — метафора». Складну ієрархію метафоричних засобів увінчувала Символічна Метафора, яка мала виражати таємничі зв'язки світового цілого. Метафора доби барокко, як зауважив Дмитро Наливайко, була і моделлю світу, і засобом до його пізнання: тогочасні митці вважали, що «великі реальності» буття не піддаються прямому вираженню через «малі», що ці «малі» можуть лише натякати на них, бути їхніми символами.

Цікаво, що у творчому доробку Олександра Архипенка майже немає багатофігурних композицій. Одна фігура, найбільше дві — таким є «молекулярний» рівень створеного ним світу. Не зображував предметів, про які можна було б казати зі сполучником «і» — «майстер і колесо», наприклад. Натомість бачимо інші: «Жінка в кімнаті», «Жінка з віялом», а найчастіше предмет має функціональне значення й тоді взагалі не потребує називання, як-от: «Гондольєр» — про чоловічу фігуру з веслом у руках. Іноді ж, коли сполучник «і» таки з'являвся, він стосувався не до предметності, а лише до однієї з характеристик: «Жовте і чорне», і чорне тут, на відміну від жовтого (жіноча фігура), залишається невідомим.

1910 року, щоправда, з'явилася «Мати і дитина», але я не знаю іншого прикладу, який би так рішуче заперечував оте «і» — тут не «мати і дитина», навіть не «мати з дитиною», бо бачимо єдине, нерозчленоване ціле, перейняте, здається, не тільки спільними струмами чуттєвого, а й спільним кровообігом. Від споглядання цього зачаєного, «зібраного у грудку» емоційного вибуху (і це статична мить, чорний мармур!) перехоплює віддих...

Впадає в око ще одна обставина: скульптури, що їх, не вагаючись, зараховують мистецтвознавці до кубізму, становлять у творчій спадщині Архипенка частку просто-таки мізерну, і датовані вони переважно 1910—1916 роками. Можна було б твердити, що принаймні в цей короткий період він був чистим кубістом, якби... Атож, якби у ці роки не було «Саломеї» (1910), «Родинного життя» (1912), «Жінки, що сидить» (1911), вже згаданої «Матері і дитини» та інших — вочевидь не кубістичних робіт. Про кубістичний період у творчості Архипенка не можна твердити ще й тому, що пізніше митець не раз повертався до винайдених ним же кубістичних форм (чи близьких до них), але робив це в інших техніках, зокрема у скульптуро-картинах, або ж «імпровізував» на давню тему (порівняймо, наприклад, «Боксерів» 1914 року і «Боксерів», створених через 21 рік).

Переважна більшість фігур у русі, часто в дуже рвійному, а ті, які перебувають у спокої, є не просто статичними, а підкреслено статичними, відверто незрушними — в такий спосіб акцентується мотив (наприклад, «Єгипетський мотив») чи психологічний стан самозаглиблення, як то бачимо в ряді портретів, зокрема й Т. Г. Шевченка. Незрушні й вази 1917—1918 років, але ж вони своїми предивними гачкуватими «комірцями» натякають на квіти, живу красу яких

має підкреслити ця аскетична статика за принципом контрасту. Квітів нема й не буде, але вони таки є — ми уявляємо їх, домислюючи, сказати б, другу частину контрастного двочлена. Тут, як і в більшості робіт Архипенка, форма відкрита, вона вбирає в себе нематеріальне, утворене з порожнього простору. А відкритість форми знову ж таки передбачала створення ефекту руху... Цього ефекту митець добивався наполегливо й постійно — то був принцип «програмний», один із тих, на яких трималося творче кредо Архипенка, його, сказати б, символ віри. Досягти цього ефекту для нього означало досягти успіху, принаймні того суто професійного, абеткового, без якого всі інші, «вищі» вартощі твору не мають щонайменшого значення. На це вказують і численні дослідники творчості Архипенка, і його колеги-сучасники, серед яких Іван Кавалерідзе.

Восени 1910 року він побував у Парижі, відвідав, звичайно ж, інтернаціонально-богемний Латинський квартал, зайшов, певна річ, у його центр — кафе «Пантеон», де владарювала атмосфера, добре знана з художньої літератури: різномовний галас загалу й чиясь мовчазна зосередженість, безум і тонкий дотеп, природне й удаване, творчі задуми (неодмінно геніальні!) і прощальна записка самогубця, одне слово — «Пантеон». Тут Кавалерідзе зустрів і свого ровесника Архипенка — двадцятичотирьохрічного, але вже знаного: «Про нього сперечались, він мав прізвисько «Невгамовний». Молоді художники любили його, дискутували з ним, охоче слухали». Його знав Париж, через кілька років знатиме світ, а сам він, обстоюючи власні принципи, у суперечках з колегами залишався дитинно безпосередній. Того вечора його змушений був слухати Ерзя — мав необережність назвати щось немистецтвом, і обурений Архипенко кричав, посилаючись на свій твір: «Саломея» танцює?! Адже танцює?! Ні, ти мені скажи! Я відкинув руки, відкинув ноги, а танок є?! «Саломея» танцює?! Самий торс!.. Ні, ось ти дай торс!.. Ось ти, тюхтій, дай торс, вислови в ньому такий танок, щоб небу жарко було. Дай, сучий сину, а тоді кажи!»

Такий ось емоційний монолог... Сьогодні «Саломея» зберігається у приватній колекції в Парижі, шанувальники мистецтва знають її лише з репродукцій. Що ж, тим ціннішим є зафіксований Іваном Кавалерідзе монолог — цінний і тим, що перед нами психологічний портрет молодого скульптора, і тим, що маємо документальну, «авторизовану» вказівку на один з визначальних принципів у його творчості. Цей принцип знову примушує згадати барокко...

Відомо, що барокковій скульптурі (як і тогочасному живопису, літературі, архітектурі) була притаманна стихія руху. Як твердить той же Дмитро Наливайко, «у Берніні й інших барокових майстрів кожен компонент, кожна деталь скульптури, до пальців ніг включно, перебувають у русі, що надає творам незвичайної життєвості» (Всесвіт, 1976, № 3, с. 201). Отже, кожна деталь... І хіба не це продемонстрував Архипенко своєю «Саломеєю»? Не бачимо ніг, не бачимо рук, а танок є, і є рух. Її торс — це реалізація митцем XX століття бароккового принципу.

Повернімося до ваз 1917—1918 років: без квітів, вони примушували уявляти неіснуюче, формували порожній простір. То була дотепна вигадка митця, але водночас і щось більше, не випадкове і не безпрецедентне. Форм цих не було, то правда, але був шлях до них, був саме такий спосіб художнього мислення. Де? Знову згадаймо барокко. Не його наївний реалізм, коли митець, відтворюючи дійсність, фіксував її з максимальною достовірністю, а інший підхід, інший принцип, за яким очевидне було тільки засобом до відображення суттєвого — невидимого і непредставленого, з а м і н е н о г о в матеріалі. Аналізуючи цей підхід давнього майстра, радянська дослідниця Л. А. Софронова пише: «Робота митця, яка завжди починалася за межами тексту, полягала не лише в тому, щоб знайти матеріал, а й у тому, щоб одразу ж, не вводячи його в текст, перетворити. Поет, письменник барокко, з'ясовував, як співвідносяться явища дійсності, що його зацікавили, з іншими і чим їх можна замінити. Оптимальним вирішенням була повна заміна обраного матеріалу іншим, який мав з ним відповідності, формальні чи семантичні, якось перегукувався з ним, відображав його. Майстер епохи барокко не просто порівнював, проводив паралель... а й залишав за межами тексту те, що порівнював, і все своє мистецтво спрямовував на відтворення в художньому тексті того, з чим порівнював» (Зб. «Барокко в слов'янських культурах». М., Наука, 1982, с. 78). Л. А. Софронова, досліджуючи непрямий, опосередкований спосіб подачі матеріалу майстром барокко, свою увагу зосередила на тогочасній літературі й теорії мистецтва. Вона посилається на Миколая Спефарія, Бальтасара Грасіана, Збігнева Морштина, Дмитра Ростовського й інших авторів, найчастіше ж — на пізнішого Григорія Сковороду, вся творчість якого перейнята духом барокко. До цитованих посилань дослідниці варто б додати ще одне — тезу Сковороди про те, «полза со красотою красота же с пользою нераздѣлна», яка, на думку львівського мистецтвознавця П. М. Жолтовського, «утверджувала органічний зв'язок між життям суспільства і мистецтвом, а також його велику суспільну роль» (Жолтовський П. М. Художнє життя на Україні в XVI—XVIII ст., К., Наук. думка, 1983, с. 16). Зрозуміло, що прийти до такої тези можна було тільки за умови глибокого осмислення тогочасного мистецтва і його історії, а вона в епоху барокко на Україні була драматичною.

У боротьбі проти експансії католицизму погляди діячів епохи барокко на мистецтво не залишалися застиглими. Відбулася цікава еволюція — від ортодоксального неприйняття західної культури (Іван Вишенський, Ісай Копинський) до свідомої орієнтації на використання в боротьбі з ворогом його ж зброї. У тиглі національного переплювався художній досвід інших культур, переосмислювався, зокрема, й символічний ряд образотворчого мистецтва та літератури. Реалістичне утверджувалося не в буквалістській, не в натуралістичній подібності, а на рівні символічного, про що варто

б пам'ятати сучасним ревнителям «чистого» реалізму, для яких найбільш подібне до натури є найвищим і найпередовішим на віки вічні. Поряд з барокко в XVII столітті розвивалися й інші літературно-мистецькі стилі — класицизм (ще не звапнований майбутніми академіками) і побутовий реалізм, який через свою емпіричність і неспроможність вийти на широке осмислення дійсності не відіграв помітної ролі в боротьбі тогочасного суспільства за національну культуру. Суціль перейняте метафористичним духом і явлене в символічних образах барокко було більш реалістичним і більш демократичним, аніж легкозрозумілий реалізм ужиткової краси і, як ми тепер би сказали, «магнітофонної» правди. Це один з найважливіших уроків тогочасної культури, й Олександр Архипенко засвоїв його з поправкою на український чи принаймні «слов'янський» варіант барокко. Адже в цьому варіанті першого загальноєвропейського стилю, яким було барокко, метафоричність не стала самодостатньою, «паралельною» реальністю, мистецтво вчасно розпізнало небезпеку розчинити реальне в символічному, підмінити його «природною дотепністю», грою інтелекту. Зупинилося перед цією небезпекою і західноєвропейське барокко, але воно й опинилося перед нею, бо, наприклад, «темний стиль» деяких митців у своїй тенденції до розмивання реальних елементів, до перетворення метафори в самодостатню реальність зайшов, мабуть, таки задалеко...

Тогочасну ситуацію трохи умовно можна порівняти з тою, яка виникла на початку XX століття: Олександр Архипенко зупинився «там», де й українське барокко, кубісти ж необачно підійшли до небезпечної межі, за якою починався розрив з реалістичним образом, а деякі навіть переступили через неї, потрапивши у безпредметний світ абстракції. Переступити було тим легше, бо, як виявилося, зовсім нескладно копіювати форми, запропоновані родоначальниками кубізму, тиражувати їхні знахідки. Важче було збагнути генетичні засади мистецтва, названого кубістичним, осягнути його очевидні й невидимі зв'язки з тогочасним життям, з історією культури, в якій барокко було найпрямішим попередником і водночас виступало своєрідним посередником у діалозі нового мистецтва — професійного! — з народним.

Так, барокко активніше, аніж ренесансне мистецтво, взаємодіяло з народною культурою та фольклором. Як характерний приклад дослідники називають епічну поему «Осман» хорватського поета XVI—XVII століть І. Гундулича, не менш переконливими прикладами цього явища рясніє й українська бароккова поезія, яка не зачинялася в стінах академії, йшла в народ і була зрозуміла йому. Зрозумілою, власне, була вся система естетичного освоєння дійсності — попри бароккову ускладненість форми, декоративні надмірності та взаємопроникання різночасових і різноплощинних символічних шарів. Як зауважив у передмові до «Аполлонової лютні» В. В. Яременко, «часом цілий вірш — це розгорнута метафора, де поєднуються античні й біблійні образи, християнські й поганські уявлення, чуттєвість і аскетизм, абстрактна думка й натуралістична конкретність, фантастика й правдоподібність». Це барокко. Це поле, на якому через кілька століть зросте предивне необароккове зело — пластика Олександра Архипенка.

О. Архипенко. Т. Г. Шевченко

З цього поля він іноді збочував, і тоді з'являлася «Жінка з віялом». Про історію її створення він розповів сам: «Я взяв пляшку й зробив з неї шию, а потім зігнув металеву пластинку у формі конуса: виник торс. Конус і циліндр — єдині форми, які виникають з металевої пластинки простим втручанням, і залізо не треба кувати. До цих форм я на пластинці приєднав дерев'яні дощечки. Кінцевим результатом було поєднання форм, геометричний характер яких був умотивований використаними матеріалами». Що ж, такою винахідливістю можна захоплюватися, але «Жінка з віялом» як мистецький твір таки не захоплює. Її штучність, неприродність відгонить холодом матеріалу — сконструйований твір не зігрітий пломенем душі. Чи, може, я просто його не розумію? Іноді — бодай іноді! — треба припускати й таке, надто ж нам, вихованим на інших формах. Щоб не повторювалися ситуації, подібні до тої, яка виникла два десятиліття тому з виданням альбому, присвяченого творчості Архипенка...

Тоді видавництво «Мистецтво» заходилося добирати ілюстративний матеріал, Віталій Коротич працював над вступним есе, але один з відомих мистецтвознавців на запитання товариша з керівної установи про Архипенка з обуренням відповів:

— Та це ж абстракціоніст! Навіщо він нам?!

Коли ж його попросили викласти свою думку докладніше, він після деякої паузи все-таки згадав:

— О, той скульптор ще «архипентуру» придумав!

— А що це?

— Ну-у, це таке... ніби архітектура, але інше, не наше...

Нині, коли після принципових виступів преси на екранах з'являються фільми, які з важкої руки перестрахувальників пролежали немало літ на полицях, коли з'являються друком літературні твори такої ж долі,— нині отака «консультація» фахівця вже, напевно, не спрацювала б. А тоді — «не наше», «не наш», і за цією невідпорною логікою доля альбому була вирішена, хоч насправді не нашим є немудре прагнення оголошувати чужим таки ж своє. «Й свого не цурайтесь!» — чи ж не спадали на думку скульптору ці зрозумілі слова, коли він працював над портретами Т. Г. Шевченка? Тих скульптурних портретів є щонайменше три, і один з них створено на офіційну пропозицію уряду нової, Радянської України. Митець, як бачимо, не цурався...

Варто згадати й таке. Від середини 20-х років, коли відносини СРСР з країнами Заходу стають дедалі стабільнішими, нашу країну починають активно запрошувати до участі в міжнародних виставках. Справжньою подією для європейських мистецьких кіл була участь СРСР у виставці 1924 року в Венеції та виставці декоративного мистецтва в Монца-Мілані 1927 року. При цій нагоді в зарубіжній пресі з'явилося немало матеріалів і про музейне будівництво в Радянському Союзі, зокрема статті тодішнього директора Державного музею нового західного мистецтва Б. Терновця. Це сприяло приверненню симпатій до СРСР з боку шанувальників мистецтва. Не обходилося, звичайно, й без політичних виступів представників емігрантських кіл, серед яких тон задавали недавні речники знебулої «единой и неделимой», але чимало художників на Заході повірили у щирість і перспективність культурної політики Радянського уряду. Як відзначалося вже в 30-і роки у підсумковій статті «П'ятнадцять років роботи», що її опублікував журнал «Советский музей», наслідком цього став «ряд цінних дарів, що надійшли в музей від художників і колекціонерів, які симпатизують нам». Музей нового західного мистецтва збагатився роботами Модільяні, Кокто, Пікассо, Дерена, Люрса та інших митців, серед художників, які тоді ж особисто передали нашій країні свої твори, були М. Кіслінг, М. Вламінк, Л. Сюрваж, Ф. Леже, А. Фаворі, О. Цадкін, а також Олександр Архипенко. Він подарував «Грацію» — жіночу фігуру, виконану в посрібленій бронзі, яка й досі дбайливо зберігається у Музеї західного мистецтва у Москві.

Що думав він, роблячи цей подарунок? Згадав, напевно, Україну, Москву з її Третьяковкою та Румянцевським музеєм, а ще, звичайно, колекцію С. І. Щукіна в Знаменському провулку. На відміну від колекції Морозова, доступ до якої мали не всі, зібрання Щукіна було відкрите для кожного. Прагматичний Сергій Іванович, заїкаючись, сам виступав у ролі екскурсовода й лектора, пристрасно переконував гостей і відвідувачів у тому, що починається епоха оголеної структури предметів... Для Архипенка, як і для інших московських художників, зібрання Щукіна й Морозова стали своєрідними подорожами в мистецький Париж. Востаннє бачив представлені там твори 1908 року, перед самим від'їздом з Москви через Берлін у Париж. Тож пригадалася, мабуть, і та виставка західного мистецтва. Побував на ній разом зі своїм земляком, художником Олексою Грищенком, який жив тоді на Малій Кислівці. А тепер ось і Грищенко тут, на Заході, і колишній власник націоналізованої колекції. За кордоном тепер і він, Архипенко, хоч до політичної еміграції не належить. А народ — там, і народ цей спрагло тягнеться до мистецтва. Не пропали зібрання Третьяковки й Румянцевського, а приватні колекції Щукіна й Морозова стали основою для Державного музею нового західного мистецтва. Є над чим подумати... І, подумавши, Архипенко разом з кількома іншими художниками дарує музеєві свою роботу. В радянській пресі згодом відзначатиметься: «Надходження цих робіт дало можливість практично підійти до питання про організацію в музеї відділу післявоєнного мистецтва». Пам'ятаймо ж про це! Пам'ятаймо, що в різні роки він надіслав нам перші виливки своїх скульптур. Пам'ятаймо, врешті, про силу людської пам'яті, явлену в особі цього складного митця зі складною особистою долею, якого багато хто хотів би зарахувати якщо не до «своїх», то принаймні до «нічийних», до таких собі космополітів, яких особливо рясно вродило XX століття.

У тому, що Архипенко, далекий від політики, не став політичним ворогом Радянської держави, певну роль відіграла й мудра позиція щодо нього ряду організаторів культурного життя в СРСР, зокрема, очевидно, і згаданого вже Бориса Миколайовича Терновця — авторитетного мистецтвознавця, пристрасного захисника класичних надбань дореволюційної культури і налагоджувача міжнародних культурних зв'язків молодої Країни Рад із Заходом. На відміну від деяких своїх колег, наділених адміністративною владою, які в мистецтві Архипенка (і Татліна, і Малевича, і Мейєрхольда, і...) бачили тільки передражнювання машини, мавпування, Борис Миколайович був об'єктивніший. Він щиро прагнув збагнути творчі принципи Архипенка. Ще в лютому 1914 року пішов на лекцію скульптора, хоч саме з тогочасних Архипенкових лекцій важко було щось збагнути,— хисту до них не мав, принаймні тоді, тож у листі Б. М. Терновця до сестри читаємо: «Він роз'яснював у нечітких і неясних фразах принципи свого мистецтва. Втім, говорив так погано, що слухати було майже неможливо». Що ж, так найчастіше буває — мовою Архипенка було його мистецтво. Цієї мови Б. М. Терновець не заперечував ніколи і, навіть не все, можливо, сприймаючи, неодноразово писав про Олександра Архипенка як про митця-революціонера.

1920 року, коли у Венеції вперше після війни було організовано традиційну дворічну виставку і коли ще не було дипломатичних відносин між Італією та СРСР, російський павільйон зайняли художники-емігранти. На тлі аматорства і безталання помітно вирізнялися, звичайно, роботи Гончарової та Ларіонова, Стеллецького, Б. Григор'єва, Безродного, Явленського, але й вони не могли розвіяти загального враження про російську

експозицію як бліду й невиразну. Робилися спроби пояснити це тим, що хороший павільйон, збудований архітектором Щусєвим ще 1914 року, стояв у дуже поганому місці — перед самим виходом, тож публіка потрапляла до нього вже втомлена спогляданням тисяч і тисяч творів. Тим прикметніше — Архипенку ця обставина аніскілечки не завадила, що й відзначив з усією об'єктивністю Б. М. Терновець через кілька літ: «Якщо виставка 1920 року залишиться в пам'яті, то головним чином завдяки участі Архипенка, який отримав під свої твори весь третій зал. Уперше статечна публіка венеціанських виставок побачила тут мистецтво сміливе, наповнене викликом і дерзанням».

Цікаво, що й серйозні мистецтвознавці Заходу в ті роки не висмикували Олександра Архипенка з «російського контексту». В рецензії на першу офіційну виставку, організовану Наркомосом Радянської Росії 1922 року в Берліні, відомий критик Макс Осборн, писав: «Відчуваєш гаряче й темне бажання висловити в нових формах будівничу енергію, яка перевертає держави й економіку світу. З кращими вже були ми знайомі. Це Архипенко і Кандінський. З нових найбільшою постаттю є Штеренберг».

І А. В. Луначарський, процитувавши ці слова авторитетного критика у власній статті на шпальтах «Известий ВЦИК», утримався від якихось уточнень щодо названих митців, хоч загалом його ставлення до «лівого» мистецтва (крім деяких течій), і Архипенка зокрема, не було, як відомо, прихильним. А втім, сам він застерігав своїх колег від зведення особистих смаків у ранг державних. На одному з багатьох диспутів, присвячених проблемам театру, він сказав: «Якби замість мене наркомом став Сосновський, якби він почав діяти відповідно до власних смаків, то він розгромив би остаточно весь лівий фронт... Якби після Луначарського був Сосновський, а потім Мейєрхольд, то відбувся б погром наліво й направо. Не можна, щоб при існуванні різних суджень смаки даного наркома виявилися законодавчими в країні, яких би смаків він не дотримувався». Мудра позиція, і нам би годилося частіше згадувати її сьогодні, згадувати й нагадувати про неї тим дрібним чиновникам на культурницькій ниві, які, не маючи ні повноважень тогочасного наркома, ні його ерудиції, претендують на абсолютний слух, зір і смак.

Задля справедливості слід відзначити, що багатьох сучасників Архипенко дратував не як скульптор, а як людина — різка, нестримана й іноді схильна до жесту в мистецькому побуті. Був не надто високий на зріст, з міцним торсом і трішки закороткими ногами — такий собі козарлюга, від якого чомусь чекали мало не чумацької розважливості й уповільненості у словах і вчинках. Та ба! — темперамент його різко контрастував з зовнішнім виглядом: він легко збуджувався, прагнув залишити за собою останнє слово в запальних суперечках і, здається, любив, щоб його підхвалювали. Жадав, як і всі на Монмартрі, успіху, але водночас не хотів бути «як усі». Один з українських художників відвідав його 1911 року і згодом занотував своє враження: «Десь при авеню дю Мен, недалечко від Монпарнаського двірця, на долині була його робітня і побіч невеличка кімнатка-салон. Був кінець вересня, над містом стояла млосна спека. Ми розглядали кубістичні рисунки, акварелі і скульптурні проекти мого земляка. Він у ту пору носив великі темні окуляри і оригінальничав, поводився містерійно як у мові, так і вигляді».

«У ту пору»... Тоді було йому 24 роки, а довкруг вирував Париж, який не кожного назве своїм, не кожного й помітить, в якому так легко загубитися, стати сіренькою пташкою, чийого голосу, навіть чудового, ніхто не почує за всезагальним цвіріньканням. Архипенко хотів, щоб його помітили, почули, оцінили — був молодим шанолюбцем, з таким природним у його віці жаданням слави тільки світової. Париж мав стати третьою — після Києва та Москви — сходинкою до неї. Вирішальною. Молодий художник почувався на важкій дистанції, то чи мав думати про те, що його одяг комусь не сподобається, що до нього хтось придивлятиметься так, наче до майбутнього зятя? З роками найрізкіше в його поведінці згладиться, пригасне, з'явиться внутрішня впевненість. Ігор Грабар 1924 року в листі з Нью-Йорка ще напише за інерцією про те, що Архипенко — «людина навдивовиж обдарована й даремно кривляється», але тут же й додасть: «Втім, вже перестає кривлятися». Паризька молодість подаленіла, відшуміла, але вона була молодістю Митця, а не звичайного завсідника гамірних кав'ярень Латинського кварталу. Бачили його темні окуляри і чули його інвективи — це те, що зовні, а невидимою залишалася не по літах серйозна робота душі й інтелекту.

Боявся загубитися в цьому шаленому, змеханізованому світі, поміж людей, які вже застосували іпріт і ще спустять з ланцюга страшну силу ланцюгової реакції розщепленого атома, поміж держав і партій, які видавалися йому однаково ворожими щодо особи й митця. Боячись загубитися, шукав себе — своєї мови у мистецтві. Знайшов, хоч мова та не скасувала інших мов і діалектів. XX століття й не могло «вміститися» в якійсь одній — прагло багатоголосся. І в тому багатоголоссі його незвичний голос виявився не просто доречним — конче потрібним! Ще напишуть про «найсправедливішу помсту» — історія, мовляв, пройшла повз митця й він загубився у часі, ще силоміць припасовуватимуть до нього елегантний афоризм, породжений чорно-білим баченням світу,— «спершу втрачено місце на своїй землі, потім — місце в своїй епосі», але правди в усьому цьому буде небагато. І те, що зуміло сказати про себе його вустами наше століття, є запереченням тверджень про позачасся митця. Хоч він, шукаючи себе, приміряв ся до всіх часів — до мистецтва усіх народів.

Посилання на митців і мислителів стародавнього Китаю, Єгипту, Індії, Риму, Візантії, на письменників і філософів нового часу сприймалися в його вустах так буденно, мовби йшлося про сусідів-дачників. Вважаючи себе винахідником (художники епохи барокко також, до речі, вважали, що творчість — це передовсім «винахідництво»), він відшукував у минулому прецеденти, паралелі й витоки власних відкриттів. Винайшов поліхромну скульптуру (разом

з Н. Гончаровою подарував кубістам колір) — і тут же заявив, що це вже було, що він тільки нагадав забуте і пристосував до сучасних запитів: «Ви просто забули — в Єгипті, Ассірії, та й у мене на Україні скульптуру розфарбовували». У минулих епох і народів, які з ними відійшли, він умів брати своє. Власне, робив своїм.

Так, наприклад, відкрив свою готику: не скощавілу, не голчасту, не подібну до зламаної мертвої гілки, яка вже й забула, що колись (атож, то було в іншому часі і в іншому місці!) гостролисто зеленіла й шуміла, приглушено й силуетно творячи з найрізкіших контурних вертикалей не холодні грати, а пругку арматуру опуклих сфер. Кругле — тепле. То був геніальний здогад, і здогад цей був, неодмінно був, хоч у жодній Архипенковій статті його не заманіфестовано, не проголошено принципом чи правилом. Художник мав принципи, але не любив правил. Сам творив правила, але тільки для себе, і сам їх порушував, заперечуючи холодний, мертвий куб формальної логіки. Його міркування навіть про власну творчість були суперечливі і дратували неузгодженістю — не вкладалися в геометрично правильний куб. І не могли, бо навіть у кубістичний період своєї творчості митець змагався з кубом. Творив його руйнуючи,— прагнув зробити теплим. А тепле — кругле... Втім, і кругле може бути мертвим. Хіба ж не засвідчили це кубісти? Між їхніми паралелепіпедами, конусами й кулями так часто нема відмінності — геометрично різні, вони однаково холодні. Куля була правильною і через те ставала кубом. Кожен куб — це мертва куля, але й правильна куля мертва. Ще не похована, ще не закопана в куб, але вже холодна. Німа. Порожня.

Через кілька десятиліть це, здається, збагнув Гільвік — чудовий французький поет, перекладач Т. Г. Шевченка. У вірші «Кругле» написав приблизно так: «Якщо під словом «кругле» розуміти щось просто кругле, то більярдна куля кругліша за будь-яке яблуко. Але якщо ти словом «кругле» називаєш туге, щільне, по вінця налите круглістю, кругле соковитою важкотою,— то нема на землі нічого круглішого за яблуко».

Кубісти малювали яблуко круглим, але надто круглим, і тоді з'явилася більярдна куля. Малювали красиву жіночу голівку — і знову виходило щось подібне: навіть не ідеальна куля сприймалася в них як більярдна. Мертва. Зникала не лише натуроподібність (якраз цього вони не боялися!) — зникало мистецтво. Мали рацію, твердячи, що воно може розвиватися і в нежиттєподібних формах, кращими своїми роботами довели це, але нова художня мова, яку вони створили, не стала живою. Був цікавий синтаксис, була така ж цікава лексика, були навіть бажаючі вивчити її, але мовою вона таки не стала. Їй забракло життя. Не лише життєвих реалій, а й іншого, важливішого — живих почуттів, живих думок, ж и т т є в и х с п о н у к. Кожна мова (і в мистецтві також!) живе не з чиєїсь ласки, волі чи примхи, а з необхідності. Зв'язок мистецтва з життям може набувати різних форм — від вульгарно-прагматичних до химерно опосередкованих, але обидві крайності ставлять митця над прірвою: далі не можна, далі самогубство. Мистецтву потрібна земн твердь — бодай для рівноваги. Життю пс трібне мистецтво, але не те, яке зраджу його. Мистецтво може бути грою — як так воно також потрібне життю. Точніше – в житті. Та мистецтво не може жит зрадою — життя не процає того, хт зраджує над прірвою. А над прірвою у Х столітті вже й воно, життя. І врятуватис мистецтво може тільки з ним — не зр каючись його, але й не повисаючи мертвотіл на ньому плитким натуралізмом позірнс подібності. Бо ретельно відтворювати відчу жені речі й не називати їх своїми іменами, н з'ясовувати зв'язків між ними і їхньс дотичності до людського існування — це тех зрада. Справжні кубісти зрозуміли це. Во ни — справжні — кубістами й не були. Парадокс? Ні. І приклад Архипенка щонай переконливіше підтвердження цього.

Сам він кубістом себе не вважав. Пишучи про свої експерименти, які привели його д тих простих форм, що їх він узяв як основн в тогочасній скульптурі, Архипенко пояс нив: «Через них кубісти зацікавилися мно й хотіли залучити до своєї течії». Чи ж не зрозуміло? «Хотіли» — не залучили. Але Архипенку цього замало. Знаючи, як міцно — синонімічно! — пов'язують дослідники його ім'я з кубізмом, він висловлюється ще більш визначено, не залишаючи й шпарини для двозначного витлумачення: «Відтоді, до речі, всі вперто зараховують мене до кубістів. Справедливо це чи несправедливо? Нью-Йорк — це місто, яке складається з кубічних форм, з прямокутних призм, але чи можна вважати його через це кубістичним містом? Гадаю, що ні». Ось такою була його відповідь... А втім, і вона, либонь, неповна, бо насправді його «взаємини» з кубізмом певний час були складніші.

Зміст і значення експериментів, внаслідок яких з'явилися прості геометричні форми, були більшими (принаймні потенційно), аніж те, що спромоглися вилущити з них численні послідовники першоапостолів кубізму — і тих, хто власноруч писав маніфести, і того, хто не заперечував, щоб і його ім'я ставили під ними. Архипенко не заперечував. Ще не було причини відмежовуватися від цих послідовників, ще йшли в одному руслі, і ніхто ще не здогадувався, що вже скоро, за першим закрутом дедалі багатоводнішої ріки, вони розійдуться і пристануть до протилежних берегів: Архипенко до високого, залюдненого берега, а вони, недавні Архипенкові одновірці, до низького, де, не вилізаючи з грузького мочариння, довго бавитимуться в кубики, а потім придумають — для себе — «Чорний квадрат», а потім... Понавигадують багато, забувши про людину і про те, що вчителі її не забували, і ті вже відхрещуватимуться від них і від своєї молодості, не бажаючи брати на себе відповідальності за свою ж таки, але невпізнанно зчужілу ідею. Її від них відчужили, відкинули як непотріб чудову перлину неправильної форми й залишили собі порожню, зате геометрично правильної форми перлівницю. І це кубізм?! Ні, не таким був він в уяві перших кубістів... В уяві так, а в маніфестах? А в численних статтях перших коментаторів?

Найталановитіший серед літературних

адвокатів нової течії — Аполлінер. На сім років старший за Архипенка, він не став, очевидно, його найближчим другом, але спільні теми для задушевних розмов і суперечок у них були й не обмежувалися суто мистецькими проблемами. Поет, у чиїх жилах текла, за його ж свідченням, «кров слов'янина і кров латинянина», був онуком учасника польського повстання 1863 року і, хоч народився в Римі, цікавився історією своєї прабатьківщини — Польщі, а також батьківщини Архипенка — України (згадаймо бодай його «Відповідь запорожців турецькому султанові»). Можемо говорити про творчу співдружність поета з цілою групою молодих митців — модерністів і авангардистів, серед яких Пікассо, Андре Сальмон, Матісс, Блез Сандрар, Макс Жакоб та інші, не менш уславлені. То все оточення Олександра Архипенка, і про авторитет українського скульптора в цьому інтернаціональному колективі свідчать неспростовні документальні відомості. Блез Сандрар, наприклад, присвятив йому цікаві «інтерпретаційні» рядки, а Гійом Аполлінер вважав своїм обов'язком темпераментно захищати його у пресі, за що, врешті, й поплатився місцем у редакції газети. Тож зрозуміло, що Архипенку не випадало заперечувати тези Аполлінерових статей, але чи завжди він міг би підписатися під ними?

Аполлінер писав: «Назви шкіл не мають ніякого значення і служать лише для того, щоб розрізняти групи живописців, поетів. Суттєвим є лише прагнення до оновлення світобачення і до пізнання світу в його цілісності»,— й Архипенко міг подумати, що то не Аполлінерова, а його власна думка. Пізніше, вже на спадку життя, він міг пригадати й інші слова Аполлінера: «Не маю власної поетичної системи, або, точніше, маю їх багато». І справді багато, принаймні кілька. Згадаймо хоча б серію, присвячену Анжеліці, а також традиційно реалістичні (скульптор назвав їх натуралістичними) портрети відомих діячів культури. Отже, і під цими словами Аполлінера Архипенко також міг би підписатися.

Аполлінер писав: «Геометричні фігури є найсуттєвішою частиною малюнка. Геометрія, наука, яка своїм предметом має простір, його міри й зіставлення, в усі часи була вказівницею для живописців»,— і тут Архипенко подумки, мабуть, додав маленьке «але», а саме: геометричний характер має бути вмотивований конкретною метою і, крім того, використаними матеріалами.

Аполлінер писав: «Коли людина хотіла відтворити ходу, вона винайшла колесо, не подібне до ноги. Тобто вона діяла по-сюрреалістичному, сама того не усвідомлюючи»,— і Архипенко, якого тоді не було в Парижі, лише стенув, мабуть, раменами, бо хоч і розумів, що «ідея» реальності зберігається, але для нього, як для скульптора, було очевидним, що це вже небезпечно близько до знищення чи підміни реалій. Хода й рух уперед асоціювалися в нього таки з ногою... Чи нахиленим уперед корпусом. Навіть тоді, коли він ліпив тільки погруддя.

Згодом літературознавці дуже темпераментно доводитимуть, що до сюрреалізму Аполлінер не мав жодного стосунку, що й з кубізмом його нічого не єднало. Наче й не

О. Архипенко. Анжеліка

він придумав цей термін — «сюрреалізм» (хоч його зміст сюрреалісти пізніше витлумачили по-своєму), мовби й не було в його літературних інтерпретаціях новітнього мистецтва типово кубістичних екстрем, за які так люблять чіплятися критики кубізму... Набагато об'єктивнішою видається позиція французького дослідника Л. К. Брейнінга: «Було б парадоксом переконувати, що Аполлінер абсолютно чужий кубізмові... Але то зовсім не означає, що слід наклеювати на нього цей ярлик і твердити, буцімто його поезія — кубізм; це означало б фальсифікувати його ставлення до цього терміна і його ставлення до самого явища». Дуже слушне міркування! І маємо тим більше підстав застосувати його щодо Архипенка, котрий, як знаємо, кубістом себе не вважав і до Аполлінерових пролегоменів кубізму ставився диференційовано.

Відомий радянський дослідник І. Голенищев-Кутузов був переконаний: «У полоні власних експериментів, одержимі спрагою нового і незвичайного, поети-кубісти відкривали справді нове лише в тих випадках, коли їхні теорії були переможені силою природного таланту. Ці перемоги найчастіше здобував Гійом Аполлінер». Це в поезії. А в живопису — Пабло Пікассо. А в скульптурі — Олександр Архипенко. І спільним у них було не лише те, що вони, як усі справжні творці, виходили за межі власних теорій, а й інше — усі троє проривалися за межі власної епохи, робили її «діалогічною» стосовно до попередніх.

Кажемо, наприклад, що Архипенко відкрив свою готику. Так, свою, але була це готика бароккова: у своїй пантагрюельській захланності барокко синтезувало багато що, відповідно переосмисливши і пристосувавши до своєї системи. Олександр Архипенко посилався на Платона: «Ідеї — в повітрі». До цих слів давньогрецького філософа додавав: «Їх можна брати звідусіль. Одне слово,

на світі є все. Ідіть і беріть, якщо можете». Сам він міг і робив це невтоленно, постійно, не збиваючись на еклектику. Дивився на шедеври готичного мистецтва — і у творчості його запанували... обтічні форми. Сваволя митця? Ні, вміння шукати, переконаність, що на світі є все. Світ барокко дав йому багато, дуже багато, зокрема урок синтезу.

Вважається, що барокко — це передусім живопис. І — живописність. У літературі й інших видах мистецтва. Посилаючись на показову щодо цього творчість скульптура Берніні, який замолоду був і театральним художником, і архітектором (згадаймо, до речі, багатофаховість українських авангардистів початку XX століття), Дмитро Наливайко писав: «У «Екстазі святої Терези» він сміливо виходить за межі свого мистецтва і вступає в змагання з живописом, розробляючи «живописну тему» й імітуючи його прийоми... Пластика бере на себе завдання живопису і уподібнюється йому». У цьому напрямку йшов і Архипенко. Згадаймо його ранні кольорові, а згодом підсвічені й поліхромні скульптури, його неодноразово висміяну «архипентуру» — оригінальну машину для перетворення зображувальних форм, згадаймо, врешті, його скульптуро-картини!

Шлях Архипенка до необарокко був шляхом нашого сучасника до природи й натуральності. У живій природі нема прямокутних членувань, а тому й у його скульптурі обтічні форми, вигнуті лінії. «Як у барокко»... Жива природа поліхромна, «надмірно» живописна, то якою має бути пластика, щоб наблизитися до неї? Писав: «Мої скульптуро-картини — це своєрідний синтез моїх ідей як художника і скульптора. З кольором та об'ємом можна робити чимало речей, якщо вдатися до комбінування. Мої скульптуро-картини — це рівні площини, з яких виникає певне відчуття об'єму. І до цих двох елементів, до площин та об'єму, або, якщо хочете, до основи й рельєфу, я приєднав колір». Приєднав? Ні, радше відновив у правах те, що було у природі. На думку такого чутливого мистецтвознавця, як Б. Лобановський, «ніколи не пориваючи міцного зв'язку з натурою, повертаючись до неї за порадою у пошуках нових ідей у всі періоди творчості, Архипенко пробує винайти нові пластичні форми, які не повторюють «творчості» природи, але співвідносні з нею, тобто йде шляхом відомих скульпторів (насамперед епохи барокко), а також невідомих народних майстрів.

Етнографічний музей у паризькому замку Тракадеро — тут він, як і Пікассо «негритянського» періоду, бував часто, надто ж тоді, коли його «розчарували» в Луврі «Джоконда» й «Венера Мілоська». Розчарували жорстоко: «Те, що я побачив там, анітрохи не зворушило й не наснажило мене. Навпаки. Певна річ, я не хочу сказати, що це не шедеври. Але це інший світ, інша планета». А він шукав свій світ. І йшов до експонатів етнографічного музею. «Одного разу я зупиняюся там перед вітриною — і що, ви думаєте, бачу в ній? Дерев'яний таріль з українським орнаментом. «Ти ба,— дивуюся,— тут є дещо з наших країв». Підходжу ближче, щоб прочитати напис, і раптом бачу, що ця річ звідкись з Океанії». Вже пізніше, переїхавши з Німеччини до Сполучених Штатів, він зверне увагу на те, що індіанці з північно-західної Америки роблять такі ж пластики, як і африканські негри: з такого ж матеріалу, в такому ж стилі. Мистецька прамова, отже, була вселюдською, регіональні «діалекти» мали аналоги. Актуалізувавши в сучасному мистецтві найпростіші елементи тієї прамови, можна сподіватися, що тебе зрозуміють усі і скрізь — такого висновку він урешті дійшов. Мусив дійти! А почалося все значно раніше — в дитинстві...

Народився він у родині інженера, який працював і жив при Київському університеті святого Володимира, тож улюбленим місцем дитячих розваг був університетський сад. Тоді, перед жорстокими війнами, той сад був, мабуть, багатшим, тут і там стояли звезені звідусіль кам'яні фігури. Архипенку особливо запам'яталася одна: «Це була сувора, похмура брила з невиразною подобою людської постаті. Була вона півтора метра заввишки й називалася Чоловік. Добре пам'ятаю, як я вилазив на неї, коли був хлопчиком. І я, і мої товариші наважувалися навіть сідати їй на голову. Або кидати в неї камінням. Зате ввечері, коли ворота зачиняли й сад порожнів, я боявся її, обходив десятою дорогою. Вона була якась таємна і страшна. Можливо, простота цієї похмурої брили також вплинула на мою уяву...»

В останніх словах Архипенко, здається, трішки лукавив — знав-бо добре, що тому дитячому враженню завдячує багато чим, й іншого разу вже заявив без жодних припущень: «Я не став би тим, ким є, якби не кам'яні баби й українське небо над моєю головою». І це той, про кого навіть один з популяризаторів його творчості згодом напише: «Він — нічий». Це той, про кого роздратовано скажуть у телефонну трубку: «Не наш!» А паризькі дослідники писатимуть про нього як про найбільшого французького скульптора, «Родена XX століття», а німці багатозначно акцентуватимуть на короткому німецькому періоді його творчості, а багата Америка незворушно погладжуватиме свої гаманці і, вважаючи все зрозумілим, хвалитиметься приватними колекціями Архипенкових робіт. Там воліють не надавати значення його власним словам про якесь небо і якісь кам'яні баби: хіба ж це важливо? Так собі, с е н т и м е н т... А ті кам'яні баби стояли в нашім, скіфськім степу. Подекуди й досі стоять. Ліна Костенко:

А степ широкий! Чорні круки
Сидять на плечах скіфських баб.
І вечір гріє сині руки
Над жовтим вогнищем кульбаб.

Мистецтвознавець Дмитро Горбачов, який так багато робить для пропаганди мистецької спадщини українських авангардистів, переконаний, що біля Музею українського мистецтва стоять саме ті ідоли, про які згадував Архипенко. Власне ж, не згадував, а пам'ятав постійно, і пам'ять цю, немов гарячу вуглину, вихоплену з непрочахлого вогнища, перекидав у своїх долонях, звиклих більше до глини, дерева й — адже XX вік! — до склопластику, ніж до золота. З тим ідолом він легко здолав псевдокласичні канони, з ним, наче з талісманом, уникнув

кубістичних закутів, тож і не дивно, що, вдячний, посадив його на покуті власного світу, вписав у контекст нового бароккo. І, знаючи, як тяжко бути самотнім, ціле життя творив для нього товариство: «Негритянку» 1910 року, «Статуетку» 1915 року, «Летючу» 1957 року, а також численних жінок, що сидять, жінок, що стоять, жінок, що йдуть,— усі вони, аж до плексигласової «Мадонни», для того ідола і з його ребра. Вигадував їх, ліпив і різьбив, наче з уяви, а виявилося, що вони таки були,— мине час, і археологи їх знайдуть в анатолійських скарбищах IX—VI тисячоліть до нашої ери, і подивуються мистецтвознавці його інтуїції, його «вмінню простежити й відтворити шлях розвитку пластичного образу». Що це — надприродна інтуїція, геніальний здогад? Випадкове вгадування? Ерудиція професіонала, який достеменно знає, що у складеній ним таблиці елементів мають бути ще й такі, не відомі досі науці?

Не знаємо того, не знав і сам Архипенко. Він просто винаходив, керуючись пам'яттю про своє дитяче враження, про аж надто узагальнену форму, в якій, проте, не лише читалася невиразна подоба людини, а й означувався символічний зміст, зрозумілий усім народам у пору їхнього дитинства. Винаходив, керуючись любов'ю до найпростіших речей: «Люблю все зрозуміле. Не люблю штучності й складності. А крім того, з простої форми легко можна зробити символічну форму. Так, наприклад, ідея двох. Ми висловлюємо її числом, що може означати безліч різних понять: двоє людей, дві доби, дві статі, два світи й ін. У максимально спрощені, максимально лаконічні форми вкласти найглибший зміст!» І знову посилався на людей, близьких до природи,— на негрів і «наших селян», які вміють «за допомогою дуже простих засобів створити речі надзвичайно складні й витончені». В його очах і вони були митцями-винахідниками, а це багато важило в його ієрархії духовних цінностей. «Винаходити» — його улюблене слово, яке означало: співтворити з природою, творити від її імені та її волею. Адже вона, природа, є творчою силою, і «ця сила, звісно, не задовольняється тим, що творить сама. Свою могутність вона переносить на всі живі істоти. Тварини творять інстинктивно; ми — і це єдина відмінність — творимо свідомо. І тому помиляємося, коли думаємо, що наближаємося до природи, точно відтворюючи картоплю або голу натуру. Відтворення ні до чого не призводить. Єдиний спосіб уподібнитися природі — це винаходити. Винаходити протягом усього свого життя». Таким було його кредо. Таким був імператив митця епохи барокко. Такою, як розумів Архипенко, має бути потреба людини XX століття.

З мистецького винахідництва Олександра Архипенка постав, по суті, й сучасний дизайн. Форми, які він винайшов, візьмуть на озброєння конструктори автомобілів і літаків, архітектори і проектанти. Він це передбачав, сам сприяв цьому, готував грунт для технічної естетики, але хіба про це мріяв? Його ідею про скульптуру, яка обертається, власники фірм покладуть в основу автомобільної реклами, й у вітринах автомагазинів обертатимуться «фольксвагени» та «мерседеси», а Д. Едді знову зробить з цього видовища «художній» твір, який так і називатиметься — «Фольксваген» у вітрині». Його скульптуро-картину «В будуарі» (1915) Р. Магрітт 1947 року «заперечить» полотном «Філософія будуару», де зникне гуманістичне і залишиться тільки будуарне. Його тихо обкрадатимуть і голосно заперечуватимуть апостоли сюрреалізму, поп-арту та різних варіантів постмодернізму,— заперечуватимуть навіть тоді, коли освячуватимуть свої ножі його ім'ям. Вбиватимуть ними таки ж його, бо вбиватимуть те, що було його вірою,— образ людини. З'явиться «безпредметний реалізм» й інші «реалізми», але й вони будуть потойбіч барикад. Там — вони, тут — Архипенко та безіменний творець давнього ідола.

У Бориса Мозолевського, нашого відомого дослідника скіфських курганів і цікавого поета, є вірш «Ідол», який закінчується рядками:

Торкніться вуст моїх німих руками,
Й моє мовчання жах ваш розжене!
Я тільки камінь, грубий сірий камінь! —
У барикаду покладіть мене.

Олександр Архипенко, власне, це й зробив. То правда, що він не брав участі в революціях і не усвідомив значення найбільшої з них, але правда і те, що він не зрікся віри в людину, в її право на гідність і кращу долю в сучасному світі, перейнятому барокковим відчуттям людської незахищеності і таким природним прагненням захистити життя. Барикади Олександра Архипенка — в мистецтві. Його мистецтво — з людиною, воно ніколи не поривало зв'язку з природою і не зрікалося життєвих тривог. Саме тому й кажемо: він — з нами. Він — наш! Що б там не казали усі ті, хто з надмірною легкістю оперує політичними, культурними й національними контекстами.

МИСТЕЦЬКА ТРИБУНА

НАТАЛІЯ М'ЯСНИКОВА

У БЛОКНОТ КНИГОЛЮБА

ХЛІБ, КНИЖКИ І ТРОЯНДИ

В усі часи книжка була часткою людського життя, допомагала розібратися у проблемах сучасності, збагнути її сутність. Своєрідного, високого звучання в радянській літературі набрали твори на воєнно-патріотичну тему. Література про війну стала вічним пам'ятником подвигу радянської людини в ім'я миру і творення. А книжки, написані безпосередніми учасниками війни, набули цінності для нас незмірної. Один з таких авторів — організатор партизанського руху на Україні, двічі Герой Радянського Союзу, депутат Верховної Ради СРСР (починаючи з 1937 року — усіх скликань), нині голова комісії у справах колишніх партизанів при Президії Верховної Ради УРСР Олексій Федорович Федоров.

Комісія, очолювана ним, займає невелике приміщення на першому поверсі житлового будинку по вулиці Енгельса в столиці України. Роздивляюсь. Звичайна обстановка офіційної установи. Проте за цією простотою вловлюється акуратність і дбайливість тих, хто тут працює.

Щороку комісія, особисто О. Ф. Федоров отримують близько десяти тисяч листів. Сюди звертаються люди з усіх кінців нашої країни, навідуються іноземні делегації, а іноді керівники багатьох держав. В одному з кабінетів унікальна за своєю значущістю бібліотека. Започаткована стихійно, вона поповнювалася по одній-дві книжечці, а тепер налічує понад тисячу томів. Тут зібрані книжки, написані Олексієм Федоровичем, що не раз виходили у нашій країні та за кордоном: «Підпільний обком діє», «Жовтневі зорі», «Остання зима»... 1985 року з'явилося особливо багато книжок, виданих до 40-річчя Великої Перемоги. Серед них і двотомник: «Народна війна в тилу фашистських окупантів на Україні 1941—1944 рр.» О. Ф. Федоров — один з авторів цього видання.

Партизанське з'єднання Федорова тут, в цій бібліотеці, як і колись, у бойовому строю: сторінки книжок, написані бойовими побратимами Олексія Федоровича — В. Клоковим, В. Павловим, М. Глазком, Я. Давидзоном, Г. Гнєдишем, Б. Поліщуком, Н. Матвійчуком, А. Садиленком, І. Водоп'яновим, М. Шереметом, Г. Балицьким — вони доповнюють сказане їхнім командиром.

«Зловити» О. Ф. Федорова важко. У свої вісімдесят п'ять років Олексій Федорович вирішує чимало важливих державних питань, їздить по країні, виступає перед молоддю. Чи ж дивно, що при зустрічі хотілось насамперед дізнатися про його творчу працю, про плани на майбутнє.

— Уся ваша літературна робота, від першої публікації в «Правде» 1942 року і до останніх матеріалів, що побачили світ у рік 40-річчя Перемоги, пройнята почуттям відповідальності, обов'язку, віри в мирне майбутнє. По суті, це один великий твір, поділений часом на воєнні й мирні роки. Серед майстрів пера та пензля побутує думка, що автор впродовж кількох років переосмислює зображені ним раніше явища, події, щось доробляє, щось переписує. Чи плануєте ви повернутися до своїх героїв у нових творах? Запитую про це, бо якось у одній з передач Українського телебачення ви говорили, що працюєте над сценарієм фільму про ветеранів війни.

Олексій Федорович знімає окуляри, протирає їх, потім дивиться уважно, з якоюсь хитринкою в очах: здається, проймає спів-

розмовника наскрізь. Але очі випромінюють доброту, і це заспокоює. Не поспішаючи, по паузі він каже:

— Багато писав я про війну — ті роки і тепер не дають мені спокою. Але зараз працюю над документальним фільмом про мирні будні моїх бойових побратимів, про їхні успіхи у повоєнний час. Чудові це люди. Ось, наприклад, Геннадій Андрійович Мусієнко: колишній начальник розвідки, командир партизанського загону, а нині — голова колгоспу, удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці. Чи Борис Пилипович Калач, Герой Радянського Союзу,— він після війни директорує у школі, чи Всеволод Іванович Клоков, який у роки війни очолював підривну групу, а нині член-кореспондент Академії наук УРСР, доктор історичних наук.

Два місяці готувалася я до зустрічі з Олексієм Федоровичем. Вивчала написане про нього, чого, на жаль, виявилось не так і багато, як здається на перший погляд: всього з десяток газетних, журнальних і книжкових публікацій. Не перестаю дивуватися: скільки простоти і скромності в людині, якій уже за життя відлито бронзовий бюст на батьківщині, чиї речі (бойова зброя, одяг та ін.) зберігаються у залі партизанського руху Українського державного музею Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. У тому музеї на мене справила глибоке враження землянка — до дрібниць відтворене житло партизана. Здається, його ненадовго покинули господарі: ще й лежить готова скрасити коротке дозвілля залишена кимось гармошка... Побачене продиктувало й інше запитання: а що робили партизани під час недовгого перепочинку, чи були у загоні книжки?

Я знаю, що у грізні для країни роки наші видавництва пропонували читачеві випробувані часом, патріотичні твори: класику, поезію, прозу, навіть казки... Скажімо, з 1943 року тільки видавництво ЦК ВЛКСМ «Молодая гвардия» почало випускати малоформатні книжечки у серії «Жизнь замечательных людей». Герої цих творів — великі сини Вітчизни: Пушкін, Толстой, Рєпін... Ці видання прислужилися в тодішній обстановці. Дух предків Дмитра Донського, Дмитра Пожарського, Олександра Суворова, Михайла Кутузова підносив моральні героїко-патріотичні почуття молоді. Це коріння нашої Батьківщини, і воно завжди потрібне, а над усе у часи випробувань, коли на боротьбу з ворогом піднялася не лише вся країна, а й мобілізовувався історичний досвід Вітчизни...

Дві такі книжечки-малюки, видані «Молодой гвардией» 1942 року, посіли чільне місце у залі, присвяченому партизанському рухові на Україні. Називаються ці експонати «Пам'ятка партизана» та «Супутник партизана». Збулися пророкування газети «Правда» від 8 травня 1942 року про те, що нарівні з грізною бойовою зброєю у майбутніх музеях експонуватимуться книжки і невеличкі газетні аркушики зі словами більшовицької правди.

Згодом я зустрілася з Олексієм Федоровичем у його квартирі. Він сидів за письмовим столом серед безлічі довідників, бібліографічних покажчиків. Книжки, здається, виповнили увесь вільний простір кімнати. На книжкових полицях чимало й фотознімків — найдорожчих, найближчих Федорову людей.

— Не мислю свого життя без книжок,— каже Олексій Федорович, відчувши моє захоплення побаченим. — Тут переважно суспільно-політична, довідкова література, багато мемуарної, зокрема про партизанський рух. Є й мої твори, видані за кордоном. Серед них найдорожчий мені примірник книжки «Підпільний обком діє», перекладений на в'єтнамську мову особисто Хо Ші Міном, з його ж передмовою. Малоформатна книжка, видрукувана на дешевому папері стала своєрідним внеском у визвольну боротьбу в'єтнамського народу проти колонізаторів.

Мов бійці у строю, стоять твори Федорова іспанською, французькою, англійською, польською, німецькою, японською мовами... Дивовижна колекція! Гадаю, небагато авторів удостоєно такої честі!

— У вашій бібліотеці є чимало книжок з автографами... Які з них вам найлюбіші?

— Особливо ціную твори Симонова. Був з ним особисто знайомий ще до надрукування моєї першої літературної спроби. А потім виникли складності з виданням мого первістка-книжки. Та завдяки наполегливості й енергії письменника, який працював тоді в журналі «Новый мир», вона досить швидко зустрілася з читачами. Знав я Володимира Сосюру, чудову людину, з якою зазнайомився 1942 року, Олександра Довженка... Нині листуюсь з Володимиром Карповим, багатьма білоруськими письменниками. Є у мене книжки з автографом Фіделя Кастро...

— Вважається, що питання про улюблені твори пов'язується з певною життєвою ситуацією. Карел Чапек, наприклад, радив після роботи читати пригодницький чи детективний твір, у разі помірної нудьги — екзотичний або історичний роман, при хронічній хворобі — Діккенса чи Гоголя. Яка ваша думка?

— Я вельми ціную Пушкіна і Лермонтова: до лірики цих чудових поетів можу повертатися у будь-який час. Люблю фантастику, особливо додаток до журналу «Вокруг света» — «Искатель». Та через поганий зір останнім часом читаю менше, зате дружина Неоніла Федотівна часто читає вголос вірші улюблених поетів. До речі, пушкінський вірш «Пророк» — цей символ натхнення — щось у мені змінив, примусив по-новому глянути на звичні речі. Щодо фантастики, то не вважаю її тільки розважальним чтивом. Скоріш це філософський погляд на світ. Чимало сучасних фантастичних творів порушують пекучі соціально-економічні та соціально-етичні проблеми сучасності й цікаво їх прогнозують.

Я дивлюсь у розумні, лагідні очі співрозмовника і пригадую рядки, занотовані Олексієм Федоровичем: «Я проти дипломатизму. Вважаю, душевний підхід до людини перш за все».

Переді мною проста людина, життєлюб. В очах жвава зацікавленість: йдеться про сучасну літературу. Ті, хто добре знає Федорова, кажуть, що він невичерпний на вигадки і жарти. У цьому я теж пересвідчилась. Олексій Федорович не проминув нагоди пожартувати з першим кореспондентом-

жінкою, яка бере в нього інтерв'ю. А втім, це не зовсім так...

Чимало забувається: пам'ять слабка, лише коли-не-коли засяє, мов коштовне каміння, якоюсь гранню. Потрапивши у фокус асоціацій, відгукується болем у серці.

У з'єднання О. Ф. Федорова прибули з групою кореспондентів журналісти-жінки: дочка болгарських революціонерів Лілія Карастоянова та Лідія Кухаренко, яка у повоєнний час присвятила себе історії, стала доктором наук. Саме їм Олексій Федорович давав своє перше інтерв'ю...

Партизани відчували потребу в живому слові. У загонах виходили стіннівки — «бойові листки». У листопаді 1942 року з Великої землі перекинули друкарське устаткування. Фашисти усвідомлювали велику силу нашого друкованого слова і робили все від них залежне, щоб не доходило воно до радянських людей. Та це їм не вдавалося. Слова правди, голос сподівання зігрівали серця тих, хто стогнав під ярмом фашизму.

З перших днів війни був указ наркома оборони про видання газет для населення тимчасово окупованих областей і створення спеціальних редакцій для випуску таких газет. Отож в окупованих районах України у роки війни друкувалося понад 60 газет російською, українською та польською мовами. Майже кожна підпільна організація видавала листівки. Незважаючи на малі тиражі і формати, нерегулярність випусків, газети й листівки підпільних партійних органів, організацій та груп відігравали важливу роль у мобілізації широких мас на самовіддану боротьбу з фашистськими окупантами, несли народові слово більшовицької правди.

Нерідко єдиним, але досить оперативним джерелом інформації для підпільників ставало радіо. Важливим засобом боротьби була також наочна агітація. На чільному місці вивішувались гасла, плакати. 1418 героїчних днів війни радянське друковане слово правди ступало в ногу з бійцями, захисниками Батьківщини. Конче потрібно було з найперших днів розкрити радянським людям підступну мету й задуми фашистських загарбників, дохідливо пояснити кожному патріотові, яким чином, де і як він може боротися проти ворога, щоб допомогти своєму народові, а головне — переконати, що перемога обов'язково буде за нами.

Ще одну важливу роль має друковане слово. Війна вимагала якнайшвидшої перебудови людського мислення, переоцінки цінностей. Багато чого доводилося на війні робити уперше: виробляти нову тактику спілкування з людьми і перебудовуватись самому. Мінялась психологія людей. Навіть їхня фізіологія. Медики науково довели, що у воєнні роки люди, незважаючи на голод, важкі умови життя, набагато менше хворіли на серце, печінку. В екстремальних умовах з особливою силою виявлялась велич духу радянської людини, в критичних ситуаціях — народна мудрість.

— Ви були серед тих, хто накреслював плани операцій, передбачали їхні наслідки, керували тисячами людей, займалися роботою, яка не мала аналогів в історії. Чим ви керувались, приймаючи рішення?

— Справді, партизанський рух на тимчасово окупованій радянській території був небаченим за кількістю учасників, за тією роллю, яку відіграв у боротьбі з фашизмом, перетворившись на всенародний. У ті дні неймовірного напруження все було однаковою мірою важливо, злободенно, невідкладно: і підбір та розстановка кадрів для партійного підпілля, і організація партизанського руху, і забезпечення загонів матеріально-технічними засобами. Та головна мета у всій цій величезній роботі полягала в тому, щоб показати народові, що партія і Радянська влада живуть, піднести дух радянських людей, а для цього потрібно було працювати з кожною людиною окремо, індивідуально. Найважче давалася моральна перебудова. Адже часом доводилося діяти всупереч усталеним нормам поведінки і моралі. Взяти хоча б такі, здавалося, на перший погляд, дрібниці. На початку війни мені чимало доводилося ходити шляхами окупованої України. Якось натрапив на уламок пляшки, що лежав на проїжджій частині дороги. У першу мить подумав — треба прибрати. Але тут же збагнув, що цим шляхом можуть їздити лише німецькі машини, і залишив його на місці... Не можу обминути й народну мудрість, яка не раз виручала у важких ситуаціях, наснажувала оптимізмом, сповнювала гарним настроєм. Так, наприклад, ми разом з колгоспниками призначили явочні пункти для підпільників у селі, скажімо, Холми. Звичайнісінькі колгоспні хати, в яких зберігались запаси продовольства на випадок, якщо комусь треба негайно щезнути з лісу. У деяких був захований і одяг. Прийде партизан у ватянці, а піде у кожушку: дивишся — і зіб'є ворога з пантелику.

Я слухала Олексія Федоровича, і на думку спадали слова бойового товариша Федорова — А. М. Садиленка: «На все у нього вистачало часу — і обговорити наступну операцію у штабі з'єднання, і посидіти біля вогнища, і просто погомоніти з бійцями...»

А Олексій Федорович тим часом оповідав далі.

— Якщо говорити про нашу художню літературу, то особисто мені вона дала незмірно багато. Вона на будь-який випадок життя: відкриєш на слові «хоробрість» і прочитаєш, скажімо, у Макаренка, що «хоробрий це не той, кому небоязко, а той, хто свою боязкість уміє притлумити. Іншої хоробрості бути не може». Ці слова допомагали мені проти так званої «діагностики боягузтва»: з різними людьми доводилося зустрічатися, і не всі витримували випробування. І ще одне допомагає у багаторічній роботі з людьми. Я ніколи не полюбляв самотності — увесь час був серед людей. Спілкування з ними завжди наснажувало оптимізмом.

— Олексію Федоровичу, ви багато відкрили для себе у пізнанні душі радянської людини, чи, як писав Лев Толстой, «цієї великої простоти і неусвідомленості сили, за допомогою якої сотні наших людей у будь-яку хвилину готові вмерти без страху... Так от: чимало сказано про людину на війні, та дедалі менше залишається серед нас очевидців тих героїчних років, щезають окремі сторінки пам'яті — неоцінений досвід воєнних випробувань. Але ще й досі немає

«Війни і миру» часів Великої Вітчизняної війни. Що ви думаєте про це?

— По-перше, визначний твір Толстого був надрукований уперше 1868 року — більше ніж через п'ятдесят років після війни з Наполеоном. По-друге, тут важко зіставляти масштаби. На війні 1812 року загинуло півмільйона чоловік, у другій світовій — 20 мільйонів. Отож сорок років — то не вельми вже великий строк для переосмислювання тих подій. Думаю, що наші онуки матимуть такий твір, який уже зараз вимальовується із загальної кількості книжок, написаних нашими ветеранами, учасниками тих буремних років, котрі знайшли у собі сили розповісти про історичну правду наступним поколінням. Чимало і моїх товаришів взялося за перо. Та і я також відчув таку потребу, коли тридцять дев'ять років тому став одним з десяти партизанських генералів на Україні. Нам жити десятиріччя, а країні — вічність. І пишемо ми для мирного завтра десятків поколінь.

— Ви торкнулися важливої теми — про історичну правду у воєнно-патріотичній та мемуарній літературі. Так-так — саме про правду, а не правдоподібність, далеку від дійсності, яку ми інколи зустрічаємо в поодиноких творах. Що ви думаєте про творчість молодих письменників, які обрали для своїх книжок тему війни — на якій не були і про яку лише знають із розповідей?

— Я вважаю це закономірним. Якщо молодь хоче по-своєму осмислити війну, значить, вона уболіває за наше сьогодення і за прийдешній день. Покоління сьогоднішніх тридцятилітніх виросло у мирний, повоєнний час. Але близькі їм люди — діди і батьки, матері і сестри — воювали. Якщо молодь пише про війну, значить, визріли її громадянські й політичні виднокола. Але писати треба, не порушуючи життєвої правди.

Коли я працював над своїми творами, доводилось багато згадувати, іноді до найменших подробиць. Труднощі полягали в тому, що не збереглося жодних записів про героїчні будні партизанів. Лише статистичні зведення. Я ж забороняв у роки війни робити будь-які нотатки: тоді це було небезпечно. Виручили фронтові друзі: написав їм безліч листів і одержав цікаві матеріали-спогади, які допомогли мені в роботі. Наша література — це література нової якості. В ній все повинно бути справжнім і вірогідним. За це ми всі відповідаємо.

— Олексію Федоровичу, хотілося б знати вашу думку про силу зброї і слова. Я ось до чого: Лев Толстой, працюючи над романом «Війна і мир», запитував: навіщо мільйони людей вбивають одні одних, коли споконвіку відомо, що це і фізично, і морально погано? На думку письменника, причини подій, що відбуваються в світі, для нас неприступні. Він вважав, що історією керує лише закон приречення (на нього посилалось багато письменників того часу) і психологічний закон, який примушує людину діяти саме так, а не інакше. Тоді що на вашу думку визначає питання війни і миру?

— Відповісти на це запитання означає викласти погляд марксизму. Якщо ж коротко, то варто, мабуть, пригадати слова Алішера Навої, з якими він звернувся до своїх учнів. «Хочете вирощувати троянди — землею будьте».

Стомившись від тяжких років війни, наш народ спромігся відбудувати тисячі зруйнованих міст і сіл, підняти з руїн народне господарство.

Ми прагнемо вирощувати троянди і хліб. Але нас відволікають від цього ті, хто не хоче миру на землі.

Можливо, понад сто років тому спокійніше було покладатися на долю. Але ми знаємо, що в наш час доля миру залежить від сили розуму. І в наших можливостях мир на землі відстояти.

О. Губарєв. Народні месники

ЄВГЕН МІРОШНИЧЕНКО

«ПЕРЕДАЙТЕ МІЙ ПРИВІТ... ДНІПРУ»

Виповнюється 100 років з дня народження пролетарського поета Олексія Гмирьова, пам'яті якого віддають на Миколаївщині особливу шану. Тут споруджено два пам'ятники поетові, обласна бібліотека носить ім'я Олексія Гмирьова.

На рубежі двох століть місто Миколаїв перетворилося на великий промисловий центр. Суднобудівні заводи, морський порт приваблює сотні робітників з Наддніпрянщини, центральних губерній Росії. Одним з них був і Олексій Гмирьов, який приїхав до Миколаєва після смерті батька в пошуках роботи і влаштувався у заводській котельній майстерні учнем слюсаря. Так почалися «університети» поета-борця. «Тут, на заводі, у середовищі робітників, я відразу став дорослим»,— напише він згодом.

У 1902 році юнак знайомиться з ливарником заводу І. А. Чигриним, керівником миколаївського більшовицького підпілля. Миколаївський комітет РСДРП, на чолі якого стояли випробувані ватажки робітничого класу, більшовики Г. І. Петровський, І. А. Чигрин, В. П. Ногін, В. А. Радус-Зенькевич, діяв активно. У місті розповсюджувалася ленінська «Искра», друкувалися прокламації, працювали марксистські гуртки. Маївки, демонстрації, страйки свідчили про зростаючу політичну зрілість українського робітничого класу.

Знайомство з І. А. Чигриним стало поворотною віхою в біографії юного пролетаря. Восени 1903 року О. Гмирьов уже був прийнятий в РСДРП.

У розпал політичних виступів миколаївських робітників влітку 1904 року він брав участь у масових страйках, налагоджував підпільні зв'язки, поширював марксистську літературу. Це був переддень грізних подій першої революції в Росії.

Ось як описував зустріч з Гмирьовим ветеран партії В. Шицевалов: «Це сталося невдовзі після розстрілу царем мирної демонстрації біля Зимового палацу. Ми зібралися з цього приводу на мітинг. Прийшло багато робітників. На трибуну піднявся молодий чоловік. Я відразу звернув увагу на його вродливе обличчя. Воно було то відкрите, добре, то саркастично усміхнене, то суворе, вольове. Говорив він натхненно, з запалом:

— За наказом царя в Петербурзі вбито багато наших братів і сестер, дуже багато робітничих сімей втратили своїх батьків і матерів.

Нет, товарищи! Так дольше жить нельзя!
Лучше смерть, чем жизнь позорная рабов!
Выходите же на улицу, друзья,
Из своих прогнивших домиков-гробов!
Прочь бессилье! Становитеся в ряды,
И вперед, на верх горящих баррикад!
За свободу! Против мрака и нужды!
Тот изменник, кто вернется с них назад.

Цей вірш, почутий з уст самого автора, діяв особливо сильно і переконливо... Він вселяв у нас віру в те, що колись настане торжество добра над злом».

Доля Олексія Гмирьова склалася трагічно. Революційна активність поета-борця так тривожила жандармерію, що про його арешт двічі сповіщали царя Миколу II у щотижневих записках. Остаточний вирок був такий: 6 років і 8 місяців каторжних робіт. Почалися роки поневірянь по в'язницях, етапах і лікарняних палатах. 13 вересня 1912 року більшовицька «Правда» писала: «Рік тому в лікарні херсонської каторжної в'язниці помер від сухот політичний в'язень, колишній робітник миколаївських суднобудівних заводів Олексій Гмирьов. Шість років безперервного ув'язнення позначилися на його юнацькому здоров'ї, внаслідок чого на 24-у році його опустили в могилу... Покійний товариш усі свої страждання душі і заповітні думи виливав у поезію...»

Справді, це було так. Поезія стала для нього єдиною формою самовираження, трибуною, з висоти якої він міг примусити почути крик свого серця.

Як же відбувалося поетичне самовизначення пролетарського борця? Сучасники свідчать, що О. Гмирьов добре знав і любив Пушкіна, Лермонтова, Гоголя, Чехова, Некрасова, проникливо співав російські й українські народні пісні, «Заповіт» Шевченка (він закінчив початкову школу і три класи міського училища). У своїх листах він згадує твори Горького, Серафимовича, Скитальця...

Коло читання, культурні запити професіонального революціонера свідчать про серйозний інтерес О. Гмирьова до української мистецтва й літератури. Типологічні реалії його творчості дають підстави гадати про знайомство пролетарського поета з творами І. Франка. Творчість Каменяра стала відомою російському читачеві у 80-і роки минулого століття, коли з'явилися перші публікації його творів російською мовою. Ці твори активно друкували газета «Одесский вестник» і літературно-громадський щотижневик «Жизнь юга» (Одеса). Лише за кілька місяців 1897 року останній опублікував чотири оповідання великого Каменяра. Слід

зауважити, що на сторінках «Жизни юга» друкувалися і твори М. Горького, В. Короленка, Г. Мачтета — автора вірша «Замучен тяжелой неволей».

1900 року побачила світ збірка поетичних творів І. Франка «Із днів журби», до якої увійшов вірш «У долині село лежить». 1906 року він з'явився у російському перекладі. Створеному Каменярем образові веселого коваля, який скликає людей боротися за кращу долю, кувати «ясну зброю замість пут», дуже близький образ робітника з вірша О. Гмирьова «Кузнец» (1909). У живих, навіть побутових деталях постає перед нами робітник, життя якого — злигодні і скрута:

Я кузнец. Темно встаю
И ложусь не рано.
Целый день кую, кую,
Без похмелья пьяный.

Образ коваля, звичний для ранньої пролетарської поезії, у творчості Гмирьова набуває значення символу. Поет вніс свій штрих у цей узагальнений, інтернаціональний образ, створений революційною лірикою братніх народів.

У поетичній спадщині О. Гмирьова, своєрідному літописі боротьби робітничого класу, яскраво виявилася натура героя-борця, який, знемагаючи в неволі, не втрачає віри у перемогу добра над злом. Поряд з трагічними нотами («Давит грудь мою тяжелая неволя», «Уныние», «Кошмар») у творах поета звучать мужні рядки про свободу, загальне щастя, близьку перемогу революційної справи. Зразками ранньої пролетарської поезії можна назвати такі твори поета, як «Гори, мое сердце...», «Набат», «К счастью», «Я погибну, но вместе со мной не умрут...» Невипадково в радянський час всі вони були покладені на музику.

Олексій Гмирьов — тонкий лірик. «Ми повчимося у людей, як треба любити, боротися за щастя і волю,— писав він нареченій. — Ми пройдемо через ліси, гори і степи... Ех, степи! Широкі, безкраї українські степи! Як я люблю їхню красу і велич!..» У ліричному доробку поета багато творів, у яких, наслідуючи кращі традиції російської та української народнопісенної і класичної поезії (Т. Шевченка, Л. Українки), Гмирьов звертається до опису природи. Образи бурі («Буря»), весняного грому («Весна»), казкової русалки («Русалочка») служать йому чудовим поетичним матеріалом для створення справді народного, революційного мистецтва.

Політична сатира, громадянські мотиви, пейзажна, любовна лірика свідчать про неповторну творчу індивідуальність О. Гмирьова. Молодий революціонер прагнув поширювати своє світосприймання на галузі, які виходили за межі безпосередньої соціальної практики. Його спадщина переконує в тому, що ранню пролетарську поезію не можна уявляти спрощено, як одноманітну творчість, яка мала суто агітаційну мету. У серці молодого борця зберігався скарб величезної любові до всього живого і прекрасного на землі.

«Передайте мій привіт широкому рідному Дніпру»,— писав поет-в'язень 7 травня 1907 року. Йому не вдалося дожити до перемоги соціалістичної революції в Росії. Однак творчість О. Гмирьова, яка стала складовою частиною боротьби за торжество цієї революції і будівництва нової соціалістичної культури, жива. Вона відповідає духовним запитам сучасників, і в цьому її неминуще ідейно-естетичне значення.

Миколаїв

О. Губарев. Тюменський порт

ГЕОРГІЙ ОСТРОВСЬКИЙ

КІЛЬКА ГОДИН НАВЕСНІ

У цьому місяці минає 100 літ від народження Івана Кавалерідзе — талановитого трудівника української радянської культури, який був скульптором, кінорежисером, драматургом, а ще цікавою, неординарною особистістю. Я щасливий, що мав нагоду переконатися в цьому.

..Був березень 1969 року. Ми, п’ятеро працівників Одеської кіностудії, сиділи у невеличкій залі старого приміщення Спілки кінематографістів України, там, де тепер вільно розкинулася площа Жовтневої Революції. Денне світло, що зазирало у вікна, змішувалося з промінням освітлювальних приладів, по підлозі навсібіч зміїлися електрокабелі, а перед знімальною камерою розповідали про незабутні роки своєї молодості ветерани одеського кіно. Незабаром студії мало виповнитися п’ятдесят.

Двадцятого березня ми подзвонили до Івана Петровича Кавалерідзе. Він, автор таких фільмів Одеської студії, як «Злива», «Коліївщина», «Перекоп», обов’язково мав з’явитися на нашому ювілейному екрані. Та старий майстер сказав, що нездужає і приїхати до нашого імпровізованого павільйону не зможе. Напередодні був його вечір у Спілці кінематографістів, мабуть, і це теж забрало сили. Згодом він говорив про той вечір, всміхаючись: «Відспівування влаштували за життя, а я ж іще живий...» Домовилися, що знову зателефонуємо наступного дня.

І от наступного дня чуємо: «Та навіщо це потрібно — дивитися на старого діда? Ну, ну, гаразд, гаразд, приїздіть, добре, можна і зараз, адресу знаєте?» За десять хвилин ми були на місці. У робочому кабінеті Івана Петровича на вікні, за яким було видно стрункий силует Палацу спорту, стояла прозора літрова банка з ясною водою і галузкою верби. Господаря в кімнаті ще не було, та все тут жило його життям. Перед вікном — старий письмовий стіл, вкритий товстим листом щербатого лінолеуму. За цим столом працювали. Тут писали, вирізьблювали, карбували.

Стелажі набиті книгами рясно, як соняшник насінням. Стара потрійна шафа з дерев’яними колонками і стилізованим дерев’яним листям, а на ній погруддя — виліплений Іваном Кавалерідзе портрет Шаляпіна. У цій кімнаті облич Шаляпіна було багато — і побутові фотографії, і фото з «Русалки» з дарчим написом, і невеличка скульптура — Шаляпін у ролі Олоферна, і білосніжна маленька група — паркова лава, наче над річкою, багато повітря й простору, молоді Горький та Шаляпін у задумі, у чеканні ранку. Згодом я дізнався, що автор так і називав свою роботу — «Ти зійди, зійди, сонце краснеє...»

На стінах серед портретів друзів — фотографії його творів, які вже давно живуть своїм власним життям, незалежним від автора. Пам’ятник видатному революціонерові Артему в Слов’яногірську, пам’ятник Тарасові Шевченку в Ромнах, споруджений за ленінським планом монументальної пропаганди у перший рік революції — запорошений сніжком бетонний пагорб, на якому сидить замислений Кобзар.

І так природно минуле у цій кімнаті майстра переходило у майбутнє... Праворуч від письмового столу щось було накрите старою смугастою сорочкою — мабуть, новий витвір сивоголового і веселоокого характерника.

— Що це? — спитав я. Іван Петрович якось непевно махнув рукою, ніби запитання спіткало його зненацька, але потім, повагавшись, відкинув запинало, і на нас глянуло жіноче обличчя, ще нечітке, непроявлене, ніби воно справді виринало з майбутнього.

— Це «Маруся»,— неголосно, ніби боячись сполохнути свою ненароджену ро-

боту, сказав Іван Петрович.— Вона ще у воску...

Раптом весняним промінчиком з'явилася на порозі маленька Сашка — батьки її зайняті на роботі, і вона цілий день хазяйнує у діда. Та побачивши незнайомих гостей, що понаставляли в кімнаті якісь чудернацькі лампи, повитягували довгі товсті шнури, розгубилася.

— Заходь,— підбадьорював сивий дід,— скажи дядькам, як тебе звати...

Та юне майбутнє дивилося на нас зацікавлено, спідлоба і усміхнено мовчало. Тільки коли дід спитав: «Ану покажи, де Олеко Дундич», вона рвучко показала пальчиком на фотографію і, застидавшись, покинула нас. На фотографії був пам'ятник, який існував у зáдумі, в макеті — спрямована гостро вгору, по діагоналі, скеля і, як продовження пориву, здиблений у небо кінь, а на ньому легендарний герой громадянської війни Дундич, що підвівся у стременах і простягнув шаблю. Шабля, піднесена високо, як прапор, вінчала собою переможний зліт.

— Хотілося зробити не ще один бюстик,— Іван Петрович уважно придивлявся, як ми сприймаємо його слова,— хотілося передати революційну полум'яність, передати рух у зупиненій миті...

Проникаючись настроями цих могутніх композицій, я згадував перші фільми І. Кавалерідзе, поставлені ним на Одеській кінофабриці, які відразу ж засвідчили, що в радянський кінематограф прийшов ще один самобутній майстер. У «Зливі» (1929) режисер, сценарист і художник І. Кавалерідзе разом з оператором О. Калюжним використав для кінематографічної виразності прийоми скульптури.

— Це, мабуть, перший випадок у кіно,— посміхнувся Іван Петрович,— коли режисер і оператор складали з акторів скульптурні композиції та оживляли їх. Ми прагнули, аби світло працювало, як різець скульптора...

«Коліївщина» зміцнила риси творчої своєрідності його стилю — обидві картини були монументально трагедійні, дія проходила у велично уповільненому темпі, виразно відчувався життєдайний зв'язок з народною творчістю.

— «Коліївщина» — то був справжній музей українських акторів, — пожартував І. Кавалерідзе.

І справді — І. Мар'яненко, О. Сердюк, Д. Антонович, Ф. Радчук, П. Нятко, М. Надемський, М. Крушельницький... І давній друг І. Кавалерідзе по роботі в українських самодіяльних театрах, якого він привів у кінематограф і зняв у першій кіноролі, артист з народу, роменський пічник С. Шкурат. І актор Одеського театру Жовтневої революції, нині народний артист УРСР І. Твердохліб, що розкрився у фільмах І. Кавалерідзе зовсім по-новому — у проникливому ліризмі, у романтичній героїці.

Саме героя І. Твердохліба у фільмі «Перекоп» (1930) нагадала мені невеличка скульптура, що стояла біля стіни. Я уявив її десь серед херсонських степів, збільшену, у бронзі та граніті. Немолодий селянин, підперезаний, в акуратно застебнутій шинелі, спокійно, по-хазяйському стоїть на землі.

— Наче перед сівбою вийшов у поле,— розповідав про цю людину Іван Петрович.— Не військовий він чоловік, і воювати не збирався, а стоїть і розмірковує: як брати Перекоп. Адже Перекоп штурмували не тільки технікою. Брали розумом, кмітливістю...

Іван Петрович Кавалерідзе того дня був такий, як і на відомих фотокартках — тільки більш стомлений. Та коли заговорив про свої твори-роздуми, коли почав, легко піднімаючись на стілець, знімати скульптури з шаф і ставити їх на щербатий лінолеум столу, чомусь подумалося, що сивину можна порівняти зі снігом, а можна — і з яблуневим цвітом...

— Поет, коли створює вірші,— всміхнувся Іван Петрович,— мимрить уголос ще не написані рядки, а це — мої, скульптора, думки вголос...

Ось кілька з них.

«Летять журавлі». Людина, по якій важким ціпом пройшла війна, людина потрощена, покручена, різана-перерізана, з костуром, нічого, здається, не лишилося від людини, а вона дивиться напівсліпими очима в небо, де тремтить журавлиний ключ, бо — жива, доки живий її дух.

«Вірність». На могильній плиті сидить собака, звісивши голову. Сумний ліризм цього роздуму був гранично ясний. Автор пояснив:

— Це зроблено з оргскла. Абсолютно ні на що не схожа фактура. Я її обпалюю, нагріваю, ліплю. Може зберігатися тисячоліття! Легке, ось візьміть до рук. Тільки як робити монументальне щось — ще не зрозуміло...

«Бунт». Відразу згадуються скіфські баби — подекуди оброблено, а подекуди камінь лишився незайманий, і така ж природна міць і сила. Жінка з довбнею у руках підводиться, випростується, гнів на її обличчі намічено лише кількома рисами, наче на дитячому ліпленні.

— А це бунт проти колоніального гніту — народ, який піднімається проти іноземних поневолювачів. І скине кайдани імперіалізму! — вигукнув Іван Петрович.

Скульптури реалістичні й умовні. З чітко проробленими деталями та з навмисне необробленими поверхнями. З дерева та з обпаленого оргскла. Скульптури, розраховані на загальний огляд, та скульптури-начерки, скульптури-пошуки... А над ними — портрет одного з учителів, відомого російського скульптора Н. Аронсона, у паризькій майстерні якого 1910—1911 року вчився Кавалерідзе (про це він згадував свого часу на сторінках «Вітчизни» у мемуарах).

Іван Петрович оповідає про дні, коли до Аронсона приходили в гості російські політемігранти. Один з них позував скульптору на його прохання. Точилися жваві розмови. А через роки за цими портретами Кавалерідзе пізнав серед своїх паризьких знайомих і Луначарського, і Леніна, чиє високе чоло висікав з мармуру Аронсон. ...Уже після зустрічі з Іваном Петровичем, повернувшись до Одеси, я знайшов у статті А. В. Луначарського «Штрихи» такі рядки: «Аронсонівський Ленін — образ глибоко хвилюючий, незвичайно ефектний, інтенсивний.

Це справді втілення революційного ленінізму».

Добре, як виявилося в розмові, запам'ятав Кавалерідзе Одеську кінофабрику 1928—1932 років. Тільник директора тоді весь час мелькав у цехах, павільйонах, на знімальних майданчиках.

— Так, тільник,— повторив Іван Петрович,— директор був колишній моряк, Нечеса Павло Федорович, людина досвідчена у військових справах, студією керував мудро і сміливо.

Якось одна група знімала зиму під Москвою. Почав танути сніг. Група попросила в директора дозволу наздоганяти сніг в Архангельську. А директор відповів: «Снігову натуру замінити хорошою грою акторів».

— Правильне рішення! — сміявся Іван Петрович.— І з повним знанням справжньої специфіки кіно: мистецтво має бути мистецтвом! Адже сценарій — це канва, на якій можуть потім знайти собі місце інші речі. Наприклад, сни, які ще нікому не наснилися. Але директор любив ризикувати: «Не буде картини — буде режисер, це варто п'ятдесяти тисяч». Так народжувалася не одна з перших радянських картин. Так народилася і моя «Злива».

Іван Петрович згадував Одесу, де був не тільки кінорежисером, а й депутатом міської Ради, з однаковим захопленням розповідав і про давні фільми, і про майбутні скульптури. А на робочому столі чекали його рук аркуші спогадів про кінематограф, якому віддав половину життя, ще не дописана п'єса та макет пам'ятника, ескіз: на камені лаконічними штрихами вирізьблене обличчя Ярослава Мудрого. Не стилізація під старовину, а прагнення передати фактуру, манеру, дух старовини з погляду сучасної людини.

— У натуральну величину,— сказав майстер,— його буде встановлено у Софії Київській.

Запам'ятався характерний рух, який майстер часто робив у розмові, підкреслюючи думку: відставленим великим пальцем правиці наче знімав зі скульптури зайве або клав новий мазок глини.

...Рівно через три місяці — 22 червня 1969 року — вісімдесятидвохрічному майстру було присвоєно звання народного артиста УРСР.

Одеса

ФЕДІР КОРНІЄВСЬКИЙ,
геолог

АЛТАЙСЬКИЙ ОРЕЛ

Йшов я тайгою гірського Алтаю з важким рюкзаком за плечима. Зупинився в передгір'ї трохи перепочити. Сів на рюкзак, поклав біля себе гвинтівку й планшетку. Видихнув з полегкістю, роззирнувся — і завмер.

На високій скелі сидів величезний гірський орел. Він не бачив мене, бо пильно за чимось стежив. Я теж перевів погляд униз і все зрозумів. Орел спостерігав лисицю. Руда нишпорила біля підніжжя скелі, крутилась, як дзига, щось винюхувала, хапала. Потім знову швидко водила носом по траві і кидалася на здобич. Вона, мабуть, натрапила на нору мишей-полівок і нещадно з ними розправлялася.

Я задивився на невгамовну лисицю, потім перевів погляд на орла. Так і стежили: я — за орлом і лисицею, орел — за лисицею. А лисиця крутилася, нікого навкруг не помічала. Нарешті, відчувши біду, підвела голову, застигла. Але знову занурила писок у густу, буйну тут, біля річки Тігієрек, траву.

А ця гірська річка така бурхлива, що клекіт її притлумлює всі звуки. Стрімка вода билась об круті скелясті береги, падала вниз, пінилася, кипіла. Прямовисні скелясті береги стримували Тігієрек, що ніс талі води вічних снігів гори Разработної. Вода прагнула вирватись із полону, змітала на своєму шляху все, що заважало її стрімкій течії. Гуркіт річки нагадував канонаду.

Це шумовиння ніби приспало лисицю. Вона забула про небезпеку, вся віддалася полюванню.

Чому не нападав орел? Гадаю, він очікував, коли лисиця наблизиться до відкритого місця, до зони досягнення здобичі. І тоді її не порятують хащі. Нарешті орел змахнув крилами, каменем зірвався зі скелі, ковзнув над землею і шугонув на лисицю. Тільки зблиснули білі плями на хвості й крилах, і я зрозумів, що це молодий беркут. Як тінь, виник він перед рудою, і вона побачила в останню мить широко розгорнуті двометрові крила над головою. Та орел припустився помилки. Він не затис пащу лисиці — і гострі зуби рудої миттю зімкнулися на згині крила. Від болю орел стис пазурі. Лисиця випустила крило і, звиваючись, як змія, спробувала вирватися. Мабуть, досі молодий орел впольовував лише ховрахів, пищух, іншу дрібноту. Такої хватки було досить, щоб умить покінчити з ними. А лисиця... Вона знову розкрила закривавлену пащу, та орел однією з лап, мов кліщами, затис її. Піднявся й опустився гачкуватий дзьоб, і лисиця вмить позбулася своїх очей. Орел перехопив лапу лисиці, і пазурі сягнули серця рудої. Лисиця билася в останніх конвульсіях, і тільки тепер орел відчув біль у зламаному крилі. Один, другий змах широких крил, але він не злетів. Орел торкнувся дзьобом рани, ще раз спробував злетіти. Не випускаючи мертвої лисиці, він крутився на місці. Ліве, здорове крило підкидало його вгору, а праве тільки збивало верхівки трави, провисало. Орел відтягнув лисицю на кілька метрів убік, поклав на

пагорбок і заходився коло хворого крила. Він перебирав дзьобом злипле від крові пір'я, обережно торкався зміщених кісток і хрипко, тонко клекотів. Колись на такий звук прилітали батько-орел та орлиця-мати і відганяли від гнізда непроханих гостей. А зараз він був сам і безпорадний, як юне пташеня.

Зрозумівши, що орел поранений і, можливо, приречений, я підхопився зі свого рюкзака і помчав на місце запеклої сутички. Побачивши мене, орел прийняв бойову позу. Він широко розкрив дзьоба і зашипів, розправляючи здорове крило. Очі хижака світилися недобрим вогнем, а пазурі ще міцніше стискали мертву лисицю. Я зняв з себе накидку-енцефалітку і спробував накрити орла. Та з якого боку я не підступав, хижак зустрічав мене клацанням, шипінням, ударами здорового крила. Проте я влучно кинув накидку і приборкав величезні крила. На моє щастя, орел не випускав своєї жертви. Вже десь під вечір я доставив у наш геологічний табір орла та лисицю.

Геологи зустріли птаха співчутливо, зібрали ліки, виділили спеціальний санітарний намет і всім табором заходилися лікувати володаря алтайських гір. Поранене крило скріпили шиною, лишили орлові їжу. Через віконце по черзі спостерігали свого пацієнта. Він забився в куток палатки, сидів нерухомо, їжі не брав і не пив води.

Ми назвали полоненого Цар Борис. Пити він почав наступного дня, а їжею нехтував довго. Ми відловлювали для орла ховрашків, він почав їсти і поступово звик до нас. Згодом Цар Борис на добро відповів добром, не приймав загрозливих поз, вільно ходив табором. Але з нашої території нікуди не йшов. Хоч як дивно, орел здружився з нашою вівчаркою Димкою і став повноправним членом експедиції.

Непомітно минали дні, змінювалися місця стоянок, орел скрізь був з нами. Крило зрослося, але шини ми не знімали. І ось настав час, коли ми мали вертатися на базу в місто Змііногорськ. Одностайно вирішили випустити орла на волю. Ще раз переконалися, що крило зрослося, і зняли шину. Орел відійшов на околицю табору, і враз ми побачили його високо в небі. Ми всі змахнули руками, прощаючись з бранцем. А він робив коло за колом, демонструючи нам фігури вищого пілотажу і нарешті... сів посеред табору! Він поважно підходив до кожного з нас, отримував гостинці, клекотів щось своєю орлиною мовою і... пішов ночувати до своєї палатки.

Вранці на машині-всюдиході ми поїхали на польовий аеродром. Наш улюбленець Цар Борис летів за нами, а коли ми зупинилися посеред льотного поля, він теж приземлився поблизу. Гуркіт вертольота налякав його, він стрімко злетів у небо. Та коли вертоліт стих і ми почали завантажуватись, орел знову опустився біля нас. Потім геологи один за одним підходили до свого пернатого друга, давали останні гостинці і навіть гладили його — він і це дозволяв, ми були своїми.

Сідали ми у вертоліт з почуттям якоїсь втрати, провини. Тільки-но піднялись у повітря, всі втупилися в ілюмінатори. Цар Борис летів поруч, летів довго-довго, потім зменшив швидкість, зробив коло, ніби прощаючись, піднявся ще вище і повернув назад, у свою гірську стихію.

Геологи рідко плачуть, але тоді всі ми сором'язливо відвернулися один від одного...

О. Губарєв. Зварники

ФЕЛІКС КРИВІН

ІЗ ЦИКЛУ «ОПОВІДАННЯ, КАЗКИ, ІНСТРУКЦІЇ»

СИДОРКІН ТА ІНШІ

Поет Сидоркін, перебуваючи інкогніто серед читачів, провів анкетування, щоб з'ясувати своє місце в літературі. Він роздав читачам папірці з прізвищами: Пушкін, Лермонтов, Сидоркін, Єсенін, Маяковський — і запропонував зайве викреслити.

Усі викреслили Сидоркіна.

Це було неймовірно. Читачі наче змовилися. Проте вони не змовлялися, вони навіть не були знайомі один з одним. І при тому — усі! — викреслили Сидоркіна.

Махнувши рукою на класичне минуле нашої літератури, Сидоркін склав новий список: Вознесенський, Євтушенко, Рождественський, Сидоркін, Микола Дорізо. І знову всі закреслили Сидоркіна.

Тоді Сидоркін вирішив збільшити список. Цього разу читачам було запропоновано: Пушкін, Лермонтов, Сидоркін, Тютькін, Рождественський, Микола Дорізо. Одне зайве прізвище треба було закреслити.

На цей раз читацькі думки розійшлися. Одна третина з настирністю, вартою кращого застосування, продовжувала вважати зайвим Сидоркіна. Проте дві третини викреслили Тютькіна, прізвище якого здалося їм менш милозвучним.

Тепер Сидоркін мав усі підстави написати: «У проведеній серед читачів анкеті майже сімдесят відсотків опитаних серед найулюбленіших своїх поетів назвали такі імена: Пушкін, Лермонтов, Маяковський, Сидоркін та інші».

ДИРЕКТОР РЕСТОРАНУ

— Алло! Це ресторан? Це директор ресторану?

Треба було просто відповісти: «Ви помилилися номером». Але хотілося хоч трохи побути директором ресторану.

— Так, це я. Директор.

— Товаришу директор, з вами говорить прокурор.

Не встиг стати на посаду — і вже прокурор. От що значить бути директором ресторану!

— Я вас слухаю, товаришу прокурор.

— Ні, це я вас слухаю. Чим ви годуєте людей? Ви хоч самі те куштували? А порції? У вас ресторан чи дитсадок? Хіба це порції для дорослої людини? Ціни дорослі, а порції дитячі.

— Я займуся цим особисто, товаришу прокурор.

— Та вже ж займіться особисто, а то особисто відповідатимете. І здачу не забувайте давати. У вас злодії чи чесні працівники?

— Я точно не знаю... Я тут недавно, товаришу прокурор.

— Ну, добре, поки що працюйте.

На другому кінці поклали трубку. І на цьому поклали.

Директор ресторану не злякався, бо він не був директором ресторану. Він навіть зрадів: як він розіграв прокурора! Прокурор прийняв його за директора ресторану. За справжнього директора ресторану!

І прокурор на другому кінці провода також тріумфував. От так директор! Повірив, що з ним говорить прокурор! Як же не повірити, що з тобою говорить прокурор, коли працюєш директором ресторану!

ПРОБЛЕМИ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Коли вирубали ліс, зникла колишня дрімучість і найбільш дикі потроху цивілізувалися. Облишили звичку косувати очима і клацати зубами один на одного, бо кожний був тепер на видноті, ніде від народу не сховаєшся.

Змінився і спосіб життя. Замість того щоб

гасати, висолопивши язика, кожний культурно заробляє собі на прожиток. Вовк, скажімо, трусить шишки з дерев, заєць випасає вівці, а білка саджає капусту. А потім уся ця продукція надходить до магазину, де кожний купує те, що йому потрібно. Вовк — м'ясо, заєць — капусту, а білка — соснову шишечку.

Замість того щоб зайця за горло брати, вовк культурненько так до нього підійде: «Ви останній?» — «За мною ховрашок займав».— «Вибачте, отож я буду за ховрашком».

Черга зближує. Навіть ті, котрі живуть взагалі порізно, у черзі, як рідні, туляться один до одного. І нервову систему черга зміцнює: хто вистоїть у ній — вистоїть у будь-якому випробуванні.

Постоїш в одному магазині — побіжиш у другий, аби встигнути до закриття. Постоїш — побіжиш, постоїш — побіжиш... Дикого звіра ноги годують, але, виявляється, вони годують і цивілізованого...

Отут уже незрозуміло: чому так? Раніше, коли кожний сам собі добував їжу, це позбавляло від необхідності ходити на роботу. Потім, коли стали ходити на роботу, зникла необхідність добувати їжу. А якщо і працювати, і добувати. Цілий день працювати, а потім бігати добувати...

І ніде від цих проблем не подінешся: лісу немає.

ГРОМАДСЬКА ДУМКА

Як відомо, громадська думка складається з безлічі особистих. Думка Моськи лягає поряд з думкою Слона, думка Удава — поряд з думкою Кролика.

А ось і Муравка — сопе, крекче, згинаючись під ношею: сама маленька, а думка у неї он яка велика. З такою думкою в жоден громадський транспорт не пускають і в таксі не беруть.

— Куди це ти, Муравко? — виткнувся з-поза куща знайомий Жук.

— Хіба не бачиш? Особисту думку несу. Щоб з неї громадську склали.

Одною лапкою втирає піт, а другою притримує думку, аби хтось не спокусився.

— Здуріла на старості літ! Щоб своє особисте та до спільної купи!

— Яка ж то купа? То громадська думка...

— Запам'ятай ти, громадська діячко! — урочисто проголосив Жук.— Громадську думку не складають, а ділять. Беруть найбільшу думку. Скажімо, Слона. І ділять на всіх, щоб усі її дотримувалися. У Слона, знаєш, яка думка? Однієї його думки на цілий ліс вистачить.

І сховався за кущем. А вже звідти, з-поза куща, крикнув:

— Хоча не можна не вітати думку Моськи поряд з думкою Слона і думку Удава поряд з думкою Кролика.

Це він висловлював громадську думку. Аби своя була ціліша.

ІНСТРУКЦІЯ ДЛЯ ТИХ, ХТО ПЕРЕГИНАЄ ПАЛИЦЮ

Перегинати палицю — справа серйозна, головне тут — не наламати дров. Хоча й дрова — діло добре. Особливо в осінньо-зимовий період.

Однак знати міру треба в будь-який період. А то наперегинаємо, наламаємо, дивись — ні перегинати, ні ламати не буде чого.

І що тоді залишається? Хіба що ті палиці, які ми — пам'ятаєте? — стромляли в колеса.

Багато ми їх настромляли. Якщо всі ці палиці повитягати з коліс та повтикати в землю, то можна відновити цілий ліс, вирубаний за останнє півстоліття.

А якщо всі ці палиці та почати перегинати, які справи можна вершити!

От тільки проблема: як тоді бути з колесами? Адже треба і в колеса стромляти палиці, і перегинати.

Усе слід врахувати, про все потурбуватися. І про те, щоб стромляти палиці в колеса, і про те, щоб перегинати їх, але так, аби не наламати дров, і про те, щоб і дров наламати — стільки, скільки їх потрібно в осінньо-зимовий період.

Важить іще одне: в який бік палицю перегинати. Це вчора ми перегинали кінцями досередини, а сьогодні ми перегинаємо кінцями назовні.

Ужгород

ПАРОДІЇ

ІГОР ГАВРИЛЮК

ТВОЇМ ІМЕНЕМ

Поле звіробою,
свист над головою,
шум лункий прибою —
все назву тобою...

В. Коломієць,
«Твоїм іменем».

Камбалу у морі,
тихий писк в коморі,
свист над головою —
все назву тобою.

Гороб'я у стрісі,
мухомора в лісі,
шум лункий прибою —
все назву тобою.

Жабу у болоті,
когута на плоті,
поле звіробою —
все назву тобою.

Можу ще назвати
лепеху, блавати...
Дав би бог згадати:
як же тебе звати?

МИКОЛА ПЕТРОСЮК

ЧЕРСТВЕННІ ДУШІ

Подав рукопис у видавництво. Чекаю тиждень, другий, третій. Ні гу-гу. Треба, думаю, йти та трішки нерви там видавцям полоскотати. Бо там народ такий, що як не нагадаєш про себе, в рукописі й миші кубло зів'ють. Суцільні бюрократи і черственні душі! Отож стукаю у двері головного редактора.

— Рукопис,— кажу,— подав. Що будемо робити?

Я знаю, що він зараз буде мимрити: що інші й по п'ять років чекають, що у видавництві тих рукописів хоч греблю гати, що...

Дріботить пальцями по столу, у папери очі втупив.

— Ось,— каже,— в план ваш роман внесли.

Знаю я ті перспективні плани. Поки до тебе черга дійде — лисим станеш.

— А коли ж той роман світ побачить? — тримаю себе в руках.

— Наступного року.

— Як?! — аж підстрибнув я, хапаючись за серце.

— А отак,— байдуже плямкає губами бюрократ,— видамо масовим тиражем, на хорошому папері, постараємось і художнє оформлення дати гідне...

Ну, він таки далеко заїхав. Треба його культурно охолодити. Улесливо питаю:

— А бодай на рік відкласти не можна? Згоден, врешті, й на два...

Але той уже заарканив мене, мов щуку на блешню.

— Ні, ні, тема у вас надто актуальна... Про красиву любов, про міцну сім'ю — дуже потрібне чтиво нашій молоді... Нині, самі знаєте, більшість митців беруть на приціл виробничі стосунки, конфлікти...

Оце влип! Уже й сорочка змокріла.

— Я,— бідкаюсь,— може, кожною клітиночкою свого життя те пережив! Може, я двадцять років той роман писав! Може, навмисне не поспішав до видавництва!

— От, от,— блимає своїми окулярами впертий віслюк,— воно й вийшло у вас, можна сказати, глибоко, оригінально, епохально... Ми його одразу — в план.

— Але ж ви за своїми планами та графіками живої людини не бачите, у її становище не бажаєте увійти! Даруйте, але я на вас скаржитися буду. Директору.

І я міцно потяг до себе двері, які треба було штовхати вперед.

Керівник уважно вислухав мене і замість того, щоб зарадити скруті, каже:

— Ви, певне, стомилися. Може, поклопотатися, щоб у Літфонді вишкрябали вам путівку до санаторію?..

Де тільки людей цих вишукують та у видавничі крісла садовлять? У них не шкіра, а панцир!

— Я,— кажу,— піду вище. Я на вас таки управу знайду!

А вище розвели руками.

— Ми,— викручуються,— видавничих планів не складаємо і твору вашого геніального не читали. Так що їм там, на місці, видніше...

І коло замкнулося. Черственний бюрократизм опинився зверху. І все через те, що твір — про красиву любов і міцну сім'ю.

А мої ж соколята всього через рік, один лише рік! — і від першої, і від другої, як ластівочки з гніздечка, гай-гай на свій хліб... Але ні, бач, доведеться через тих бюрократів платити аліменти з гонорару!

СЕРГІЙ КОВАЛЬ

ДОЗВОЛЬТЕ ПІДКАЗАТИ

Стоять на узбережжі сосни...
А попід соснами дівчата —
Ставна з них кожна, як свіча,
І не беруся відгадати,
Хто сосна з них, а хто — дівча...

Станіслав Зінчук, зб. «Райдуга снопа».

Ми не беремось вас повчати
Без планів, рефератів, тез...
Але дозвольте підказати:
Котрі в купальниках — дівчата,
А сосни — ті, які вже без...

ТУР КАРИКАТУР

Мал. В. Тарана

БОРИС СТАРЧЕВСЬКИЙ

КУДИ ВІД СЕБЕ УТЕКТИ?

Я так щодня жадав од суєти
Життя втекти...

Побудь зі мною, самото,
Порозкошуєм щастям-горем
Або хоч мовчки поговорим —
Так, щоб не знав про це ніхто...

Мені в юрмі, як у печалі,
Стає самотніше дедалі...

Побудь зі мною, самото.
Іду знічев'я, без потреби.
А все-таки
не без мети,—
Уже й подумую:
незле би
Від себе в лісі утекти.

Іван Гнатюк, зб. «Осіння блискавка».

Не знаю, вам як, а мені
Серед людей не так, як людям:
Я почуваюсь поміж них
До міста загнаним верблюдом.
Ото хіба різниця в тім,
Що не в піски — до лісу тягне,
Без свідків щоб зайнятись тим,
Чого душа самітна прагне.
І от я в лісі. Кинув геть
Усе, що зветься суєтою,
Й тепер наповнений ущерть
Самою тільки самотою.
Смакую слово сам на сам
І риму сам на сам шукаю,
Що захотів, те написав
І сам написане читаю.
З собою мовчки говорю,
Доходжу сам з собою згоди —
Й самі шедеври лиш творю
Серед прихильної природи.
І все гаразд було б — але...
Я сам собі став набридати...
Отож подумую: незле б
Іще й від себе дьору дати!

ВОЛОДИМИР СУБОТА

ПРОГРЕСИВНА КАДРА

У залі сиділо чоловік сорок. Свою думку про Петрушенка висловило вже чимало бажаючих. Зрештою, не витримав і бригадир Нитка:

— Пристрасть муляра Петрушенка до чарки не витримує ніякої критики. Але дамо йому ще одну можливість перебудуватися. Останню! Якщо підведе, нехай не ображається.

А другого дня Нитку викликав виконроб.

— Ви найактивніше боретеся з пияцтвом. За цю роботу наше БУ хвалили в тресті. І знаєш, просять провести ще одні збори. Бо зривається план виконання заходів. Не хвилюйся. Питання нескладне — боротьба з бракоробством.

Після зміни бригада неохоче зібралася у пересувному вагончику. Довго всідалися. Нервово поглядали на годинники. Як годиться, обрали президію, визначили регламент. Першою на виступ зголосилася штукатур Протасова.

— На жаль, товариші, у нас не перевелися бракороби. Цей рецидив доперебудовної легковажності шкодить репутації колективу, заважає здавати об'єкти на «відмінно», одержувати премії. А у всьому винен бракороб Петрушенко. Працює за принципом «хіп-хап». Я пропоную пропісочити бракороба у нашій сатиричній газеті.

У вагончику ліс рук.

— Хвалю за оперативність,— переглянувши протокол зборів, сказав голова профкому Троянський.— Наступного тижня засідатиме в тресті комісія по боротьбі з розкрадачами соцвласності. Допоможіть. Пришліть вашого Петрушенка!

На засідання комісії Петрушенка доставили вчасно. І відразу — в кабінет.

— Ми перебудовуємося дуже серйозно,— саме виступав начальник відділу кадрів.— Є заходи, плани, графіки рейдів... Крадіїв ловимо, караємо, перевиховуємо. Один з них перед вами,— і кадровик тицьнув пальцем у Петрушенка.— Неодноразово затримувався... Багаторазово попереджався... Враховуючи щиросерде його розкаяння... Петрушенко, ти каєшся?

Той щось мугикнув під ніс.

— Бачте, слізно просить. Враховуючи це, пропоную надати Петрушенку можливість перебудуватися. Останню!

Новий керуючий трестом пополотнів від гніву. Такої безпринципності він ще не бачив.

— Ви що? В лібералізм граєтесь? Розвели тут... Цього п'яницю, бракороба і крадія треба гнати поганою мітлою! З записом у трудову книжку! Щоб і десятому заказав.

Голова комісії тихесенько сіпнув керуючого за рукав і ледь не прилип до вуха.

— Стривайте, Йосипе Олексійовичу. Вигнати можна, але з ким боротимемось? Ніякий перевіряючий не повірить, буцімто в нас уже немає випивох, бракоробів і крадіїв. А Петрушенко — кадра перевірена й надійна, проти перебудови не заперечує...

Харків

МІКРОДІАЛОГИ

●

У дятла якось запитали, чи не болить у нього від постійного довбання голова.

— А хіба що, дасте, може, лікарняний листок?

●

— Як ти ставишся до того, що тебе називають кораблем пустелі? — запитали верблюда.

— Точнісінько так, як поставився б корабель, якби його назвали верблюдом моря,— сплюнув верблюд.

●

— Мухо, чому з тебе так часто роблять слона?

— Колись було слонів як мух, отож сподіваються, мабуть, у такий спосіб відновити поголів'я...

ВАСИЛЬ БАБІЙ,
Богородчани на Івано-Франківщині

ПОЧІМ БОЛЯЧКА

Дві подруги зустрілися на тролейбусній зупинці.

— Ти куди?

— В лікарню.

— А я звідти,— зітхнула.— Вже набридло ходити. Не проб'єш. У мене ось тут коле, тут щемить, тут свербить, а тут ниє,— обтикала вказівним пальцем свою струнку фігуру.— А їм хоч би що. Подавай аналіз крові, а в ній, кажуть, нічого немає — чиста, як сльоза...

— Ти робиш таку ж дурницю, як і я спочатку,— перебиває подруга.— Нічогісінько не знаходили. Я з лайкою до головного лікаря, у міський відділ охорони здоров'я — не допомогло. Чиста кров, твердять, та й усе. То я потім дала лаборанту десятку — і все знайшли: і гемоглобін, і лейкоцити, і ще якусь плазму...

МИКОЛА ХУДАН

КОНКУРС ДУМОК

Який прекрасний місяць, коли є місце під сонцем!

На своєму стояв би, якби не хотілося іти вперед.

Першою жертвою моди найчастіше стає зарплатня.

За себе не відповідав навіть по телефону.

Сіяв добре й вічне, але нерозумне.

Леонід СУХОРУКОВ

ПОШТОВИЙ СНАРЯД «ЗЕНІТКИ»

«Шановна редакціє! Я вже вісім років складаю вірші, які мені подобаються, але досі їх ще ніхто, крім мене самої, не читав. Опублікуйте, це буде для мене найбільшим щастям».

Людмила Х-ва,
селище Боярка

Навіщо? Ви й так щаслива — маєте свого читача...

ОТАКА ІСТОРІЯ

«Я — майбутній історик, тож добре знаю, кого в усі часи увінчували лаврами, але, як реаліст, знаю також, що моя повість аніскілечки не гірша».

С. Н.

Як майбутній історик, ви, може, й маєте рацію, але як реаліст — помиляєтеся. А позаяк на помилках вчаться, то й ви краще вчіть історію.

МИ ЗБОКУ

«Вірячи, що правда буде на моєму боці, надсилаю вам свою поему, хоч знаю відповідь: мовляв, і сіре, і недосконале, і не має жодного стосунку до літератури...»

Ф. С., *Дніпропетровска обл.*

Ваша правда! І ми також на вашому боці.

СПОДІВАЙМОСЯ!

Вона плivла,
А я дивився.
Очей не міг я відвести.
Така мала!
Та я влюбився.
Пишу з Волині їй листи.
Але вона чогось не пише,
Не йдуть листи із далини...

К-ла, *м. Камінь-Каширський*

Змушені повідомити, що перлюстрацією приватної кореспонденції не займаємося і листів ваших не реєструватимем — надсилайте відразу їй. Підросте мала, піде в школу — прочитає і, може, відпише.

ЗУСТРІЧІ БЕЗ ПРОЩАНЬ

Не пам'ятаю, чи запитував я в Олександра Губарєва про Альберта Міфтахутдінова. Цілком можливо, що вони зустрічалися; може бути, що Олександр читав Альбертові книжки. Міфтахутдінов — магаданський письменник, який свого часу закінчив Київський держуніверситет. Отож могли зустрітися і в Києві, і в Магадані. Отож цілком ймовірно, що Олександр міг читати оці рядки Альберта:

«У кожного жителя Півночі, хто поважає себе, на стіні висить карта. Тому що шляхи звичайно починаються з погляду на карту, потім з вивчення її. Далі приходить думка відмітити свій маршрут, подивитися, як ти далеко пішов від дитинства, від якоїсь точки, скажімо, від материнського дому, який пахне свіжим хлібом і парним молоком.

З кожним роком життя карта усе більше покривається сіткою ліній, нанесених власноручно. Червоні прямі — твої авіатраси. Чорні лінії — нартові путі. Пунктир — піші маршрути. Голубі хвилясті — дороги морем і ріками. І все це не заради туристської гордості,— все це віхи твоєї роботи...»

Олександр Губарєв не житель Півночі, не турист, та в нього, як і у Міфтахутдінова, теж висить карта з червоними стрілками, які снопом розбігаються від позначки «Київ».

Він киянин, художник. Та йому може позаздрити не один мандрівник, не один турист. Небагато знайдеться, либонь, на Україні таких художників, аби стільки їздили, стільки бачили, стільки робіт привезли з подорожей. І, якщо згадати наведені вище слова магаданського письменника, це все не заради туристської гордості, все це віхи його роботи. Звідки це все у нього: такий нестримний потяг до мандрів, до ненаситної жаги більше бачити, більше зустрічатись, більше дивуватись? Глядач, побувавши на його виставці, має щасливу нагоду разом з ним пуститися у будь-яку подорож, подивитися на краєвиди, людей. Куди б ви хотіли? Загадувати можна куди завгодно — здається, у нашій країні вже нема таких місць, які б не бачили цього жвавого, допитливого чоловіка з етюдником при боці: Шушенське і Ульяновськ, Молдавія і Сахалін, Вірменія і Соловки, Магадан і Карелія, Карпати і Діксон, Комсомольськ-на-Амурі і Казахстан, Грузія і Тува...

Гурман від подорожей, вірю, буде втішений бачити таке розмаїття географічних місць, перенесене на картон, на лінолеум, на полотно.

Думаю, що коли вже ми почали розмову зі слів магаданського письменника, з розмови про Північ,— треба гайнути для початку на Діксон, на береги річки Об, в інші сибірські місця, які так ваблять і кличуть до себе не одне покоління молодих. Місця Сибіру, які дорогі нам ще й тим, що там побував В. І. Ленін.

І не треба називати його робіт — ви й самі доберете що й до чого, самі відчуєте суворе й казкове дихання Півночі, помилуєтесь стриманими, а від того іще привабливішими кольорами, пейзажами цих далеких, але таких близьких серцю нашому країв.

Але треба таки розповісти, як Олександр Губарєв ішов до них — своїх мандрівок і робіт. Він любить пожартувати з цього приводу: каже, що пристрасть до мандрівок у нього в крові — мати ж з Полтавщини, а звідти, як відомо, і мандрівний наш філософ Сковорода...

Потяг до мандрів у нього з тих років, коли не тільки полюбляв, лишившись наодинці, замальовувати бачене, а як і кожен хлопчак у ті часи, захоплювався читанням книжок. газет про папанінців, Діксон, трагедію «Челюскіна», зведення Ігарки, фантастичного Комсомольська-на-Амурі. Отож роботи про Північ, про Сибір він вимріяв собі іще з дитинства...

О. Губарєв. Тил — фронту

А потім, у вісім літ, його несподівано спостигло каліцтво: вибухом відірвало кисть лівої руки. Неміч, здавалося, прикує його до дому, до хати, назавжди підітне крила для омріяних, солодкаво-щемливих подорожей. Та він з іще більшим запалом поринає в книжки: тільки в них, гадалося, доступні мандрівки в далекі, незвідані краї.

Та якогось дня його раптом осяяло: а чого, власне, тільки у книжках він здатний мандрувати? А хіба уявити собі ці краї і відтворити на папері він не може? Так дитяче захоплення переростає у серйозну справу: треба вчитися! Він зціплює зуби і працює, працює до знемоги, аж десь ніби змагаючись сам із собою: ану, чи зможу опанувати, осягнути, домогтися?

Перша мандрівка після рідного Дніпропетровська пролягла у Київ — у художній інститут! До того вже була художня школа, училище, уже скуштовано перші, хай невеликі, та перемоги; перші, хай не з відомих уст, але похвали...

В інституті була майстерня Касіяна і Пащенка. Мудрі, талановиті майстри додали йому знань і майстерності не тільки в уже знаному живописі й акварелі,— насамперед виховували у Губарєва графіка, прищеплювали любов до важкого і солодкого ремесла — книжкової графіки.

Ось де помандруєш — і то не тільки світами, а й у просторі та часі, у відлеглих від нас століттях! Ніби заохочувала, ніби заповзялася зробити з нього справжнісінького мандрівника й робота по закінченні інституту — художником в журналі «Україна». А «Україна» — це ж відомо — найнесподіваніші мандрівки з краю в край не тільки республіки — всього Союзу!

Отак після сотень книжково-журнальних малюнків зродилася начеб несподівана, а насправді давно вже визріла думка: а чому-то маю лише оформляти, ілюструвати, а не самому створювати з натури! От, от — не фантазією, не скрупульозним кабінетним вивченням далеких земель, аби створити вдалу ілюстрацію, а саме з натури, на місці, в тих краях.

Шлях прослався йому на Кавказ... Чому саме Кавказ покликав художника? Прочитав у журналі «Всемирный следопыт», що на Кавказі є «високогірна країна, в якій досі не знають колеса». Це була, звичайно, казкова і стародавня Сванетія... Пішки обійшов увесь Головний Кавказький хребет, підіймався на Ельбрус, інші захмарні верхи. А потім сама собою дорога повела у Вірменію... Відтак — у Молдавію...

Ну, а Комсомольськ-на-Амурі владно кликав його іще, як ми згадували, з дитинства. Хіба міг довго чинити опір тому покликові? Понад те: відвідав ще одне місто, яке гриміло своїми молодими будівничими у ті роки,— Мангітогорськ... А там і Казахстан поруч... Середня Азія із Самаркандом та Бухарою... А там і нова «будова віку», яка вже у наш час захопила, полонила уяву готових до романтики, екзотики молодих будівничих країни,— БАМ! Хіба він може стояти десь поруч і лише спостерігати, а не бути в рядах першопрохідців, лише відчувати трудовий подвиг, що народжується у нас на очах?!

Вражаєшся майстерності художника. Зрозуміло, що на творення тих чи інших робіт часу в нього було ой як мало, та ще не завжди й погода сприяла — це ж акварель! Та композиція у нього завжди зухвала й несподівана, завжди є викликом звичним канонам і схемам. По-моєму, умовність, цей важливий формотворчий елемент акварелі, як і живопису, зрештою, його друга натура. Віртуозність у рисунку під його рукою набуває якоїсь особливої вибухової сили. Та я щонайменше збираюся вдаватися у таїни професійної майстерності й технології,— навіщо відбирати хліб у мистецтвознавців? Один з них, до речі, цілком слушно зауважив, що за межами України Губарєв намагається побачити те, чого нема на рідній землі, чого нема ніде, а є лише там, куди привела дорога художника...

Так, скажімо, він відкрив для себе, як сам каже, «дуже кольорову Північ, де неправдоподібно красиве небо»; тувинські плоскогір'я з безмежним степом, посеред якого час від часу виринають невисокі гострозубі верховини, нагадують йому японську гравюру — давнє захоплення митця...

Говорячи про Губарєва — художника і людину, я б відзначив у першу чергу масштабність його художницького мислення, його громадянський темперамент. Це в одній із книжок Віктора Шкловського можна прочитати про те, як після революції Кремлівські куранти полагодив художник Михайло Черемних. Той самий, що одним з перших почав рисувати «Вікна РОСТА». Думається, що це символічно: художник, як ніхто, повинен слухати той годинник, що

відраховує водночас і мить, і епоху! Осягаєш і не можеш до кінця осягнути той величний огром графічних аркушів, акварелей, живописних робіт Олександра Губарєва, зроблених ніби на одному подиху. Вдивляючись у обличчя будівничих нашої країни, розумієш, що митець приїздив до них не наскоком — він пройнявся їхнім життям, проблемами, роботою. І рисував, рисував, рисував. Так у нього ведеться: зустрічаючись з майбутніми героями, завжди намагається стати активним учасником їхньої справи.

Треба сказати ще про одну рису Губарєва-художника, рису, яку Достоєвський називав здатністю російської душі до глибокого розуміння національних характерів інших народів і сприйняття їхнього мистецтва. Чисельні цикли, привезені з поїздок по нашій країні, соціалістичних країнах, яскраво підтверджують це.

Давно відомо: художник — це біографія. Його творчість — це й дитинство між дніпропетровськими металургійними заводами, на одному з яких вальцювальником працював його батько; і Дніпро-Славута, який заклав найнадійніший фундамент поетичного сприймання життя; це і романтична молодість, літературним євангелієм якої була «Як гартувалася сталь»; це тверде та настійливе подолання свого ущерблення. Що й казати: Губарєв — крутого замісу чоловік, він щирий син своєї епохи і, може, тому так щедро дарує нам виважені, вистраждані, до яких лежала трудна й довга дорога, портрети цієї епохи. Його життя видається чеканням радостей. Пам'ятаєте, як у Олександра Гріна: «Яка радість, Тінг? Величезна, більша за життя? Грізна...»

Тільки така радість — грізна, котра підносить на вершини, з яких страшно дивитись очам у круговерть, потрібна йому. Він вважає себе жорстким реалістом: все повинно бути очікуваним, навіть свято: «Хочеться — і створюю для себе». Бачите, як усе просто й цілеспрямовано. Але він не може встояти і перед несподіваним: як і кожен із нас, хоче бодай маленького, але чуда. Він любить постійність і тікає від неї. На цьому контрасті, на зламі, і живе художник: у атмосфері циклонів і антициклонів народжується в ньому сила бунтарського духу. Сам про себе він каже:

— Чому ми, художники, такий неспокійний народ? Тільки щось нове з'явилось, гучно заявила про себе сучасність, рельєфно проступають характери людей — наші погляди в той же час звертаються до цього нового і небувалого. Тут і думати довго не треба: моя давня країна на очах молодіє. Молодість на її полях, заводах, оновлених містах. І в мистецтві нашому молодість. Я люблю яскраві фарби, люблю писати людей, розкритих до життя, рухливих, красивих, невпокоєних. Колись стародавні мудреці шукали чудодійний еліксир, який може влити в людину живучі сили. Той еліксир прекрасної, енергійної молодості дарує нам нинішній день.

Я люблю моїх казахських, грузинських, російських, вірменських друзів — скільки є в нашій країні народів, стільки в мене й друзів. Я захоплений природою і людьми своєї країни, через те, коли тільки випаде нагода, намагаюся їхати у близькі чи далекі краї. І радий показати побачене моїм землякам, друзям: дивіться — це наш народ, наша земля, я хочу, щоби вони стали вашими так само, як і моїми...

О. Губарєв. Болгарія. Куточок Софії

Мандрівка цікава не лише у далекі, незнані краї. Подорож у казку й легенду не менш інтригуюча й цікава. Не злічити його графічних робіт, ілюстрацій до казок, легенд нашого краю, інших фольклорних джерел. Найвдалішими можна назвати ілюстрації віршів Т. Г. Шевченка, українських легенд і казок, а особливо народних балад Закарпаття.

Там уже, як кажуть, Губарєв виклався цілком, там він увесь: з набутками майстерності, зі своєю ніжною ліричністю, своїм тлумаченням фольклору. Через те, аналізуючи вже й не цикл, а цілий напрям у його творчості, можна, не боячись помилитися, добирати найвищі слова оцінки тих робіт. Зрозуміло, що декоративність і умовність, монументальність і емоційна піднесеність, які характеризували його у змалюванні наших сучасників, повною мірою розквітли тут.

Ось слова про нього письменника Юрія Щербака:

— Казковість, що проступає в роботах Губарєва, зовсім не відділяє нас від реального світу,— він вгадується в кожному штриху, в кожній лінії, в кожнім обличчі. Казка, таким чином, вростає в свідомість і творить викінчене враження. На гравюри Олександра Губарєва приємно дивитись ще й тому, що художник шукає і часто знаходить цілком досконалу лінію, яка вкладається у свій безперечний закон, свій тон, своє,

О. Губарєв. На свято

можна сказати, імпресіо. У рисунку Губарева нема нічого зайвого. Митець прагне стислості, йде до того, щоб промовляла кожна лінія, кожна щонайменш визначна деталь; за такої умови з'являється, власне, продумана композиція, а відтак і цілісність. Автор досягає цього у своїх кращих творах, і це його перемога.

Таки так: без притоку свіжих вражень фантазія будь-якого майстра бідніє, залишається у вузьких рамках зазначених схем, рецептів. Істинна самобутність розвивається поступово, в міру «вростання» майстра усією сутністю в конкретний пласт життя, в людину, аби більше бачити, більше пізнати, більше відчути.

Істинні художники усіх часів служили великим цілям: вихованню міцного людського духу, високих людських чуттів, розуміння краси, довколишнього світу, любові до усього живого, непримиренності до сил зла. Вони йшли до цього кожен своїм шляхом, вибраним відповідно до характеру і темпераменту. У Олександра Губарева свій, ні до кого іншого не подібний шлях.

Широкий, правильний шлях.

ФЕДІР ЛЕМКО

Редакція приймає тільки перші примірники машинопису.

Художня редакція ОЛЕКСАНДРА БИЧКА
Технічна редакція СВІТЛАНИ КУЗНЕЦОВОЇ
Коректори СВІТЛАНА ГОЛУБ
ЛЮДМИЛА ПИЛИПЧУК

Здано до набору 23.01.87. Підписано до друку 11.03.87. БФ 21038. $70 \times 108/_{16}$. Офсетний друк. 18,2 умовн. друк. арк. 24,85 умовн. фарбовідб. 22,82 обл. вид. арк. Тираж 18183 прим. Зам. 0341.

«Вітчизна» («Отчизна» — «Витчызна»). № 4, 1987 (на украинском языке).
Литературно-художественный и общественно-политический ежемесячник
Союза писателей Украины.

Адрес редакции: 252021, Киев, ул. Кирова, 34.
Адреса редакції: 252021, Київ, вул. Кірова, 34.
Тел. 293-28-51, 293-58-12, 293-42-08, 293-01-73, 293-06-29, 293-26-00.

Видавництво «Радянський письменник», 252054, Київ-54, вул. Чкалова, 52.
Тел. 216-25-92.
Издательство «Радянськый пысьменнык», 252054,
Киев-54, ул. Чкалова, 52. Тел. 216-25-92.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ-47,
проспект Перемоги, 50.
Ордена Ленина комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047, Киев-47,
проспект Победы, 50.

Текст набрано із застосуванням вітчизняного фотонабірного комплексу «Каскад».

О. Губарєв. Сталевари

Вітчизна. 1987. № 4. 1—208.